T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH-İ HUMÛLÎ (ÇEVİRİ VE DEĞERLENDİRME)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gul Ahmad BURHANI

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK

EYLÜL-2020

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH-İ HUMÛLÎ (ÇEVİRİ VE DEĞERLENDİRME)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gul Ahmad BURHANI

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

"Bu tez sınavı 10/9/2020 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir."

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK	Başarılı
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK	Başarılı
Doç. Dr. Seda YIMAZ VURGUN	Başarılı

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ	T.C. SAKARYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU	Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	**GUL AHMAD BURHANI**
Öğrenci Numarası	:	**1660Y12116**
Enstitü Anabilim Dalı	:	**TARİH**
Enstitü Bilim Dalı	:	**YAKINÇAĞ TARİHİ**
Programı	:	☑ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	**Tarih-i Humûlî (Çeviri ve Değerlendirme)**
Benzerlik Oranı	:	**% 1**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

☐ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulalma Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

13/08/2020
İmza

☐ Sakarya Üniversitesi ..... Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulalma Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımca yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere .....@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK

Tarih: 13.08.2020

İmza: B. Celil

☐ KABUL EDİLMİŞTİR ☐ REDDEDİLMİŞTİR **EYK Tarih ve No:**	**Enstitü Birim Sorumlusu Onayı**

ÖNSÖZ

Dünya tarihini incelendiğimizde farklı dönemlerde farklı bölgelerin geliştiğini görmekteyiz. Bu gelişmeleri incelemek tarihçilerin en önemli görevlerinden sayılır ve bu incelemeler de bütün o bölgelerde yaşayan milletler için çok önemlidir. Tarih boyunca en hareketli bölgelerden biri olan Orta Asya'da meydana gelen olayların anlaşılması Uzak Doğu, Orta Doğu, Anadolu ve Avrupa tarihlerinin de iyi bir şekilde anlaşılması için büyük bir önem arz etmektedir.

Türkiye'de Yakın Çağ tarihi alanındaki araştırmalar daha çok Osmanlı ve onun etrafındaki ülkeler ile Avrupa tarihine yoğunlaşmıştır. Orta Asya ile ilgili araştırmalar sınırlı sayıda kalmıştır. Yakın Çağ boyunca Orta Asya'da neler yaşandığı ve yaşanılanların arka planı hakkında birçok soru işareti bulunmaktadır. Bu nedenle Yakın Çağ dönemi Orta Asya tarihi araştırmaları konusunda bir boşluk hissedilmektedir. Örnek olarak tarihçiler Orta Asya tarihinde Timurlular dönemini önemli dönemlerden biri olarak kabul ederler. Bazı tarihçiler Mangıtlar dönemini çöküş dönemi olarak ifade etmektedirler. Aslında kapsamlı baktığımızda anlayabiliriz ki en mühim ve yakın tarihsel miras Mangıtlar dönemidir. 1991 yılında kurulan bu günkü Özbekistan devleti Mangıt Hanedanlığı'nın idaresindeki Buhara Emirliği'nden doğmuştur. Biz de onların dönemini iyi bir şekilde bilmek için önemli kaynaklarından biri olan *Tarih-i Humulî*, ki 1836-1847 yılları arasında Ebu'l-Fuzuli isimli tarihçi tarafından Farsça olarak kaleme alınan bu ana kaynağı yüksek lisans tezi olarak Türkiye Türkçesine tercüme edip değerlendirmeye çalıştık.

Tarihin ana kaynaklarının ortaya çıkarılması tarih araştırmaları için yeni bir hareket ve yol kazandıracaktır. Orta Asya tarihi ile ilgili günümüze kadar ulaşan tarihî eser, bilgi ve belgelerin sınırlı olması, daha da önemlisi bu sınırlı kaynakların çoğunun Türkiye'de bulunmaması bölge tarihi araştırmaları konusunda bazı zorluklara neden olmaktadır. Bu sebepten Orta Asya tarihi araştırmalarında tarihî kaynakların ortaya çıkarılması ve tarih metoduna uygun bir şekilde incelenmesi bu alandaki eksiklikleri giderecektir. Araştırmacıların tarihî kaynaklardan daha çok faydalanmalarını sağlayacaktır. Tezimiz bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Yakın çağ döneminde Orta Asya'da meydana gelen olaylar birbirleriyle bağlantılı gelişmiştir ve her bölgenin siyasi durumu komşularına da tesir etmiştir.

Tarihî olayların yazılması bazen devletler ve bazen de dönemin âlimleri tarafından kayda alınmıştır. Çeşitli günlükler, kıssalar ve hatıralar daha da önemli olan dönemin tarihçileri tarafından kaleme alınan vakayinameler günümüze kadar ulaşmıştır.

Tarih-i Humulî'nin metin çevirisi ve değerlendirmesinin yapıldığı bu tez çalışmasında eserin orijinal dili olan Farsçadan Türkiye Türkçesine tercüme ederken anlam bütünlüğünün sağlanmasına mümkün olduğu kadar gayret gösterilmekle beraber lehçe ve ifade farklılıklarından kaynaklanan yanlışlıklar olduğunu ifade edebilirim.

Bu çalışmada danışman Hocam Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK tenkitli metin neşri yöntem ve uslu çerçevesinde yönlendirdiği, çeşitli kaynaklar ve örnekleri gösterdiği, kitabın fotokopisine ulaşmamda yardımcı olduğu ve her türlü desteği için teşekkür ederim. Yine jüri üyesi olarak savunma sınavımda bana değerli katkılar sunan ve görüş bildiren hocalarım Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK ile Doç. Dr. Seda YILMAZ VURGUN'a müteşekkirim.

Gul Ahmad BURHANI

10 Eylül 2020

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR ..... **ii**

ÖZET ..... **iii**

ABSTRACT ..... **iv**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM: ESER VE YAZAR **5**

1.1. Eserin Adı 5

1.2. Eserin Yazım Tarihi 5

1.3. Eserin Nüshaları 6

1.4. Eser Hakkında Yapılan Araştırmalar 8

1.5. Eserin Kaynakları 9

1.6. Eserin Yazarı 11

İKİNCİ BÖLÜM: ESERİN İÇERİK BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ **16**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: NADİR ŞAH AFŞAR'DAN EMİR NASRULLAH HAN'A KADAR BUHARA EMİRLİĞİ'NİN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ **25**

METİN ÇEVİRİSİ **32**

SONUÇ **203**

KAYNAKÇA **206**

EKLER **208**

ÖZGEÇMİŞ **435**

KISALTMALAR

ERBDAE : Ebu Reyhan Biruni Doğu Araştırmalar Enstitüsü

İSAM : İslam Araştırma Merkrzi

OAUAE : Orta Asya Uluslararası Araştırma Enstitüsü

ÖBADAEYE : Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Araştırmalar ve El Yazmaları Enstitüsü

TBADAEYE : Tacikistan Bilimler Akademisi Doğu Araştırmalar ve El Yazmaları Enstitüsü

WUFA : Writers Union of Fere Afganistan(Afganistan Özgür Yazarlar Birliği)

SakaryaÜniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	■	**Doktora**	

Tezin Başlığı: Tarih-i Humûlî (Çeviri ve Değerlendirme)

Tezin Yazarı: Gül Ahmed BURHANI **Danışman:** Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK

Kabul Tarihi: 10.9.2020 **Sayfa Sayısı:** VI(ön)+205(tez)+230(ekler)

Ana bilim Dalı: Tarih **Bilim Dalı:** Yakınçağ Tarihi

Türkistan Hanlıklarının en eski ve büyüğü olan Buhara Hanlığı'nın önemli kaynaklarından biri olan *Tarih-i Humulî*, 1836-1847 yılları arasında Ebu'l-Fuzulî lakabını taşıyan tarihçi tarafından kaleme alınmıştır. Bu eser 1740 yılında büyük Türk hükümdarı Nadir Şah'ın Türkistan'ı işgali ve Buhara Hanlığı'nda kargaşanın en yüksek seviyede olduğu, düzen ve istikrarın ciddi manada bozulduğu bir dönemi anlatması açısından önemlidir. *Tarih-i Humulî* 1740-1830 yılları arası Buhara Hanlığı tarihini merkeze almıştır. Diğer ana kaynaklar ile araştırma eserlerin verdiği bilgilerle karşılaştırarak kaynağın değeri, ayrıntıları ve farklılığı ortaya koyulmuştur.

Bu çalışmamızda Türkiye'de tarih alanında henüz incelenmeyen, 1740-1830 yılları arasında gerçekleşen olayları anlatan ve Farsça dilinde yazılan *Tarih-i Humulî* kitabinin Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Bu eserde söz edilen olaylar çerçevesinde Buhara Hanlığı'nın Mangıtlar döneminin değerlendirilmesi yapılmıştır.

Vakayinamenin orijinal Farsça el yazması matbu Farsçaya Gulam Kerimî ve İrade Kayumova tarafından aktarılarak 2013 yılında yayımlanmıştır. Eserin bu Farsça nüshası fotokopi şeklinde tezin son kısmına yerleştirilmiştir. Eserin Türkiye Türkçesine çevirisi ve değerlendirmesi tarih araştırma tarzı ve metoduna göre ulaştığımız kitap çerçevesinde iç ve dış tenkite tabi tutularak yapılmıştır. Eseri Farsçadan Türkçeye çevirirken Farsça şiirleri de mümkün olduğunca basit bir şekilde çevirmeye çalıştık. Ayet-i kerimeleri uygun şekilde koyup hükümdarların uzun uzadıya anılan unvanlarını ise kısaltarak belirttik. Bu eserin çevirisi ile dönem araştırmalarına ilginin artacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Tarih-İ Humulî, Türkistan, Buhara Hanlığı, Mangıt Hanedanı

SakaryaUniversity
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master DegreePh. D. ■	
Title of Thesis: Tarih-i Humûlî (Translation and Evaluation)	
Author of Thesis: Gul Ahmed BURHANI	**Supervisor:** Assoc. Prof. Muhammed Bilal ÇELİK
Accepet Date: 10.9.2020	**Number of Pages:** VI(pretext)+205 (mainbody)+230(add)
Department: History	**Subfield:** Contemporary History

Tarih-i Humulî (History of Khumuli), one of the most important sources of the Khanate of Bukhara, the oldest and largest one among the Turkestan Khanates, was written by the historian who was nicknamed Abu'l-Fuzulî between 1836-1847. This work is important in terms of describing the invasion of Turkistan by the great Turkish ruler Nadir Shah in 1740 and a period when the disorder was at the highest level in the Khanate of Bukhara and the order and stability were seriously disturbed. *Tarih-i Humulî* focused on the history of the Khanate of Bukhara between 1740 and 1830. The value, details and differences of the source were revealed by comparing it with the information provided by the research works and other main sources.

In this study, *Tarih-i Humulî*, which has not investigated yet in the field of history in Turkey and describes the events that took place between the years of 1740-1830, was translated from Persian language to Turkish. Within the framework of the events mentioned in this work, an evaluation has been made of the Manghit period of the Khanate of Bukhara.

The original Persian manuscript of the chronicle was published in 2013 with a printed Persian translation by Ghulom Kerimiy and Iroda Qayumova. This Persian version of the work has been placed at the end of the thesis in photocopy form. The translation into Turkish and its evaluation was conducted framework within which we reached by the style and method of historical research subjected to internal and external criticism. While translating the work from Persian to Turkish, we tried to translate Persian poems as simply as possible. We put the verses appropriately and shortened the titles of rulers that were mentioned at length. We believe that with the translation of this work, interest in period of research will increase.

Keywords: Tarikh-i Khumulî, Turkistan, Bukhara Khanate, Manghit Dynasty

GİRİŞ

Buhara, Semerkand ve Karşı şehirlerini içine alan Mâverâünnehr bölgesi Özbekistan'ın merkezini oluşturmaktadır. Mâverâünnehr, Türkistan'ın merkezinde yer alıp Ceyhun (Amu) ile Seyhun (Sir) nehirleri arasında kalan tarihî bir bölgedir. Bugün bölgenin tamamı Özbekistan sınırları içindedir. Orta Çağ'da İslam uygarlığının geliştiği bölgelerden biri olan Mâverâünnehr'deki Semerkand ve Buhara kentleri önemli kültür merkezlerinden sayılmaktadır.

Kadim ve büyük bir tarihe sahip olan Mâverâünnehr, antik çağlara uzanan tarihi zenginliği, coğrafyası ve kültürünün pek çok yönü şimdiye kadar tarihçiler tarafından incelenmiştir. Özellikle Buhara geçmişte büyük bir şöhrete sahip olduğu artık günümüzde iyi bilinmektedir.

Mâverâünnehr bölgesi İslam öncesi ve İslamî dönemde Orta Asya'nın merkezinde yer almıştır. Bu bölge büyük ve güçlü hükümdarlara ve dünya tarihine yön verecek büyük olaylara şahitlik etmiştir. Özelikle İslam dininin bölgede yayılması ve yönetim tarafından devlet dini olarak kabul edilmesinden sonra Mâverâünnehr İslam kültürü ve eğitimin merkezi olmuştur. Bu sebepten Buhara'ya İslam dünyasının dört bir köşesinden çok sayıda öğrenci gelip bu bölgede eğitim alarak memleketlerine döndükten sonra Buhara ve Mâverâünnehr kültürünü kendi topraklarına taşımışlardır(ÇELİK, 2009, s. 1-2).

Geçmişten günümüze kadar Mâverâünnehr türlü imparatorlukların hâkimiyeti altında bulunmuştur. Partlar, Harezmler, Sogdlar, Aryanlar, Selçuklular, Cengizliler, Timurlular gibi büyük devletler bölgede hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Orta Asya özelikle Mâverâünnehr Türk İslam kültürünün merkezi ve İpek Yolu güzergâhındaki önemli şehirleriyle dünyanın önemli bölgelerinden birisi olarak bu konuma sahip olmuştur. Buhara, Semerkand gibi şehirler önemli uygarlık merkezleriyle tarih içinde yer almıştırlar(HAMADANİ, 2009, s. 6-7). Cengiz Han'ın ortaya çıkışı ve savaşlarda yenilmez Moğol ordusu bu bölgenin düzeninin değişmesine sebep olmuştur. Cengiz Han'dan sonra devleti ve toprakları oğulları arasında paylaşılmıştır. Cengiz Han'ın oğulları kendi hükümranlıkları altındaki bölgeleri bağımsız olarak yönetmişlerdir.

Mesela Orta Asya'da ikinci oğlu Çağatay ve soyundan gelenler bu bölgede hükümdarlık yapmışlardır (AİNİDİNG, 2015, s. 1).

Çağatay Hanlığı'ndan sonra Timurlu Devleti, ondan sonra da Özbek Hanlıkları ortaya çıkmıştır. Özbek Hanlıkları dönemini incelediğimizde 1740 yılında Türkistan'da meydana gelen büyük olaylarla karşılaşırız. Bu olaylardan biri bu günkü İran topaklarında hüküm süren Nadir Şah'ın Güney Türkistan'ı işgal etmesidir. Bu işgalin sonucunda Batı Türkistan'da eski Cengizli sülaleleri düşmüş ve bu soydan olmayanların yönetimleri altında yeni hanedanlar ortaya çıkmıştır. Hive Hanlığı'nda Kongratların Buhara Emirliği'nde ise Mangıtların iktidara gelmesi bu gelişmelere örnek olarak verilebilir. Bu hanedanlar Cengiz Han soyundan gelmemelerine rağmen onunla beraber seferlere katılan boylardandılar.

Çalışmanın Konusu

Çalışmamızda gönümüzdeki Özbekistan devletinin temellerini kuran ve tarihi mirası olan Buhara Emirliği'nin 1740-1830 yılları arasındaki döneme ait olan *Tarih-i Humulî*'nin çalışma konusu olarak seçtik. Bu eseri konumuz olarak seçmemizin nedeni Türkiye'de tarih alanında henüz incelenmeyen, 1740-1830 yılları arasında Buhara Hanlığı'nın Mangıtlar döneminde gerçekleşen olayları ve politikalarını içermektedir.

Tez başlangıç olarak *Tarih-İ Humûlî* (Çeviri ve Değerlendirme) yapılacaktır. Bu çalışmanın birinci kısmında *Tarih-İ Humûlî*'nin değerlendirmesi ve ikinci kısımı ise *Tarih-İ Humûlî*'nin çeviresi yapılmıştır.

Çalışmanın Önemi

Bu çalışmada daha önce incelenmeyen ana kaynaklardan biri olan *Tarih-İ Humûlî*' incelenmiştir. Tarihî süreç içinde birçok tarihî eser ya o dönemin yöneticilerinin bizzat kendisi ya da o yöneticinin maddi desteğiyle kaleme alınmıştır. Cengiz Han'dan sonra Orta Asya'da kurulan devletlerin yöneticilerinin çoğu kendilerinin Cengiz Han soyundan geldiklerini iddia edip iddialarını ispatlamak için bu tür eserlere başvurmuşlardır. Bazen Cengiz Han'ın soyundan gelmeyen devlet yöneticileri de kendilerinin onun soyundan geldiğini vurgulayan eserler yazdırmışlardır. Orta Çağ,

Yeni Çağ ve Yakın Çağ dönemlerdeki tarihçilerin tarih yazma yöntemlerinde de bunu görebilmekteyiz (AİNİDİNG, 2015, s. 2).Bu eserlere örnek olarak Ebu-l Fuzuli bi'l-Humulî'nin *Tarih-i Humulî* isimli eserini verebiliriz. *Tarih-i Humulî* Orta Asya tarih yazıcılığı geleneğine göre 1740 yılında Nadir Şah'ın Türkistan'a saldırmasından 1830 yılına kadar meydana gelen olayları sırasıyla şu şekilde yazmıştır. Eser üç kısımdan oluşmaktadır. Müellif eserine *mukaddime* ismini verdiği kısımla başlayarak burada önce kendi hayatı ve çocukluk dönemini, sonra bazı derviş ve şeyhler ile Buhara hükümdarlarından Ebu'l-Feyz Han (1711-1747) ve oğlu Ubeydullah Han'ın hâkimiyetinden bahsetmiştir. Humulî eserinin ana bölümü olan ikinci kısımda özel olarak Mangıtlar Hanedanı'ndan Muhammed Rahim Han (1756-1759), Danyal Atalık (1759-1785) ve Emir Şah Murad Masum (1785-1800) dönemi olaylarına odaklanmıştır. Ayrıca eserde Emir Masum, Emir Haydar (1800-1826), Emir Nasrullah Han (1827-1860) ile Orta Asya'nın bazı beylerinin yaptığı faaliyetlerin yanı sıra Mugyan, Kişnud, Zerefşan, Bedehşan ve Belh şehirlerine Mangıt Emirlerinin yaptıkları bazı medreseleri, camileri ve diğer devlet binaları birebir kaydedilmiştir. *Hatime* ismini verdiği üçüncü kısımda da Nakşibendiye Şeyhleri ve Halifelerinden bahsetmiştir.

Çalışmanın Amacı

Çalışmamızın amacı öncelikle bahsi geçen *Tarih-İ Humûlî* (Çeviri ve Değerlendirme) ki o dönemin olaylarının açık bir şekilde incelemesidir. Bu eserin çevirisi ile dönem araştırmalarına ilginin artacağı ve Türkistan tarihinin incelenmesi açısından önemli bir boşluğun doldurulacağı kanaatindeyiz.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmamızda Farsça dilinde yazılan *Tarih-i Humulî* kitabinin Türkiye Türkçesine çevirisi yapılmıştır. Vakayinamenin orijinal Farsça el yazması matbu Farsçaya Gulam Kerimî ve İrade Kayumova tarafından aktarılarak 2013 yılında yayımlanmıştır. Eserin bu Farsça nüshası fotokopi şeklinde tezin son kısmına yerleştirilmiştir. Eserin Türkiye Türkçesine çevirisi ve değerlendirmesi tarih araştırma tarzı ve metoduna göre ulaştığımız kitap çerçevesinde iç ve dış tenkite tabi tutularak yapılmıştır. Eseri Farsçadan Türkçeye çevirirken Farsça şiirleri de mümkün olduğunca basit bir şekilde

çevirmeye çalıştık. Ayet-i kerimeleri uygun şekilde koyup hükümdarların uzun uzadıya anılan unvanlarını ise kısaltarak belirttik.

Bu eserde söz edilen olaylar çerçevesinde Buhara Hanlığı'nın Mangıtlar döneminin değerlendirilmesi yapılmıştır.

Çalışma konumuzun bir parçasının oluştuğu olan *Tarih-İ Humûlî* Değerlendirme kısmında İSAM (İslam Araştırmalar Merkezi) kitap honasından ve İkinci olarak Sakarya üniversitesini kitap hamasinden yararlandık.

Değerlendirme kısmında eserler araştırma yöntemi kullanılmıştır ki ilk araştırma eser Gulam Kerimi ve İrada Kayumovaya aittir. Eser[1] 2013 yılında Tacikistan Farsçasında tahsisi, Mirza Abdul azim Bostanı Buharayiye ait olan Tufeyi Şahı eseri, Türkiye yazarlarınızdan Muhammed Bilal Çelik doktora tezi ki 1800-1865 yıllar arasında Buhara Emirliği başlığı olan tez ve Afgan yazarı Mir Gulam Muhammed Gobar eseri Afganistan der mesir tarih isimli eseri ve son olarak Muhammed Akber Aşik Kabul iye ait olan Tarihi-i Huznul milel Buhara ki Emir Said Alim Han Hatıralarından ibaret olan eserden kullanılmıştır.

[1] *Tarih-i Humulî tashisi*, semerkend, 2013.

BİRİNCİ BÖLÜM: ESER VE YAZAR

1.1. Eserin Adı

Çevirdiğimiz bu eserin müellifi Molla Cuma Kulu Humulî Farsça kaleme aldığı çalışmasına risale, tezkire ve muhtasar gibi genel ifadelerle isim vermiştir. Sonradan Sadreddin Aynî *Tarih-i Emiran-i Mangıtiye* isimli eserinde bu tarihî kaynak için *Tarih-i Humulî* ismini vermesinin yanında "Humulî'nin çalışmaları" şeklinde genel bir ifade de kullanmıştır. Gulam Kerimi ve İrade Kayumova üzerinde çalışıp bu eseri yayınlamışlardır. Yayınladıkları çalışmanın kapak sayfasında vakayinameyi Tarih-i Humulî olarak isimlendirseler de içeride vakayinameye *Ahval-i Cuma Kulı* başlığını uygun görmüşlerdir. Eserin basılmış hali 243 sayfadır. Buna baskıya 42 sayfalık Özbek Türkçesi ve İngilizce bir giriş yazılıp eserin sonuna eklenmiştir. Lakin birçok araştırmacı bu esere *Tarih-i Humulî* ismini vermişlerdir. Eser 1836-1847 yılları arasında Buhara Hanlığı'nın Urgut şehrinde yazılmıştır. 2013 yılında Gulam Kerimi ve İrade Kayumova bu eseri Haydar Han Semerkand ve Yoldaş Hoca Buharalı Orta Asya Uluslararası Araştırma Enstitüsü (OAUAE) Hocalarının denetimi altında yayınlamışlardır. Eserin müellifi molla Cuma Kulı Buhara Emirliği'nde kadı olarak görev yapmıştır. Bu yüzden bu eser Türkistan'ın mühim kaynaklarından sayılır (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. I).

Çalışmamız boyunca eseri içerik bakımından inceleyerek eserin yazılış amacının Mangıtlar sülalesinin hâkimiyeti, bilhassa Emir Şah Murad dönemini anlatmak olduğunu söyleyebiliriz. Eserde Mangıt Hanedanı'nın yönettiği Buhara Emirliği'nin tarihini aydınlatmak için önceki olaylara da yer verilmiştir. Bu eserin *Tarih-i Humulî* ya da *Ahval-i Cuma Kulı* adını alması hem içerik hem de yazarın asıl amacı açısından uygundur.

1.2. Eserin Yazım Tarihi

Bu eser ilk defa 1836-1847 yılları arasında Ebu'l-Fuzulin lakabını taşıyan tarihçi ve edebiyatçı tarafından kaleme alınmıştır. Yazar eserin bazı kısımlarında kendisini bizzat olayların içinde olduğunu ifade etmektedir. Anke Von Kügelgen *Die Legitimierung der mittelasiatischen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)* isimli kitabının 163. sayfasında *Tarih-i Humulî*'nin yazılış tarihi hakkında

şöyle der: Bu eserin ayrı bölümleri göz önüne alındığında Humulî'nin bu eseri sürekli ve devamlı olarak yazmadığı bilinmektedir. Bazı zorlayıcı nedenlerden ötürü birkaç kez yazmayı bırakıp tekrar başlaması muhtemeldir. Mesela çalışmanın ilk bölümünde çocukluk ve ergenlik yaşamını, eğitim ve öğrenimini ve Mangıt Emirliği'ndeki gelişmeleri 1836-1837 ve 1837-1838 yılları arasında yazmaya başlaması ihtimali vardır. Kitabının Nakşibendiye ve Sufilerle ilgili olan son kısmını 1839-1840 yılları arasında yazmıştır. Humüli'nin yetmiş beş yaşında 1847-1848 veya 1848-1849 yılları arasında çalışmasını tamamlamış olması mümkündür (KÜGELGEN, 2002, s. 163). Ama Taşkent'teki mevcut nüshasına göre bu kitap 1836 yılında yazılmıştır (BARZGAR, 2013, s. 43). Buhara Emirliği'nin kuruluşundan itibaren devlet yönetiminde etkili olan Nakşibendiye Tarikatı'nın Hocaları bu hanedanın iktidara gelişinden sonuna kadar Buhara Emirliği hükümdarlarına destek olmuşlardır. Bu sebepten dolayı yazar eserin sonuna Nakşibendiye Tarikatı'nın dört mürşidi hakkında övgüler yazarak onların faziletli insanlar olduklarını söyleyip onlara yakınlık göstermiştir. Onlar için dualar edip eserin en son sayfasında kendisi ve oğulları hakkında bilgi vererek eseri bitirmiştir. Bunları göz önüne aldığımızda eserin Şah Murad Masum'un tahta oturmasından sonra yazıldığı söylenebilir.

1.3. Eserin Nüshaları

1836-1847 yılları arasında yazılan bu eserin dört nüsha vardır. Bunlardan biri Tacikistan'ın Duşanbe şehrindeki Tacikistan Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları ve El Yazmaları Enstitüsü (TBADAEYE) kütüphanesinde 294 numara ile mahfuzdur. İkincisi Özbekistan'ın Taşkent şehrinde Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları ve El Yazmaları Enstitüsü'nde (ÖBADAEYE) 3/37 numara ile kayıtlıdır (rch.ac.ir, 2020). Eserin diğer iki nüshası ise Semerkand şehrinde bulunmaktadır. Bu çalışmada kullandığımız nüsha 2013 yılında Gulam Kerimi ve İrade Kayumova tarafından düzenlenerek yayınlanmıştır. Çalışmamızda eserin 2013 yılında Mega Yayınevi tarafından basılmış halini kullanmaktayız (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. II). Bu eserin şu anda dört nüshası olduğu bilinmektedir. Bunlardan ikisi nispeten eksiksiz, diğer ikisi ise sadece belirli bölümlerini içerir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. XII).

Birinci nüsha: Duşanbe şehrinde kayıtlı olan bu nüsha *Tarih-i Humulî*'nin mukaddime bölümünü içerir. Bu bölüme geleneksel olarak *Tercüme-i Kadı Cuma Kulu Humulî* başlığı verilmiştir. Bu bölümün aslında yazarın kendi imzası ile orijinal fotokopisi olduğu ileri sürülmektedir. Ancak Duşanbe nüshası (ÖBADAEYE)'sında bulunan imza ile karşılaştırıldığında imzaların tutmadığı görülmüştür. Duşanbe nüshası T ve S nüshalarının temelinde tamamlanmıştır. Sonra metinleri karşılaştırarak Duşanbe kopyasına D nüshası olarak isim verilmiştir (KERİMİ ve KAYUMOVA, s. XIII - XIV).

İkinci nüsha: Eserin ikinci nüshası (ÖBADAEYE) listesinde 37/6.10 numara ile mahfuzdur. İkinci nüsha diğer mevcut nüshalar arasında eserin en eksiksiz kopyasıdır ki diğer kopyalarına göre bazı önemli mevzulara sahiptir. Bu nedenle ikinci nüsha bir anlamda Humulî'nin eserinin bir derlemesidir. Bu yazma 1861-1862 yıllarında Molla Ubeydullah ibni Damulla Niyaz Baki tarafından kopyalanmış, sonra bu eserin kopyasına T ismi verilmiştir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. XII - XIII).

Üçüncü nüsha: Semerkand bölgesindeki Merganca köyü sakinlerinden Abdullah Han İşan Muhidinov'a ait olan kopyanın el yazması S nüshası olarak adlandırılmıştır. Bu nüsha aslında Humulî'nin öğretmeni olan Muhammed Lütfullah'ın (Baba Hoca) küçük kardeşi olan Sufi Hoca'nın torunu Mutahhar Hoca Urgutî tarafından kopyalanmıştır. Mutahhar Hoca çalışmanın kopyasını elde ederek kendi kütüphanesinde saklamıştır. Kütüphanesinde bulunan bu nüshada kendi babası Mansur Hoca hakkında bilgiler bulunur. Babasının ona atalarının yazılı bir tarihi olduğunu ancak hasar gördüğünü ve Mutahhar Hoca'nın yeniden kopyalaması gerektiğini söylediğini belirtir. Mutahhar Hoca başlangıçta kopyalamayı ertelemesine rağmen daha sonra bu işi üstlenmiştir. Sonra 04.05.1901 tarihinde yeni kopyayı tamamlamıştır. Söz konusu eserin kimliği hakkında hiçbir şey söylemese de *Tarih-i Humulî*'nin S nüshası metnini T nüshasının 280a'yakadar olan sayfaları ile eşdeğer bir noktada sona erdirmiştir. Eserin S nüshasının el yazması mukaddime ve Buhara Emirliği'ne ait olan bölümleri içermektedir. Eksik metin dışında S kopyası yanlış yazılmış veya gözden kaçan çok sayıda kelime ve cümle ile ayırt edilir.

Dördüncü nüsha: Bu nüsha (ÖBADAEYE) listesinde 79/13 numara ile mahfuzdur. Bu nüshada tasavvuf hakkında *Tarih-i Humulî*'den Musa Han Dehbidî ve halifeler ile ilgili

bir dizi konular yer almaktadır. Bu nüshanın aslında *Tarih-i Humulî*'nin bir kısmını içerdiği kabul edilmeyip bu nüshaya *Menakıb-ı Şeyh Musa Han Dehbidî* ismini vermişlerdir. Aslında farklı bir çalışmadır. *Tarih-i Humulî*'den elde edilen kopyasına tarih verilmemesine rağmen 1914-1915'te bu vakayiname üzerinde çalışan kişi eseri*Tarih-i Humulî*'den özet şeklinde kopyalandığını bildirmektedir. Yazar Mirza İsameddin Nesefî eseri molla Ubeydullah ibni Damulla Niyaz Baki'nin 1861-1862'de T el yazmasından bir kopya olan bu kısım metinden çıkarılmıştır.

Yukarıda belirtildiği gibi eserin T nüshası mevcut baskı için temel metindir. T nüshası metni zaman zaman S ve D nüshalarıyla karşılaştırılarak yayınlanmıştır. Bilindiği gibi modern öncesi İslami kopyalama uygulamaları noktalama işaretlerini atlamaktadır. Bu mevcut metin baskısında anlamalarına yardımcı oldukları noktalara noktalama işaretleri eklenmiştir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. XIV).

1.4. Eser Hakkında Yapılan Araştırmalar

Ebu'l-Fuzuli Humulî eserine risale, tezkire, muhtasar adını vermiştir. Sonrada bu eserin el yazması Mutahhar HocaSufi Hoca'nın oğlunun torunu tarafından yeniden gözden geçirilmiştir. Sovyet döneminde Orta Asya tarihçileri *Tarih-i Humulî*'yi nadiren tarihsel bir kaynak olarak kullanmışlardır. Bu ihmalin bir nedeni Taşkent'te (ABRDAE) saklanan çalışmanın en eksiksiz mevcut nüshası kopyasının son bölümü yıllarca tarihçiler tarafından göz ardı edilmesidir. 1920'lerde Tacik yazar ve bilim adamı Sadreddin Aynî'nin, özelikle dikkatini çeken ilk vakayinamelerden biri Humulî'nin eseridir. Sadreddin Aynî bu eserden kendi yayınlarında yoğun bir şekilde yararlanmıştır (database-aryana-encyclopaedia.blogspot.com, 2020).1990 yılının ikinci yarısından başlayarak B. Babacanov, Anke Von Kügelgan ve Kh. Yoldaş hocayev, Nakşibendiye ve Müceddidiye tarihi konusundaki araştırmalarının bir parçası olarak Humulî'nin eserinden yararlanmışlardır. Sonuç olarak Humulî'nin özelikle *Tarih-i Humulî* isimli eseri geniş çapta tanınmaya başlamıştır. *Tarih-i Humulî*'nin müellifi eserini risale, tezkire ve muhtasar gibi genel ifadelerle isimlendirmiştir. Lakin araştırmacılar esere *Tarih-i Humulî* ismini vermişlerdir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. IX).

Son zamanlarda *Tarih-i Humulî,* tarihçilerin ve özellikle tasavvuf tarihini inceleyen uzmanların dikkatini çekmeye başlamıştır. Nakşibendiye ve Müceddidiye'nin tarihi

üzerine son zamanlarda kaynak olarak kullanılması, Humulî'nin hayatı ve çalışmalarına olan ilginin artmasında özellikle etkili olmuştur. Günümüze kadar yapılan çalışmalarda Humulî'nin eseri genel olarak tarih ve şiirler olmak üzere iki parçadan oluşmaktadır. 1920'lerde, Tacik yazar ve bilim adamı Sadreddin Aynî, Humulî'nin yaratıcı çalışmalarına özellikle dikkat çeken ve kendi yayınlarında yoğun olarak *Tarih-i Humulî*'ye atıfta bulunan ilk kişilerden biriydi. Humulî'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında bilgi, Tacik bilim adamı Resul Hodizoda'nın çalışmalarında ve Semerkand âlimlerini eserlerinde de yer bulmuştur. 1926 yılında Ebu Tahir Hoca Semerkandî *Samariya* isimli eserinin Özbekçe tercümesinin önsözünde *Tarih-i Humulî*'den bahsetmiştir. Ama Ebu Tahir Hoca eseri tamamladıktan sonra birkaç yıl söz konusu eseri yayımlamamıştır. Sadreddin Aynî *Tarih-i Emiranî Mangıtiye* isimli eserinde *Tarih-i Humulî* ismi yerine Humulî'nin çalışmaları diye genel bir ifade kullanmıştır. Sadreddin Aynî bu çalışmanın *Tarih-i Humulî* başlıklı geleneksel unvanını verilmesinin etkili olduğunu düşünmektedir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. IX).

2012 yılında Muhammed Bilal Çelik *Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri* adlı makalesinde bu eser üzerine çalışarak eserden *vakayiname* olarak söz etmiştir. Söz konusu makalede yazarın ismi Ebu'l-Fuzuli Cuma Kulu, lakabı Humulî bin Sufi Muhammed Tagaiu'l-Türkî el-Semerkandî el-Şodarî el Urgutî olarak belirtilmiştir. Humulî'nin vakayinamesinin Nadir Şah'ın Türkistan'i işgal ettiği 1740 yılından Emir Nasrullah dönemine kadar olayları oldukça ayrıntılı ele aldığını bildirmektedir (ÇELİK, 2012, s. 789).

Bu eser bilindiği üzere detaylı bir şekilde araştırılmamıştır. Ele alınan bu çalışmamızın orijinal metni son olarak 2013 yılında Gulam Kerimi ve İrade Kayumova (OAUAE) tarafından yayınlanmıştır. Bu esere *Ahval-i Cuma Kulu* ismini vermişlerdir. Bu eserin Farsça metninin Türkçe çevirisi yapılmıştır.

1.5. Eserin Kaynakları

Tarih-i Humulî'de müellif günlük olaylarını yazmakla birlikte yaşadığı dönemdeki etkilendiği önemli olayları da kayda geçirmiştir. Yazar eserini oluştururken bazı kaynakları kullanmıştır Eserin belli kısımlarında Kuran-ı Kerim'den ayetler ve bazı hadisleri kullanarak ifadelerini kuvvetlendirmiştir. Ayrıca yazar eserde bazı olayları

yazarken kullandığı kaynakları zikretmiştir. Aynı halde yazar metin içerisinde bazı kitapların ismini zikir etmiş ama kaynak niteliğinde değildir. Ama yazarın o kitaplara olan ilgisi ve eğitim hayatında katkısı çerçevesinde o kaynaklar değerlendirilmelidir.

Tarihi-i Humulî'nin yazarı Ebu'l-Fuzuli Humulî Mangıtlar hakkındaki olayları çok sade bir dille anlatır. Humulî'nin ele aldığı bu eserde 150 gazel, 13 muhammes, 1 musaddes ve 46 rubai vardır. Humulî'nin kendisine ait olan şiirler büyük ölçüde gazel, mesnevi ve kıta türlerindedir. Humulî şiir konusunda Hafız (1325-1389 / 90), Nevai (1441-1501), Fuzuli (1494-1556) ve Bidil'den çok büyük ölçüde etkilenmiştir.

Şah ve Geda mesnevisi 19. yüzyılın ilk yarısında Buhara'nın edebi ortamındaki ana şiir türlerinden biriydi. Bu dönemin mesnevisi iki türden biri olabilir; mesnevi büyük bir destan biçiminde olabilirken diğer biri mütevazı örnekler ve karakterler içeriyordu. Humulî'nin eseri birinci tiptir. Eser Emir Nasrullah Han (1827-1860) döneminde siyasi olaylara adanmıştır; özellikle de Emir'in 1257/1841'de Hokand Hanlığı hükümdarı Muhammed Ali Han olayından bahsetmiştir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. IIX).

Humulî çalışmalarında *Tezkire-i Ebu'l Harir Hoca Semerkandî*, *Tuhfe-i Hani* ve *Kitap-i Nadiri* gibi kendi çağının ünlü şair ve tarihçisi Mirza Sadık Münşi Canter'den de bahsetmektedir. Çalışmanın bir noktasında Şibanîler ve Astarhanlılar hakkında tarihi kaynakları kullandığını belirtiyor. Ayrıca Humulî'nin farklı nedenlerle *Tarih-i Taberî*, *Ravzatü's-Safa*, *Tarih-i Vakıa-i Şahruh Sultan*, *Nefehatu'l-Ons*, *Mektubat-i Hazreti Müceddedî* gibi tarihî ve tasavvuf eserlerini de kullanmıştır (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. X).

Tarih-i Humulî'nin ne zaman kaleme alındığı ile ilgili farklı görüşler vardır. Eserin Tacikistan'da bulunan nüshasına bakıldığında Humulî'nin, eserine 1252/1837 yılında yazmaya başladığı anlaşılmaktadır. Aslında yazar muhtemelen on yıldan fazla bir süre kitap üzerinde çalışmıştır. Eserin Taşkent'te bulunan nüshasının sonunda Humulî'nin 73 yaşında 1263/1846-47'de ciddi bir hastalığa yakalandığı ve ancak 18 ay sonra iyileştiği belirtilir. (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 226).

Yazar bu eserinde kaynak niteliği olmayan bazı kitaplardan söz etmiştir ki bunlar *Kafiye, Hidaye, Şerh-i Celali, Muşkatu'l Enver-i Envar, Muşkat-i Şerif*'ten ibarettir.

Ayrıca kaynak niteliğinde kullanılmış olan kitaplar arasında Sadi'nin *Bostan* ve *Gülistan*'ı, *Tarih-i Taberî, Tezkire-i Ebu Tâhir Hoca Semerkandî, Tarih-i Vakıa-i Şahruh Sultan, Cevahiru'l-Esrar, Haşiye-i Mir Seyyid Şerif, Ravzatü's- Safa, Zubdetu'l-Hakayik, Fethü'l-Bari, Şerh-i Şah-i Buharî* sayılabilir. 1171 Hicri Kameri yılında Mirza Muhammed Mehdi Astarabadî tarafından yazılan *Kitab-ı Nadiri, Mektubat-i Hazret-i Müceddedi* ve *Müntahap* isimli kitaplar da bazı yerlerde kaynak olarak gösterilmiştir. Ancak genel anlayış üzere, bu kitapların sadece isimleri zikredilmiş, nüsha ve sayfa numaraları konusunda herhangi bir bilgi verilmemiş veya not düşülmemiştir.

1.6. Eserin Yazarı

1836-1847 yılları arasında yazılan eserin müellifi Ebu'l-Fuzuli Cuma Kulu lakaplı Humulî bin Sufi Muhammed Tagaiu'l-Türkî el-Semerkandî el-Şodarî el-Urgutî el-Kadı'dır. Müellif, 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar yaşayan ve Türkçe ve Farsça dillerinde yazan bir şair ve edebiyatçıydı. Yazar 1776 yılı kış mevsiminin sonlarında Semerkand bölgesinin Urgut şehrinde dünyaya gelmiştir. Humulî'nin babası ona şu şekilde bilgi vermiştir: "Sen Cuma sabahı H. 1190 - Koyun yılında dünyaya geldin."Humulî, Emir Nasrullah Han'la aynı dönemde yaşamış ve Urgut şehrinin kadılığını yapmıştır (rch.ac.ir, 2020). Arapçada Humulî kelimesi "belirsiz", "unutulma" ve "karanlık" anlamlarına gelmektedir. Zamanının geleneklerine uygun olarak kendisi için bir seçim yapmıştır. Humulî ailenin dördüncü çocuğuydu ve doğum günü nedeniyle kendisine Cuma Kulu adı verildi. Daha sonra kendisi için Şavdarî lakabını seçmiştir. Bulakabı seçme nedeni gençlik yıllarını geçirdiği bölgenin isminden gelir. Sonra Urgut'ta yaşadığı için Urgutî ile birlikte Şavdarî lakabını kullanmış; Türk lakabını ise zaman içinde sığır yetiştirmekle meşgul olan Türklerin içinde yaşadığı için almıştır. Humulî'nin soyu aslında Türk kabilelerinden "Nogay" veya "Togay" boyundan gelir. Bu sebepten dolayı Togay lakabını da kendisine soy isim olarak seçmiştir.

Humulî yazdığı bu eserinde babası Sufi Muhammed'in Şehrisebz ile Semerkand dağlarının güney yamaçları arasında bir sığır yetiştiricisinin hayatına öncülük ettiğini anlatıyor. Sufi Muhammed'in, Şehrisebz (Keş) şehrinde güçlü etkisi olan Keneges emirlerinden Eşikakabaşı Hal Bay'ın hizmetinde bulunduğunu da belirtiyor. Cuma Kulu üç büyük kardeşinin okuryazar olmasından dolayı babası onun kendisi gibi bir çoban

olmasını istemiştir. Bu nedenle onun okula gitmesine mani olmuştur. Ama 1202/1787-1788'de çok rica ve yalvarmalardan sonra babası onun okula gitmesine izin vermiştir. Eğitim aldığı kısa sürede Kur'an-ı Kerim ayetlerini anlama, tefsirine hâkim olma ve Farsça kitaplarda bulunan Arapça ifadelerin anlamlarını kavrama hususunda ilgisi gelişmişti. Düşüncelerini sadece bilgi arayışına adamış olan genç Cuma Kulu, ailesinin işlerinde yardımcı olma ısrarına karşı gelip onlardan kendisini bir medreseye göndermelerini istemiştir. 1205/1790-1791 tarihinde babası, annesinin tavsiyesini kabul edip Cuma Kulu'yu Keneges kasabasının yöneticisi olan Hal Bay Ahund Eşikakabaşı Keneges'in medresesine götürüp Er Nazar Namanganî'ye teslim etmiştir. (KÜGELGEN, 2002, s. 158).

Er Nazar Ahund, Humulî'nin keskin zekâsına ve öğrenme isteğine tanık olunca ona Sarf (Arapça edebiyatı) hakkında ek dersler vermeye başladı. Bir yıl sonra Humulî, ibniel-Hacib'in ünlü Hufiyesini çalışmaya başlamış ve Hocasının yardımı ile Nahiv (söz dizimi) bilimine tam olarak hâkim olmuştur. Ancak Humulî'nin Er Nazar Ahund ile olan çalışması uzun zaman devam etmemiştir. Er Nazar Ahund hacca gitmeye karar verip Hindistan'a doğru yola çıkmıştır. Ama zamanın hâkimi tarafından engellenmiş ve hacca gidememiştir. Hacca gidemeyen Er Nazar Ahund, Ebu'l-Feyz Han'ın hizmetine girmiş ve hanın yanında üç dört yıl hizmet etmiştir. Böylece Humulî bir kez daha Er Nazar Namanganî'nin yanında hizmet etmeye başlamıştır. Er Nazar Namanganî 1212/1797-1798 yılında Namangan'de vefat etmiştir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. VI).

Er Nazar Ahund'un vefatından sonra Cuma Kulu eğitimine Şehrisebz'de Baba Hoca olarak bilinen Muhammed Lütfullah'ın yanında devam etti. Baba Hoca'dan aruz, kafiye, inşa, şiir, coğrafya ve kıraat dersleri aldı. Aynı zamanda Nahiv ve Sarf hakkında diğer öğrencilere eğitim vermeye başladı. Üç veya dört yıl sonra Cuma Kulu, hocasının yardımcısı oldu. Hocası onu "kendi oğlu" olarak gördü. Humulî de karşılığında hizmetleriyle hocasının verdiği görevleri yerine getirdi. Böylece hocasının tam güvenini kazanmış olan Humulî Semerkand'a taşındı. Humulî 1215/1800-1801 yılına kadar, yani Baba Hoca'nın Semerkand'a gelmesine kadar o şehirde yaşamıştır. Bu dönemde Humulî eğitimine Tillakârî Medresesi'nde devam etti. Baba Hoca Semerkand'a geldiğinde Tillakârî Medresesi'nde müderris olarak çalışmaya başladı. Baba Hoca daha

sonra başka bir büyük medreseye müderris ve aynı zamanda Buhara'nın kadılığını yapmıştır. Humulî'nin zamanının yöneticileri ile arası çok iyiydi ve onlarla güçlü irtibatı vardı. Zaman zaman onlarla beraber savaşlara da katılmıştır. Humüli'nin katıldığı savaşlardan biri 1801 yılında Emir Haydar ile isyancılara karşı yapılan Kara Tepe Savaşı'dır. Bu sebepten dolayı eserinde zamanın olaylarını gözlemlerine dayanarak ayrıntılı bir şekilde açıklar (KÜGELGEN, 2002, s. 160). Humulî Buhara'da Emir Şah Murad (1785-1800) ve Emir Haydar'ın (1800-1826) hükümdarlığı döneminde büyük bir üne kavuştu. Emir Haydar'ın kayınpederi Seyyid Atalık Yüz'ün daveti üzerine Hisar'a taşındı. Hisar bölgesindeki Deh-i Nev kasabasında (Eylül-Ekim 1822) ölümüne kadar refah içerisinde yaşadı. Baba Hoca'nın ölümünden sonra, Humulî, eski hocasının oğulları ile yakın temasta kaldı (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s.VI). Yaklaşık yirmi yaşlarında, Semerkand'daki Tillakârî Medresesi'nde çalışırken, 1795-1796 yılı içinde Humulî manevi bunalım yaşadı. Daha sonra *Haşiye-yi Kutbiye*'yi incelemeye başladı. Medrese eğitiminden vazgeçti ve bunun yerine Semerkand ve Dehbid'deki ibadethane ve türbeleri ziyaret etti. Ziyaretlerinin sonunda şeyh ve tarikat lideri olan Musa Han Dehbidî ile beraber yaşamaya başladı. Musa Han 19. yüzyıl Orta Asya'nın sosyal ve dini yaşamı üzerinde büyük etkisi olan Nakşibendiye Müceddidiye Tarikatı'nın yayılmasında önemli bir figürdü (KÜGELGEN, 2002, s. 158). Ancak Humulî kısa sürede şeriat bilgisinin eksik olduğunu fark etti. Humulî eğitimini tamamlamak için Buhara'da bulunan Gül Abat Medresesi'ne döndü. Emir Haydar'ın hükümdarlığı sırasında bir müddet Urgut kasabasına atandı ve orada zamanının çoğunu öğrencilere ders vermekle geçirdi. *Tarih-i Humulî*'de belirtildiği gibi eski öğretmeninin oğlu Afak Hoca Buhara'dan ayrılıp memleketi Urgut'u ziyaret ettiğinde kadılığa yeni başlamıştı. Humulî bu görevi kırk yıldan fazla ifa etti.

Çalışmamızın konusu olan eserin son sayfasında bulunan ifadelere dayanarak Humulî'nin yaklaşık 80 sene yaşadığını söyleyebiliriz. Onun dokuz çocuğu olmuştur. *Tarih-i Humulî* eseri çocuklarının altısına atıfta bulunur; geleneğe uygun olarak iki kızından hiç bahsetmemektedir. Dört oğlu Muhammed Kasım, Mutihullah, İmam Kulu ve Muhammed Mukbil'den ibarettir. İki kızı hocasının kardeşi olan Sufi Hoca'nın oğlu İshak Hoca ile evlendirilmiştir. Her iki kızı da genç yaşta vefat etmiştir. İmam Kulu isimli oğlu 23 yaşında bir hastalıktan dolayı ölmüş; Humulî onun ölümünden sonra arkadaşları ve akrabaları ile birlikte cesedini Urgut bölgesinin Cap köyünde toprağa

vermiştir. Bu köyde yaşayanların birçoğu hala Humulî'nin torunları olduğuna büyük ölçüde inanmaktadırlar.

Humulî bazen olaylara şahit olduğunu açıkça yazmaktadır; ancak dönemindeki gelişmelerin çoğunun farkında değildir. Bu eserden ayrı başka eserleri de kaleme almıştır ki onlardan biri *Manzumeyi Şah ve Geda* isimli eseridir.

İKİNCİ BÖLÜM: ESERİN İÇERİK BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Eser üç ayrı bölümden müteşekkildir. Ekte verdiğimiz orijinal metne göre yazar eserin metnini üç ayrı bölümde tertip etmiştir. Birinci bölüm *mukaddeme*, ikincisi ise Mangıtların iktidara gelmesi ve Emirlerin yaptığı faaliyetler hakkında olup eserin ana bölümünü oluşturmaktadır. Eserin üçüncü bölümü de şeyhler ve evliyalara övgüler ve hayatları üzerinde yoğunlaşmış ve eserin sonuç kısmı da aynı bölümde bulunmaktadır. Eklerde verdiğimiz bu kitabin mukaddeme bölümünün altıncı sayfasından altmış dördüncü sayfasına kadar yazar önce kendi hayatından bahsedip bir *dibaca* ile başlamıştır. Önsözü müteakip çobanlık hikâyesi, on beş yaşındaki olaylar, mollanın övgü ifadesi, baş kadı Hoca hazretlerinin Ebul-Feyz Hanın yanına gelmesi, Ebu'l-Feyz Han Hocanın hacca gitmesine mani olması ve kadı hocanın beyanından bahsetmektedir. İkinci bölüm altmış dördüncü sayfadan yüz altmış dokuzuncu sayfaya kadar devam etmektedir. Bu bölüm hamd ile başlayıp Nadir Şah döneminde meydana gelen olayların açıklanması, Mangıtlar sülalesinin saltanatının ilk hâkimi olan Muhammed Rahim Han'ın saltanatı, Muhammed Yar Bey Atalık, Muhammed Danyal'ın hâkimiyeti, Emir Şah Murad Masum, Emir Haydar ve Emir Nasrullah dönemi gelişmeleri ve olaylarından bahsetmektedir. Üçüncü Bölüm ise yüz altmış dokuzuncu sayfadan son sayfa olan iki yüz yirmi altıncı sayfaya kadar devam etmiştir. Bu bölümde risalenin evrakları evliyaların hikâyeleri ve Kutbu'l-Aktab Hazret-i Seyyid Musa Han Dehbidî Hoca'nın özellikleri, Hazret-i Musa Han, Nakşibendiye Tarikatı'nın halifeleri ve Halife Canı Kulu Kıpçak'ın beyanı ve Emir Haydar'ın ordusuyla birlikte intikam almak için Ura-Tepe şehri tarafına harekete geçmesinden oluşmaktadır. Yazar vakayinamenin sonunda kendisi ve evlatları hakkında bilgi vererek eseri sonlandırmıştır.

Eser sırasıyla şu başlıklar altında olayları anlatmıştır. 1. Ön Söz, 2. Giriş, 3. Çobanlık Hikâyem, 4. On Beşinci Yaşımın Olayları, 5.Mollanın Övgü İfadesi, 6. Baş Kadı Hoca Hazretlerinin Ebu'l-Feyz Han'ın Yanına Gelmesi ve Ebu'l-Feyz Han'ın Hocanın Hacca Gitmesine Mani Olması zikredilmiştir. 7. Kadı Hocanın Bayanı, 8. Hamdele, 9. Nadir Şah Döneminde Meydana Gelen Olayların Açıklanması(Çünkü Nadir Şah Dönemindeki Olaylar Mangıt Hanları Dönemindeki Olayların Başlangıcı Niteliğindedir; Bu Nedenle İlk Önce Nadir Şah Hikâyesini Ele Alıyoruz), 10. Mangıt Saltanatının İlk Hâkimi Olan

Muhammed Rahim Han Saltanatının Açıklanması, 11. Mangıtlar Sülalesinin Saltanatı, 12. Muhammed Yar Bey Atalık'ın Oğlu Muhammed Danyal'ın Buhara ve Mâverâünnehr Tahtına Geçmesinin Beyanı, 13. Kalika Hanedanı'ndan Olan Nur Bek Yüz Oğlu Sadık Bek, Sadık Bek Oğlu Fazıl Bek'in Devletinin Yükselişi ve Kermine Şehrinin Kuşatılmasından Yenilmesine Kadar Gerçekleşen Olayların Beyanı, 14. Kalika Bey Yüz Evlatlarının Açıklanması, 15. Emirü'l-Müminin Gazi Şah Murad Masum'un Tahta Oturmasının Beyanı, 16. Bayram Ali Kaçar Oğlu Muhammed Hüseyin'in Tahta Çıkış Olayları ve İnsanların Ondan Korkmaları ile Birlikte Allah'ın Kahrına Uğraması, 17. Bayram Ali'nin Olayından Sonra Merv Ahalisinin Korkusunun Beyanı, 18. Ahmet Şah Oğlu Timur Şah'ın Emirleri ve Vezirleriyle Danışması, Belh Şehrini Fethetmek İçin Kıyamet Leşkeriyle Belh Şehrine ve Emir Masum'la Savaşmak Maksadıyla Hareket Etmesi, 19. Hudayar Bek Yüz'ün Ölümü ve Kardeşi Baba Divan Begi'nin Hükümeti ve Emir Masum'un Ordusuyla Birlikte Doğuya Doğru Hareketi ve Diğer Olaylar, 20. Emir Masum'un vefatı (1741-1800), 21. Emir Seyyid Haydar'ın Tahta Çıkması ve Onun Zamanında Gerçekleşen Olaylar, 22. Hisar Hükümdarının İtaat Etmesi, 23. Emir Seyyid'in Şehrisebz Hâkimi Niyaz Ali Divan Begi'ne Mektup Göndermesi, 24. Bu Risalenin Evrakları Evliyaların Hikâyeleri ve Seçilen Özel İnsanların Dediklerine Göre Düzenlenmiştir, 25. Kutbu'l-Aktab Hazret-i Seyyid Musa Han Dehbidî Hoca'nın Özelliklerinin Beyanı, 26. Hazreti Musa Han ve Nakşibendiye Tarikatı Halifelerinin Beyanı, 27. Halife Canı Kulu Kıpçak'ın Hikâyesi, 28. Ura-Tepe Şehrinin Fethi ve Emirlerinin Yakalanma Haberinin Emir Seyyid'in Kulağına Gitmesi ve Onun Bu Habere Karşı Ordusuyla Birlikte İntikam Almak İçin Harekete Geçmesi, 29. İşan Pirin Ölüm Olayının İfadesi ve 30. Yazar ve evlatları hakkında bilgi ile bitmiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz başlıkların her birini bir bölüm olarak nitelendirebiliriz. Böylece çevirdiğimiz çalışmanın ikinci bölümünün 38. sayfasından 113. sayfasına kadar, aynı şekilde orijinal Farsça dilinde yazılan eserin 67. sayfasından 168. sayfasına kadar Mangıt Emirliği tarihinden bahsedilmiştir. Eserin esas amacı Mangıtlar Hanedanı'nın tarihinin bu eserde yer almasıdır. Mangıtlar dönemi 1747'de Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra Mâverâünnehr topraklarında adım adım ortaya çıkmıştır.

Birçok kaynağa göre Asya'nın yetiştirdiği son büyük cihangir olan Türkmenlerin Kırklı boyundan Nadir Şah Afşar, 1726 yılında İran şahı olan II. Tahmasb'ın (1722–1732) hizmetine girmiş ve sonra kısa zaman içinde yükselmiştir. Şah'ın hizmetinde olmasından ötürü kaynaklarda Tahmasb Kulu Han olarak da tanınmıştır. Devlet idaresinde en büyük rakibi Feth Ali Han Kaçar'ın önüne geçerek başkomutanlığa yükselmiştir. Nadir Şah bu günkü Afganistan topraklarını itaat altına almış, ayrıca Osmanlılar üzerinde de önemli başarılar kazanmıştır. 7 Eylül 1732'de II. Tahmasb'ın hükümdarlığına son vererek yerine oğlu III. Abbas'ı şah ilan etmiş, böylelikle bütün yetki ve kudreti kendi eline almıştır. Sonunda Azerbaycan'daki Mugan Ovası'nda toplanan kurultayda Türk ve Moğol geleneklerine göre alınan karar neticesinde 8 Mart 1736'da şah unvanıyla devletini kurmuştur (ÇELİK, 2009, s. 58).

Nadir Şah kısa bir zaman içinde ülkede sükûnet sağladıktan sonra Hindistan'a, Babürler Devleti üstüne yürümüştür. Şubat 1739'da Karnal Savaşı'nı kazanarak Delhi'ye kadar ilerlemiş ve Babürler Devleti'ni itaat altına almayı başarmıştır (ÇELİK, 2009, s. 58). Nadir Şah Hindistan'ı fethinden sonra ise Türkistan'ı, Buhara ve Hive Hanlıklarını hâkimiyetine almak için ordusuyla kuzeye yönelmiştir. Nadir Şah'ın Buhara önlerine geldiğini gören Ebu'l-Feyz Han ona itaat etmek üzereyken Hokand, Namangan, Andican ve hatta Kaşgar'dan birçok Özbek beylerinin yardıma geldiği haberini almış, bu haberden sonra savaşmaya karar vermiştir. Ama Nadir Şah'ın büyük ordusu ve ateşli silahları yüzünden savaşı kaybetmiş ve Nadir Şah'ın yanına gedip ona bağlılığını ilan edip Nadir Şah ile bir anlaşma yapmıştır. Yapılan anlaşmaya göre Amu derya, Buhara ülkesinin güney sınırı olmuştur (HATUNOĞLU, 2011, s. 38).

Mangıt Hanedanı'nın Mâverâünnehr topraklarında ortaya çıkmasıyla Buhara Hanlığı'nda yeni bir dönem başlamıştır. Buhara tarihinde Buhara Hanlığı'nın kuruluş tarihi kabul edilen 1500 yılında Şibanîlerin hâkimiyetiyle başlayıp Canoğulları'dan sonra Mangıtlar hâkimiyetinin sona ermesiyle Buhara Hanlığı datarih sahnesinden çekilmiştir. Buhara hanlığı kurulduğunda başlangıçta başkent Buhara değildi; ama sonra bu şehir devlet merkezi olmuş ve Mangıtlar döneminde Buhara başkentliğini kormuş, hanlık da bu dönemde Buhara Emirliği'ne dönüşmüştür.

Mangıt kelimesi aslında Cengiz Han zamanında bir Moğol kabilesinin adıdır. Cengiz Han döneminden bu yana tarihçiler Mangıt kelimesini (Mangkıt, Mangut, Mangit, Mankut, Mankit ve Mangıt) olarak adlandırmıştalardır. Diğer birçok Moğol kavim adı gibi Türk veya Türkleşmiş kavim adı olarak zikr edilmektedir. *Zafername*'ye göre Mangıtlar Altın Ordu topraklarında yaşamış olan bir oymaktır. Batu Han'ın seferi ve daha sonraki seferlerde Deşti-i Kıpçak'a gelen Mangıtlar birkaç kabileden oluşuyordu. Sadece Deşti-i Kıpçak'taki şartlar altında iki büyük Moğol kabilesi Kongratlar ve Mangıtlar kabile birliklerini devam ettirmiştir. Her ne kadar birliklerini muhafaza etseler de Moğolcayı unutarak Türkleşmişlerdir. On beşinci yüzyılın son yarısında Mangıtlar adlarını değiştirerek Nogay adını almışlar (HATUNOĞLU, 2017, s. 495-497).

Aynı şekilde Muhammed Bilal Çelik doktora tezinde Mangıtların geçmişini Cengiz Han dönemine kadar götürmenin mümkün olduğunu belirtmiştir ve 1240 yılında yazılan *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde belirtildiğine göre Mangıt(Mangut, Mankut, Mangutay), Alan-Kua neslinden olan Naçin Bahadır'ın oğludur. Başka bir rivayete göre ise Alan- Kua'nın iki erkek evladı olmuş ve onlara Mangıt ve Keneges isimleri verildiğinden bahsedilmiştir. Çoğu kaynağa göre Cengiz Han ile ortak ataya sahip olan kabilenin on ikinci yüzyılda yaşadığı alan Onon Nehri kıyılarıdır. Cengiz Han'ın iktidara gelmesiyle birlikte Cengiz Han'ın hizmetine giren Mangıtlar, Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasında önemli fedakârlıklar göstermişlerdir (ÇELİK, 2009, s. 42).

Kaynaklara göre Mâverâünnehr bölgesinde Cengiz döneminden Emir Timur dönemine kadar hâkimiyetin Cengiz soyundan gelenlerde olduğu görülmektedir. Ancak Emir Timur döneminde bu durum değişmiştir. Emir Timur Cengiz Han soyundan değildi ve iktidarını bileğinin gücü ve kendi kabiliyeti ile almıştır. Emir Timur'dan sonra Mâverâünnehr'de iktidar bir kez daha Cengiz Han soyundan gelenlerin eline geçmiştir ki tarih yazarlarına göre Emir Timur imparatorluğunun dağılmasından sonra Mâverâünnehr'e mahsusen Buhara'da Şibanîler ve Astarhanlılar iktidara gelmişlerdir. Bu durum zamanla değişmiş, bu değişmede Mangıtların iktidara gelmeleriyle gerçeklemiştir. 1747 yılı Türkistan tarihinde çok önemli bir yıldır. Çünkü bu yıl Nadir Şah Afşar kendi yeğeni Ali Han tarafından düzenlenen suikast ile öldürülmüştür. Bu

gelişmeden sonra Nadir Şah'ın ordusu dağılmış ve ordunun komutanlarının her biri kendi topraklarına dönerek ayrı hükûmetler kurmuşlardır. Onlardan Ahmed Şah Afgan bu günkü Afganistan'ın güneyinde kendi devletini kurmuştur. Buhara'da Hanlığa hâkim olmak isteyen Muhammed Rahim, Nadir Şah'ın öldürüldüğünü duyunca hemen harekete geçmiş ve Ebu'l-Feyz Han'ı tutuklatarak (1124) hapse attırmıştır. Muhammed Rahim, 25/26 Haziran 1747 gecesi Ebu'l-Feyz Han'ı idam ettirmiştir. Ertesi gün hanın idam edildiğini ve Afganların yanlarından ayrıldığını öğrenen İran ordusu Buhara'dan çekilmiştir. Böylece Muhammed Rahim İran ordusunun kendisi için yol açabileceği tehlikeyi bertaraf etmiştir (ÇELİK, 2009, s. 43-62).

Astarhanîler Hanedanı'nın son hükümdarı Ebu'l-Feyz'in öldürülmesinden sonra 1756 yılında Buhara'da tahta çıkan Muhammed Rahim Han'ın ilk temsilcisi olduğu hanedan 1920 yılına kadar iktidarda kalmıştır. Genellikle bu devirde komşu devletlerle iyi münasebetler kurulmamıştır (KÜTÜK, 2019, s. 81-82). Muhammed Rahim Han'ın Ebu'l-Feyz Han'ı öldürmesinden sonra onun oğulları Abdulmümin ve Ubeydullah Han'ı tahta çıkarmıştır. Bu şekilde 9 yıl ülkeyi idare etmiştir ve Muhammed Rahim Han 1759 yılında vefat etmiştir (BARZGAR, 2013, s. 43). Rahim Han'ın vefatından sonra yerine Danyal Bey Atalık geçmiştir. Danyal Bey Atalık'ın hâkimiyet zamanı kargaşayla doluydu. Özelikle hayatının son yıllarında devlet işlerinde akrabalarını tayin etti. Bu yüzden onun hâkimiyeti döneminde her tarafta isyanlar ortaya çıktı (KABULİ, 1930, s. 8).

Emir Masum, babasının yöneticiliğinden memnun değildi; defalarca babasının yanına gidip babasının bürokratlarından şikâyetçi oluyordu; ama babası onun sözlerine önem vermiyordu. Bu yüzden babasının yanından ayrılarak tarikat ehliyle beraber yaşadı ve medrese eğitimine devam etti. Emir Masum derviş olarak hayatını sürdürürken günlerden bir gün babasının emrindeki birkaç kişi onun yanına geldi ve babasının zulmettiğini söyledi. Aslında bu gelenler Emir Danyal'ın isteği üzerine Emir Masum'a gitmişlerdi. Emir Danyal devleti kontrol edemiyor ve Emir Şah Murad Masum'u kendi tahtına oturtmak için o kişileri Emir Masum'un yanına göndermişti (BARZGAR, 2013, s. 43). Emir Masum da babasına şartlar koyarak onun yanına gitti. Emir Masum'un şartlarından biri şöyleydi ki o hâkim olduktan sonra babasının onun devletine karışmamasıydı. Babası Emir Masum'un şartlarını kabul edip onu Buhara hâkimi ilan

etti. Sonunda Emir Masum hâkim oldu ve sonra bazen evine ve bazen de sarayda halkın derdini dinlerdi. Babasının zamanındaki emirleri ve hâkimlerin hepsini önceden planlanmış bir programla yakalayıp öldürdü. Tüm saltanat işlerini liyakat sahibi ve ihanet etmeyen adamlara teslim etti. Kardeşlerini ayrı şehirlerde vazifelendirdi ve tüm medreselere hocalar, tüm Camilere imam ve müezzinler yerleştirdi ve maaş tayin etti. Emir Danyal 27 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra vefat etti (BARZGAR, 2013, s. 43). Oğlu Emir Masum resmen 1785 yılında Buhara hâkimi oldu (KABULİ, 1930, s. 8). Babasının ölmesi üzerine 1785 yılında yaptığı ilk iş Astarhan sülalesinin sözde hanı Ebul Gazi'yi saraydan çıkarmak oldu. Bu olaydan sonra tam olarak Buhara tahtına oturdu (HATUNOĞLU, 2011, s. 41) Ama çok geçmeden Sultan Murad Bey ona karşı isyan etti. Emir Masum ona elçiler gönderdikten sonra Sultan Murad Bey yaptığı işten pişman olup Emir Masum'un yanına Buhara şehrine geldi. Ama Emir Masum tarafından yakalanıp zindana atıldı ve böylece isyanı sona erdi (BUHARAYİ, 2008, s. 57). Aynı şekilde Niyaz Ali Bek'in isyanını Şehrisebz'de kontrol altına aldı. Emir Masum bu başarılarından sonra güçlü bir iktidarla hâkimiyetini sürdürdü ve böylece İslam şeriatını yaydı. Diğer bidatleri ve Cengiz Han yasalarının tümünü ortadan kaldırdı (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 112). Emir Masum tahta oturduktan sonra han yerine *Emir'le-Müminin* unvanını kullandı. Onun döneminde bir grup İranlı Şii ile Özbekler ve Harezm'den göç eden Türkmenler de Buhara'ya yerleştirilmiştir. Buhara tekrar Emir Timur dönemi gibi Orta Asya'nın büyük el sanatları merkezi oldu (https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekler, 2020). Emir Masum iktidar döneminde emirlikte iktisadi hayatı canlandırmak için yoğun bir sulama programı uygulamış ve tarımın yaygınlık kazanması için çalışmıştır. Sonra tüm askerlere maaş tayin edip her vilayete yeni hâkimler ve kadılar göndererek sikke darp ettirmiştir (ÇELİK, 2009, s. 213).

Bustanî Buharayî, Emir Masum'un Merv şehrine saldırıp orayı fethetmesini şöyle anlatır: Bayram Ali Han isyan çıkarıp bazı şehirlere ki Emir Masum'a aitti, ordu göndererek saldırdı ve bazılarını kontrol altına aldı. Emir Masum bu haberi duyunca ordusuyla Merv üstüne yürüdü ve Merv kalesini kuşattı. Böylece birkaç gün savaş devam etti; sonunda Emir Şah Murad'ın askerleri kalenin dört yanından saldırıp fethetti. Sonra başkaları için ibret olsun diye Bayram Ali'nin başını kesip darağacına astı. Kalan serdarları, yani Kütlü Bay, Divan Beki ve Hacı Bey ki Bayram Ali'nin evlatlarındandı,

yakalayıp Buhara'ya götürdü. Merv şehrinin ismini değiştirip İslamabad yaptı. Kendi damadı Abdul Aziz Hoca'yı oradaki kaleye ve kardeşi Muhammed Ömer Bey'i Merv hâkimi olarak tayin etti. Abdul Aziz'den Muhammed Ömer Bey'e itaat etmesini isteyerek kendisi Buhara'ya döndü (BUHARAYİ, 2008, s. 59). Emir Masum iktidar devresinde birçok hâkimle savaştı ve birçok şehir fethetti. Fethettiği bazı şehirler Hive, Hokand, Hocend, Ura-Tepe ve Taşkent'ten ibarettir. Emir Masum 1791 yılında büyük bir orduyla Belh ve Bedehşan üstüne yürüdü (BARZGAR, 2013, s. 48).

Emir Masum savaş ve fetihlerden sonra, şehirlerden işine yarayan insanları toplayıp kendisiyle Semerkand şehrine getirdi. Yetenek sahibi olanları mimarlık ve çiftçilik işlerine memur ederek onlardan yararlandı. Mesela Buhara, Karşı, Çarcuy, Semerkand ve Merv şehirlerine medreseler inşa ettirdi. Sadece Semerkand'da 24 medrese yaptırdı ve aynı şekilde Sultan Barajı'nı tamir etti. Emir Masum 17 yıl Buhara'da hükümdarlık yaptı. Saltanatı sırasında Emir Masum birçok reform yaptı. Askerler için bir ücret belirledi; eyaletler için yeni yöneticiler atadı. Her köy ve ilçeye bir hâkim gönderdi. Yüksek dereceli gümüşten sikke darp ettirdi. Hukuk ve kanun için bir risale yazdı ki hâkimler ve kadılar yargılamalarında bu risaleden faydalanırdılar (BUHARAYİ, 2009, s. 27). Sonunda 1800 yılında vefat etti. Hacı Habibullah'ın mezarının yanında toprağa verildi. O öldükten sonra ona Emir-i Cennet Mekân lakabı verildi.

Emir Masum'un düzene koyduğu Emirlik 1785 yılından 1920 yılına kadar devam etmiştir. Bu sülale 1920 yılında Sovyetlerin işgaline kadar yaşamıştır. 1785 yılından bu yana sırasıyla Emir Şah Murad (1785- 1800) Emir Seyyid Haydar (1800-1826), Emir Seyyid Hüseyin (2,5 ay), Emir Ömer (4 ay), Emir Nasrullah (1827-1860), Emir Muzafferüddin (1860-1885) ve Emir Abdulahad Bahadır Han (1885-1910) başa geçmiştir (HATUNOĞLU, 2015, s. 130). Mangıtlar Hanedanı'nın son emiri olan Muhammed Âlim Han'ın (1910-1920) Kabil'e kaçmasıyla Mangıtlar Emirliği de sona ermiştir (https://tr.qwe.wiki/wiki/Emirate_of_Bukharai, 2020).

Emir Masum'un vefatından sonra oğlu Emir Haydar emirlik tahtına oturdu. Emir Şah Murad'ın Din Nasir Töre, Emir Hüseyin Töre ve Emir Haydar adında üç oğlu vardı. Emir Haydar 1775'te doğdu ve annesi Ebu'l-Feyz Han'ın kızıydı. Bu nedenle, anne tarafından Cengiz Han soyuna dayanıyordu. Yaşamı boyunca Emir Şah Murad ülkesini

bu üç oğlu arasında paylaştırdı. Semerkand'ı Emir Hüseyin Töre'ye, Merv şehrini Nasir Töre'ye ve Karşı'yı da Emir Haydar'a vermiştir. Emir Şah Murad'ın ölümünden sonra devlet zadegânı Emir Haydar'ın hükümdarlığını istedikleri için Karşı'ya bir haberci gönderdiler ve babasının ölümünü ona haber verdiler. Emir Haydar bu haberi duyduktan sonra alelacele Karşı'dan Buhara'ya geldi. Emir Şah Murad'ın ölümü sırasında saltanat kurallarına göre oğullarının hiçbiri Buhara'da değildi. Bu yüzden Fazıl Bey ve Ömer Bey Emir Şah Murad'ın kardeşlerinin destekçileriyle kaleyi fethetmeye karar verdiler. Ama Emir Şah Murad'ın adamları tarafından kalenin kapıları kapandı. O gün kaleyi savundular ve Fazıl Bey ile Ömer Bey'in kaleye girmelerine mani oldular. Başarısız olan Fazıl Bey ve Ömer Bey hayatlarını kurtarmak için Şehrisebz'e kaçtılar. Bu sırada Emir Haydar Buhara'ya geldi. Yöneticiler tarafından karşılanan Emir Haydar Buhara tahtına oturdu (CELALİ, 2006, s. 140-141).

Emir Haydar saltanat tahtına oturduktan sonra kaçar Devleti padişahı Feth Ali, Kabil, Hokand ve Hive Hanlığı hükümdarları elçiler gönderip onun emirliğinin tebrik ettiler. Emir Haydar, meşruiyetini anne tarafından hem Cengiz Han, hem de Peygamber Hz. Muhammed'e dayandırarak bir ilki gerçekleştirmiştir. Emir Haydar hükümdar olmasına rağmen Buhara'da müderrislik de yaptı. Onun 400 veya 500 talebesi vardır ki onlardan 200'ü halifelik derecesinde yetişmiştir (KABULİ, 1930, s. 8). Onun dönemi aynı zamanda Cengizii geleneklere dönüşü de temsil eder; çünkü o güne kadar hep erkek sulbundan ilerleyen Cengizli hâkimiyet geleneğine aykırı hareket edilerek anne üzerinden bu hanedanla irtibat kurulmuştur. Bununla birlikte yine de, o han olunca bu unvanı kullanmamıştır. Onun yerine Emirü'l-Müminin unvanıyla yetinmiştir(ÇELİK, 2009, s. 213). Onun döneminde başta hanedan üyeleri olmak üzere hanlıktaki bazı kabileler isyan hareketi başlattılar. Bunun yanı sıra Merv'deki Türkmenler de isyan ettiler. Başta Ura-Tepe şehri olmak üzere Hokand Hanlığı ile sorunlar yaşandı. Hive Hanlığı orduları ülke sınırlarına tecavüz etti. Emir Haydar'ın uğraşmak zorunda olduğu belki de en önemli sorun 1821-1825 yılları arasında meydana gelen Hitay-Kıpçak kabilesinin isyanıdır. Şah Murad'ın ölümünden sonra Salur Kabilesi kendilerinden bir lider tayin ederek Merv'deki Türkmenler isyan çıkarıp şehir ile çevresini yağmalamışlardı. 1211/1796-1797'den beri Merv valiliği yapan Emir Haydar'ın kardeşi Din Nasır Töre bu isyanları bastırdı. Ama sonra Merv ahalisinin desteğiyle kardeşi Emir Haydar'a isyan etti. Bunun üzerine Buhara emiri büyük bir orduyla kardeşi üzerine

yürüdü. Yaklaşık yirmi gün süren savaştan sonra iki kardeş barıştı; ama Emir Haydar kardeşinin üzerine her yıl iki ya da üç kez ordu göndererek onun sürekli rahatsız etti. Sonunda 1807 yılında Merv ahalisi Emir Haydar'ın saldırıları yüzünden mecburen teslim oldular. Direnecek gücü kalmayan Din Nasir Töre ise Merv'i terk edip Meşhed'e sığındı. Şehre giren Buhara askerleri yönetimi devralınca Merv halkından birçok insan Buhara'ya göç ettirilmiştir (ÇELİK, 2009, s. 94).

Emir Haydar Merv isyanını bertaraf ettikten sonra Ura-Tepe ve Hive Hanlığı'na karşı seferler düzenledi. Sonra 1820 yılında isyan çıkaran Merv'deki Türkmenlerin ve diğer isyanları bastırdığı gibi hanlıkta otoritesini kurmayı başardı. Emir Haydar'ın diğer önemli faaliyetlerinden biri de İslâmî müesseseleri himaye etmesidir. Buhara'ya "Tarhan" statüsü verdi ve halkını vergiden muaf tuttu. Buhara hükümdarları içinde kendi adına para bastıran son kişi o oldu (ÇELİK, 2009, s. 102-108). Emir Haydar 26 yıl hükümdarlık yaptı. Sonunda, 1826 yılında vefat etti (BUHARAYİ, Mirza Abdulazim Bostani, 2008, s. 29)Emir Haydar'ın vefatından sonra yerine geçen Nasrullah (1827-1860) eşrafa karşı mevkiini kuvvetlendirdi. İdaredeki yetkilerini genişletti. Yerli ve Avrupalı kaynaklar bu hükümdarı kana susamış bir zorba olarak tasvir ederler. Bunun zamanında devamlı bir ordu meydana getirilmiştir. O Hokand Hanlığı'nın merkezini 1842 yılında ele geçirmiştir (HATUNOĞLU, 2017, s. 501).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: NADİR ŞAH AFŞAR'DAN EMİR NASRULLAH HAN'A KADAR BUHARA EMİRLİĞİ'NİN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Tarih uzak geçmişten günümüze kadar neler olup bittiğini anlatan bir biyografidir. Biz insanlar geçmişimizi tanımak ve tarihin başarısızlıklarını ve zaferlerini bilmek isteriz. İnsan ve toplumumuz nasıl bir süreç yaşamıştır? Hangi tarihsel dönemleri geçirmişiz? Tarihin bu sonsuz savaşında hangi rolü oynamalıyız... Bu tür sonuçları elde etmek için, tüm halkların tarihini incelemek, olayların nedenlerini bulmak ve köklerini yorumlamak için araştırmak gerekir. Bu nedenle çalışmamızda tarihin bir parçası olan Mâverâünnehr topraklarında hüküm süren Mangıtların tarihini gözden geçirip ele aldık.

On sekizinci yüzyılın ortalarında Nadir Afşar Türkmen'in Türkistan üzerine büyük bir orduyla sefer düzenleyerek burası onun yönetimi altına girmiştir. Ama onun ölümünden sonra gözetiminde tuttuğu emirler kendi topraklarına dönerek kendi hükûmetlerini kurmuşlardır. Nadir Şah'ın emirlerinden Ahmad Şah, Afganistan'ın Kandahar şehrine dönerek günümüzdeki Afganistan'ın temellerini atan bir imparatorluk kurmuştur. Onun soyundan gelenler bu güne kadar hep yönetimde varlıklarını korumuşlardır (GOBAR, 1889, s. 354-355).Aynı şekilde Nadir Şah'ın Özbek ordusunun komutanı Muhammed Rahim Han Mangıt, Buhara'ya dönerek kendi hâkimiyetini kurmuştur. 1785 yılından sonra amcasının oğlu Şah Murad tarafından devlet Emirlik haline getirilmiştir. Emirlik olan devlet 1920 yılındaki Sovyet istilasına kadar varlığını korumuştur (HATUNOĞLU, 2017, s. 522).

Nadir Şah'ın öldürülme sebebini tarihçiler farklı şekillerde anlatmışlardır. Humulî kitabında Nadir Şah'ın ölüm sebebini Mevkan çölündeki toplantıdan sonra ehl-i sünnet âlimlerine karşı iyi tutumu olarak gösterir. Humulî'ye göre Şii Âlimler Nadir Şah tahtta kalırsa Şii mezhebinin geleceğinin iyi olmayacağı konusunda hemfikir olarak Şah'ın ölümü hususunda bir fetva vermişlerdir. Fetvadan sonra Şahın öldürülmesi için yanındaki adamlarla irtibata geçmişler, sonunda Nadir Afşar 1747 yılında kendi yakınları tarafından çadırında öldürülmüştür (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 69). Mirza Mehdi Han Münşi *Tarih-i Cihangüşa-yi Nadiri*'nin 264. sayfasında Nadir Şah'ın ölüm sebebini şöyle anlatır. Nadir Şah hükümdarlığının son yıllarında siyaset değişikliğine gitmiştir. Bu değişikler arasında olmak üzere, oğlu Rıza Kulu'yı

mirasından mahrum etmesi ve emrindeki komutanlarından bazılarını vazifelerinden bertaraf etmiştir. Nadir Şah'ın bu hareketi yüzünden oğlu Rıza Kulu ve diğer komutanların hepsi bir araya gelerek Nadir Şah'ı öldürme kararı almışlardır. Nadir Şah 21 Mart 1747 tarihinde Pazar gecesi Fethabat'taki evinde öldürülmüştür (ASTARABADİ, 1147, s. 264). Aynı şekilde Afgan yazarı Mir Gulam Muhammed Gobar *Afganistan Der Mesir-i Tarih* başlıklı kitabında Nadir Şah'ın ölümünü şöyle kaleme almıştır: Nadir Şah hayatının son yıllarında birçok sıkıntılar yaşadı. Bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa girişmiş, diğer taraftan kendi topraklarında ona karşı isyanlar ortaya çıkmıştı. Nadir Şah Osmanlı İmparatorluğu ile olan savaşı kazandıktan sonra isyanları bastırdı. İsyancıları aileleriyle beraber cezalandırdı. Gobar devam ederek eserinin 352. sayfasında Nadir Şah'ın son zamanlarında akli melekelerini yitirdiğini yazmaktadır. Sonunda 70 kişiden oluşan Kızılbaş komutanları tarafından önceden planlamış bir harekâtla Kuçan şehrinin Fethabat mahallesinde 1747 yılında gece karanlığından istifade ederek öldürüp tüm hazinesini yağma ettiklerini anlatır (GOBAR, 1889, s. 352).

Mirza Abdul Azim Bustanî Buharayî, Ebu'l-Feyz Han'ın Nadir Şah tarafından Buhara hâkimliğinden uzaklaştırdığı şöyle anlatır. Nadir Şah ölmeden önce Ebu'l-Feyz Han'ın Muhammed Rahim'in önerisinden dolayı saltanattan uzaklaştırdı. Yerine dokuz yaşındaki ve başka bir rivayete göre 12 yaşındaki oğlu Abdulmümin'i geçirdi. Devletin yönetimini Muhammed Rahim'e teslim etti (BUHARAYİ, 2009, s. 24). Ebu'l-Feyz Han'ın ölümünden sonra 1747 yılında iktidarına dizginlerini eline alan Muhammed Rahim Atalık tarafından Mangıt sülalesi yavaş yavaş iktidara ele almıştır. Ebu'l-Feyz Han'ın ölümü hakkında kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Mesela *Tarih-i Humulî*'nin 72. sayfasında iktidardan indirildikten sonra Ebu'l-Feyz Han'ın Humulî'nin babası Sufi Muhammed Togay tarafından Mir Arap Camisi'ne imam tayin edildiğini yazmaktadır. Bir müddet o camide sabık han insanlara doğru yolu göstermek için görev yapmıştır. Günlerden bir gün bir Şimr (Şimir) huylu insan tarafından o cami içinde öldürülmüştür. Humulî yazdığı *Tarih-i Humulî'*nin hiçbir yerinde Ebu'l-Feyz Han'ın Mangıt Hanedanı üyelerinden biri tarafından öldürüldüğünü yazmamıştır (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 72). Ama *Tuhfe-i Şahî*isimli kitabın *mukaddeme* bölümünün 24.sayfasında şöyle bir açıklama yapılmıştır*: Âlem Ara-yi Nadirî*'nin yazarına göre Ebu'l-Feyz Han, görevden alınmasının ardından Rahim Han'ın Kalesi'ndeki

Kalenderhane Bahçesi'ne hapsedildi. Bustanî Buharî'ye göre, han Bağ-ı Çahrhisa'daydı, buradan Muhammed Rahim sayesinde kaçtı ve Mir Arap medresesine saklandı. Sonunda Nadir Şah'ın ölümünden yedi gün sonra orada öldürüldü (BUHARAYİ , 2009, s. 24).

Muhammed Bilal Çelik *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği* isimli doktora tezinin 62. sayfasında Ebu'l-Feyz Han'ın Muhammed Rahim tarafından önce hapse atılıp sonra idam edildiğini söyler(ÇELİK, 2009, s. 62). *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengiz Oğulları* kitabinin Buhara Hanlığı bölümünde Nurettin Hatunoğlu Ebu'l-Feyz Han'ın ölümünü şöyle anlatmıştır: 1747 yılında Nadir Şah'ın ölüm haberini alan Ebu'l-Feyz Han Mir Arap Medresesi'nin odalarından birinde saklanmıştır. Ama bu bahtsız han saklandığı yerde yakalanıp Muhammed Rahim'in emriyle öldürülmüştür (HATUNOĞLU, 2017, s. 498). Aynı şekilde *Emir Haydar Mangıt: Mâverâünnehr Tarihi Metinleri* isimli makalenin yazarı, makalenin 139. sayfasında *Tuhfe Hani* eserine dayanarak Ebu'l-Feyz Han'ın Muhammed Rahim Atalık tarafından öldürülüp Buhara iktidarını ele aldığını yazmıştır. 1747 yılından 1920 yılına kadar bu hanedandan 9 kişi Buhara Emirliği'ni yönetmiştir (CELALİ, 2006, s. 139).

Muhammed Hâkim Atalık'ın oğlu Muhammed Rahim, Ebu'l-Feyz Han'ın ölümünden sonra oğulları Abdulmümin Han ile Ubeydullah Han'ı tahta oturttu. Ama bir müddet sonra onları öldürüp 1756 yılında Buhara tahtına kendisi oturdu. Kendi adına sikke darp ve hutbe okuttu(BUHARAYİ, 2008, s. 24). Muhammed Rahim Han'ın hanlığı uç yıl sürdü ki sonunda 1759'da 45 yaşında vefat etti. Ama bu handan hiç oğul olmayıp yalnız iki kız kalmıştır(ÇELİK, 2009, s. 69). Humulî eserinde Rahim Han'ın ölümünden sonra Buhara büyükleri bir yere toplanıp önce Rahim Han'ın kızının oğlu Fazıl Töre'yi Buhara tahtına oturtmuşlar; ama sonra Fazıl Töre'nin beceriksiz olması nedeniyle bertaraf edip yerine Rahim Han'ın amcası Muhammed Danyal Bey'i hâkim tayin ettiklerini ifade eder (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 86). Aynı şekilde M. Bilal Çelik doktora tezinin 70. sayfasında önce Rahim Han'ın kızının oğlu Fazıl Töre'yi, sonra Rahim Han'ın amcası Muhammed Danyal Bey'in Buhara tahtına çıkarıldığını yazmaktadır. Ama *Tuhfe-i Şahî* kitabının *mukaddeme* bölümünün 24. sayfasında yazıldığına göre Muhammed Rahim Han'ın ölümünden sonra, amcası Danyal Bey Atalık, Ebu'l-Feyz Han'ın kızının torunu olan Ebu'l-Gazi Han'ı tahta çıkarıp ancak

pratikte hükümetin sorumluluğunu üstlenmiştir. Ebu'l-Gazi Han saltanatı resmi olmayan, bir isimden başka bir şey değildi. Selim Serkan Ükten *Buhara Hanlığının Askeri Teşkilatı (1500-1868)* isimli kitabının 58. sayfasında Danyal Bey'in Muhammed Rahim Han'ın kardeşi olduğunu ve Rahim Han'dan sonra Buhara tahtına çıktığını belirtiyor (ÜKTEN, 2018, s. 58).

1759 yılında Buhara tahtına geçen Danyal Bey 27 yıl hüküm sürdükten sonra 1785 yılında vefat etmiştir. Ama ölmeden onca dokuz evladı içinden Şah Murad'ı kendi varisi seçmiştir. Bu nedenle Danyal Bey'in vefatından sonra Şah Murad Buhara tahtına oturmuştur. Ama tahta oturmadan önce babasının nasihatini ve Buhara hakimliğini kabul etmeyerek derviş olup Buhara'da bulunan camilerden birinde inzivaya çekilmiştir. İnsanlarla görüşmeye kapılarını kapatarak din bilimleri ve zikirle meşgul olmuştur. Şah Murad'ın inzivaya çekilmesi Buhara'da isyancıların isyanına sebep oldu. Bu nedenle Buhara büyükleri Buhara'nın geleceğini iyi görmeyip bu isyanlara bir çare bulması için Şah Murad'ın yanına gidip ondan Buhara tahtına sahip çıkmasını istemişlerdir (KABULİ, 1930, s. 10).

Humulî eserinde Emir Şah Murad'ı şöyle anlatmaktadır: Buhara şehri dünyanın önemli beldelerinden biri sayılır ve bu önemli şehirde pek çok adaletli hâkim yaşamıştır. Hiç biri Emir Şah Murad gibi adaletli olmamıştır (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 98). Kerim Necefi Barzger, çalışmasının 45. sayfasında Emir Masum'u fanatik, ayrımcı, acımasız ve yağmacı biri olarak tavsif etmiştir. Aynı makalenin 44. sayfasında Emir Masum'u devlet işlerinde başarılı biri olarak anlatır (BARZGAR, 2013, s. 44-45). Her halde birçok kaynağa göre Emir Masum yetenekli bir hâkimdi ve tahta oturduktan sonra önce bütün isyancıları ki babasının zamanında isyan etmişlerdi, birer bireryok edip sonra 1785 yılında Astarhanlılar Hanedanı'nın son hanı olan Ebu'l-Gazi'yi tahttan indirip Buhara Emirliği'ni resmen ilan etmiştir. Humulî eserinin 116. ve 118. sayfalarında Emir Masum'un Faaliyetlerinden şöyle söz eder: Buhara Emirliği içindeki problemleri bertaraf ettikten sonra ülkeye düzen veren, büyük bir orduyla Horasan, Merv ve Belh hâkimlerinin üstüne yürüyerek önce 1787 yılında Merv hâkimi olan Bayram Alı Kaçar'ı öldürdü. Sonra Merv şehrini fethedip Horasan bölgesinin merkezi olan Meşhed'e kadar yürümüştür (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 116-118). Humulî eserinin 124. ve 131. sayfalarında belirtiğine göre Emir Şah Murad Merv ve

Horasan'ı fethinden sonra Belh ve Bedehşan şehirlerini fethetmek için harekete geçmiştir. Öte yandan Belh ahalisi bu haberi duyar duymaz Kabil Padişahı Timur Şah Afgan'dan yardım istemişlerdir. Sonunda Emir Masum ve Timur Şah arasında Belh şehrinin yakınındaki Akça şehrinde savaş başlamış; ama çok uzun sürmeden savaş sona ermiş ve iki hükümdar arasında barış yapılmıştır. Bu barıştan sonra Belh şehrinin merkezi Timur Şah'a ve Belh şehrinin kuzeyi Emir Masum'a verilmiştir. Bu barış 1837 yılına kadar uygulamada kaldı. Humulî, Timur Şah'ın yenildiğini ve bunun üzerine Emir Masum'a mücevherlerle süslenmiş bir fil hediye gönderip sonra Kabil'e döndüğünü söyler. M. Bilal Çelik aksine 1789 yılında meydana gelen büyük savaşı Timur Şah'ın kazanıp Emir Masum'un yenildiğini ifade eder (ÇELİK, 2009, s. 79-82).

Emir Seyyid Âlim Han'ın hatıraları olan *Tarih-i Hüzn-i Milel-i Buhara* kitabinin 11. sayfasında Emir Masum bu olaylardan sonra kendi topraklarındaki isyanları bertaraf ettiği yazılıdır. Buhara'ya döndükten sonra ağır bir hastalığa yakalanır ve bu hastalık yüzünden 17 yıl yönettiği Buhara Emirliği tahtına oğlu Emir Haydar'ı vasi kılıp vefat etmiştir. Ama eserde o, fanatik bir hükümdar olarak tanımlanmıştır (KABULİ, 1930, s. 11).Emir Şah Murad'ın ölümünden sonra Buhara büyükleri ve sorumlularının hepsi bir araya gelip Emir Haydar'ı Buhara emirlik tahtına oturtmuşlardır.

Humulî, *Tarih-i Humulî*'nin 152. sayfasında Emir Haydar'ın muvaffak, iffetli ve adaletli bir Padişah olduğunu bildirmektedir(KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 152). Ama *Hisar-ı Şadman der Tarih-i Emiran-ı Mangıtiye-yi Buhara üstat Sadreddin Ayni* adındaki makalenin yazarı Muhammed Receb Abdulhamid, makalesinin 47. sayfasında Sadreddin Ayni'yi kaynak göstererek Buhara'nın yöneticisi Emir Haydar hakkında şunları söylemiştir: 1800-1826 yılları arasında hükümdarlık yapan Emir Haydar ziyadesiyle kadın düşkünü, kadın avcısı ve çapkın biri olarak tasvir edilmiştir. Güzelliğini duyduğu her kızı kendi nikâhına alıp bir gece halvet ettikten sonra o gecenin sabahında geri boşardı. Çoğunlukla soyluların kızlarını çeşitli bahanelerle eşi olarak almıştır. Mesela onlardan biri Şadman Hisarı'nın hâkimi olan Said Bey'in kızını sahiplenmiştir. Yine makalede Emir Haydar cani, katil ve yağmacı biri olarak anlatılmıştır (ABDU'L HAMID, 2010, s. 47).

Emir Seyyid Âlim Han'ın hatıraları olan *Tarih-i Hüzn-i Milel-i Buhara* kitabının 11. sayfasında 1800-1826 yılları arasında Buhara hâkimi olan Emir Haydar'ı danişment ve zahid biri olarak ve hiçbir zamanda namaz ve orucunu terk etmeyen biri olarak tanımlamıştır. Hatta onun 400 ila 500 talebeye ders verdiğini anlatır (KABULİ, 1930, s. 11).

Ayni şekilde Nadire Celalî *Emir Haydar Der Mutun Tarih-i Mâverâünnehr* adlı makalesinin 146. sayfasında yazarı Mahdum Ahmed Daniş olan *Risale-yi Muhtasar Saltanat-ı Mangıtiye* kitabının 20. sayfasından kaynak vererek Emir Haydar'ı şöyle anlatmıştır: Buhara'da güvenlik ve asayiş sağlandığı zaman Emir Haydar Buhara dergâhında Buhara büyükleri ve eşrafı onun yanına hizmet etmeye gelirlerdi. Böyle bir emirlik hiçbir zaman ve hiçbir tarihte kimse görmemiştir. Bu Emirin ismi ve adaleti her tarafa yayılmıştır. Bu sebepten bütün İslam ülkelerinden insanlar Buhara'ya dini ve şeriat dersi almaya gelmişlerdir (CELALİ, 2006, s. 146). Muhammed Bilal Çelik doktora tezinin 121. sayfasında Emir Haydar'ın özelliği olarak onun zahiri ve batını ilimlerde ülkesindeki diğer insanlara göre yetkin bir kişilik olduğunu ifade eder. Daha on yaşındayken pek çok dersi başarıyla tamamlamış ve Buhara medreselerinde Hocalık yapmıştır (ÇELİK, 2009, s. 121).

Tarih-i Humulî'nin yazarı Humulî eserinde yukarıda ismi gecen Emirlerden bahsederek sadece bir ya iki yerde Emir Nasrullah'ın ismini verir. Ama detaylı olarak ondan bahsetmediğinden çalışmamızda Emir Nasrullah ve kardeşleri Emir Hüseyin ve Emir Ömer'den bahsetmeyerek çalışmamızın değerlendirmesine son vermek istiyoruz. Emir Haydar 1826 yılında ağır bir hastalık yüzünden vefat etmiştir. Emir Haydar'ın dergâhında çalışanlardan Mirza Şems Buharayî, Emir Haydar'ın vefatını şöyle kaleme almıştır: Emir Haydar'ın oğlu Emir Nasrullah babasının yemeğine zehir katıp onun ölümüne sebep olmuştur. Hâkim Koşbegi, Emir Nasrallah Karşı'dan Buhara'ya gelene kadar bu olayı saklamaya çalışmış; ama başarılı olamamıştır. Böylece büyük oğlu Emir Hüseyin Emirlik tahtına oturmuştur (BUHARAYİ, 2009, s. 30). Ama hâkimiyeti 2,5 aydan fazlı sürmeden yerine Emir Ömer ki Emir Haydar'ın üçüncü oğluydu, Buhara tahtına sahip olmuştur. Emir Ömer'in Buhara tahtına sahip olmasını Mirza Şems Buharayî şöyle anlatır: Devletin ululari kendi aralarında ikiye bölündüler. Bir grup Emir Nasrullah'tan yana ve diğer grup ki büyükleri İsmetullah Bey, Tugay Bey ve

Abdurresul Punsed başı, emir Ömer'den yanaydılar. İki grup karşı karşıya gelip Emir Ömer'i tahta oturttular(BUHARAYİ, 2009, s. 30). Ama büyük kardeşi gibi çok devran süremeden dört ayın sonunda tahtan indirilip Herat şehrine sürgün edildi. Yerine Emir Nasrullah Han 1827 yılında Buhara Emirliği tahtına çıkıp 33 yıl emirlik yaptı (HATUNOĞLU, 2017, s. 523).

METİN ÇEVİRİSİ

Ön Söz (دیباجه)

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Allah büyüklüğü ile ben zayıfı bu Ayet-i Kerime'de söylediği kabilelerden biri olarak yaratmadı. Ayet-i Kerime(Bu bedeviler küfür ve nifakta çok katıdırlar, 9: 97). Bilim öğrenme aşkımı artırdı ve bu zayıf kulunu büyük bir topluluğun içine yerleştirdi. Ayet-i Kerime(Allah her şeyi işiten ve bilendir. Bu bedevilerden öyleleri de vardır ki, onlar Allah'a ve ahiret gününe inanırlar, Allah'a yakın olmak ve Resulünün hayır duasını almak için de harcarlar, 9: 99). Yani insanlığını dev karakterine ve bildiğini cehalete döndüren insanlardan yaratmadı ve bilim adamlarından tıpkı bu ayetteki insanlar gibi yarattı. Ayet-i Kerime(Allah, içinizden gerçekten iman sahibi olanları ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltecektir, 58: 11). Bu nimetlerin değerini bilmem lazımdır; onun için ayetlerini okuyorum. Bu Nazımdaki gibi

Şaşırdım ki diyorum
Mümkündür ki taranıyorum

Şöyle ki, ikinci halife dördüncü halifeye diyor ki: "Ya Ali! Ben imanın lezzetini ve İslam'ın nimetini senden daha iyi biliyorum." Hazret-i Ali sordular ki "Nasıl?" Ömer Faruk cevap verdiler ki: "Ben inançsızlığın zehrini tattım; ama sen tatmadın. Onun için zehir tadan balın değerini bilir." Hazret-i Ali dediler ki: "Doğrudur ya Ömer! Ben bu kadar nimetlerin farkındayım; ama Allah biliyor ve şöyle diyor. Ayet-i Kerime(Rabbinin nimetini açıkla, 93:11). Elhamdülillah benim ilmim azdır ama bu büyük nimet beni iğrençlikten haysiyete ulaştırdı." Fatih Al-Bari Al-Buharî'nin kitabında okudum ki Hazreti Ebu Hanife Nahl süresinin 97. Ayetini şöyle tefsir etmişler: Herkes ki iyi işler yapsa o kişi erkeklerden veya hatunlardan olsa salih ve iyi işler yapsa Cenab-ı Allah onlara iyi ve temiz hayat nasip eder. Sonra şöyle demişler ki, iyi ve temiz hayat bu demek ki dünya ve ahirette Allah onur verir; elbette bu onur önce iman onayıyla ve iman ilim onayıyla kabul ediliyor. Yani dünya ve ahiretin tüm mutluluğunun temeli bilimdir. Yani bu girişin amacı Allah'ın sefil ve avare bir kulu olarak Ebu'l-Fuzuli Cuma kulu lakaplı Humulî ibn Sûfî Muhammed Tagaiu'l-Türkî el-Semerkandi el-Şodarî el Urgutî, Allah'ın bir günahkâr hizmetçisiyim. Ancak, bu fakir hizmetçinin için birçok ilahi nimetler var; ama bu nimetler mümkün olduğunca çoktur

ve ben bu nimetlerden mümkün olduğunca, bir depo buğdaydan bir avuç almış gibi yazmaya başladım.

Yazarın Şiiri

Eğer kendi sevdamı yazacaksam yeter
Vatanımı evime zincire bağlasam yeter
Çok şey aklımda var ama söyleyemem
Buğdayı deposunda tane görmek yeter[2]

Yazdığım bu eserin bileşenleri bir giriş, bir makale ve son olarak bir sonuç ile sonlandırıldı.

[2] EserinS nüshasına beytin yeri değişmiş.

Giriş (مقدمه)

Benden önce bir güneş bu dünyada yayılmış ve ben o güneşin zerresinden olmuşum. Elbet o güneş dediğim şey benim babamdır. Babam bilim adamı değilmiş; ama hiçbir zaman namazını zaruret dışında kazaya bırakmamış, yalan söylememiş ve bir sade ve salih insanmış. Günlerden bir gün babam bana şöyle dedi: "Oğlum benim halim sen doğmadan önce çok farklıydı; yani günler boyunca sahra ve çöllere çıkıyordum, mezarları geziyordum. Bazen bazı insanları görürdüm ki gaipten gelip bana müjde verirlerdi. Ben bundan çok mutlu olurdum ve her zaman dışarıya çıkıyordum; ama bu görüşmeler annen sana hamile olduktan sonra tekrar olmadı. Bunun için çok üzülüyordum. Günlerden bir gün bir caminin hocasının yanına giderek ona olayları söyledim ve bana şöyle söyledi, senin evine mutlu bir çocuk geliyor. Hocayı duyduktan sonra rahatladım ve senin dünyaya gelmeni bekledim. 1776 yılının bir cuma günü kış mevsiminin sonlarında dünyaya geldin ve senin gelme mutluluğun herkese yayıldı."

Beyit

Getiremedim hiç bir şey önce evime
Sen verdin bana her şey üstü üstüne

Bu mutluluğu herkese ve her yere ilan ettim ve çevredeki insanlar da şahit oldular ve bu insanlardan biri bana bir gün şöyle bir hikâye anlattı.

Hikâye

Geçen zamanlarda yaşlı ve iyi bir hatun yaşarmış. Fakirlere ekmek veriyor, çıplakları da giydiriyormuş. Onun dört kızı varmış, bu kızları çalışarak o insanlara yardım ediyormuş ve kimse de bilmiyormuş. Bu hikâyeyi anlattıktan sonra şöyle söyledi. Annen sana hamileyken, bir gece rüya görmüş ve o rüyayı anlatmaya şöyle başladı. Gökyüzünden bir büyük kâğıt sizin evinizin üstüne yürüdü ve herkes ona bakıyordu. O kâğıt birazdan senin babanın evine düştü ve her taraf parlak oldu. Ben uykudan uyandım, bu rüyayı söylemek için sabah erkenden babanın evine gittim; ama gördüm ki herkes orada ve biri benden müjde istedi. Ben burada ne olduğunu sordum. Dediler ki bebek gelmiş, onun müjdesin istiyorum. Aynı zamanda baban geldi, babana söyledim ki bu oğlanın geleceği

parlaktır ve onun bereketinden herkese fayda vardır. Allah onu herkese bağışlasın. Bu olay sene 1811 yılında Ura-Tepe şehrinin Meykede (138a) köyünde gerçekleşmiştir. Ondan sonra bir gece kendim bir rüya gördüm; bu rüyada cennetteymişim. Cennet de İslam âlimleri ve peygamber efendimizin dediği gibiymiş, akıllara sığmaz güzelliğe sahipmiş.

Beyit

Allah'ın tarif ettiği güzellikleri
Nakıs olan kuluna susmak düşer

O gece rüyamda melekler cennetleri birer birer gösterdiler. Gördüğüm kadar cennettekiler tamamen erkeklerdi. Her kes iyi elbiselerle süslenmişlerdi ve tamamen birbirlerine bakarak sırayla yataklarda oturuyorlardı. Öyle bir şekilde mekân ve süsleyenleri o tarihten 1837 yılına kadar görmemiştim. O günden bu güne dek 25 yıl geçti ve böyle bir rüyayı tekrar görmedim. Rüyamı hatırlamak istediğim zaman Vakıa Süresi'ni okuyorum ve bu Ayet-i Kerime'ye geldiğim zaman o gördüğüm rüyayı lezzetle hatırlıyorum. Ayet-i Kerime (Altın ve mücevherlerle süslü tahtlarda karşılıklı oturup yaslanmışlardı... 56: 15-16). Bunun için her zaman vakit bulduğumda bu ayeti tekrar tekrar okuyorum.

Beyit

Her ne kadar da o peri güzellerden konuşsam
Can girer canıma ne zaman onun yüzüne baksam
Dalga geçme kalbim istiyor ki omzuna baş koysam
Arzumdur ki her zaman onun saçlarına dokunsam

Özet olarak şudur ki, cennetteki insanlar içinde bir kadın görmedim, meğer o hikâyesi geçen kadından başka. Gördüm ki o kadın cenneti herkesin ortasında seyrediyordu; ama onunla konuşamadan uyandım, bin kez hasret çektim neden uyandığıma, o âlemden uzaklaştım ve bu fani dünyaya gözümü açtım.

Bidil'in Şiiri

Dildar gitti diye gözlerim kaldı hayrete
Onun gidişinden kalan her şey budur bana[3]
(Gördüğüm bahardan kaldı bir gül bana)

Bu rüyayı gördüğüm zaman O temiz kalpli yaşlı kadın hayattaydı; ancak bu eseri yazdığım dönemde belki merhume olmuştur.

Hikâye

Bunu duymak tüm Müslümanlara vaciptir. *Müşkatü'l-Envar* kitabını hocamın yanında okumuştum. Aynı zamanda *Buharî Şerif* kitabında da okudum. Hadis-i Şerif şöyle diyor: peygamber efendimiz şöyle buyurmuşlardır ki, iki gözü kör olsa da o kişi Cennete girer ve her kim ki hatunlarından ya da kızlarından ve ya akrabalarından mahrem olduğu üç kişinin karnını doyursa Allah'ın cennetine girer. Allah'ın resulünden sordular ki ya Resulullah! Eğer iki kız olsa da öyle mi? Evet diye buyurdular.

Nükte

O yaşlı kadının dört kızı vardı ve aynı halde fakirlere yemek verirdi. Bu sebeple Cennete girmiştir. Yukarıda bahsetmiştim ki Cennette tamamen erkekleri gördüm ve bu rüyada gördüğüm durumu hadisi şerif ile tabirledim ki hadis-i şerifte Resulullah şöyle demişler ki Cennette kadınlardan daha çok erkekleri gördüm. Sahabeler sordular ki ey Allah'ın resulü kadınların azlığının ve erkeklerin çokluğunun sebebi nedir? Şöyle dediler kadınlar her zaman erkeklerinin küçük hatta ile gördükleri zaman erkekler ne kadar iyilik yapmışlar olsalar da unuturlar. Bu kadar bana veren Allah'ın nimetlerinden iki hikâye ile sonlandırıyorum. Öte yandan, haklı çıkmak için iki şahit yeterlidir. Allah benim hesabımı biliyor ve o bana yeter.

Şimdi ilahi nimetlerinden bahsettikten sonra Cenab-ı Hakkın yoktan var etme sıfatı ile var oldum. Var olduktan sonra kendi hakkımda bir gerçeği buldum. Ve bu gerçek için ilahi nimetlerine şükür etmem lazımdır. Ayet-i Kerime(öyle ise beni zikrediniz ki ben de sizi hatırlayayım, şükredin, nankörlük etmeyin!) (140b) Nimetleri hesap gününe

[3] Eserin S ve D nüshalarına bu beyit yoktu.

kadar sayıyorum. Lanetli Şeytan'dan Allah'a sığınırım! İlk olarak bu suçlunun doğuşu ile bahşettiği nimetten bahsediyorum. Hz peygamberimizin buyurduğu gibi en iyi günlerden olan cuma gecesiydi. Bu sebepten dolayı ismimi Türk dilinde Cuma kulu koymuşlar. Bu ismimden umudum budur ki kıyametin kopacağı Cuma gönünde Allah beni kullarından saysın.

Nazm

Ne Seyyidim ne Haşimî ne de Kureyşî
Yeter ki olsun benim adım onun hizmetçisi

Sahip olduğum bilinç ve hafıza ile o sırada gördüğüm bazı şeyleri şimdi otuz yaşımdayım hatırlamıyorum. Beş yaşındayken insanların ergenlikten sonra alamadığını hissediyordum. Duyduğum bir kelimeyi neredeyse unutmuyordum, her nerede bilim ve bilim adamları varsa onun yanına gidiyordum. Benim için hiçbir şey âlimlerden daha yakın ve kıymetli değildi. Bilimin ne olduğunu ve bilgin adamın ne olduğunu bilmiyor olsam da onları çok seviyordum. Ailem beni çok işlere teşvik ediyordu; ama ben hiç bir işi sevmiyordum; ama seviyesini kavramayamadığım bir aklım vardı. Bilim okumak ve sevmek için istekliydim. Bu istekliliğim onun içindir ki babamın altı oğlu vardı, onlardan üçü benden büyük ve eğitimliydiler.

Çobanlık Hikâyem

Ailem çoban olmamı istiyordu. Dolayısıyla on üç yaşıma kadar beni okula göndermediler. Allah'ın fazlından okumak için harika bir halim vardı. Hocalar öğrencilere kelimelerin hecesini çok zor öğretirken, ben Hocasız öğreniyordum. Biri beni denemek için bir sure okuyordu ve benden onu tekrarlamamı istiyordu (ben hemen tekrarlıyordum)[4]. Bilmiyor olmama rağmen herkesi şaşırtıyordum. Bu arada ben bilmiyordum ki (elif) ve (be) nedir; ama insanlar içinde meşhur olmuştum. İnsanlar bana hayretle bakıyordular. Her bir okula girdiğim zaman öğrencilere derslerini heceliyordum ve çoğunlukla Kuran-ıKerim'in küçük surelerini hıfzetmiştim. Nihayetinde 1788 yılında okumak için bir karar aldım ve aileme yalvardım ki beni okula gönderin dedim. Ailemde izin verdiler; ama kendileri okula götürmediler.

[4] Bu kelimeler S ve D nüshalarına mevcut değil.

Kendim evimizin yakınındaki okula gittim ve Hocalardan istedim ki bu okula kaydetsinler. Hocalar da ismimi okula kaydettiler ve ben derse başladım.

Beyit

Hatırımda olan gerçek teslimiyet aynasıdır
Ayaktan başıma kadar bilim levhasıdır

Neticede benim idrakim öyle bir şekildeydi ki her neye baksam onun ne olacağını anlıyordum ve bendeki bu idrak o kadar kuvvetliydi ki istediğim şeyleri elde etmem için yeterliydi.

Beyit

Ruhun zarafet resmi teslimiyet aynasıdır
Kalbim gerçek bilimi temsil edilmesidir
Göğsümdeki manalar yüzde burun gibidir
Felek dersi mi ya da takvim sayfasıydı

Her gün okula gittiğimde fırsat bekliyordum ki öğrencilerden biri Hoca izniyle dışarıya çıksın ve ben o çocuğun kitabını alıp sahibi geri dönene kadar okuyabileyim. Bir müddet böyle devam ederek sınıf arkadaşlarımın çoğundan ileri oldum. Sahip olduğum hızlı hafızam nedeniyle Hocam benim başka bir yerde çalıştığımı düşünüyordu. Bunun için benim derslerime bakmıyordu, hâlbuki ben sadece Hocanın yanında derse girerdim ve sadece duyduğum şeyleri iyi okuyabilirdim; ama kitaba bakarak zorla okuyordum ama yazamıyordum. Günlerden bir gün Hocam sınav esnasında benden dersimi sorduğu zaman fark etti ki derslerimde bir yanlışım var (143a)[5]. Yanlışı tekrar tekrar sordu. Ben okuyamadım. Hoca bana kızdı ve melek halinden dev haline çevrildi ve beni başka günahsız çocuklar gibi elindeki sopayla omuzuma çarptı. O günden bu güne kadar 50 yıl geçti ama hala o sopa acısını unutamadım. Yanlış söyledim, henüz o günün tatlısıyla yaşıyorum. Evet.

Mısra Hocanın gazabı babanın sevgisinden daha iyidir

[5] Bu kelimeler eserin S nüshasına mevcut değil.

Allah Hocamı affetsin, o gün canımın acısından öyle bir bağırmıştım ki evimizin okula yakın olmasından dolayı annem ve babam sesimi duymuşlar ve okula gelip Hocanın elinden beni kurtarmışlar.

Şiir

Diken eğer oğlun ayağına batsa
Açar yaralar babasının canına
İğne batsa eğer kızın ayağına
Sebep olur annesinin feryadına

Hocanın elinden kurtarıldıktan sonra Hocam babama dedi(143b) ki sizin oğlunuza derslerini söylediğim zaman benden de iyi okuyordu; ama bu gün derslerini sorduğumda yanlış okuyor. Oğlunuz benimle dalga geçiyor ve bu cim harfini bilmiyorum diyor ve her ne kadar sorsam da bilmiyorum diye cevap verir ve hatta esre ve üstünü birbirinden ayırt edemiyor. Annem ve babam beni iyi tanıdıklarından dolayı her şeyi Hocama anlattılar ve Hocaya dediler ki bundan sonra ona iyi ders vermeniz lazımdır. Hocam da o günden sonra bana derslerimi yeniden başlattı. Bir müddet kalem, kitap, evim ve mektep arasında hapis gibi yaşadım. (Ancak Allah'ım gözlerimi bilimle açtı)[6] ve okuma ve yazmam günden güne iyi oldu. Türklerin adetlerine göre Ekim ayında okullar tatil olur ve ıssızlık mevsimidir. Benim yukarıda söylediğim gibi okuma ve yazmam iyi olmuştu. Tatil esnasında birkaç kitap okudum ve her kitabı okuyabilirdim ve okulda da Hocanın yokluğunda öğrencilerin sorumlusu bendim. Onun için bana Hocanın halifesi diyorlardı.

Yazarın Şiiri

Akşamüstü bilimin peşinde halifeydim
(Sabahları Hocalık yapmaya düşünüyordum)[7]
Erkek ile kadınlar arasında benim hikâyemdir
Şöyledir ki onların hakları için mahkûmum
Benim fikrim keskin orak gibi çalışıyordu
Gece ektiğim buğday hâsılını gündüz alırdım

[6] Bu kelimeler nüshalarına S ve D neshine mevcut değil.
[7] Bu beyit S ve D nüshalarına mevcut değil.

Kendimi akşam eğer aciz görürdüm hilal gibi
Sabahları Allah bereketinden erken uyanırdım

Her ne olsa da okula geç başladım, ama ailemin yardımıyla bir şeylere sahip oldum ve böylelikle on dört yaşımı bitirmiş oldum.

On Beşinci Yaşımın Olayları

On dört yaşındayken okuryazarlık mücadelesi sona ermiştir, beyazı siyahtan fark edebilirdim; ama içim rahat değildi. Her zaman içimde bir sızı vardı. Elbette biraz teselli olmuştu; ama hedefimin gerçekleşip gerçekleşmediği belli değildi ve bilmiyordum ki isteklerim nedir, yani araştırıyordum bulamıyordum(145a) ve yolun hangi tarafta olduğunu bilmiyordum ve hiçbir tarafa gidemiyordum. Kendi kendime merak ettim ki eğer bilim kelime bilmek olsaydı ben akranlarımdan çok biliyordum ve bilim eğer okuryazarlık olsaydı ben başkalarından iyi okur ve yazardım. Öyleyse neden her zaman bende bilimi arama huzursuzluğu vardı? Bu süre zarfında ne zaman kitap okusam o kitapta bir Arapça kelime gördüğüm zaman kendime söylüyordum ki keşke bunun ne anlama geldiğini bilseydim ve her zaman Kuran'a ve Hadise işim düştüğü zaman keşke bunların ne anlama geldiğini bilseydim diye hasret çekiyordum. Bunların hepsi onun yüzdendir ki benim etrafımdaki insanların bilimi sadece okuryazarlıktan ibaret idi; ondan fazlasını istemiyorlardı. Mesela biri okuma yazma bilseydi ona Hoca Efendi diye isim verirlerdi. Ayet-i Kerime(Onların erişebilecekleri bilginin seviyesi budur,53.30). Bu zamana kadar bu millet Allah'ın büyük nimeti, yani bilgiden nasipsiz kalmışlar, ama ben hiç bir zaman durmadım ve bilimin arkasından nerede biri benden az fazla bilgisi olsaydı onun yanına gidiyordum ve onunla çalışıyordum. Anne ve babam bana kızarak bu kadar yeter diyorlardı ama ben onların kalbini ele geçirdiğim zamana kadar rahat durmadım. İlla ki izin verdiler ve şimdi o yaptığım yaramazlıklar için pişmanım. Ayet-i Kerime(Rabbinin kesin emridir ki siz ancak ve ancak ona ibadet, anne babanıza da iyilik edin. Onlardan biri veyaher ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara sakin öf bile deme ve onları azarlama, 17: 24). Hasret çekiyorum ki onları terk ettim ve onları takdir etmedim. Şöyle bir atasözü vardır ki diyorlar, evlat görmeden anne ve baba değerini bilmiyorsun. Meğer Allah'ım onların ruhlarını şad eylesin.

Beyit

Ya Rab babama hadsiz zulüm çektirdim
Annem ne dedi ise bana reddettim
Yaptığım her haksızlıktan kendime
Yaptığım yanlıştan dönüp tövbe ettim

Yukarıda bahsettiğim yaramazlıklar şöyledir, onları tehdit ediyordum ki eğer siz beni medreseye göndermezseniz ben kötü işlere bulaşacağımı söyledim. Annem ve babam da korkularından dolayı beni medreseye gönderdiler; çünkü dersin aşkı ve okulun coşkusu gün geçtikçe içimde artıyordu, ondan sonra bir gün mutluluktan bu şiiri Türkçe dilinde söylemiştim.

Yazarın Şiiri

Tanışman kıldı gönlümde havayı medrese
Oldu cismim vâkıfa has iştihayı medrese

Bu olayların gerçekleştiği 1791[8] yılına kadar Şehrisebz vilayetinde yaşıyorduk. Eninde sonunda ilk önce annem razı oldu. Bir gece annem ve babamın konuştukların duydum ki annem babama diyor, eğer bu çocuğu medreseye göndermesek de bize yardımı dokunmayacak ve kendisine zarar verecek dedi. Babam anneme şöyle cevap verdi, çocuğu medreseye göndermek onun sorunlarını daha da kötüleştirir. Annem niçin diye sordu? Babam şöyle cevap verdi. O henüz on beş yaşını doldurmamış, medreseye gittiği yerde merhametli olmayan insanlar yaşıyorlar ve ona merhamet göstermezler. Annem dedi, herhalde bir iyi ve vicdanlı Hoca bulup onun yanına bırakırsın ve babam devam etti ki bu âlemde kötüler çoktur; hatta iyi ve melek gibi insanların altından dev sıfatlı insanlar çıkıyor; ama annem babam razı olana kadar hiç pes etmedi. Sonra sabaha kadar ağladılar ve aynı zamanda ben de mutluluktan sabaha kadar uyuyamadım.

Beyit

Geçirdiğim gece zordu hesaplaşma gününden de
Bazen gülerdim ateş içinde ağlardım su içinde

[8] Eserin S nüshasına 1789 kayıt edilmişti.

Kıyamet gününde o gece zulmetini sorsalar
Takdir dışında acizim bulunmam cevap içinde[9]

Gece geçip gündüz oldu, tesadüfen o gün Pazar günüydü. O iki merhum bana her baktığında kendilerini mutlu gösteriyorlardı; ama aslında içten ağlıyordular. Babam sana iyi bir haberim var diye söyledi. Seni bugün okula götüreceğim dedi ve seni kaç yıllık arzuna kavuşturuyorum, hazır ol. Ayakta duruyordum, babam bir yay gibi bükülerek benim yüzümden öptü (148a). Ondan sonra hikâye şöyle devam etti ki(o saatte)[10]milletin ve dost ve düşman arasında koşuşturmalar çıkmaya başladı ve diyorlardı ki bu çocuk kendisi molladır, niye bundan fazla bilgi istiyor. Ailem beni Halbay Eşikakası Keneges Medresesi'ne Mevlevi Vahit ve Allame Ferit talebesi Cenab-ı Hz Ahund Molla Ernazar Namanganî'ye teslim etti.

Mollanın Övgü İfadesi

Kökenleri Namangan vilayeti ve Fergana bölgesindedir. Dersini bitirdikten sonra Buhara'dan kendi şehrine dönmüş ve orada bir medrese kurmuş (148b) milletin çocuklarına ders vermiş. Namangan şehrindeki insanlar onun müritleriymiş ve şehrin devlet büyükleriyle iyi hayat geçirmiş, herkes onun seviyordu. Mekke ve Medine ziyaretine gitmek için her zaman istekliymiş, ama evlendikten sonra evlat ve ailesiyle meşgul olmuş. Bir müddet Mekke ve Medine şevkinden yaşlandığı zamana kadar uzaklaşmış. Sonunda Namangan valisi tarafından hacca gönderilmiş. Mekke'den döndükten sonra Mâverâünnehr'de Şehrisebz'in Kişköyünde yaşamış, bu şehirdeki tüm küçük ve büyük insanlar onu seviyormuş. Şehrin Hâkîmi ve büyükleri onun yolunu takip ediyorlardı ve kendilerini ona hizmetçi olarak bilirlerdi.

Nazm

Her kim ki ona hilal gibi sırtını eğilmiş
İki hafta dikkatini çeken bedri kâmil olmuş
Boyunun yüksek ekseni gezegeni yarattı
Çünkü düz yerine kaytan yapmıştı

[9] Bu şiir eseri S ve D nüshalarına mevcut değil.
[10] Eserin S ve D nüshalarına yer almamıştı.

Kime rehberlik yaptıysa doğru yolu bulmuş
Kişinin sol hesap defteri yok sayılmış[11]

O zaman Keneges emirleri Şehrisebz vilayetinin hâkimiydiler ve kendilerini onun hizmetçisi biliyordular. Özellikle bu emirlerden Halbay isimli ve Eşikakabaşı (150a)olan emir bilim ve bilgiyi sever ve tecrübeliydi. Bu kişi Molla Ernazar Namanganî'ye çok saygısı vardı. Bundan dolayı o şehirde öğrenciler için bir medrese kurdu ve öğrencilere odalar yaptı; her odada iki öğrenci yaşardı ve o öğrencilerin elbiselerini de o temin ederdi. Neredeyse üç yıl boyunca İslam'ın kaynağı olarak bilinen Şehrisebz'de kaldım. Elbette aileme hizmet edemedim; ama bu Hocamın hizmetçisi olabildim ve Hocam babama şöyle dedi ki senin oğlun olsa da benim de oğlum diyerek beni teslim aldı.

Beyit

Allah'ın iyi kullarının elleri aslında onun elidir[12]
Her kim ki bu elleri tutarsa asla yere düşmez
Senden gelen nimetlere şükür ederim her zaman
Özellikle yaptığın iyilikleri bu fakir kulun unutmaz[13]
Dostların kabul etti ve sen büyüklendirdin ya Rab
Büyüklükten şükür etsem nimetlerin için yine de olmaz (151a)

(Ondan sonra hazır olan kişilerin duasıyla)[14] bilim öğrencisi olarak derse başladım. Hocanın derslerini vakit kaybetmeden ezberlerdim; ama Hocam iyiliğinden derslerimi iki kez söylüyordu. Hoca benim bu kadar yetenekli olduğumu gördükçe bana daha çok yakın oldu ve bana kendi odasında, yani Hocalar odasında kalmama izin verdi ve bende ondan sonra daha iyi bir şekilde ders çalışacağımı Hocama söz verdim ve öyle de yaptım. Ondan sonra hatırlamıyorum ki Hocam bir dersi tekrar söylemiş olsun. Eskiden medresede Kuran-ı Kerim sürelerini nasıl ki hızlı bir şekilde ezberliyordum şimdi de derslerimi öyle ezberliyorum. Yine de memnun değildim; bundan fazla okumak istiyordum ve her zaman dilime bu Ayet-i Kerime'yi getirirdim (Daha var mı,50: 30).

[11] Eserin S nüshasına şiirlerin yeri ve T nüshasına mısraları yeri değişmiş.
[12] Bu mısra eserin S nüshasına mevcut değil.
[13] Bu beyit eserin S ve D nüshalarına mevcut değil
[14] Bu cümle eserin S nüshasına mevcut değil.

Büyük ve merhametli Hocam benim durumumu anlayıp dersime ders, (151b) sevgime sevgi kattı. Bir hafta geçmeden öğrenciler benim bu zekâma şaşırmışlar, herkesin dilindeydim, büyük ve küçük herkes hayran olmuştu. Geceleri başımı Hocanın yatağına koyarak uyurdum; gündüzleri ise medresenin en iyi yerinde oturuyordum.

Yazarın Şiiri

Gece Hoca dibinde gündüz el üstündeydim
Yerden gökyüzüne kadar himmetimdir bir adım[15]

Topraklı ayakların altındaydım çünkü topraktandım
Gezegene hayrandım çünkü büyüklüktü fıtratım

Çoğu zaman, bu merhamet meleği bana tavsiye ederdi ki ey oğlum devlerin kralı anlamına gelen bu insanın yüz ifadelerine karşı dikkatli ol. Çünkü zahitler şeytanların karakterine girmişler diyordu. Ben de medresede herhangi biri olduğuna ikna olmuştum, yani herkesi iyi biri biliyordum; ama öğrencilere katıldığımda anladım ki diğerleri inancımın karşısındaydılar ve buna hayrandım ki koyun derisinde bir kurt görüyordum. Görünüşlerinde hayâ izi ve yaptıkları işlerde erdem ve dindarlık yoktu. Şüphem olmadan söylüyorum ki eğer Molla hazretleri olmasaydı, eğer Allah'ın fazlı olmasaydı ben bir kuzu gibi o kurtların ellerindeydim ve eğer Hocamın merhameti olmasaydı bir yabani kuş gibi oradan kaçıyordum. Eğer Allah'ın bu nimeti, yani merhametli Hocam olmasaydı o kurduğum hayallere kıyamete kadar ulaşamazdım (152b). Cehalet ve bilgisizlikle yaşayıp yanıyordum. Şöyle ki dinsiz padişah kızının emri ile ölmüş Müslümanlar için pişman olmuş gibi her şeyin şerefinden mahrum kalırdım.

Hikâye

Tarihlerde yazılmış ki eskilerde bir büyük şehir varmış, bu şehirde yaşayan herkes dinsizmiş ve onların büyük bir padişahı varmış. Onun bir kızı varmış, çok güzel ve yetişmiş bir kızmış. Her taraftan şehzadeler ona talep olmaya gelirlermiş ve her gün geçerken onun hüsn-i cemali âlemde meşhur olmuş ve her yerde onun güzelliğini konuşuyorlarmış. Kazara bir Müslüman şehzadesi ona talip olmuş, bu Müslüman

[15] Eserin S nüshasına (Göktan yere kadar bir haldeyim) yazılmıştır.

şehzade çok yakışıklı ve yetenekliymiş, padişahın kızı Müslüman şehzadeyi gördüğü zaman ona âşık olmuş ve onun talebini kabul etmiş; ama şehzade ona söylemiş ki bir şartla seninle evleneceğim. Kız sormuş şartın nedir? Şehzade demiş ki benim şartım senin Müslümanlığı kabul etmendir, kız da bu şartı kabul etmiş (153a) ve bu haberi kızın hizmetçileri kızın babasına söylemişler. Dinsiz padişah bu haberi duyduktan sonra tapınağa gitmiş ve yüzünü putun ayaklarına sürmüş ve ondan dilemiş ki sen bana yardım et ve kızımı benim dinimden çıkarma demiş ve hatta putun ayakları altına bin Dinar dökmüş ve şöyle demiş ki bu Dinarlar senin ücretindir. Eğer bu işi yapmazsan yemin ederim ki Lat'ın başını Manat'a ve Manat'ın başını Lat'a vurarak kıracağım ve senin batıl olduğundan emin olacağım. Biri padişahın yanına girerek ona bu Ayet-i Kerimeyi okuyarak doğru yolu göstermek istemiş. Ayet-i Kerime(ve kesinlikle ilâhlarınızı terk etmeyin; Vedd'dan, Suva'dan Yeğes'ten Yeuk'tan ve Neser'den de asla vazgeçmeyin dediler. Böylece birçok kimseyi saptırdılar,71: 23). Padişaha teselli verdi ve kendi kendine şöyle dedi ki bu güçlü kâfir güçsüz tanrısına küsmüş ve onun için çok düşünüyordu. Ama kendisi de bir bilim adamı ve tecrübeli biriydi. O kendi düşüncesiyle şöyle düşündü ki eğer Müslümanların kötü işlerini ve diğer düşkün hareketlerini kızına söylese ve gösterse o zaman belki kızının Müslüman olmasına engel olur ve kızı eski diniyle yaşamaya devam edebilir. Kazara o şehirde Müslümanlardan bir topluluk yaşıyordu ve onların bir Camileri vardı. O camide her gün müezzin beş vakit ezan okuyarak insanları camiye namaz kılmaları için davet ediyordu; ama bu müezzinin sesi çok kötüydü. Bu Ayet-i Kerime'de söylendiği gibi, Ayet-i Kerime(seslerin en çirkini eşeklerin sesidir,31: 19). Bu yüzden o kâfir kızın etrafındaki adamlara emir verdi ki kızını o caminin yakınında bir yerde götürün ve o müezzinin sesini duysun, belki o zaman Müslüman olmaz. Adamlar kızı oraya götürdüler ve kızın bu kurnazlıktan haberi yoktu. O sırada ezan vakti gelmişti ve müezzin her günkü gibi seslendi ve kız bu sesi duyduğu zaman kızdı ve hatta baygınlık geçirdi ve saatlerce kendine gelemedi. Ayet-i Kerime(ve sura üflenince göklerde ve yerde kim varsa ölüp düşecektir,39: 67). Kapı ve duvarlar o ses hasarından zarar gördü. Ayet-i Kerime(Sura üfürdüğü gün, göklerde ve yerde bulunan herkese Allah'ın dilediği kimseler hariç, 27: 88). Onun sıfatı şu ayetteki gibidir, Ayet-i Kerime (onu gördüğünüz gün, her emzikli kadın emzirdiği çocuğunu unutacak, 22: 2).Sesinden Ayet-i Kerime (ve her hamile kadın çocuğunu düşürecektir, 22: 2).Kız kendine geldi. Sonra herkese sordu ki bu nasıl bir belanın sesiydi, az daha

canı çıkacaktı. Putun rahibi bu fırsatı bekliyordu ve bir anda kıza şöyle dedi ki bu müezzin her gün beş defa böyle seslenir ve Müslümanlar onun sesiyle toplanırlar ve namaz kılırlar ki namaz da İslam dininin mühim bir rüknüdür. Her gün bu hareketi beş kez yapıyorlar dedi. Kız bu Brahman rahibin laflarını duyduktan sonra kendisine söyledi ki bu dinin mühim bir rüknü böyleyse ben bu dini kabul etmekten vazgeçeceğim. Kız rahibe emretti babama müjde ver ki ben dinimden çıkmıyorum (155a).Ayet-i Kerime(Şeytanlar sizinle mücadele etsinler diye dostlarının kalplerine şüpheler ve itirazlar ilga ederler, 6: 131). Rahip bu haberi padişaha yetiştirdi. Padişah mutluluktan çeşitli meclisler kurdu ve herkese altın ve gümüş verdi ve şöyle dedi: ben bu altınları ve gümüşleri kızımı kurtaran Tanrının yolunda verdim. Biraz altını o Rahibin evine de gönderdi ve ona şöyle dedi ki bundan sonra her kim ki İslam dinini seçmiş olsa sana göndereceğim ve sen ona bizim dinimizin dürüstlüğünü söyle ve onu Müslümanlıktan vazgeçir. Demek istediğim şudur ki insanların görünüşüne bakmayın, çünkü insanlar iyi ve kütü olabilir. Hatta iyilik iddia eden zahitler suçlu çıkabilirler.

Yazarın Şiiri

Ey kötü sesli Sufi nerede seslensen o dinlensen
Devlerin yaptığı gibi insanları dinden kaçırırsan
Kaçırma bilgi bildiğinden kimsenin bu kötü sesle
İnsanların kulaklarına bin ayaklı gibi giriyorsun

Sonuç olarak (155b) korkusuz öğrenciydim ve onların kusurları yüzünden gizliydim. Din yolunda ama devler gibi insanların içinde bu yollardan geçtim. Tahminen altı ay ilk dersimden geçiyordu, batınımdan bir ses diyordu ki sen istediğin bilimi elde ettin ve iyilik imtiyazı kötülükten elime geldi ve bu gelişmem din adamlarının sürprizine değil, aynı zamanda adamlar da kıskançlıklarını gösterdiler. Bir müddetten sonra Hocam hac ziyareti yapmak istedi. Öğrencileri ve dostlarıyla vedalaştı. İyilerin toprakları ki karanlık topraklarını mistikler efsanesi olan ve berrak suyu paslanmış aynayı temizleyen Hindistan'dan geçerek hacca gitti ve beni terbiyesinden mahrum etti (156a)ve ben kalbimin yanan köşelerinde yanan gözler ile dolaştım.

Bidil'in Şiiri

Dildar gitti gözler görme hasretine kaldı
Bizlere bahardan gülün bir yaprağı kaldı

Şimdi Hocanın geri kalan konusunu açıklıyoruz. Hoca kendi zamanında büyük biriydi. Kısaca bir seferinde yedi güzel şehirden biri olan Kabil'e varmış. O zamanda rehberlik koltuğu (156b) Ebu'l Mefahir, Nuru'l-Meşayih, Şemsi Mâni, Feyz Han hazretleri idi.

Baş Kadı Hoca Hazretleri Ebu'l-Feyz Han'ın Yanına Gelmesi ve Ebu'l-Feyz Han'ın Hocanın Hacca Gitmesine Mani Olması

Hoca efendi hazretlerinin sonsuz iyiliğin cazibesi ve ebedi rehberlik yönü özelliklerdendi. Konuşması kimyasal olan evliyalar büyüklerinin üzerine vardı. Samimiyetle elini o adamın eline verdi, başını o kişinin ibadet yatağına koydu. Yaklaşık iki yıl ya da ziyade ahiretin yolunu Nakşibendiye tarikatıyla olması için orada kaldı. O kişinin bereketinden nasibini aldı, yoksulları eğitmek ve hacizlerin güçlendirmek üzere görevlendirildi. Ebu'l-Feyz Han hazretleri gaipten işaret ederek Hoca Efendi hazretlerini hacca gitmesine mani oldu. Mani olmasının sebebini şöyle anlattı, size layık belki vacip budur: kendi vatanın Fergana'ya gidip o insanlara ve öğrencilere bilginizi paylaşın ve onlara hizmet edin! Hizmetinizle haccın ödülünü bulabilirsiniz. Bunu başarmak için size arzular dileriz(157a). İslam'ın peygamberi Hazret-i Muhammed bir hadis-i şerifte şöyle buyurmuştur (insanların hayırlısı, insanlara en faydalı olanıdır).Hoca Efendi hazretleri piri tarikat rehberliğiyle vatan sevgisinin eklenmesi ile Kabil'e gitmekten vazgeçti. Önce Şehrisebz'e sonra Semerkand şehrine geçerek Namangan'a ulaştı, bu arada benim babam o zamanda Semerkand'ın güneyinde dağ yamaçlarında yaşıyormuş. Hoca efendi hazretleri öğrencileri ve dostlarıyla orada yani Semerkand şehrine vardıkları zaman kazara benim babamla karşılaşmışlar. Babamın misafiri olmuşlar. Ailemin büyükleri ve küçükleri tamamen Hoca efendinin yanına gelerek Nakşibendiye tarikatını kabul etmişler. Hoca efendinin müridi olmuşlar (157b).Birkaç gün orada kalmışlar, tavsiye şartlarını yerine getirip tarikatın geleneklerini gösterdiklerinden sonra vedalaşmışlar. Sonra Hoca Efendi Buhara şehrinden geçerek İmam Buharî'nin türbesini ziyaret etmek istemişler. Ziyaretinin ardından Fergana'ya gelmişler. Ben Şehrisebz'de yaşarken Hocamı babamda kaldığını

duydum, onu görmek için babamın evine gittim ama onlar erkenden gitmişler, ama benim onlar oradan tekrar geçmelerine ümidim vardı. Bu nedenle babamın evinde kalarak onları bekledim.

Yazarın Şiiri

Akşam batıda karanlıktan görülmese de güneş
Sabah vakit doğudan karanlık arkasından çıkar
Güneşi battığından çıktığına kadar ben oraya
Toprak başıma atıp güneş bekledim sabaha kadar

Kısa bir süre sonra Hoca Efendi Buhari^nin türbesini ziyaret ettikten sonra ahiret güneşi gibi batıdan doğuya yükseldi, doğa ölülerine sonsuz bir hayat verdi, millettin içine kıyametin ikinci üflenen suru gibi zahir oldu. Ayet-i Kerime(sonra sura bir defa daha üflenince, birden hepsi ayağa kalkıp baka kalacaklardır,39: 68). Görülmesi gerekli olan görülüyor; bende o güneşi yönlendirmenin ve benzersiz Semerkand saltanatında geldiğini gördükten sonra zerre gibi ayağını öpmeye müşerref oldum. (O kişinin merhametinden ve şefkatinden nasiplendim[16]). Göz yaşı gibi onun ayaklarının altına düştüm. Hoca efendi eski merhametiyle, yani şefkatiyle benim müritlerinden ve has nedimlerinden biri olmamı kabul etti. Bir kaç günden sonra vatanına dönmek niyetiyle Fergana seyahatini irade etti; ama ben ve birkaç öğrenci daha göz yaşlarımız ve yanan kalbimizle Semerkand şehrinde kaldık.

Bidil'in Şiiri

Dildar gitti gözler görme hasretine kaldı
Bizlere bahardan gülün bir yaprağı kaldı

(158b) Hoca Efendi sağ salim kendi vatanı Namangan'a varmış, eski dostlarıyla ve arkadaşlarıyla bir araya gelmişler. O şehrin ahalisi tüm ihlasları ve iradeleriyle hepsi o kişinin müridi veya öğrencileri idiler. 1798 yılına kadar Namangan şehrinde yaşamış ve orada vefat etmiş. Mezarı Namangan şehrinde bulunur.

[16] Eserin S nüshasına mevcut değil.

Tarih

Vatandan geçen yolculuk velilik işaretiydi
Bu yola çıkan için hiçbir zaman taaccüp etme sen
Ne için kandı vatanında öldü hakka katıldı
O Allah'ın Veli'si bilgi o bilim adamıydı
Çünkü kimse bilmiyor kendi ölüm tarihini
Tesadüfler herkese var kimseye garip değildi

Yazarın Şiiri

Biz kendi ilimizden uzaktık çok zaman
Gezdik o aradık kendi vücudumuza vatan
Kim ki tutmuş bir müebbet yolunu dayıma
Faydalanmış o bazen zarar gürmüş insan
Eskiden bu güne kadar ölüm sahibi olan
Cinsimizi çaldı o aldı nakit elimizden

Devam: (159a) Bende merhametli Hocamdan ayrıldıktan sonra ailemin izniyle ikinci Hocanınki çocukluğumda ilk Hocamdı, Şehrisebz'e onun yanına döndüm ve elini öptüm.

(Zamanın filozofu)[17]Eflatun devran, Sultanu'l Muhakkikin, Burhanu'l-Mudakkin, Muradu'l-Arifin, Şemsu'l-Yakin ve Nuru'l-Aymeh kadı hazretleri Muhammed Lütfullah Baba Hoca ile ünlü silsile nesebi babası tarafından Hazret-i Ali'ye yetişir. Ama bilim adamlarının ittifakıyla bu kişinin nesebini Hazret-i İmam Muhammed Hanife'ye kadar yetiştirmişler. Devamında o kişinin hakkında bilim ve bilgi adamları çok şeyler demişler ve yazmışlar. Ama biz kısaca iki harikuladesinden örnek olarak yazarız; diğerlerini Allah'a havale ederiz.

Birinci Harikulade: Sözü geçen Hocamın babası Muhammed Mümin Hoca'dan rivayettir (160a) ki onun yaşadığı zamanda Urgut şehrinin hâkîmi Allahyar Bek Mink'in oğlu Musa Bey imiş ve uzun zamandan beri bu vilayetin hâkimiyeti bu kişinin ailesi elindeymiş. Baki isimli bir kölesini bazı hataları nedeniyle hapse atıp onu dövdürmüş.

[17] Bu kelime eserin S nüshasına yoktu.

Sonra çaresiz kölenin ölüm emrini vermiş. Hâkimin bu emrini kölenin ailesi ve arkadaşları duyunca ezilenlerin sığındığı veliyullahın yanına gelmişler ve hepsi ağlayıp o kişi için şefaat dilemişler. O kişinin güzel huylu ahlakı da bunu icap ediyordu ki o ezilenlere rahim etsin. Onlar için hâkîmin yanına giderek ondan o köle için şöyle konuşarak şefaat istedi. Ey emir! Elinin altındakilere rahim ve onların hatalarını af etmek iyi bir hâkimin özelliğini ve Allah'ın merhametinin altında olduğunu gösterir. Bu köleni, ki sizin hizmetçiniz olur, af edip, öldürülmesinden vazgeçin dedi.(160b) Allah'ın de sizin gibi kulundan isteği budur diyerek şu hadisi söylediler. Hadisi Şerif (bağışlayanlar bağışlanır). Allah sizin de hatalarınızı affetsin. Yukarıda belirtilen hâkimin aklı ve gözleri gazap perdesiyle kaplıydı. O gazabıyla Allah'ın velisine şöyle dedi: Siz kim oluyorsunuz ki benden bu kölenin af edilmesini istiyorsunuz; herkes kendi işine baksa iyisi odur! Özelikle de fakirlerin bu gibi durumlara dâhil edilmesi haddine değildir. Aynı şekilde başka kötü şeyler de söyledi ki burada zikredilmesi icap etmiyor.

Yazarın Şiiri

Tavsiye eğer meleklerden olsa da
İhmal etmez cahil üzerinde çalışma
Tavsiye ataş yağı gibidir cahiller için
Hekimler da yazmışlar altın suyuyla
Çok kişiler zorlandılar ve dediler
Hiç tedbir olmadı kadar çizgisiyle

(161a) O büyük kişi dedi: ey emir! Eğer yüce Allah bu kölenin ölümünü isteyen olsa o iş olur; sizin ve benim gibi zayıf mahlûklar hiç bir şey yapamayız. Hatta sivrisineği bile öldüremeyiz; nerde ki bu Allah'ın kulunu öldürmek. Allah istemese bu kölenin bir tutam saçını kesemeyiz. Hâkim o kişinin söylediklerini duyduktan sonra şöyle dedi: Siz izleyin ki ben nasıl bu köleyi öldüreceğim. O yerde cemaatin çoğu o molla bu kölenin ölümüne sebep oldu diye birbirleriyle konuşuyorlardı. Yazık etti diye söylenmeye başladılar. Sonra hâkim eline bıçağı alıp tüm şiddetiyle kölenin çıplak göğsüne vurdu(161b). Eğer o şiddetle bıçağı taşa vursaydı taş kırılırdı ama köleye bir şey olmadı. O anda Allah'ın velisi kıbleye bakarak Allah'tan yardım istiyordu ki aynı zamanda hâkimin bıçağından öyle bir ağır ses çıktı ki milletin kulaklarına ulaştı, çıkan sese

herkes şaşırarak birbirine baktılar. Hâkim korkuyla cemaate sordu: Ben köleye bıçakla vurduğum zaman o kişi neredeydi? Cemaat hâkime dediler: o kişi oturduğu yerden hareket etmedi ve hiç bir şey yapmadı. Hâkim cemaate şöyle dedi: Ben köleye bıçakla vurduğum zaman o kişi bir büyük taşı benim bıçağım ve kölenin arasında tutu ve benim vurduğum bıçak köleye değil taşa çarptı. Millet hayretle birbirine bakarken gördükleri köle hala yerinde sağ ve salim oturuyor ve üzerinde hiçbir yara görülmüyor. Ama hâkimin bıçağının sapı kırıldığı yerde duruyor. Hâkimin eli mosmor olmuş, sanki biri hâkîmin eline o taşla vurmuş gibi görülüyordu. Bu kerameti gören adamların çoğu uyuştular ve bir kişi hemen Allah'ın o velisinin ayağına kapandı.(162a) Emir Musa o şehrin hâkimiydi. Elini o kişiye uzatarak tövbe kapılarını kendisine açtı. Hâkimden sonra oradaki tüm millet Allah'ın rahmetiyle o Hızır sıfatlı kişinin tarikatını kabullendiler ve şeytanın vesvesesinden kurtarıldılar. Çoğunlukla Ming kabilesi emirleri ve Urgut şehrinin Tacik büyükleri mübareğin ebedi nimetlerine kavuşarak o kişinin müritleri oldular. Bunlardan biri Ming Gazi Bek ve onun kardeşi Ming Bay Yasavul ve Mısır Ali Divan Begi idi. Hepsi tövbeyi nasuh ederek velayetlerini onurlandırdılar. Bu keramet sebep oldu ki inkâr edenler inançsızlıktan imanı kabul etmek menziline yetiştiler.

Yazarın Şiiri

İsa nefesler dudak kelimesini bilirler
Doğanın ölüleri için dualar ederler (162b)

Allah'ın hizmetini yerine getirenler
Kölelik gömleğinde Allah işini yaparlar

Acımasızın bıçağı o düşüncesinden korkmuyor
Aslanlar nerede tilki hilesinden korkarlar[18]

Şifacılar insanı iyileştirmek için ustalar
Kalbi ağrır ama kalp derdini derman ederler

[18] Bu mısra eserin S nüshasına mevcut değil.

Yaratıcı olmasa da yaratıcıya kuldurlar
Allah'ın kulu hacetlerini yerine getirirler

Dünya gürmüşler kırılan aşkların ilicidirler
İskender'in aynası gibi nakıştan paktırlar

Gerçi bugün dikenler altındır yerleri
Yarın makamları evliyaların üstüdürler

Karanlık topraktan feleklere çıkar yolları
Bakmakla toprağın kimya kılır onlar

Varlığın özü onların bakışı kabul etmektir
Olur, mu gözlerin köşesiyle bizlere bir baksalar

Çokluk olmasalar da ama birleşmiş aslanlardılar
Onlar insan olmasına rağmen asadan ejderha yaparlar[19]

İnsandılar ama âdemin sevgisi Allah'tandır
Musa olurlar ama asayla Allah işini yaparlar

Dünyayı geride bırakıp o nefesten geçtiler
Deniz balığı gibi hakikat denizine yüzerler

Peygamber takipçisi olarak Allah'a yetişirler
Peygamber takipçisiler ama enbiya senirdiler

Bir bakışta herhangi nedenle bir kalbe
Cilası olan ayna gibi dünya görüşü yaparlar

[19] Eserin S nüshasına (bu yüzden makamları neyden hali yaparlar)

Ancak, onların seferi bu dünya ötesine ulaşır
Kul evinde hizmetçi ama Allah kuludurlar

Tartışmasız o nedensiz dost yolunda baş koyarlar[20]
Çünkü düşmanları yersiz o boşuna bahane ederler

Gazaba gelen rüzgâr gibi gökyüzünü toprak ederler(163a)
Lütuf etseler su gibi kara topraktan gök yaratırlar

Humulî'in derdi o kişilere hizmet etmektir
Belki gizli hazinesinden yardımcı olurlar

İkinci Harikulade: Halifelere inanan bir grup din öğrencilerinden hilafetin yayılması için her biri ayrı İslami şehirleri ve ülkelere memur oldular. Rivayet etmişler ki Urgut'un güneyinde Şehrisebz'e ait olan bir dağın tepesinde bir ziyaretgâh vardı. Bu ziyaretgahın aşağısında cemaatin geçme yolunda Hoca efendi seyahat eden insanlar için bir mescit yaptırmıştı. Oradan geçen Müslümanlar namazlarını kılıyorlardı. Mescit ahşap ve taştan yapılmıştı. Padişah ahşaptan düzenlenen mescidin parasını Allah'ın kulları ve âlimlerden zorla toplamıştı, ustalar cami duvarlarını bitirmişlerdi. Caminin üstüne ağacı koyma zamanı gelmişti. Ağacı koymak için onların gelenekleri şöyleydi ki Hoca efendiden dua ve izin almaları lazımdı. O gün caminin üst ağacını koymak istediler ama ağaçlar yarım metre (163b) duvarlardan kısaymış herkes utançla Hoca efendinin yanına gittiler. Ona caminin üst ağacının duvardan kısa olduğundan dolayı yerleştiremediklerini söylediler. Hoca efendi o kişilerle beraber camiye gittiler ve onlarla beraber ağaçların bir ucundan tutup bismillah diyerek ağaçları duvarın üstüne koydular. Allah'ın emriyle, ağaçlar duvarların her semtinden dışarıya çıkmış durumdaydı; millet bu kerameti gördükten sonra hepsi sesler çıkarıp Hoca efendinin yananına gidip tövbelerini yenilediler. Böylelikle Allah dostlarının kerameti ortaya çıkıp dünyaya yayılmıştır. O kişide bunlar gibi keramet çoktu; hepsini yazmak biraz zor; ama o kişi mutlak bir hayata ulaşan olsa, dava mükemmelleştirmek uğruna, bu iki keramet ona yeter. Bu iki keramet iki adil (164a) şahit yerinde bize yeter. Ben bu olayı

[20] Bu mısra eserin S nüshasına mevcut değil.

yazarken Molla Pir Muhammed atlı Urgut'un yaşlı adamı ki yıllarca Hoca efendinin hizmetçiliğini yapmış ve duasını almış benim yanımdaydı. O kişi dedi ki:O ağacı ve o mevzuyu şu anda hatırlıyorum ve yerini biliyorum; eğer isteyen olsa şu an orayı göstere bilirim dedi. Gerçeği söylemiş, Allah merhametine kavuştursun. O Allah ki azimetiyle gözü kapatıp açınca Belkıs'ın tahtını üç aylık yoldan Süleyman'ın yanına getirdi, Hazret-iMeryem'in gözlerinin parlaklığı için kuru bir yerden su çeşmesini revan etti; eski ve meyve vermemiş bir hurma ağacından taze hurma yetiştirmiş. Kıyamete kadar dostlarının başarısı için kudretini düşmanlarına göstermek için bu kerametleri dostlarının elleriyle gösterir. Ayet-i Kerime(işte bu Allah'ın lütfudur; o dilediğine lütfeder. Allah büyük lütuf sahibidir,57: 21).

Allah'a şükürler olsun ki Allah'ın dostlarının kerametinin gerçekliği İslam bilim adamlarına açıktı ve bilgilendirmek de gerek değildi (164b) ama cahil ve dikkatsizleri cezalandırmak ve bildirmek için makul nedenler, açık ve net deliller için Allah'ın sözünden; Peygamberin hadislerinden bahsetmemiz lazımdır. Bunlar arasından iki eski hikâyeden ki Kuran'da Asıf ibni Berhiya ve Meryem binti İmran'ın kerametleri zikredilmiş. (Fikir birliği adamları bir yerde toplanıp bu mevzu için tartışmalarından ve mutabakata vardıktan sonra şöyle demişler ki bu iki kişi enbiya değillerdi)[21] çünkü Allah Hazret-i Âdem'den Hazret-i Muhammed'e kadar kadından Peygamber göndermemiş. Fethü'l-Bari'nin Sahih-i Buhari üzerinde çalışan adam işte Ümmet'in fikir birliği olmasını söylemiş ki, Musa'nın annesi ile ilgili Kuran'da geçen vahiy şöyle diyor, Ayet-i Kerime(Biz Musa'nın annesine onu emzirmesini bildirdik,28: 7). Bu Ayet-i Kerim eilham anlamındadır (165a). Bu kalıp ve usul Arap dilinin fesahat sözlerinde yaygındır ki bu vahiy, Bal arısı vahiy gibi gelmiş diye söylemişler. Ayet-i Kerime(ve bak rabbin bal arısına vahyetti,16: 68). Görünüşe göre, bazı bilginlerin peygamberin sözlerini, ki hanımlar için söylemişler, yararlı olduğunu söylüyorlar. İnsanların fikir birliğini gösterişçilik ve pıhtılaşma yapmışlar. Sadu'l-Millet ve Dinü'l-Taftazani'nin ebeveynlerinden bir araştırmacı olan allame Rabbani Nısfı fikirlerini açıklayıp erkek evliyaların kerameti tartışmasında Hazret-i Meryem hikâyesi ki keramet gerçeği için zikretmiş ve Mevlevi Feyzi'ye karşı kurgusal bir açıklamada bulunmuş. Bu hedefi konuya mümkün olduğunca yakın gördüm ve kadınların peygamber olamama eksikliği

[21] Bu cümle eserin S nüshasına mevcut değil.

için bilginler meclisi kurmuşlar. Tarih kitapları *Tarih-i Taberi, Müntahap* ve *Ravzatu's-Safa* da kadın peygamberlerden bahsedilmemiş, Aynı şekilde hadislerde de bir şey gelmemiş. Büyük usta ve Hocalarımdan duymadım ve etmediler ama Celal Şeyh Molla'nın ifadesinin yanında bu meseleyi peygamberin dediklerinden bir şeyler anlayıp tartışmış (165b). Bu tanımı kapsamlı değilmiş. Eğer Peygamberin sözünde erkeklerden söyleniyorsa tamamdır. Ama Peygamber sözünde Allah'ın sözü insandır, erkek değil, Çünkü kadın ve erkekler Meryem ve diğerleri gibiydi, ya da tüm ünlü tanıtımlar yanlış anlama gelmiş veya kadınların peygamber olmasını Peygamber açıkça söylememiş. Bazı kitaplarda nakil etmişler ki Allah'ın hikmeti kadınların peygamber olmamasınadır; çünkü kadınlar erkeklerin arasında rahat gezemiyor. Delili budur ki erkeklerin içinde her tür insanlar var. Mesela çeteler, yolsuzluk yapanlar, eşkıyalar, bozuklar ve iffetsizler gibi örtülü cezbediciler için çok tehlikeliydi. Öte yandan, kadın toplumunun akıllarında ve dinlerinde eksikliği hakkında gizli bir kusur olduğu için Peygamber olmayı hak etmiyorlar; çünkü Peygamber akıl sahipleridirler. Bu yüzden ümmetin hukukçuları yargı ve şahitliklerde kadınları yasaklamışlar. Öyleyse cemaatin en yüksek otoritesi olan peygamberliktir, kadınlar sözü geçtiği eksiklikleri olmalarına rağmen bu görevleri nasıl üstlenecekler? Muhakkik Mevlana Fazıl hazretleri, Hocaların en yüce Şeyhi olmasa da az da değildi. Buna rağmen Hoca efendinin açık söylemem, ama Âlimlerin geleneğine göre açıktır. Bilim adamları muhtemelen hedefe erişmişlerdir. Buradaki kusurlardan, mevzulardan uzak ve temkinli olmak pek mümkün değildi. Bu suçlu kulun çok konuşması bunun içindir ki şu anda cemaat bir yol bulmak için iki veya üç felsefe tanıtımları için kendilerini büyük bilim adamı biliyorlar. Gördüm ki meclislerde ve toplantılarda isteksiz kararlarla kadınları peygamberliğinden söz ediyordular.

Hikâye

Meclis büyüklerinden olan çok değersiz ve cemaate sözü geçen birini ben kinaye ve şakayla Molla Rahmatullah Muginist'ten bahsediyorum. Şimdi halkın arasında isyancı anlamına geliyor… Halk Mugyona Mugyan ve onun müritlerine Mugyani diyorlar. İkimizin arasında bir tartışma gerçekleşti. Bu tartışmada ben ona şöyle dedim ki neden bilginlerin fikir birliğine aykırı, kadınların din rehberi olmasını onaylıyorlar. Bu konuda daha önce anlatı olmasına rağmen(166b) bunun doğru olduğunu varsayarak söylememek lazımdır; ama Hocanın kelamını Şeyh'in kelamı yetkisinde olduğunu

söyledi. Ben dedim: Allah'ın kelamı için ne diyorsunuz? Ayet-i Kerime(Eğer onu melek yapsaydık yine insan suretinde gönderirdik. Bununla şimdi olduğu gibi onları yine şüpheye düşürürdük,6: 9). Allah başka bir yerde şöyle söylüyor. Ayet-i Kerime(Ey Nebi! Senden önce gönderdiğimiz peygamberlerin hepsi de insandı, 12: 109).Dedi:Hoca Şeyh'in kelamı bunu reddediyor; Çünkü onun sözü Allah'ın sözünden sonraki tarihe göredir, ben dedim: Allah'ın kelamına edepsizlik yapmayın, dedi: Sen niye Hocanın kelamına edepsizlik yapıyorsun? Meclis çoğunlukla onun taraftarıydı; bende sessiz kaldım çarem yoktu.

Yazarın Şiiri

Hakkın saklandığı o yanlış yaygınlaştı yerde
Cevap veren kişinin sessizlikten başka bir şeyi yoktu
Halkın gözünde güçlü aslan olmana rağmen[22]
Anka örümcek evine avcı değil avdır
Seni istemeyen yerde yaşlıların kalbi siyahtır
Temizle kalbini yakınlığı iyilik sonuncu değil
Sakalı çok görüşü iyi adamlardan dini isteme[23]
İnsanlık sakal o bıyık görünüşüne değil

Şimdi nükteye gelelim, merhum Hocam bana karşı çok merhamet ettiler; okumam için çok zahmetler çektiler. Kaç yıl Hocamın yanındaydım; ilk başta o dersleri bana verirdi ki diğerlerinin son zamanlarda okuduğunu bilmeleri lazımdır (167a). Mesela kafiye, şiir alan ilmi ve ferayız bilimini, kafiye dersini yanında ayrıntılı olarak öğretiyordu. Bu konuda öyle bir yetenek sahibi oldum ki yeni başlayanları şaşırttım ve eskileri hayran bıraktım. O benim öğrenmem ve eğitimim için gece ve gündüz ilgileniyordu. O kadar dikkatlerini çekmiştim ki benden söz almıştı ki her dersi verdiği zaman o dersi bilmeden önce ders almayacaktım. Bu gün aldığım dersi yarın başka birine ders verirdim. (Kafiye dersine ilkten başlayarak sonuna kadar tertibe öğrencilere ders verirdim)[24]. Hocamdan aldığım dersi ne çok nede az öğrencilere söylüyordum. Üç veya dört yıl kadar okumaya ihtiyacım olan kitapları Hocamdan öğrendim. Bunların hepsi o din yolunun Hızır

[22] Bu mısra eserin S nüshasına mevcut değil.
[23] Eserin S nüshasına (Sakalı çok görünüşler elinden kayıp olur din)
[24] Bu cümle eserin S nüshasına yoktu.

bereketindendi. Ne kadar o kişinin iyiliğinden teşekkür etsem yine de azdır, ama ben de hiç bir zaman onun söylediklerini yere koymadım ve onun evinin tüm işlerini yapıyordum. Hocam benden de her zaman razı olarak bu şiirde bana hitap ederek diline getiriyordu.

Beyit

Hizmet senin Kibriya şerefinde yetiştirecek
Bu sevgiden başka büyüklük var mı?

O kişinin yanında bir şeyler öğrenerek derslerimi bitirdim. Nasip olan az ilimden sonra Hocam elime bir kitap vererek şöyle dedi: Seni Semerkand'a göndereceğim ve bu mektubu benim gelinimin annesine ki hâkimlerin hâkimi Mir Abdulhay Hoca Şeyhülislam'ın üvey annesine ulaştır. Sonra cevabını bana geri getir! Kazara Buhara padişahı Emir Masum (168a) ünlü Şah Murad ve Şehrisebz hâkimi Niyaz Ali arasında savaş tehlikesi nedeniyle yola çıkmak münasip değildi. Ama ben o mektubu alıp başka belli olmayan bir yoldan yola düştüm. Çok belalardan geçerek Hocamın verdiği mektubu Semerkand şehrine söylediği kadına verdim. Sonra sipariş verdiği şeyleri söyledim. Kitabın konusunu istişare etmiş; Hocam Saliha'ya Semerkand'dan Buhara'ya gelmek istiyorum siz ne diyorsunuz diye yazmış. (168b) İki üç gün sonra beni ruhsat edip şöyle dediler: bu şehre onların şu an gelmesi uygun değildir. Bir süre o şehirde kalmasını söyleyin dedi: Ben bir tedbir aldıktan sonra haber vereceğim. Aslında durum buydu ki Buhara hâkîmi Hocamı müderris olarak Tillakârî Yalangtuş Bey ve Bahmal Aftay Semerkandî medresesine Dehbid şehrine mensup etmişti. Sonra Hocama sayısız duygular, merhametler; atlar ve kıymetli elbiselerle Buhara'dan Semerkand'a göndermiş. Hocam o yerde onurlu ustalar ve benzersiz kişilerden oldu; padişahın fermanıyla Semerkand'a geldikten sonra büyük işler yapmış. Eğitimde ve derslerde nihayet iyi ve çok faydalı olmuş. Öğrencileri onu çok seviyorlarmış, bu yüzden öğrencileri o kişiye her zaman hizmet ediyormuş ve Eski Hocalarını unutmuşlar. Semerkand şehrinin büyük ve küçüğü, has ve âmı herkes o kişinin samimi ve sevgi muhlisleri olmuşlar. Meslektaşları ve büyüklerin arasında her zaman kıskançlık ve coşkunluk vardı, çünkü bu kıskançlık ve coşkunluk her insanın tabiiyetinde ve fıtratında vardır. Zamanın allamesi, bilim adamlarının efendisi büyük mahdum Mir Abdulhay

Hoca hâkimlerin büyüğü Semerkand şehrine Şeyhülislam Hocamın damadı olmasına rağmen o kişiyi kıskanıyordu. Onlar bu kıskançlık ve coşkunluk yüzünden birbirlerinden uzaklaştılar ve yabancılar gibi dalga geçiyorlardı. Hatta o kişinin Semerkand'da kalmasını istemediler(169a). Buhara hâkimine bu kişiyi bu şehirden gönderin diye şikâyet ettiler. Buhara hâkîmi de öyle biriydi ki şikâyeti aldığı zaman araştırma yapmadan ceza kesiyordu. Hocam bu hatayı fark ettikten sonra Semerkand'dan Şehrisebz'e hicret etti. O zaman Şehrisebz'in hâkîmi Niyaz Ali Divan Begi Keneges ki ilim sever bir adamdı. Şehrisebz hâkîmi bu büyük kişinin Allah dostlarından biri olduğunu düşünüyordu. O şehrin büyükleriyle o kişiyi iyilikle karşıladılar ve misafirperverliğin dakikasını kaçırmayan insanlar o kişiyi haftalarca misafir etiler.

Yazarın Şiiri

Bir durma yeri varsa orası Şehrisabz'in bahçeleridir
Tartışmayı bırak kitabın ne dediğini bir düşün
Ülkenin okuryazarlığından bu nokta akla gelir (169b)
Nehirlerin altındaki su gibi bahçelere hizmet vermektir

Ben de Hocanın derslerini ve öğretisini taklit ediyordum. Meclislerde onun makamının herkesten en üstün biliyordum, bu şehirde cemiyet arasında hiç bir heyecan ve korku yoktu. Bu nedenle yaklaşık beş veya altı yıl bu şehirde kaldık. Hocam tüm bu yaşadığı yılları sadece ders vermekle geçirdiler. Başka bir işe bulaşmadı, her zaman Buhara ve Semerkand şehrine dönmek arzusunu aklından geçirirdi. Çünkü Şehrisebz'de eskisi gibi insanlar kalmamıştı. İkiyüzlülük ve kanunsuzluk çoğalmıştı; bu nedenle sadece dersler yüksek dereceye değil, aynı zamanda düşkünlük derecesine de dayanan bilimdi. Herhalde ve durumda, güçlü olanlara itaat ediyorlardı. Geçmişin arzusu ve takdir edilmesi o şehirde benzersizdi. Çünkü cevaplarını o Tacü'l-Masturat'tan aldım ki o mektubu çok rencide halde yazıp tayin olunan zamana kadar Hocam hayatının saçma günlerini geçiriyordu (170a). Dönemin haklı ve dürüst kişisi olma telaşıyla 1800 yılında o ihanet eden kişi yani Şeyhülislam kanaat verdi. Sonra Hocamın bacanağı Hocamın Buhara'ya dönmesi için izin alıp, Buhara hâkimine mektup göndererek Hocanın Semerkand'a dönmesini istedi. Hocama geçmişteki gibi altından yapılan Aftay

Semerkand medreseseni yönetmesine meşgul oldu. Emir Masum Buhara padişahı yaşadığı sürece Hoca hazretleri bu iki görevi yönetiyordu. Öğrencileri ve orada yaşadığı insanların sorunlarını dinleyerek çözüyordu. O mükemmel bir yaşam ve nihayetinde dindar biri olarak hayatını geçirdi. Her şeyi mütevazılıkla karşılıyordu ve hiç kimsenin övgüsünü yapmıyordu. Her zaman millet için hâkîmin karşısında duruyordu, kimse onun yanında haksızlık kelimesini beyan etmeye hakkı yoktu. Her zaman ve herkes doğru sözü onun huzurunda kimseden korkmadan söylüyordu. O kişi şah veya geda olmasına rağmen, âlimlerle yapılan tartışma, beyanlar ve inançlar konusundaki tartışmalarda çoğunluk delillerle üstün geliyordu. Münkirlerin faili her ne kadar da güçlü olsa hâkimin huzurunda hiç korkmadan söylüyordu (170b).

Hikâye

Semerkand'daki Şirdar Yalangtuş Bey Medresesi'ndeyken, Semerkand şehrinin Busak vilayetinin büyük kadısı Mir Abdulhay Hoca Şeyhülislam çok meşhur biriydi, çağın yöneticileri ve zamanının valilerinin hepsi ondan çekinirlerdi. Hatta ondan izinsiz bir yerde konuşamazlardı. Bir gün medreseye gelmişti; pek çok bilim adamı ve şehrin büyükleri bu mecliste hazırdılar, ben de meclisin bir köşesinde oturuyordum. Kadı ve hâkim yan yana oturup birbirinin kulaklarına yavaş yavaş konuşuyorlardı. Bu konuşmaları üzün surdu. Hocam dedi ki İslam mücahitleri demişler: Müslüman meclisinde iki kişinin konuşması yasaktır. Bu yaptığınız bidattir. Siz iki kişi biriniz İslam hâkîmi ve diğeriniz milletin kadısısınız! İslami bir mecliste Müslümanların Meclisi olduğunu inkâr etmek ve isyan uygun değildir. Hâkim bir şey demedi ama büyük kadı Şeyhülislam dedi: Bizim sözlerimizi dinlemek ve konuşmamızı açığa çıkarmak da iyi değildir. Hocam dedi: Suphanallah! İslam kadısının yasadışılık eylemini kendisi yapması gariptir, Euzu-billah. Öyleyse diğer Müslümanların taahhüt ettiklerini inkâr etmesinde de bir sakınca yoktur. Çünkü ulema mecliste bir şeyi yasakladığında bu büyük küçük herkes için geçerlidir. Bu bakımdan abartmadan İslam peygamberinden bir hadis söylediler: Hadis-i Sahihte bunu söylemişler, söz edilen yargı gününde (Âmânna ve Saddakna) Dinleyicilerin kulaklarını kaynayan kurşun ile dolduruyorlar. Daha sonra, hâkim ve kadı konuşmalarını terk edip, ikisi de edepten diz çöküp oturdular. Aferinler, böyle bir âlime ki büyükler meclisinde böyle hakkı bildiriyordu, Allah o kişiyi merhametinden eksik etmesin. Vaazlarında, Allah her zaman Muzaffer ve Mansur etsin.

Ayet-i Kerime (İşte onlar Allah'tan yanadırlar; iyi bilinmeli ki kurtuluşa erecek olanlar da Allah'tan yana olanlardır, 58: 22) (171b).

Yazarın Şiiri

Naibi Allah'tır halkın disiplininden
Herkes ki doğru şeyi yaptıysa eğer
Allah elinden alır yardım her zaman
Gün geçtikçe halk arasında yükselir

1800 yılında, adı geçen Emir-i Masum vefat etti ve onun vefatından sonra en büyük oğlu Emir Haydar halifelik tahtına oturdu. Bu din dostu padişahın saltanatlarının detaylarını Allah'ın izniyle ilerleyen bölümlerde anlatarak tartışırız. Emir Haydar, Hocamı Buhara-yı Şerif'e gelmesini istedi. Hocam da Emirin bu isteğinden sonra Buhara Şehrine taşındı. Buhara'daki Tumenat kadılığında, şehirdeki okullara ve büyük medreselere görevlendirdi. Kaç yıl geçtikten sonra Hisar-ı Şadman hâkîmi Seyyid Atalık Yüz ki Emir Seyyid'in gelinin babası (dünürü), aba ve ecdadı Hocamın müritleriymiş. Kendisi de o kişinin öğrencilerinden biriydi. O kişiden rica ederek kendi şehrine götürmesini söyledi. Buhara Emiri'nden izin aldıktan sonra kendi şehri Hisar'a yargıç olarak tayin edildi (172a). Hocam Hisar şehrinde kaç yıl mutlulukla arkadaşlarıyla, Müslümanların kadılık işleriyle ve medreselerde öğrencilere dini dersler öğreterek geçirdi. İleri gelenler ile halkın dikkatini kendisine çekmişti. Eziyet kaynağı olan Cengiz'in sapkınlıkları ve bidatleri, yasaklanmış kanunlar, zulmeden kişiler, hepsi Özbek kabilelerinin yaşadığı topraklar içinde revaç bulmuştu, ama Hocam şeriat ve öğüt ışığında, hepsini iyileştirip onların yerine sünnet ve şeriat ağacını dikti. Bu ülkenin hâkimleri ve yöneticileri onun geleneğine inanıyorlardı. İki dünyanın kutsamaları, Hocam sayesinde o ülkenin insanlarını müreffeh hale getirdi. Sonunda kıymetli Hocam, 1823 yılı Muharrem ayının bir Salı günü Hisar şehrinin Dehnew köyünde vefat etti (172b). Ayet-i Kerime (gerçekten şerefli bir yerde ve sınırsız iktidar sahibi Hükümdar'ın huzurundadırlar, 55: 54).

Yazarın Şiiri

Bu toprak çiftliğine o kutsal ruhlu
Tohum atılan kafes tuzağına düşmüş

Ecel avcısı geldi o kafesi kırdı
Serbest bırakıldı o uçarak evine gitti

Bu dörtlük Hocamın ölüm yılı ve ayın kaydedilmesi için söylendi.

Yönlendirme adresi bulundu sonunda gitti dostun yanına
Çok mükemmeldi has o am bir görüşe giden yolcuydu
Çünkü mükemmelin başı seyahate gitti gözlerden oldu kayıp
Ölüm yılına eğer baksan Muharrem-el Haram ayıydı

Hocam (173a) öldüğünde arkasında beş oğul kalmıştı ki dünyanın beş duyusunun merkezi yerindeydiler (Katta Hoca ve Malla Hoca ki bu iki kişinin anneleri bizim dönemimizin emirlerinin hanedanlarındandılar)[25]. Katta Hoca iyi bir genç adamdı ki yüzü mücevher faziletleri ile süslenmiş ve manevi nitelikleri vardı. O zamanın padişahı tarafından fetva yazarı tayin edilmişti. Gençliğinin ortasında vefat etti. Malla Hoca genç adam yetenekli, titiz, bilgi adamı ve zamanın şeyhlerindendi. Kübrevi ve Işkıye tarikatlarına insanları davet ediyordu. Küçüklüğünden beri büyük duyguya sahipti. Zahidi keramet davasına âşıktı. Her zaman yumuşak kalpliğinden gözleri yaşla doluydu (173b). Diğer üç oğlu ki bunların annelerinin dedesi Mevlana Ebu'l Kahir Han Mevlevi Feyzü'l-Feyyaz Semerkandî'nin oğluydu. Bunların isimleri Şirin Hoca, Afak Hoca ve Kadı Hoca Medullah'tır. Şirin Hoca ki keramet sofralarının tuzu ve tatlısıydı. Genç yaşta bütün entelektüel ve iletişimsel bilimleri çalışmıştı. Çok sayıda şiir, ritim ve geometri kitabı okumuştur. O kadar güzel sesi vardı ki Kur'an-ı Kerim okurken dağ ve taşları yumuşatırdı. Allah bu din ışığını ve inanç meclis (174a) mumunu kıyametin kopmasına kadar korusun. Ayet-i Kerime (Allah sizin kendisinden korkmanızı ister ve kulları için iyilik diler, 3: 30). Şimdi Apak Hoca'dan söz ediyoruz. Genç, yetenekli, tartışmalı arkadaş sever (174b), rakibini duyan, arkadaşlarına zarar vermez ve düşmanlarıyla barışan bir adamdı. Onun varlığı inançsızlar için bir endişeydi. Çünkü

[25] Bu cümle eserin S ve D nüshalarına mevcut değildi.

güçlü bir yetenek ve anlayışa sahipti. Tatlı tartışmalar ve tuzlu konuşmaları özelliklerindendi. Toplam hikâyelerinden birini şöyle anlatırız.

Hikâye

Buhara şehrinden kendi memleketi Urgut kasabasına döndüğünde ailesi ve kardeşlerini ziyaretine gitti. O zaman bu suçlu hizmetkârları o şehrin kadısı tayin olmuştum ve mahdum Afak Hoca merhametinden beni görmeye geldi. Geldiği zaman ben öğrencilerime ders veriyordum; birden girer girmez iki kişiden beni sordu. O zamana kadar çok vakit geçmişti; bir birimizi görmemiştik. Ben gördüğüm zaman çok gençti, ama şimdi sakal ve bıyığı çok olduğu için önce tanıyamadım. Dersimi bitirdikten sonra yanına gidip eğilerek ona hoş geldin dedim. O da konuştuğu ilk kelimeyi şöyle başladı: Öfkeliydin, eğer öfken bitmiş ise bizim seninle iki tartışmamız var (175b). Birincisi: Ömer Kâtibi bu kavramı üç gereklilik türüyle paylaşıyor ve diyor ki evreni kurtarır , kendinden mevcut ve keyfi mevcut hepsi dışarıyadır. Bu konuyu öteye çıkarırken bir analoji düzenlemiş. Güya ikinci girişte analoji eksik ve yasaktır. Mevcut olasılıkların toplam bileşimi olduğu söylendiği yerden dışarıyadır. Çünkü bileşenlerin varlığı dışarıya bütün varoluşu gerektirir. Ben bunu diyorum ki öyle değil aksine bileşik bileşenlerin dışında bileşik varlık bütündür. Yasak belgesinde gerekli olduğunu söylüyorum ki bileşikte görünüm hariç, geçerli değildir. Ancak asıl mevcut bileşen maddesi dışarıda olsa da ama gerçek birleşimi dışarıda var olduğu nerden bellidir, yani onun delili eksikti. Bu tartışmaya katılmak istedim ama izin vermeden ikinci tartışmaya şöyle başladı: Ömer kâtibi Şemsiye risalesine kavramı gerçek ve evrensel bir bölüme ayırırken diyor ki, kavramın asıl amacı, öz kavramı engellenen kavramdır. Onun içinde yer almasına rağmen, ben diyorum ki bu tanım bir engel değildir. Kelimelerin ve parçacıkların girişine göre, yine de hiç kimse kelimeyi gerçek bir kısmi konuşmacıdan konuşmamış. Bana bakarak söyledi: bu iki tartışmanın cevabını sen söyle; ama sonunda ben o kişinin dua edenlerinden biriydim ve arz ederek o kişiye söyledim ki ben sizin bu sorularınıza cevap vermekten acizim ve bilmiyorum. Bileşikten bileşikte ne imtiyazı var ve kısmen çözücü nedir hangisi helal ve hangisi haramdır. Ayırt etmesi benim gücümde değildir. Bana söyledi: Bileşik şudur ki sen bana cahilim diyerek kendini kurtarmak istersen ve bağırarak dedi: sen niye kendini cahil diyorsun diyerek kızdı. Ben hiç bir şey söylenmeden kendimi o kişinin elinden kurtardım. Biraz sonra acıdan düşerek onunla

baştan selamlaştık ve bir bimizin halini sorduk. Allah bu kişiyi kendi yararına yaratmıştır ve mükemmelliğin esasına ve sonsuz kadar nuruna nur katsın.

Kadı Hocanın Beyanı[26]

Genç uyum, orta ahval karakteri ve simgeleri orta olan bir adamdı. Tam kapasite ve genel kabul gören, bilimde bir mesleğe sahip olmak kullanımdan çıkmak üzere karmaşık bulmacaları çözmek için büyük çabalı ve iyi bir âlim olmak üzerindeydi. Onun aile bireyleri, büyük; küçük, erkekler; kadınları, zarif tahsil edilmiş ve manevi mücahitlerle donatılmıştırlar. Ayet-i Kerime (genişliği gökler ile yer kadar olan cennetine koşun İşte bu Allah'ın lütfudur, 57: 21). Muhammed Mümin Hoca'nın Hocamdan başka üç oğlu vardı; oğulları bunlardan ibarettir; Sufi Hoca, Kasım Hoca ve Muhammed Razik Hoca. Kasım Hoca ilk büyüme ve gelişme vadesinde ne harika bir hali vardı ama ne yazık ki sanatı ve bilimi ortaya çıkmadan öldü.

Mısra: Bu fani dünyadan taşınıp darı fenaya gitti (Allah rahmet etsin)[27].

İşan Sufi Hocanın Beyanı: İki yıl veya daha fazla hizmet eden Hocamdan küçüktür. Adı, mistik bir tasavvuf ve temiz kalpla tanınıyordu. Onun tüm vücudu coşkun bir ayna gibiydi. Dışı ve içi bilimlerin farkındaydı. Yoksulluk, fıkıh, alçakgönüllülük içinde yaşadı. O zamanda onun gibisi yoktu. İşi Müslümanlara hizmet etmekti. İbadetinde riyası yoktu. Hayatını kıyafet, yemek, barınak ve statü olmadan geçiriyordu. Yıllarca Buhara'da dini bilimleri ve tasavvuf hâsıl etmek için yaşadı. Bir hafta içinde *Şerh-i Celali* isimli kitabı iyi bir şekilde yazıyordu ki bu kitabın değeri öğrenciler tarafından iki eşrefi (177b) tayin olunmuştu. Bu kişi yaşam masrafını kitabın satıldığı paradan çıkarırdı. Yaşadığı zaman içinde kitap yazmayı bırakmadı ve hiç bir zaman da kimsenin kapısına dayanmadı. Hiç kimseden yardım istemedi. Herkese yetiştiği zaman o kişiye dua ediyordu. Millet o kişiye ikinci Meşreb diye isim koymuştular. Her zaman hayal kırıklığı içindeydi. Riya ve ikiyüzlülükten korkuyordu. Namazda ilk sıradayken, yerini diğerlerine feda ederdi. Son sıralarda bütün duaları alçakgönüllülükle yerine getirirdi. Kim onu ululursa o kişiye kızıyordu. Kimseye bir şey sormadan cevap vermiyordu (178a). Soru sorulduktan sonra gerektiği gibi cevap verirdi. Ancak o zamanın padişahı

[26] Bu başlık eserin S nüshasına Cenabı hazreti İşan Muhammed kadı Hoca zikri şekilde yazılmıştır.
[27] Bu cümle eserin S nüshasına yoktu.

İşan Sufi Hoca'nın yanına gelmesini ve onun için dua etmesini isteyip İşan Sufi Hoca'nın halini görelim diyerek ferman verdi. Bununla birlikte padişah bir öğretmenlik uygulaması ve benzeri şeyler kurmak için yapılacak işlemleri bilgilendirdi. Ama o kişi padişahın yanında bulunmayı kabul etmedi. Padişah ki o kişinin samimiyetini ve mutluluğunu duymuştu ama o kişiyi yakından kendi gözleriyle görmek istedi. Sonunda Hocam Buhara padişahının yanına dua etmek için geldiği zaman padişah Hocama şöyle dedi: Ben o kişiyi görmek istedim, ama kabul etmedi. Muhammed Sufi Hoca'yı razı etmek size düştü diyerek Hocadan istedi ki bir kere olsa da o kişiyi görmem lazımdı: çünkü siz o kişinin Hocası ve hem kardeşsiniz belki sizin lafınızı dinler ve sizin konuşmaınız kabul eder. Eğer o kişiyi benim yanıma getirseniz size ve ona çok şeylerimi paylaşırım. Hoca kabul ettiler ve dediler ki inşallah o kişiyi sizin yanınıza getireceğime söz veriyorum (178a). Bu konuşmadan sonra Hocam Muhammed Sufi Hocanın evine gitti; tesadüfen ben de o zaman Buhara'da Gül Abat medresesindeydim ki Hocam bana söylediler: kalk! Sufi Hocanın yanına gediyoruz[28]. Ben de Hocamla beraber o kişiyi görmeye gittim. Sufi Hoca'nın mahallesine vardık; o mahalledeki mescidin etrafında ahşaptan yapılan odalar bulunuyordu. O kişi o hücrelerden birinde yaşıyordu. Kardeşinin geldiğini duyar duymaz koşarak caminin avlusuna gelip birbirleriyle kucaklaştılar. O gün bana da o kişiyi yakından görmek nasip oldu. Orada bulunan kişiler o şahsın halini ve görünüşünü gördüler. O kişi eski kıyafetler, yırtık ayakkabılar içinde olsa da, çok güzeldi ve aydınlıkla her tarafa nur saçıyordu. Oradaki herkesten çok güzel ve parlaktı. Mevlana Cami (179a) o kişinin özellikleri ile ilgili şöyle yazmıştır:

Cami'nin Şiiri

Sır olan herhangi bir nezaket görünmeyen perdenin arkasında
Tümü senin iyilik o güzel boyunda netleştirilmişler

O gece o kişinin hücresinde kaldık ve gördük ki o hücrede yıpranmış halı, yıpranmış hasırlar; kırık sürahi ve seramik kâse hariç başka bir şey yoktu. Ama misafirperverliğinin mükemmelliği hakkında hiç bir şey söyleyemem. Çünkü o kişinin öğrencileri sabaha kadar bize hizmet ettiler. Yemek yedikten ve içtikten sonra Hocam

[28] Eserin S nüshasına, kalk kardeşim Muhammed'in yanına gediyoruz.

temel hedefe geçerek söze başladılar. Konuşma malzemesini hazırlayıp o kişiyle konuştular. Ulu'ul emir yani büyüklere itaat ve onlara boyun eğilmesine ilişkin ayetler ve hadisleri söyleyerek o kişiye şöyle dedi: ey kardeşim! Zamanın hâkîmi seninle görüşmek istiyor. Sen kendin bilirsin ki o kişi ne kadar bilginleri, Allah'ın dostlarını sever ve ne kadar dindardır. Sen bilirsin ki Hocalarımız ve takipçilerimiz onunla konuşmak arzusundadırlar. Onunla konuşmak için haftalarca bekliyorlar. Bu tür örnekler çok söylendi. Ama o kişi aslan gibi; inanç adamı ve güvenilir bir sanatçıydı; başını kaldırmadan (179b) sessiz oturuyordu. Sonunda Hocam dedi: niçin konuşmuyorsan! Bana cevap ver ki kabul ediyor musun ya da etmiyor musun? Alçakgönüllü bir şekilde şefkat ve sabırla aldıkları herhangi bir girişin tamamı doğru ve dürüst dedi, ama bana bu kadar merhametli davranmaya ne gerek var diye söz etti, ben çaresizi muaf etsinler. Hocamın gösterdiği çabalar ve denediği konuşmalar işe yaramadı. Mecburen kaba davrandılar. Bu davranış sonucu onun yumuşamasına sebep oldu. Hocama dedi: ey deli! San zannedersin ki akıllı çalışırsın, ben sana her şeyin hakikatin söylüyorum ve seni memnun edeceğim. Çıkarlarını ve kayıplarını ayırt et. Fark etmeyen çılgın deliden hangi bir iş alıyorsun diyerek şu şiiri okudu.

Beyit

Belâgatin iddiası ne olsa söylüyorum sana
Sen bilirsin sözümü danışmamı ya da can sıkını

Muhammed Sufi Hoca yerinden kalktı ve saygıyla dedi: hak dilinden beyan ettim (180a). Şimdi gerçek kelimeyi söylemeye geldim. Gerçek budur ki lütuf ettiniz bir süredir benim baskın şüphem aslında delilik ve akılsızlıktı ama bana garip geliyordu, ben de o yüzden sızlanıyordum, şimdi o şüphem ortadan kalktı. Kesinlikle bilim çılgınlığımdan geldi ki ben deliyim. Allah cezamı versin dedi: biraz Hocamın yakınına gelip hürmetle ellerini öptü. Hocama bakıp utançtan gülerek sessiz oldu. Meclis de bitti çünkü misafirperver olduğundan dolayı bazı şeyleri hazırlamak için dışarıya gitti. Hocam bana dedi: Bu şekilde bu adamın mollalık gururu izin vermiyor ki kendisinden fazla bilenlerin lafını duymuyor. Herkesi kendisi gibi bilir. Geldiği zaman sen mantık biliminden biraz zor sorular sor ki cevap veremesin o kadar soru sor ki aciz kalsın ve utanma haline gelsin o zaman belki kabul eder. Sonunda o kişi geri geldi. Ben de

Hocamın söylediği gibi o kişiden Mir Seyit Şerif Allamenin çelişkili tartışmalarından biliyordum ki bu tartışmaların cevabı yoktu. Ona sordum ve cevap istedim. Hocama saygı göstererek, tartışmaya böyle bir cevap verdi ki Hocamın şaşkınlığı ve öğrenciyi utandırması gibi oldu. Mevlevilik derecesi Mecliste bir büyük araştırmacı gibi oldu.

Muhammed Sufi Hoca eğitimini tamamladıktan sonra, babasının telaşı ve teşebbüsü ile Urgut şehrine geldi. Urgut'a geldikten sonra evlendi. Bu tarihten sonra ailesiyle beraber yaşadı. O çocuk sahibi oldu. Hayatının geri kalanını ibadet görevlerine adadı; sonunda alçakgönüllülük ve yıllarca o yerde mesken oldu. Öğrencilere ders vererek ve arayanların rehberliği ile yaşadı. İşleri Allah'a itaati ve sloganı Allah'ın yarattığına merhamet etmekti. İşan Muhammed Sufi Hoca 1824 yılında (181a) Urgut şehrinde kendi eceliyle vefat etti. Ravzatu'r-Rıdvan ve Hadike-yi Canan Kurbi Manan civarında toprağa verildi.

Ölüm tarihi bu şiirde şöyle yazılmıştır.

Humulî'nin Şiiri

O kişi ki amali zahitlerin sözünden sorumlu olsa
Feleklerin şams-ul duca etti ahlakı yükselerek öldü
Zahit'in hesabına bağlanma tarihi kapladı
Yüz kaygıyla dedi ne yazık ki Sufi Hoca öldü

Allah rahmetine kavuştursun, inananların ve taraftarlarının güçlü rehberi olmuştu. Eğer o kişinin evlatlarından konuşmak gerekirse, Sufi Hoca'nın ayrıca zaman âleminde beş oğlu ünlü ve aziz olarak hatıra kaldılar. Oğulları şu kişilerden ibarettir; İshak Hoca, İsmail Hoca, İbrahim Hoca, Nasır Hoca ve Mansur Hoca. İshak Hoca genç dindar ve saf mütevazı inançlı biriydi. Evet, böyle bir selefin böyle evlatları ve o ağacın bu tür meyveleri olması malumdur. Ağızdaki sloganı, ayak seslerindeki haysiyeti, eve dönüş yolculuğu, topluluktaki yalnızlığı, resmi erdemlerle süslenmiş, manevi niteliklere sahiptir. Kusursuz anlayış ve açık fikri vardı. Davranışlardan habersiz ve heyecanla ilgisi yoktu. Malsız ve sefalete rağmen küçük erkek kardeşleri ve kız kardeşlerinin (181b) eğitimine kolay olmasına izin vermeden, onları rahim yoluyla tedavi etmeden ve rızkı veren mutlak Rezzak dışında kimseden beklentisi yoktur. Buna şüphesiz

inanıyordu ki Allah onun rızkını bir yerden yetiştiriyor. Bulduklarına şükür, bulamadığı şeylere ikna ediyordu. Kimseyle işi yoktu ve karıncaya zararı değmezdi. Bu mütevazıya o kişinin daha nazik dindar ve temiz karakterine göre iki gözümü yani kızımı memnuniyetle o kişinin nikâhına girdirdim. Onunla evlendirdim ama takdir-i ilahi sonucu ikisi de bu dünyadan taşınıp dar-ı fenaya gittiler. Kıyamete (182a) kadar rahatlıkla uyudular. Öyleyse onların mersiyesi için ben bir köşeye oturarak bu dörtlüğü düzene getirdim.

Dörtlük

Ömrün bahçesinde iki çiçek gibiydiler
Gördüğümde canımın derdini giderirdiler
Ne yazık ecelin rüzgârından yaprak gibi düştüler
Tek tek bu gülistandan peş peşe gittiler

Şimdi de eski müebbet ve mahremiyeti kalbimde kalmış. Aynı meclisin ışığı ve kısacası, yetenekli bir gençti. Allah'ım tarikat pirine yetiştirdi adapla konuştu, saygı duydu, bu fakir adamın haysiyetine hiçbir zaman eksik bırakmadı. Hatta ekliyordu. Yüce hak onun keremine ekleyin âmin. İsmail Hoca ve İbrahim Hoca her biri yetenekli gençlerdi ve sanata yetenekleri tamdı. Dini çalışmalarda gece gündüz mantıklı ve hareketli çalışıyordular. Kur'an-ı Kerim'in bütününü beyin hazinesinde ve kalbin tablosunda mahmuzlamışlardı.

Mısra: Hala işinin başlangıcıdır doğanın lütfu zarafetidir

Yaradan'ın kapısından, o kişinin mükemmel olmasını ve ilerlemesini dileriz (182b) âmin. Nasır ve Mansur Hoca bebeklik ve gençlik döneminde ölmüştüler, büyüme ve kurtuluşun etkileri ve kurtuluş belirtileri onlarda açıktı.

Beyit

Onların saf ailesi dinin lütfu ile abat olsun
Bu iyi şansın iyiliği kötü gözlerden uzak olsun[29]

[29] Buraya Yazılan nakil kitabin (S)nüshasından alınmıştır.

(S 118) Muhammed Mansur Hoca'nın da beş oğlu vardı; onun oğulları Muhammed Baba Hoca, Muhammed Tahir Hoca, Muhammed Zahir Hoca, Muhammed Bakir Hoca ve Muhammed Mutahhar Hoca'dan ibarettir. Onun oğullarından Muhammed Baba Hoca bebeklik döneminde ölmüştü. Muhammed Tahir Hoca alçakgönüllü, inanç sahibi ve dindar bir gençti. Evet, böyle bir selefi ve o ağacın bu tür meyvelere ihtiyacı var resmi erdemlerle süslenmiş, iyi huylu ve iyi davranışlara manevi niteliklere sahiptir, halkın hizmetçisi ve Cenabı babasına saat ve dakika ayırmadan çok hizmet ediyordu. Cenabi babası hizmetten kaç yıl Semerkand ve Buhara'daki din bilginleri yanında öğrencilik yapmış. Resmi erdemlerle süslenmiş ve manevi niteliklerle donatılmış temiz ve düz bir zihinleri vardı. Muhammed Zahir (S 119) orta yaşlarında eğitim, disiplin ve bilgi için Semerkand'da din ve hikmet bilimlerini okuyordu. Neredeyse bu kişinin bilimi ataların bilimlerine yetişiyordu. Muhammed Bakır Hoca ve Muhammed Mutahhar Hoca bu iki kardeş dini eğitimleri tahsil etmek için şerhi Molla kitabini Semerkand'da Hazreti Ruh Abat medresesinde Şeyh Burhaneddin Kılıç'ın Kutup-ul Evtad ki kutsal 14. kutbun öğrencilerindendiler. Orada katlanan iki kardeş ders ve konuşma için her zaman yan yana yaşıyorlardı. Atalarının bilimine ulaşmak için biraz erkendi; inşallah ki ulaşıyorlar, âmin.

Nakil

Günlerden bir gün babam bana dedi: Ey Muhammed Mutahhar Hoca! Atalarımızdan bir kitap yadigâr kalmış, neredeyse sıkıştırılmış (S 120) ve yok olmak üzeredir. Eğer sen onun yeniden yazmazsan bu kitap yok olacak. Bu kitabı yeniden yaz ki atalarımızdan kalan yadigâr bu asil eser sonuna kadar kutsal şeklinde kalsın! Bu beceriksiz hizmetçi Ebu Muhammed Mutahhar Hoca bir kaç zaman sabırsızlık ve tembelliğimden kalemi elime almadım. Hiç kâğıda siyah etmedim. Ama günlerden bir gün rüyama büyük ve cesaretli sevgi aydınlık bir kişi girdi, bana şöyle dedi: Ey falanı ibni falanı neden babanı dinlemiyorsun ve onunla kaba davranıyorsun? Tekrar dedi: kalk! O kitabı yeni bir kitap yapmak için acele et, değilse çok acı çekeceksin. Sonra dedi: Seni rahatsız ediyorum. Bu rüyayı gördüğüm gece çarşamba gecesiydi. Sabah namazını bitirdikten sonra, yazmak için gerekli olan şeyleri aldım. 1901 yılı Muharrem ayının 15. günü öğle yemeğinden sonra Ebu Muhammed Mutahhar Hoca Urguti elinde bitmiş oldu âmin (s.121). Bu Nüshayı şerifi yazmaya başladığım zaman babam 85 yaşındaydı. Büyük

kardeşim olan Ebu Muhammed Tahir Hoca ise 39 yaşındaydı. Aynışekilde üçüncü büyük kardeşim olan Ebu Muhammed Zahir Hoca 36 yaşındaydı ve ikinci büyük kardeşim Ebu Bakir Hoca da 28 yaşındaydı. Ben Ebu Muhammed Mutahhar Hoca 22 yaşındaydım. Yukarıda belirtilen aynı dört kardeşlerim ibni Veli fi halına ve kutbu fi zamanına Ebu Muhammed Mensur Hocanın oğullarıyız. Mensur Hoca da Cenabı kutbu-ul Ektab Ebu Muhammed Sufi Hocanın oğludur (s.122). Ebu Muhammed Sufida, Ebu Muhammed Mümin Hocanın oğludur yukarıda belirtildiği gibi. Aynı halde Ebu Mümin Hoca hazretleri de Cenabı 14. Kutbu yani Ebu Muhammed Türsün Hocanın oğludur. Allah onları her şeyden kurusun.

Beyit

Onların saf ailesi dinin lütfu konusunda uzmandırlar
Kötü gözlerden uzak olsun bu insanlar ve iyi şanslar

Şöyle ki bu sevilenlerin cömertlik ve merhametinden yukarıda ve yukarıdaki belirtilen birkaç pozisyonda yazılıp geçildi. Özellikle Allah Yar Bey'in oğlu Musa Bek zamanında kölenin cezalandırmamak için kerameti ortaya çıkmıştı. Bir diğeri ise Urgut'un güney tarafında Şehrisebz ve Urgut arasında kısa kesilen cami ağacı nedeniyle bütün köyün insanları ve mimarları utanmışlardı. O kişinin kerametleri orada ortaya çıkmıştı. Allah o kişiyi rahmet etsin. Diğeri olan Ebu Muhammed Mutahhar Hoca kısa bir açıklama yaptık ve bu hatırlatmayı, okuyucular ve dinleyicilerin gücüne gitmesin diye yazdık âmin (s.123). Ya Allah herkesin muradına yetiştir belki o muradına yetişen insanların arasında ban Mutahhar Hoca da olurum ve şöyle yukarıdaki kelimeleri kesip ve bu kelimeni başlıyorum.[30]

(182b) Ama Muhammed Mümin Hoca Muhammed Razik Hocanın oğlu özgür ruhlu bir genç ve gösterişsizdi. Doğal tabiiyeti gerçekleri bilmek ve anlamak anlamına yararlıydı, yoksulluk sevgisi özündeydi, güzel yaşadı ve en ufak bir parça ile fazla uğraşmıyordu ve her şeyin azına kanaat ediyordu. Konuşmalarında çok nazikti, öğretmenlerin şiirlerini mevkii zamanında okurdu. Meyli tasavvuftaydı ve gerektiği kadar faydalandı. İyi bir hattat ve ressamdı. 1830 yılında kendi eceli ile vefat etti. O kişiden iki evlat kaldı ki biri Muhammed sadık Hoca ikincisi de Muhammed şakır hocaydı. Bu kişilerde ataları gibi

[30] Esrin S nüshasından alınmış metin bitmiş.

tarikat sevgisine saygı gösterilerdiler. İhsan ve erdemleri hakkında yazmak ve söylemek benim aklımın ötesindedir. Yine de bir şeyler yazıyorum. Ayet-i Kerime (iyiliğin karşılığı iyilikten başka ne olabilir, 55: 60). Bu ayete göre bir süreliğine saygısını kazanıyor ve benim onlar için yazmam yetenekli değildi.

Mısra: İnsanlar süsleyen hüsün, Allah veren hüsne beraber değil!

Bir hadis şerifte şöyle gelmiş ki Allah kıyamet gününde müminlerin birkaç grubuna öfkeyle davranır. O gruplardan biri onlara iyilik yapılmış ama yapılan iyiliklerin değerini bilmeden nankörlük yapmışlardır. Bu gruptaki insanlara karşı Allah bir Ayet-i Kerime'de şöyle buyurmuştur; Ayet-i kerime (Size selâm verildiğinde daha iyi sözle veya en azından ayniyle mukabele edin...4: 86) (183b). Büyük din bilginleri hayırseverlikten bahsetmeyle kutsamışlar. Terk etmesini nimetlere şükür etmemek diyerek ve inanamayarak kutsamışlar. Bu Kitaba belirtildiği gibi iyilik yapana iyilik yapın refahsız fakirleri sevmesi ve meclislerde görünmeyenler iyi insanların İyiliğini hatırlatmak, Aynı zamanda dinimize eğitim ve rehberliği bize emir edilmiştir. Yukarıdaki ayetin analizinden sonra demişler ki sana bir iyilik yapacak birini görsen sana vaciptir ki o kişiye Aynıiyiliği yap ve hatta ondan fazlasını.[31]

[31]Eserin D nüshasının metni burada kitabi son al mülkü Vahap cümlesiyle bitiyor ve S nüshası de aynı şekilde bitmiş ama yeniden başka bir sayfaya bismillah rahmanı rahim le başlanır.

Sena Beyanı

Dünyanın sahibi olan kadire senalar olsun ki ehli Yafas'tan Özbek kabilesini, Özbek kabilesinden Mangıt dallını seçmiş ve aynışekilde vahiy için peygamberi Sam neslinden Arapları, Araplar neslinden (Küreyiş kabilesini)[32], Küreyiş kabilesinden Beni Haşim ailesini seçmiş. Ayet-i Kerime(işte bu Allah'ın lütfudur o dilediğine lütfeder Allah büyük lütuf sahibidir, 57: 21).

Şiir

Hedefimiz Kureyşî'tir sam Kuşağından
Özbek ortaya gelmiş Yafas arkasından

Beni Hâşim Kureyşî'n ışığı oldu
Özbek Mangıt'tan Kureyşî yerini aldı

Mangıt Türklerin başında Özbekler gelmiş
Türkler başında Mübarek tacı Mangıtlardı

Kureyşî'n delili Haşim'in dalından gelmiş
Özbek Mangıtlar adetlerde adet ekledi

Veselatu vasalamu ala min estafa
Vasalamu ala min etbe-ul Huda

Beyan: (184a) Mehdi Ümmet merhum Emir Masum kutsal tahta oturduğunu açıklayan olayları ve detaylarının ifadesini kısa bir şekilde yazıyorum. Sevgili halifeliğin sahibi çünkü bu nüshada mübarek ve kutsal padişahtan birçok yerde bahsedilecek ve o kişinin hakkında yazmak bu eseri daha çok onurlandırır ve bir diğer taraftan benim niteliklerim o kişinin iyi bir karakteri ve kutsamasıyla saygılarıma eklenir inşallah. Yukarıda belirtilen sebepten dolayı, olumlu referans zamanın Said'i benim iyi niyetim için çok önemlidir. Emir mekânı cennetten olan bayanını yapmaya başlıyoruz. Bu arada hakkın memuru, halkın rehberi olan Emir Hüsrev merhum Masum Şah Murat ibni Emir Danyel

[32] Eserin S nüshasında bu kelimeler mevcut değil.

Atalık ibni Hekim Atalık ibni Muhammed Yar Atalık ibni Hudayar Atalık ibni Hudakul Bey ibni Çavuş Bay Mangıt'tır. Herkese açık ve nettir ki Allah'ın isteğiyle her yüzyıl ve bir zamanda, bir devlet sahibi göreve gelir. O kişinin bereketleriyle Allah'ın hizmetçileri rahatlık, huzur içinde yaşayıp ve insanlığın düşmanlarından kurtulurlar. O kişinin varlığı sünnetin canlanmasıyla bidatin ortadan kalkmasına neden olur (184b). Yazarlar araştırma kitaplarında bu anlamı onaylamışlar. Emir Şah Murad 1785[33] yılında tahta oturmuştur.

Çavuş Bay'ın hikâyesi ve Hazreti Hızır'ın ziyaret etmesi ve Hazreti Hızır'ın o kişi ve evlatları hakkında dua edip, inşallah evlatların padişaha olurlar demesi. (Zaman ve dünyadan güvenli, emniyetli bir grup hizmetçilerini seçtiklerinde Gereklilik zaman içinde Hazreti Hızır Çavuş Bay'a dua etmesi, o dua bereketinden Mangıtların saltanata ulaşmak ve hükümeti yönetmeleri, dünya yöneticilerinin bir özetidir)[34]. *Tuhfetu'l-Hani* kitabında ve aksi takdirde başka kitaplarda da ünlüdür; isteyenler bakabilirler. Ama ilk önce Mangıtlar hükümetinin temel çıkışı ve yükselişini özet şeklinde yazıyorum. Yukarıda sözü edilen adalet güneşi Emir Şah Murad'ın tahta oturuş tarihi 1785 yılıdır. 1753'te Mâverâünnehr'de hüküm süren Cengizli Hanların devleti ortadan kaldırılmıştır. Cengiz Han soyundan gelenlerin yönettiği devletin ortadan kalkmasının sebebi görünüşe göre, Nadir Şah'ın İran, Turan'ın çoğunu ve Gilan, Mazanderan'dan Hindistan'a kadar yerleri ele geçirip tahta oturmasıydı. O toprağın hanlarının bazılarını cezalandırdı, bazılarını da ortadan kaldırdı. Her diyar ve ülkenin efendilerinin cemaatinden köle kefaletini alarak saltanat sistemini güçlendirdi. Buhara ve Mâverâünnehr şehirlerini fethettikten sonra Nadir Şah tüm o toprakları itaat altına aldı. Şehit Ebu'l-Feyz Han ki Cengiz Han'ın soyundan gelen Buhara Hanlığı'nın son hanı olarak 12000 kişiyi Mâverâünnehr'deki Özbek kabilelerinden olanları Nadir Şah'a köle olarak teslim etti. Hekim Atalık Mangıt'a emretti ki büyük oğlu Muhammed Rahim'i Nadir Şah'a teslim ederek kendisi Ebu'l-Feyz Han'ın veziri olarak Buhara'daki saltanat işleriyle ve ülkenin düzeniyle meşgul olmasını istedi. Hekim Atalık Nadir Şah'ın fermanıyla büyük oğlu Muhammed Rahim'i teslim etti. Nadir Şah Muhammed Rahim'i 12000 kişiden oluşan Özbeklerin başı (185b) olarak tayin etti. Sonra onunla birlikte Özbeklerden birçok emir zadeyi İran'a götürdü. Onlardan biri Muhammed Emin Bek

[33] Eserin S nüshasında 1786 olarak yazılmıştır.
[34] Bu cümle S eserine mevcut değil.

Yüz Hisar-ı Şadman'dan ve başkaları da o cemaat içinde varlardı. İlk toplantısında Nadir Şah, Muhammed Rahim'in yetenekli biri olduğunu fark etti. Devlet işleri, ikbalin işaretlerini onun alnında gördü ve anladı. Sonra onu kendi oğlu gibi kabul etti. Nadir Şah Muhammed Rahim'in yetişme gününe her geçen gün ekliyordu ki milletin arasında ve meclislerde defalarca diyordu: Benim hükümetimin sona ermesinden sonra hükümet ve iktidar sahibi Muhammed Rahim Özbek ile Ahmet Han Afgan olacaklar. Hakikaten dediği gibi de oldu; onlardan biri Mâverâünnehr'e ve diğeri de Hindistan'a padişah oldular. Bu olaydan birkaç yıl sonra Semerkand'ın Miyankal şehrinde isyan yaşandı. Bu isyan İbadullah Bek'in itaat altından çıkıp yağma ve isyan etmesiydi. Bu nedenle Ebu'l-Feyz Han'a arz olarak Nadir Şah'a bir mektupla iletildi. Gönderdiği mektupta İbadullah Bey'den şikâyet ederek Nadir Şah'tan yardım istedi. Nadir Şah ise mektubu aldıktan sonra 12000 kişilik İranlı askerlerini cesur üç Emiriyle İbadullah Bey'i ortadan kaldırmak için Buhara'ya gönderdi. Onlara dedi: İbadullah'ı cezalandırdıktan sonra o ülkede yerleşip haydutları cezalandırarak zayıfları koruyun ve onlara bakın. Nadir Şah'ın emri üzerine, Emirlerin üçü Ceyhun'u geçerek Şah'ın emrini Buhara hanına ilettiler. Sonra İbadullah'ı cezalandırmak için harekete geçtiler. Korkusuz savaşçı İbadullah onlara karşı gelemedi. Vatanından ayrılmak zorunda kaldı; Taşkent ve Türkistan'a kaçtı. Ama o diyarda öldürüldü. Nadir Şah'ın emirleri Şah'ın emri gereğince birkaç yıl Mâverâünnehr'de kaldılar. Bir müddet sonra onlar bu diyarın fakirleri ve zayıflarına zulüm etmeye başladılar. Müslümanların oğul ve kızlarına el uzattılar. Namuslarına kötü gözle bakıp tecavüz ettiler. Ebu'l-Feyz Han da kendi rahatlığı ve zevkiyle meşguldü (186b). Kesinlikle vatanseverliğini kaybederek devlet işleri ve milletin pervasında değildi. Şii ordusu Sünnilerle husumetlerinden dolayı Sünnilere çok zulüm ve baskıya neden olmuşlardı. Bu kargaşada Mâverâünnehr bağ ve bahçelerinin çoğu harap olmuştu. Zayıfların sızlanması ve bağırması gökyüzünü titretmişti. Şah'ın habercileri kötü haberi İran şahına yetiştirdiler. Şah müzakere ve istişare etikten sonra Muhammed Rahim'i yanına çağırıp yüksek tavsiye ve samimi vaazlardan sonra emir vererek şöyle dedi: Buhara'ya gidip iyi bir şekilde Ebu'l-Feyz Han'ı tahttan indir. O kişiyi hacca gönder ve oğlu Übeydullah hanı ki henüz gelişme çağına ulaşmamış ve küçük olsa da han ilan edip millete haber vererek kendini onun veziri tayin et. Buhara şehrini yeniden inşa ve yenilemesini ilerlettikten sonra Şii ordusunu benim dergâhıma geri gönder. Böylelikle Nadir Şah'ın emri ile belki Allah'ın

iradesi ile Muhammed Rahim Mâverâünnehr iktidarını ele geçirdi. Nadir Şah'a hizmet eden Özbekler toplumu Ceyhun'dan geçtiler ve bu esnada Nadir Şah'ın katli vakası meydana geldi.

Nadir Şah Döneminde Meydana Gelen Olayların Açıklaması, Çünkü Nadir Şah Dönemindeki Olaylar Mangıt Hanları Dönemindeki Olayların Başlangıcı Niteliğindedir. Bu Nedenle İlk Önce Nadir Şah Hikâyesini Ele Alıyoruz

Olayın gerçeği şöyledir ki, Nadir Şah İran, Turan ve Hindistan'ı fethinden sonra, dini çalışmaların doğru yapılmasını talep etti. Bu nedenle, Ehli Sünnet âlimlerini, ehli Şia âlimlerini, Mâverâünnehr, İran, Hindistan ve diğer yerlerin âlimleriyle birlikte Mavkan çölündeki Badgis[35] şehrinde bir toplantı teşkil etti. Bu toplantıda din alimlerine söyledi ki saf, sadık ve bozulmadan dini kitaplarda ve sayfalarda ne ise onu ortaya çıkarıp doğrudan yanlışları ayırıp hakikati insanlara söylemek istiyorum diyerek emir verdi. Bu cemaatin içinde Buhara alimlerindan Hadi Hoca (187b) allame-i zaman Mevlevi Mirza Ümit ve diğer alimler hazırdılar. Tartışmalardan sonra fikir birliği ile şöyle dediler: Eğer ehli Şia, Şii Rafızi'yi terk edip Hazreti imam Cafer Sadık mezhebini takip ederlerse o zaman Şiilerin mezhebi beşinci mezhep olarak ehli Sünnet ve'l Cemaat'in dört mezhebinin yanında kabul edilebilir denildi. Böylece ehli Sünnet ve'l cemaat ve ehli Şia mezhebine mensuplar bir birlerine kâfir demesinler. Birbirlerini öldürmeyi ve yağmalamayı bıraksınlar diyerek ırkçılık ve taraf tutmayı da haram olarak kabul ettiler. Çünkü Şii mezhebi İmam Şafi ve İmam Maliki mezhebine yakındır. Kâbe'de Şeri olarak bu iki mezhepten birinin arkasında namaz kılabilirler. Kimse onları yasaklayamaz. Din alimlerinin hepsi fikir birliğini geniş anlamda bir sayfaya yazıp İslam'ın bütün büyük alimleri o sayfayı mühürlediler. Padişah da o cemaatteki insanlara inam vererek onlara ihsanlar da bulundu (188a). Onlara buyurdu ki Allah sizin bu iyiliklerinizi ve çabalarınızı iyi amellerinize katsın. Âmin! Özellikle, Sünni bilginlere büyük bir merhamet ve iyi duygular gösterdi. Sonra âlimlerin fikir birliği hakkında yazıp vicdanlı ve merhameti en yüksek, okuryazarı olan Rum (Osmanlı) Halifesinin dergâhına gönderdi. İran ve Turan arasında fikir birliği ile kabul ve talepte bulunduğunu söyledi. İslam Ümmeti'nin beyi, katıl ve muharebeyi abartma ve bir birini kâfir etmesi

[35] Badgis: Günümüz Afganistan'ın 34 vilayetinden birisidir. Ülkenin kuzeybatısında Murgabve Harı nehirleri arasındaki bölgede yer alır. 1964 yılında Herat vilayetinden ayılarak kurulmuştur.

çok büyük yanlışlıktır. Bu bağlamda, Sünnilerin ve Şiilerin arasındaki paniğin temelleri ve terör temellerinin defedilmesini umuyoruz. İslam ümmeti nasıl İslam kültürüne inanmamakla birbirlerini lanetli olan kâfirlere satıyorlar. Bu nasıl bir acımasızlıktır? Bizim istediğimiz İslam halifesinden budur ki bu Ümmet-i İslâm'a merhamet gösterip bu İslam âlimlerinin fikir birliğini imzalasınlar (188b). Elçiler İstanbul'a gittiler ve İstanbul bilim insanlarına ve büyüklerine raporlarını verdikten sonra dediler: İran Şah'ının mektubuna halifenin cevabı nedir. O toprakların âlimleri bu kararı kabul etmediler. Nadir Şah'ın elçileri elleri boş geri döndüler. Nadir Şah'a dediler: Halife bizim fikir birliğimizi kabul etmedi. Nadir Şah onlara şöyle cevap verdi: Bu işi böyle kabul etmezlerse biz de Allah'ın yardımıyla onları mum gibi yumuşatırız inşallah, âmin.

Şiir

Eğer Allah verse bana refah o kudretini
Kostantiniye'de dikerim İslam bayrağını

Nadir Şah bu olaydan sonra İran, Turan ve diğer bölgelerden askerlerini Meşhed şehrinde toplayarak kendisi de onlarla birlikte Roma, yani Kostantiniye'yi fethetmek için hazırlandı. Ama bu esnada Şii büyükleri ve kızılbaş emirleri Nadir Şah'ın ehli Sünnet ve'l cemaate gösterdiği şefkatini gördükten sonra Nadir'in Şii mezhebini yok edeceğinden ve Sünni mezhebini resmi mezhep yapacağından şüphe ediyorlardı (189a). Bu arada iyi bir fırsat yakaladılar; çünkü Özbekler ve Afganların askerleri orduda değildi. Tüm otorite kızılbaşların elindeydi. Nadir Şah'ın yoldaşlarını onun gece yatağında öldürmesine zorladılar. Bu talihsiz insanlar büyük ırkçılıklarından dolayı bir gece Nadir Şah'a yatağında saldırıp onu öldürdüler. O gecenin sabahı Şah'ın ordusu birbirlerine düştü ve birbirlerini yağmaladılar. Sonra herkes kendi ülkesine döndü. Bu şekilde o büyük ve şanlı ordu yerle yeksan oldu. Evet, bu oyun da kaybedilen ilk oyun değildi. Aynı şekilde cama atılan ilk taş da değildi.

Nazm

Birini götürüp diğerini getirirler yerine
Hiç bir millet sahipsiz kalmıyor bu cihanda

Kitab-ı Nadirî'nin yazarı bu olayı şöyle yazmış (189b)

Beyit

Akşam yağma o haraç fikrindeydiler
Sabaha ne ten vardı ne taç koydular
Kazadan çarh-i feleğin bir dönüşünde
Ne Nadir o ne nadiri kaldı yeryüzünde

Tarihçilerin görüş birliği şudur ki Emir Timur Küregen zamanından 1739 yılına kadar ehli İslam ve küfürden böyle bir cihangir padişah tahta çıkmamıştı. Cengiz Han'ın siyaseti, Emir Timur'un cesareti ve Feridun'un yeteneklerine sahipti. Çok güzel bir sureti ve nihai bilgisi vardı. Böylelikle Nadir Şah'ın iktidarı sona ermiş oldu.

Mangıtların İlk Hâkimi Olan Muhammed Rahim'in Saltanatının Açıklaması

Şimdi kalemi Nadir Şah'ın hikâyesini yazmaktan alalım, Buhara ve Türkistan mülkünde tahta oturan Muhammed Rahim'in hikâyesini yazalım. Nadir Şah'ın ferman ve yardımıyla daha önce belirttiğimiz gibi Muhammed Rahim'i Özbek ordusuyla Mâverâünnehr'e göndermişti. Rahim, Mâverâünnehr'e gelmeden, Nadir Şah'ın katledildiğini duydu. Bu haberi duyduktan sonra ordusunun büyüklerine emretti. Şah'ın öldüğünden ben söylemediğim sürece kimse haberdar olmasın. Böylece Nadir Şah'ın katl olayını sakladılar. Korkudan hiç kimse Şah'ın ölümünü konuşamıyordu. Eğer konuşurlarsa dillerinin ve başlarının gitmesinden korkuyorlardı. Hatta tüccarlar bu haberi yaymasınlar diye yolları da kontrol altına almışlardı. Şöyle ki Allah Teâlâ devlet başlığını Cengiz Han'ın soyundan Mangıtların eline geçmesini istemiş. Bu tedbiri iyi bir şekilde kontrol etti. Muhammed Rahim ordusuyla Ceyhun Nehri'ni geçinceye kadar Şah'ın öldürüldüğü haberini kimse Buhara ve Mâverâünnehr'e ulaştıramadı. Rahim sonra elinde bulunan Şahın fermanını birkaç güvendiği insanların başkanlığı ile Buhara'ya gönderdi. Ebu'l-Feyz Han ve Şii leşkerinin komutanlarının her birine elindeki ferman gereğince Şah'ın emirlerinin yerine getirilmesini söyledi. Ferman her kimin eline geçse, vazifesini ve komutasını[36] gecikmeden teslim ediyorlardı. Eğer her hangi bir kişi Şah'ın fermanına itaat etmezse başını kaybederdi. Padişahın emrini Ebu'l-Feyz Han ve Şii leşkerinin komutanları gördükten sonra anında emirler o hanlığı terk ettiler (190a). Ebu'l-Feyz Han orayı terk ettikten sonra Mekke'ye ve Şii komutanlar ise

[36] Eserin S nüshasında bu kailimeler mevcut değildir.

şahın dergâhına yola çıktılar. Ebu'l-Feyz Han Buhara şehrinden çıkar çıkmaz Muhammed Rahim ve Özbek ordusu şehre yaklaştılar. Bu gelişmeden sonra şahın suikast haberi ortaya çıktı. Şii ordusunun komutanları Ebu'l-Feyz Han'a mektup yazdılar ki han bizim ordumuza gelsin; beraber kılıç zoruyla Buhara tahtını geri alalım. Mektup Han'ın eline ulaştı ve Hanın yanındakiler onunla birlikte Şii ordusuna katılmak istediler. Ebu'l-Feyz Han'ın yanındakiler ona Buhara'daki isyancılar cemaatini öldürüp Buhara'yı geri alalım ve Sizi babanızın mirası olan tahtınıza çıkarıp namusumuzu muhaliflerin elinden kurtaralım dediler.

Nazm

Bir kese suyu başkasını eline kötü olarak düşünmek
İyidir ki bu yetmiş sekizinci yaşta onurla ölmek[37]

Ebu'l-Feyz Han çok iyi bir şekilde Buhara'da 40 yıl hükümdarlık etti (191a). Hükümdarlık onun yüreğine düşmüştü. Bir kez daha hükümet yapmak için bir arzusu yoktu. Arkadaşlarına Şii bir hükümetin başı olmak istemiyorum dedi: çünkü kırk yıl padişahlık yaptım ve halkımın iyiliğini gördüm; şimdi bu Müslüman cemaatine el uzatarak onları Şii ordusunun eline düşüremem. Şimdi isteğim şudur ki ömrümün geri kalanını Allah yolunda harcamak ve Allah'tan gelen her şeye razıyım. Benim yanımda başkalarının tahtı altında ölmekten babalarımızın dini altında ölmek şereftir. Bu sözlerinden sonra Buhara şehrine döndü. Ama Buhara'ya geldiği zaman, Muhammed Rahim tüm şehri ele geçirmişti. Muhammed Rahim'e eşlik eden cemaat toplu bir şekilde Ebu'l-Feyz Han'a sadakatsizlik gösterdiler ve utanç içinde yaşamasını istediler.

Yazarın Şiiri (191b)

Ümit tohumunu ekmişti ümit eden herkese
Yüz dönerek yanında kalmamıştı hiç kimse
Tozuyla beslenmiş iyi insanlar o dostlar
Durmadılar hiç biri kötü günde yanında
Vasfını yazsam azdır o mahir Hocanın
İyilikleri iyi hatırıma gelir söylüyorum sizlere

[37] Eserin S nüshasında bu beyit mevcut değildir.

Mal o meta eğer olsa geri gelir yanında
Dünya kanunu diyorlar bu hürmetsizliklere

Ebu'l-Feyz Han şehre girdi. Sonra şehrin merkezi olan camiye ulaşana kadar eski cemaatten hiç kimse onun yanına gelmedi. Çaresizlikle murat atından indi, zorbalar ve nankörlerden umudunu keserek kalan ömrünü babamın yardımıyla Hazreti Emir Arap Medresesi'nde, medresenin yönetmek ve okuyuculukla hayata devam etmeye başladı. Biraz zaman geçtikten sonra o kişi yaşadığı hücrede, varlığında Şimir ve Yezid'in ruhunu taşıyan biri tarafından cehalet kılıcıyla şehit edildi. Allah Teâlâ rahmetine kavuştursun. Ama Ebu'l-Feyz Han çok iyi ve yumuşak kalpli biriydi. Savaştan uzak duran neşe ve neşeliyi seviyordu. Bu yüzden de saltanatında ve hâkimiyetinde zayıflık yer aldı. Bu zayıflıktan dolayı Özbek kabileleri düzensizlikler kurdular. Etnikçe biraz yakını çok olan serdarlık davası açtı. Eli uzanan kişi kanunsuzluk yaptı. Böylece Ebu'l-Feyz Han da kahrederek onların büyüklerini toplantıya davet edip onlardan çoğunu öldürdü. Bu işi kabilelerin ondan uzaklaşmasına ve onun hâkimiyetinin zayıflamasına sebep oldu. Bazen bir yerde toplanarak Buhara devletine saldırıp isyan ediyorlardı. Böylelikle tüm Mâverâünnehr'de zulüm ve kanunsuzluk arttı. Kabile serdarları savaşta onunla birlik olmadılar. Ebu'l-Feyz Han'ı Nadir Şah'a şikâyet ettiler. Daha önce belirttiğim gibi sonuç bu hanedanın saltanatı sona erdi. Mangıtlar hükümeti ortaya çıktı. Ayet-i Kerime (Yeryüzü Allah'ındır. Kullarından dilediğini ona vâris yapar. Nihaî başarı Allah'tan korkarak çalışanlara aittir, 7: 128).

Mangıtlar Sülalesinin Saltanatı

Mangıtlar sülalesinden saltanat tahtına çıkan ilk kişi Muhammed Rahim Mangıt'tı. Ebu'l-Feyz Han'ın ölümüne kadar adet ve kanunlar gereği Cengiz Han hükümetinin ortaya çıkışından o zamana kadar Özbeklerin geleneklerine göre Cengiz Han soyundan gelenler dışında hiç kimse hanlık tahtına çıkamıyordu. Bu nedenle Ebu'l-Feyz Han'ın oğlu Ubeydullah Han ki henüz gelişme çağına ulaşmamış ve küçük olsa da han ilan edip millete haber vererek kendini onun veziri tayin etti. Muhammed Rahim Atalık ordu ve büyüklerin kalbini ele geçirip alimler, seyitler ve millet Rahim'den razı olup onu sevdiler. Çünkü saltanat adabını Nadir Şah'tan öğrenmişti ve mülke elverişli ve iyi kurallar getirdi. Ebu'l-Feyz Han'ın pervasızlığı nedeniyle bozulan askeri sistemi (193a)

yeniden iyi bir şekilde düzenledi. Sonra kızını Ubeydullah Han ile nikâhladı. Onun hanlık tahtına oturmasını sağladı ve kendisi vezir Atalık makamının sahibi olarak hutbeyi Ubeydullah Han'ın ismine okutarak parayı da Ubeydullah Han'ın ismine darp etti. Tüm Özbek kabileleri Muhammed Rahim'e itaat ettiler. Bir kişi hariç, biri Kurban Atalık Yüz'ün oğlu Muhammed Emin Bek Mink'ti, Buhara'dan itirazla çıkıp Hisar şehrine giderek isyana başladı. Bu olaydan bir müddet geçtikten sonra Ubeydullah Han Buhara kalesinin tepesinde çocuklarla oyun oynarken ayağı kalenin duvarından kayarak kale dibine düşüp öldü. Muhammed Rahim yas geleneğine göre davrandı ve sonra babalarının mezarının bulunduğu mezarlıkta onu toprağa verdi. Böylelikle Cengiz Han'ın soyundan gelen Buhara Hanlığının son hanı olarak hatıra kaldı. Çünkü Ebu'l-Feyz Han diğer oğullarını kendi eliyle öldürmüştü. Ubeydullah Han'dan başka oğlu kalmamıştı. Ama kızları ve kızlarından evlatları vardı ki onlar Zili ilahi, Saadeti İzam Ahrari, Cuybari ve Mahdum Azami'dan ibarettiler.

Yazarın Şiiri

Devrim çerh-i etrafında döndürüldüğünde
Cuci'nin hanedanı ve Cengiz'in evi oldu harap

Her nesebin ve her onurun kesintisi var
Her kalkan düşer o her kök olur harap

Bu iki özellik Mustafa'ya özgüdür
Onun handanı tükenmez bu herkese hitap

Adalet sever emir'l müminin onlardan biri
O dünyanın kutsamaları o bu dünyanın güneşi

Şüphesizimle diyorum ki Mustafa evlatlarındandı
Onuru onun nesebinden o ışığı da ondandı

Sonsuza kadar ismi olan hatamı nebiullah
Bu dua hatadan uzak olsun valamu bi sevap

Ubeydullah Han olayından sonra Muhammed Rahim bağımsızlıkla Buhara Hanlığı'nı sahiplendi. Dünya görüşü ve ülke severliğiyle insanların sorunlarını çözerek Buhara'nın siyasi, ekonomik ve millettin sorunlu işlerini çözdükten sonra diğer ülkelerin fethi ile meşgul oldu. Mâverâünnehr bölgesini tamamen ele geçirmek için kısa süre içinde Kalat ve Semerkand arasındaki tüm yerleri fethetti. Hâkim Nur Ata Tugay Murad Bey Burkut başlangıçta isyan etti. Ama savaş ve olaylardan sonra itaatkâr hale geldi. Diğer kişilerin arasında yüce komutanlardan biri tayin edildi. Hisar hâkîmi Muhammed Emin Bek Yüz (194a), Şehrisebz hâkimi Subhan Kulu Bey Keneges, Hocend ve Ura-Tepe hâkîmi Fazıl Bey Yüz[38] ve Urgut hâkimi Musa Bey Ming, Muhammed Rahim ile çatıştı. Ama tüm savaşları Muhammed Rahim kazandı. Muhammed Rahim bu savaşları kazandığı ordusuyla Şehrisebz üstüne yürüdü ve kılıç gücüyle Şehrisebz serdarlarının başlarını alarak o toprakları fethetti. Şehrisebz'i feth ettikten sonra ordusunu Ura-Tepe ve Hokand kalesine gönderdi. O bölgenin hâkimlerini güçsüz kıldıktan sonra kendisi büyük bir orduyla Hokand, Ura-Tepe ve Hisar'ı fethe etmek için savaşa girdi. Bu savaşta Ura-Tepe hâkîmi Fazıl Bey Yüz, Hisar hâkîmi Muhammed Emin Bek Yüz'den ki onun akrabasıydı, yardım istedi. Muhammed Emin Bek Kasım ayında şiddetli ve çok soğuk olmasına rağmen 5000 asker kendi ordusundan seçip Ura-Tepe hâkîmi Fazıl Bek Yüz'ün yardımına koştu. Yüz ve Kırk cemaatinin hepsi (194b) bir olarak ırkçılık belini bağlanarak Ura-Tepe şehrine toplandılar. Kohıstan ordusu Felger, Mesça ve pandan yürüyerek Fazıl Bey'in yardımına geldiler. Görenler şöyle diyorlar ki o vakıada yaklaşık 40.000 savaşçı toplandı. Karşı tarafta Muhammed Rahim, Hokand hâkimi olan Irdana Han'a, ki dostu ve evlatlığını kabul eden kişiye habercilerini gönderdi. Haberciler bölgedeki olayları görüşmek için onunla bir araya gelmesini ve yardım istediğini söylediler. Hokand hâkimi durmadan ve bahane etmeden Fergana ordusuyla Muhammed Rahim'in yardımına koştu. İki ordu bir araya geldikten sonra hâkimler savaş için birbiriyle istişarede bulundular. Sonra savaş alanına gittiler. Karşı tarafta Muhammed Emin Bek, Muhammed Rahim'le ve Fazıl Bek ise Irdana Han'la savaşa girdiler. O gün o dört grubun arasında şiddetli savaş oldu. Öyle bir savaşı ve kılıçların sesini o zamana kadar gökyüzündeki yıldızlar rüyalarında görmemiş ve duymamışlardı. Savaşçıların başları top gibi kanlar içinde oynuyordu. Cesur askerlerin kanı nehirlerin suyu gibi akıyordu. O gün sabahtan akşama kadar savaştılar. Ama hiçbiri kazanamadan

[38] Eserin S nüshasında bu cümle mevcut değildir.

gece istirahat etmek için geri döndüler. Buhara hâkîmi Hokand hâkiminin yanına büyüklerinden birkaç kişiyi gönderdi. Yarın için savaş alanına dönüp savaş alanı cellatların eli kapanana kadar yüzümüzü oklardan ve başımızı kılıçlardan çevirmeden savaşırız diye haber yolladı. Ama takdir öyle yazılmamış ve öyle olmadı.

Yazarın Şiiri

Ne bunun söylediği ne de onun dediği oldu
O gün orda her şey Allah'ın istediği oldu

O günün olayının detayı şöyledir ki Muhammed Emin Bek düşünceli bir adamdı. O gece artık rakiplerini indirmek için bir plan düşündü. Bir mektup yazıp Fergana hâkimine gönderdi. O mektuba şöyle yazmıştı ki biz ve sizler birbirimize komşu ve ondan ötesi akrabayız: bu sebepten müttefikiz ve birleşmeliyiz. Bu yabancı ordusu eski Buhara hanlarının hazineleri ile Buhara'dan gelmişler. Biz ittifakla onları yeneceğiz, dost olarak kuvvetli sağlam bir ordu kurarak düşman ordusuna saldırıp kıyamete kadar kuvvetli kalalım. Mektuba yemin ederek yazıp gönderdi. Sunulan başka bir mektubu Buhara padişahının ismiyle yazdı. Bu mektupta şöyle yazmıştı. Tüm Mâverâünnehr Özbeklerin doksan iki kabilesi size hizmet edeceğine söz vermişler. Biat etmişler ve itaatkâr hale gelmişler. Şimdi isyanımızdan tövbe ettik ve kendinize ve devletimizin hizmetkârları olarak milletimiz arasındayız. Talep ediyoruz ki yarın büyük alimler ve din imamlarını bize gönderip[39] önce bizlerden biat alarak sonra da köle hizmetkârlarınız olarak hepimiz sizin elinizin altında olmak istiyoruz. Bu mektup da aynı o mektup gibi yeminle yazılmıştı. Daha sonra Fergana (196a) hâkimine yazdığı mektubu Buhara padişahına götürmesi için mektubu güvenilir adamlarından Buhara ordusuna gönderdi. Buhara Han'ına yazdığı mektubu hizmetkârlarından birine teslim edip Fergana hükümdarına gönderdi. Böylece iki hâkimin arasında şüphe ve tereddüt uyandırdı. O günün yarını o iki hâkim kendi orduları ile birlikte kalarak savaş açmadılar. Muhammed Rahim Han Hokand hanına bir kişi göndererek ona şöyle haber verdi: Şimdi bizim savaşmamız sona erdi! Ordularımızla kendi şehirlerimize döneceğiz, eğer Allah isterse sonra ilkbaharda sizinle bir yerde düşmanlara saldırırız. (Kararname Hokand hâkiminin eline geçmesiyle Hokand hâkimi geri dönüş yaptı. Sonra Muhammed Rahim Han da

[39] Bu kailimeler S nüshasında mevcut değildir.

Buhara'ya döndü.)[40] O gün iki leşkerin döneceği gün takdir-i ilahi çok sert yağmur yağmaya başlandı ve geceye kadar devam etti. Saatler geçtikçe yağmur taneleri Allah'ın izniyle birbirine karşı yağıyordu. O olaya göre Kuran-ı Kerim'den örnek (196b) Ayet-i Kerime (Ben mağlup oldum, şimdi sen onlardan intikam al dedi bunun üzerine biz de sağanak yağmurla gök kapılarını açtık ve yeri de yararak çeşmeler haline getirdik. Bu iki su takdir edilmiş bir amaç için birleşti, 54: 11-12). O gün Hokand ordusu yolu keserek menzillerinin yoluna doğru gidiyordular ki gecenin karanlığından yollarını kaybettiler. Sabaha kadar her tarafı dolandılar. Ama sonra geri döndüler. İkinci gün yağmur biraz azaldı, Muhammed Emin Bek ve Fazıl Bey iki leşkerin hangisine saldırma konusunda istişare ettiler. Sonra dediler ki Buhara ordusu kar ve yağmura karşı tüm hazırlıkları vardır; onları indirmek zordur: hem onlar kaç yıldan sonra üstümüze geri gelirler. Bunun için bunların zararı azdır. Hokand ordusunun zararı her yıl bizlere dokunuyor: hem de bunlar yağmur ve kar nedeniyle zayıflanmışlar. Bunun için Hokand ordusunu indirmek daha kolaydır dediler. Sonra birleşmiş ordularıyla beraber Hokand ordusunun arkasından yola çıktılar. Hokand hanı neredeyse Hokand şehrine ulaşmıştı. Ama ordusu etrafa dağılmıştı (intizamsızdı) (197a). Yorgundular ve silahları yağmur altında ıslanmıştı. O halde bizimle savaşamazlar, biz onları rahat indiririz diyerek onların üzerine saldırdılar. Hokand ordusu o gün orada yabani otlar ve ejderha yemi olarak hepsi öldürüldüler.

Yazarın Şiiri

O saatlerde değirmen çarhı gibi
Onların başını ezdiler un gibi

Kaza rahim etmedi ki yaşlılara
Kadar açmadı gözünü gençlere

Satıyordu çerhi felek satıcısı
Yaşlı o gencin birdi emtia Fiyatı

[40] Eserin S nüshasında bu cümle yer almamıştır.

Çok altın boyunlar kesildi o zamanlar
Suyun içinde balık gibi sarsıyorlar

Başsız vücut o vücutsuz baş hareketsiz
Savaş alanında başlar top gibi halsiz

Yaşlı biri vardı hazır o yerde
O mahşer gibi hengâma içinde

O gün hikâyesini şöyle başlıyordu
Destanı değiştirmeden diyordu

Öyle bir dedi ki ateş çıktı kalplardan
Can o canlar yandı alevinden

Hey diyordu hikâye senin fikrin alırdı
İhmal perdesini kulaklardan kaldırdı

Hala bitmedi ve sunmadı yürek ateşi
Çok pişmeden senin işin hammış

Ben orayı gördüm o sen duydun bir az
Duymak hiç bir zaman görmek gibi olmaz

Söyledim oldu dediğim biti eminim
İlahi yeter duymak ama görmeyim[41]

Görenler diyor ki o gün öldürülmeyen kimse kalmamıştı. Ölenlerden kalan sadece yaklaşık 2000 kişi esir edilerek Ura-Tepe'ye getirildiler. Muhammed Emin Bek'in göğsünde zerre kadar merhamet yoktu. Ura-Tepe'ye geldikten bir gün sonra ilan etti ki esirleri hazırlayıp getirin. Herkes savaş alanından aldığı esirini Muhammed Emin

[41] Bu beyit eserin T nüshasının sayfa koşasında yazılmıştır.

Bek'in emriyle geniş bir alana toplayıp hazır ettiler. Sonra Emin Bek esirlerin tümünün başlarını vücutlarından ayırın emri duyuldu. Ama Fazıl Bey merhametli ve mürüvvetle davranan bir adamdı ki onların öldürmesini yasakladı. Ama hiçbir işe yaramadı. Bütün esirleri boyunlarına zincirler bağlayarak namaz safındaki duacılar gibi (197b) sıralayarak oturtup sıranın başından sonuna kadar başlarını kestiler. Kurbanlar ve kesen insanların bağırmaları gökyüzüne kadar çıkmıştı.

Yazarın Şiiri

Katilin ne yapıp yapmadığını bilmiyorum
Öldürüyordu o bağırarak hem da ağlıyordu

Katılın sarı yozuna maktulün kanını
Erimiş mercan o safran suyu karışmış gibi

Katil işini bitirdikten sonra vücuttan ayrılmış başları sayma emirini verdi. Askerler de itaat ederek hepsini saydılar ki kesilen baş 2000'e yakınmış. Başların sayısını öğrendikten sonra emretti: Hepsini toplayıp o şehrin ortasındaki ünlü yığına götürüp bir minare yapın dedi: elbette o minareyi önce taş ve çamurla bir yarım metre kadar getirdiler. Sonra minareyi tamam oluncaya kadar insanların başıyla bitirdiler. Bu minare çok zamanlara kadar o bölgede gözlere ibret olarak duruyordu. Muhammed Emin Bek kaç günden sonra oradan gururla Hisar-ı Şadman'a döndü; Yola çıktığında eski zamanlardaki hükümeti süren ve ona ait olan Fan Meliklerinin şehrine geldi. O şehrin büyüğü ki onun evlatlığı Melik Mızrap, yolculuk ediyordu. Ona çok iyi hizmetler etti (198a). Onunla beraber Tegap ve Kişnud kalesine vardı. Kişnud'da 12 akrabasıyla beraber Hoca Hüseyin Mırkanı kadı Filgar hâkiminin katilleri bahanesiyle ki 1243 Yılında Melik Mızrap tarafından öldürmüştü ama katli onların üstüne atarak hepsini öldürdü. Mezkur kadı'nın öldüğü tarihi şöyle nazma getirmiş.

Şiir

Kadının ölüm tarihini sordum Hişiket köyünden
Büyük erbap dedi bana kadı öldü o zaman

Hişiket Filgar şehrine bağlı bir köyün ismidir. Kişnud kalesinin meliklerini öldürdükten sonra Kişnud kalesini Allah Yar Bek Ming oğlu Musa Bey ki o zaman Muhammed Emin Bek'in askeriydi, verdi. Kurgan ve Fan'ı başka bir hizmetçisine verdi. Böylece kendine dedi: Hisar ve Ura-Tepe vücudu her şeye ve herkesin elinden temiz oldu! Ama böyle bir şey yok diyerek cevabını verdi ki hiç bilmedi.

Beyit

Hoca saray o kale göğsüne esir
Evi bozuldu hayran o tedbirsizdir

Muhammed Emin Bek kendi vatanı olan Hisar'a geldi ama adamların öldürmesi ve çok kan dökmesi ona iyi gelmedi. Her gün millet ondan nefretle uzaklaşarak Muhammed Rahim Han'ın kapısında yer alıyordular. Yüzlerce kişilik gruplara ayrılarak ondan ayrıldılar. İki üç yıl içinde (198b) ordusu zayıfladı ve çevresindeki kaleler onun elinden çıkıp Muhammed Rahim Han'ın topraklarına eklendi. Muhammed Emin Bek mülkiyet için düzenlediği yolsuzluk planları etkisiz kaldı. Tam tersi çalıştı. Evet! O kadar intikam peşindeydi ve böyle bir mükâfatla karşılandı.

Bidil'in Şiiri

Taş hem adalet olan yerde intikamı almadan kalmıyor
Heykel kıran Nemrut ateşini nasıp olmasını bekliyor

Muhammed Rahim Han da arka arkaya ordusunu göndererek yağma ve vahşet yapıyordu. Muhammed Emin Bek'in ordusu çok zayıfladı. Böylece savaşmadan mal ve mülkünü bırakıp kaçtı. Onun yanındaki ve yardımcıları Muhammed Rahim Han'ın yanına getirildiler. Soruşturmalarından sonra Hisar kalesi ile birlikte Kovadiyan ve Kunduz şehrine kadar feth olundu. Hatta Belh ve Belh'in çevresindeki bölgeler ile birlikte Kulab, Bedehşan, Hindukuş dağlarına kadar sahip olundu. Toplam bu yerlerde hutbe Muhammed Rahim Han'ın ismiyle okundu (199a). Aynı zamanda sikke der Muhammed Rahim Han'ın ismiyle darp edildi. Böylece sadece Fazıl Bey Yüz'ün hâkîmi olduğu şehir, yani Ura-Tepe'den başka, tüm Mâverâünnehr bölgesi fethedildi. O bölgede on yıl içinde Muhammed Rahim Han'ın adı çok meşhur oldu. Onu büyük Emir olarak tanıyorlardı. 10 yıl geçtikten sonra Semerkand şehrine vardı. Orada büyük bir

kutlama yapıp Semerkand halkını toplayarak dedi: Kök-Taş alanı Büyük sultanlar ve çok değerli hanlar için mühimdir. Bunun için bu gün buraya geldim! Bu kutsal yerdeyim diyerek daha sonra mücevherlerle süslenmiş tacı başına koydu ve hanlık tahtına oturarak kendine Han lakabını verdi. Tüm bilginlere, seyitlere ve büyüklere övgüde bulunarak hediyeler verdi. Bu cemaatten Fatiha ve duasını alarak şah askerlerine onur ve padişahalar için iftihar yapar diyerek Mâverâünnehr ahalisinin yüreklerini şad etti. Sonra aşağı yukarı üç yıl han olarak yaşadı. Şiddetli bir padişahtı. Ama büyük bir aşkı vardı, yüksek bir onur ve asil bir insanlığa sahipti. Kahrı ve lütfu çoktu. Şairlerin şiirlerini iyi bir şekilde ve uygun zamanda okurdu. Boyu uzun, açık bir alnı ve orantılı uzuvlara sahipti. İddiasız yaşayan doksan dokuz Özbek kabilesinin mütevazı başkanıydı. Halk ondan memnun ve hizmetçisi olduklarından teşekkür ediyorlardı. Nereye merhameti ile baksa, orası eğer kara toprak olsa da gözlerin sürmesi olurdu. Harmanlara kahir ateşi ile baksa, o harmanlar güneş gibi yanardı. Cengiz Han'ın hayallerine ve Nadir Şah'ın geleneklerine eklendi. Saltanat adabını ve siyaseti elinde tutmasını iyi biliyordu. Saltanat adabını ve yönetimini Nadir Şah'tan öğrenmişti ve öyle yönetiyordu. Turan, Belh, Bedehşan, Hisar ve Hutlan şehirlerini ele geçirmesinin ardından, idaresindeki tüm toprakları güvence altına almak için haber gönderip ordularıyla planlanan zaman içinde Buhara'da toplanmalarını istedi (200a). Ura-Tepe hâkimi Fazıl Bek Yüz'den kurtulmak için gönderdiği ordular hala dönmemişti. Padişah bu duruma çok canı sıkıldı. Başkalarının gittiği yerden ve yoldan dışarıya çıktı. İki üç gün çok hasta oldu ve sonunda kendi eceli ile vefat etti. Anlatıyorlar ki o zamanlarda Kutbu'l Evliya ve Gavsül Esfiya Şeyhül Meşayih Mevlana Muhammed ki Molla ismiyle meşhurdu, Buhara'da bulunan mezarını tahrip edip bu konuda o bölgede dört katlı bir bahçe inşa etmek istemişti çünkü vaat edilen ecel zamanı gelmişti. Gözlerini gurur perdesi, kudret ve devlet tozu iç görü aynasını karanlık kapatmıştı. Emirin yaptığı bu iş onun hastalığına sebep oldu ve bir müddet sonra bu hastalığından dolayı vefat etti (200b). Molla lakabıyla meşhur olan Mevlana Muhammed'in müritlerinden biri bir olayı şöyle anlatıyor, o günler içinde bir aslan görmüş ki bahçeye girmiş ve bahçeyi bozmak istemiş. O zaman Molla Rahimullah hazır olmuş ve o müridine söylemiş ki bu edepsiz aslanı bu bahçeden çıkar diyerek onun eline bir ok vermiş ve o Sufiyani mürit aslanı o okla öldürmüş. Elbette o Sufi fikrinden çıkmadan o olayın ertesi gün Muhammed Rahim Han'ın olayı ile ve ölümüne sebep olan hastalığa müptela olmuş.

Mesnevi

Allah'ın adamının kalbine dert gelene kadar
Uluslardan hiçbiri Allah tarafından rezil edilemezler

Muhammed Rahim Han'ın ölümünden sonra bilginler ve emirler toplanıp cenaze namazını kılıp şehrin dışarıdaki mezarlıkta toprağa verdiler. Böylelikle Muhammed Rahim Han'ın soyundan erkek evladı kalmadı. Emirlerin hepsi Danyal Bek Atalıkla beraber Muhammed Rahim Han'ın kızından olan torununu Narbuta Bey'in oğlu Fazıl Töre'yi tahta çıkardılar. Ama ülkeyi eskisi gibi onun büyük amcası Muhammed Danyal Atalık yönetiyordu (201a). Kadılığı Hoca Nizamettin Mırkanı Emir Divan Begi yerine getiriyordu. Çünkü Fazıl Töre küçüktü; onun için büyükler ve emirler onu hanlık tahtına layık görmediler. Birkaç gün sonra onu tahttan indirdiler ve tüm emirler ve bilginler fikir birliği ile onun yerine Muhammed Danyal Atalığı hükümetin ve devletin hükümdarı tayin ederek hanlık tahtına çıkardılar. Sonra ona bağlılıklarını ilan ettiler (s.162).

Yazarın Şiiri

Ebu'l-Feyz Han tahtından inmiştir
Rahim Han sahibi kuran o tahta çıkmıştır

Bu alanda şanslı siyah atını sürürdü
Hizmetine şahalar atsız koştururdu

Felek dayıma onun emri altındaydı
Çağın güç halısı onun yardımındaydı

Şahlardan kimse itaatsizlik yapsaydı
Yok, olurdu vücut o cisminden başı

Her bir köle ki ondan etseydi itaat
Şahların makamından üstündü makamı

Arzusu güldür ilkbahar döneminde
Gülden beklemesi rengi o kokusuydu

Her tarafa ordu sürseydi bir zaman
Savaşlarda ileri koşan onun atıydı

Adalete başarısı insaf kapısı açardı
Fitneler kapısına baksa kapanırdı

Tanımı gökler üstüne hutbeler içinde
İsminden yüreklere aşklar yaşanırdı

Öfkesinden gökler yeryüzüyle birdi
Lütfeden zemin yeri levha eflakti

Mangıt yarışına her birinden üstündü
Tacı başındayken muratsız bulunmazdı

Devletle kudret Allah'ın lütfuydu ona
Başında şahların şahı altın tacıydı

Mangıt hanlarının esas kurucusuydu
Saltanat sahipleri hepsi çevresindeydi

Doğulmuş andan cihana ismidir rahim
Cihana milletin anası o babasıydı

Buhara o Semerkand o karşı o kış
Baş koydular kapısına herkesin yanındaydı

Hükmünde koşardılar soru sormadan
Cennetin nehirlerinden akan su gibiydi

Gülümseyen dudaklar onun lütfundan
Sofrası üstüne garibanlar her zamandı

Çıkardı himmetiyle düşmanlar Hisar'dan
Badahşan o Belh'i dümenlerin elinden

Dehi Nav o Talikan bir devlet bir millet
Millet şad olup eder padişaha hizmet

Cehennem korkusundan düzeltmiş her şeyi
Susuz dudaklar yersiz insanlar olmuş rahat

Bu bükülme o güzellik bu süsleme ile
Bazen bir parça o bir başarı getirirdi ele

Adli o adaleti milletini şad ederdi
Cihan onun adaletinden abadandı

Çevirdi şans o felek önden yüzünü
Ne mülkü vefat etti ne de ordusu

Hasretle gitti bu vefa sız dünyadan
Rahatla gitti herkesin yanından

Rahim Han'ın ruhu terk etti bu dünyanı
Sahiplendi artık başkası hanlık tahtını

Yazarız bundan sonra başka bir efsane
Danyal Atalık zamanı gelmişti bu yana

Muhammed Yar Bey Atalık'ın Oğlu Muhammed Danyal'ın Buhara Tahtına Geçmesinin Beyanı

Daha önce bahsi geçen Fazıl Töre tahttan indirildikten sonra soylular ve halk tüm insanlar içtenlik ve sadakatle Emir Danyal'a biat edip itaat ettiler. Tugay Murad Bey Burkut emirlerin güçlüsü ve büyüğü idi. Despotluk ve bağımsızlık konusunda çok ısrar ederdi; ama oğluyla birlikte öldürüldü. Bek Nazar Bey Keneges Buhara'dan birkaç emirle birlikte Şehrisabz'e gelmişti. O bölgeyi başkalarından alıp sonra isyan ve itaatsizliğini ilan etti. Bek Büte Bey herkesten önce Karşı şehrinde karışıklık çıkardı. Nur Ata Bay, Murat Bey (201b) Tugay Murad beyin kardeşleri; Semerkand, Miyankal, Hutay emirleri ve Urgut'ta Musa Mey Ming, her biri savaş başlatarak Mâverâünnehr'in Hisar bölgelerinde isyana kalkmışlardı. Fazıl Bey de Muhammed Rahim Han'ın ölümünden sonra Mâverâünnehr'i ele geçirmek için Semerkand şehrine ordusuyla saldırdı. Sultan Berat Bek, Rahim Han'ın kardeşi ki Semerkand'ın hâkimi Mangıt'ın başka emirleri ile birlikte şehrin içinde kapalı kaldılar ve sıkıştılar. Bir müddet mücadele ve savunmaya devam ettiler, Son zamanlarda Semerkand'da bulunan cemaatlerin itaatsizliği bu cemaatin bölünmesine neden olmuştur. Düşmanlar bu durumu kullanarak bir gece birkaç kişiyi Fazıl Bek'in emirlerinden şehir içerisinde yer alan kişiler Berat Sultan ve emirlerini esir aldıktan sonra Fazıl Bek tarafından onurlandırıldılar. Fazıl Bek o esirleri Muhammed Emin Bek'in intikamı için o genç emiri ve başka esirleri acımasız bir şekilde kılıcıyla hepsini öldürdü. Kadı Muhammed Şah Mırkanı ki Mangıt devletinin ateşli taraftarıydı ve hükümette de haysiyet ve gücü vardı, Berat Sultan ve Sadat Mahdum Azam'a akrabalık nedeniyle Fazıl Bek'in o kişilere merhamet göstermesini istedi (202a). Ama Fazıl Bek'in adamları herkesten önce Kadı Muhammed Şah Mırkanı'yı darağacına çıkarıp o kişiyi aşağılayarak kendilerini mutlu ederek yücelttiler. Onların bu haksız fiilleri için bu Ayet-i Kerime bir örnektir. Ayet-i Kerime (Şimdi geri dönerseniz yeryüzüne fesat yaymanız ve birbirinizi boğazlamanızdan başka sizden ne beklenir, 47: 22). Fazıl Bek'ten kalan hikâyeyi daha sonra ilerleyen kısımlarda yazacağım, inşallah-u Teâlâ.

Emir Danyal iktidara geldiğinde, kendini *velinimet* (unvan, lakap) olarak adlandırdı. Büyüklerine hürmet ederek *hanlık* ve *padişahlık* unvanını kabul etmedi. Ama milletine hizmet etmeyi kabul etti. Her şeyden önce Buhara şehrini düzene koydu, sonra elinin

altındaki başka yerlerin düzelmesiyle meşgul oldu. Öyle işler yaptı ki halkı kendinden razı etti. Anlaşmazlıkları, sorunları ve savaşı bitirmek için büyük bilginler, din adamları ve İslam kadılarıyla konuşarak (202b) çözüyordu. Onun cesareti ve zarafeti, iyiliği ve yeteneği her durumda emsalsizdi. Muhammed Danyal Bey Kermine valiliğini en büyük oğlu Emir Masum Şah Murad'a verdi ve o şehre gönderdi. Bu arada devrimci kabilelerin her biri kendini büyük bilerek millete zülüm ve haksızlık ediyorlardı. Miyankal, Karşı ve Lebab'da isyan çıkmıştı.

Kalika Hanedanı'ndan Olan Nur Bek Yüz Oğlu Sadik Bek, Sadik Bek Oğlu Fazıl Bek'in Devletinin Yükselişi ve Kermine Şehrinin Kuşatılmasından Yenilmesine Kadar Gerçekleşen Olayların Beyanı

Fazıl Bek Yüz daha önce yazdığımız gibi, büyük bir güce, şan ve şevkete sahip olmuştu. Hokand'dan Kermine'ye kader eline geçirmişti. Büyük bir ordu kurarak başkent Buhara'yı fethetmek için yağma ve düzensiz ordusunu Kermine şehrine göndererek o şehri kuşattı. Emir Masum genç olsa da savunma konusundaki tüm bilgileri bilerek onların karşısında şehri savundu ve sonuna kadar müdafayı bırakmadı. İskender'in barajı gibi o yecüc etkisi olan cemaati önledi ve kuşatmayı uzattı. Fazıl Bek tüm imkânları ile şehri ele geçirmek için uğraştı. Ama hiç bir şekilde zafer elde edemedi. Emir Danyal Buhara'nın ulları, bilim adamları ve emirleri ile birlikte istişare etti ve sonunda herkes bu istişareyi beğendiler. Bir orduyla Buhara'dan çıkıp savaş alanına düşmanın karşısına gittiler (203b). İstişareye göre, herkes var gücüyle savaşa katılacak ve görevini yerine getirecek, buna uymayanlara kılıç diliyle ve ok kalemiyle muamele edilecek. Düşmanlık defteri kapansın diyerek haberciler bölgedeki herkese haber versinler ki halkın hepsi bu emiri kabul etsinler. Kimse bu emire karşı değildi. Herkes bu zafer bayrağı altında toplansınlar diye emir veridi. Bu duyurudan sonra kısa sürede ordu ve asker birlikleri toplandılar. Muhasebeciler ve mühendisler toplananları sayamadılar. Emir Danyal büyüklerin izninden ve evliyaları ziyaretinden sonra Allah'a tevekkül ederek tüm hazırlıkla Buhara'dan Kermine şehrine yürüdü. Diğer taraftan Fazıl Bek büyük ordusuyla gururlanıp bu milletin iradesini bilmeden Kermine şehrini fethetmek için habersiz yola düştü. Ama Buhara'nın zafer ordusunun nişanı yakınlaşmıştı, leşkerin ilerisi Katagan isimli köyden geçmişti. O bölgede mevcut olan bir tepenin üstüne çıktılar. Fazıl Bek'in habercileri uzaktan görülen o orduyu görmezden

gelip gruplara ayrılarak ileriye doğru süratle geliyorlardı. Diğer taraftan Buhara ordusu Kermine şehrine doğru yolları toz ve duman ederek geliyorlardı. Çünkü o gün gökyüzü ve yeryüzü rüzgâr, toz ve dumanla her yer kap karanlık olmuştu. Bu hali gören düşmanların arasında nizamsızlık ortaya çıktı. Bu sebepten ötürü toz ve duman korkusundan dolayı Fazıl Bek'in ordusu korku ve vahşet içinde her tarafa kaçtılar. Askerlerin çoğu yaya olarak savaş alanından kaçıyordular ki atlıları yayalara ve şah vezirine yetişemiyordu, herkes köleler gibi kaçışı kalışa tercih etmişlerdi. O gün ar etmeden utanmazlığı kendilerine slogan olarak kabul etmiş (204b) olan ilk kişi Babayı Hutay ki Katta Kurgan hâkimi, o gün ordunun önündeydi. Fazıl Bek gördü ki her şey elinden çıkmış, çaresizlikten savaş alanına girmeden yanında kalan yarenleriyle o yayalar ve yarenleri arkasından kaçtılar. O mevsimde Kuhak nehrinin isyanı öyle bir haldeydi ki balıklar o isyan nedeniyle düzgün yüzemiyorlardı. Bu yüzden kaçan askerlerin çoğu nehre düşüp kayboldular. Sayılarını kimse bilmiyordu. O gün duyduğuma göre Fazıl Bek'in Türklerin Rakım kabilesinden olan yaklaşık 70 kişi yardımcısı vardı ki onlardan 30'u nehre düşüp ölmüşler. Bu konuyu şöyle anlatıyorlar: O gün Fazıl Bek'in ordusu Kermine şehrini fethetmek iradesiyle o nehirden geçmek istediler ki çoğu nehre düşüp boğuldular. Bu olayın nedeni şöyleydi ki Filgar şehrinin dağlarından birinin bir parçası yerinden oynayarak nehre inmiş. (bu sebepten nehrin suyu çoğalarak üç gün yolları kapatmış.)[42] Onlar da bu sebepten yollarını bulamadan suda boğulmuşlar (205a). Bu olay az rastlanmış olaylarından biriydi ki aslında görünmeyen bir imdat niteliğindeydi, Mangıt devletinin nişanlarından ve Emir Masum'un olağanüstü hallerinden biridir. Onların bu bölünmesi Allah'ın bir nimetiydi ki Emir Masum'a kudret kapıları açılıp düşmana galip geldi. Eline düşen tüm esirleri ordusuna getirdi. Sonra esirlerin öldürmesi için kimseye izin vermedi. Kaçanların çoğu gömleksiz ve çıplaklardı. Bu nedenle emretti ki halka söyleyin, kimse çıplaklara bakmasın! Mücahitler meydanlarda bir savaşçı olmalarına rağmen, okları çekecek kadar cesurdular. Onların bakış açısından, çıplak vücudu görmemek İslam yasalarındandır. Bu nedenle galibiyeti teyit olmuş ve yardımcısı da Allah idi. Çünkü düşmanların yenilme haberi emir Danyal'a yetiştirildi. Emir haberi duyar duymaz secdeye kapanarak şükretti. Bu galibiyete şükür ederek dedi: Kimse bu esirlere dokunmasın.

[42] Bu cümle eserin S nüshasında mevcut değildir.

Şiir

Baba böyle oğlu öyle olduğu zaman
Nesil fethe edilmesin bu vefa sız cihan

Fazıl Bek'in (bütün mal ve mülkünün hepsi)[43] Emir Masum'un eline düştü. Bu vakıada Fazıl Bek'in yanında yer alan leşkerin bazıları yüz bin kişiden fazla, bazıları yüz binden az demişler. Emir Masum Dehbid'deki türbeye vardığında Fazıl Bek'in etrafında yüz kişiden fazla adam yoktu. Bu olaydan sonra Emir Danyal esirleri muhafızların eline teslim etti. Kaygıyı hafifletmek ve stresi azaltmak için Buhara'ya gönderdi. Diyorlar ki o olayda kimsenin öldürülmesine izin verilmemişti ve kimse kasten öldürülmemiş. Esirlerin halkın ortasına getirilip onlara gösterildikten sonra hepsine ihtiyaçlarını karşılayarak serbest bıraktılar. Görünmeyenlerden gelen bu nimetler nedeniyle, Buhara halkı orduya ve yoksullara hediyeler ve sadaka verdiler. Emir Danyal oğlunu yanına alarak yüzünden öpüp onu övdü. Sonra tüm Kermine halkı Emir Masum'u sevdiler ve teşekkürler ettiler. Bu büyük fethi Emir Masum'un başlangıç fetihlerinden biriydi.

Yazarın Dörtlüğü

Herkesin mutluluğunu sabah erkenden oynattılar
Kadar akşamın başına yeterince sonun yaptılar
Halil'in ikbal mumu yakıldı ama neticede
İbrahim'i attıkları kurulan tuzağın gördüler

Sonra Emir Danyal karargâhına döndü, saltanat işlerine çaba gösterdi ve çok sayıda savaşlara çıkarak az zamanda kılıç gücü ile Nur kalesini Burkut, Miyankal, Hutay emirlerinin elinden aldı. Karşı şehri (206b) Büte Bey'in elindeydi; şehri alıp kılıç gücü ile onun işini bitirdi. Çok gayretlerden sonra o bölge temizlenip emirliğe ilhak edildi. Büte Bey'in kendi yakın adamları onu öldürüp şehri Emir Masum'un adamlarına teslim ettiler. Bütün bu savaşların komutası Emir Masum'un elindeydi. Ama hepsini babasının adına yapıyordu. Hazar'ı Kam Saray'dan ve Lebab'ı da Türkmenlerin elinden aldı. Cihanı ele geçirme savaşlarından birinde Emir Masum'un ordusu yenildi ve Emir Masum yakalanıp düşman eline esir düştü. Mir Saray Emir Masumun arkasında durarak

[43] Eserin S nüshasında mevcut değildir.

onu Büte Bey'e teslim etti. Bunların arasındaki akraba yakınlığı sebebiyle öldürülmedi. Elçiler bir araya gelerek bir çözüm buldular. Elbette bu çözüm Kurgan ve Karşı'yı Büte Bey'e vererek kurtulmaktı. Emir Masum Büte Bey'in zindanından azat oldu. Sonra Buhara'ya gitti. Buhara'ya girdiğinde babasını ziyaret ettikten sonra saygılarla zaman tamamlayıcısını eşiğine ve yüce lider, Kutb-ul Velayet Seyit Akbar Mevlana ve büyük Ahund Safer Hoca'nın yanına varıp o kişinin öğrencileri içinde yer aldı (207a). Bu özetin detaylarını ilerleyen kısımlarda ele alacağız. İfade edilen iddiaya göre, Emir Masum'un tövbesi gerçekmiş. Emir Danyal, Allah'ın yardımıyla Karşı, Nur ve Miyankal'ı fethinden sonra Fazıl Bek'in kaldırılmasına ve Semerkand'ın fethine dikkat etti ve büyük bir ordu toplayıp Semerkand şehrinin üstüne yürüdü. Ura-Tepe'den Fazıl Bey, Şehrisebz'den Bek Nazar Bey Urgut şehrinden Musa Bey ve Hisar'dan Katta Bey Yüz hepsi bir yere gelerek Semerkand şehrine toplanıp savaşmak için hazırlanmış halde olup Emir Danyal'ı bekliyorlardı. Karşı tarafta Emir Danyal Semerkand'ın güney tarafından Kızıl Kurgan'ı fethetti (207b). Savaş birkaç gün sürdü ama bu esnada Emir Masum'un hizmetindeki ordusu ve karşı ordusuyla ilk önce Şehrisabz'e gitti ve o vilayeti fethetti. Bu şehrin içinden geçerek büyük bir taviz verdi ve düşmanın kalbine korku saldı. Sonra sağlam bir şekilde babasının ordusuna katıldı. Emir Danyal'ın içine düşen korku ve muhalefetten kaynaklanan yanılsama çözüldü ve ikna oldu. Baba ve oğul beraber ordusuyla Semerkand'ın güneyinden Semerkand'ın kuzeyine geçip düşmanların kalbine korku düşürüp kale içinde kuşattılar. Her tarafta büyük savaşlar çıktı ve her savaşta zafer Buhara emirinin ordusundaydı (208a). Yaklaşık elli gün boyunca Semerkand'ı kuşattılar ve zafer kazandılar. Sonra Buhara'ya döndüler. Yıldızlar gibi iyi bir düzenle toplanan muhaliflerin cemaati her tarafa dağıldılar. Her biri kendi eyaletlerine gittiler. Katta Bey Yüz ki Fazıl Bey'den önce Semerkand hâkimiydi, Hisar şehrine gidip o bölgeyi ele geçirip Fazıl Bey'e teslim edip Semerkand şehrine büyük oğlu Baba Bey'i hakîm atayarak kendisi Ura-Tepe şehrine gitti. Onların devlet gücü belirli bir seviyeye ulaşmıştı. Bu olaydan sonra gün geçerek zayıfladı ve bir taraftan Emir Masum'un arka arkaya saldırısı Semerkand halkını çok sıkıştırmıştı. Sonunda Baba Bey kendi isteği ile Emir Danyal'ın yanına gelip kendisini o kişinin hizmetçilerinden biri olduğunu söyledi. Emir Danyal ona merhamet gösterip hizmetine aldı. Fazıl Bek, Baba Bey'in aksine kendisini onlarla düşman ilan ederek o bölgeyi terk etti. Tüm Mâverâünnehr ve Şehrisebz Emir Danyal'ın eline ve emrine geçti. Sonra o

leşkerle Kiş şehrine yürüdü ve o şehri de fethetti. Fazıl Bek gördü ki hiç bir yer onun için güvenli değil ve bu yüzden Emir Danyal'a teslim oldu. Emir Danyal onu Şehrisebz hâkîmi tayin etti ve bundan sonra onunla birlikte Bek Nazar Bey Keneges hâkiminin üstüne yürüdüler. Bu savaşta Emir Danyal yaralandı ve bu sebepten dolayı savaş bitmeden geri döndüler. Fazıl Bek'in Şehrisebz hâkîmi kabul ederek Şehrisebz'e gönderdi. Fazıl Bek bundan sonra ölümüne kadar Buhara Emirine itaat etti ve dostane bir şekilde bu dünyadan ayrıldı (209a). Onun yerine büyük oğlu Hudayar Bek oturdu ve Emir Masum'un itaati altındaydı ama son zamanlarda itaatsizlik etti ve böylelikle beş gün yaşayarak bu dünyadan göçtü.

Kalika Bey Yüz Evlatlarının Açıklaması

Fazıl Bey, Muhammed Emin Bey'in ve bu cemaatin büyük dedesi Kalika Bey ki onlar asıl ve necip ailelerden idiler. Asaleten emirlik eskiden beri onların kanında vardı. Şöyle ki Şibanîler ve Astarhanlılar tarihinden yararlanarak asaleten büyük ve küçükleri; kadın ve erkeklerin simasında Hokand, Ura-Tepe ve Şadman imaretinde hükümet sürmüşler (209b). Onlardan bu bölgelerde hayırlı eserler ve camiler, mabetler ve medreseler yadigâr kalmış, bunlardan çoğu emir ve hakîm olmuştur. Sonunda Hudayar Bek onlardan biri olarak zamanında yaşamıştır. O halim, iyi huylu, asil[44], yakışıklı, cesur, güçlü, insan sever ve hoş bir adamdı. Tüm hükümdarlık zamanında Emir Masum'la bir kez Kurgan-Çilek şehri için zorlu bir savaş verdi. Ama hayatının sonuna kadar onunla bir daha savaşmadı. O savaşta da kimin kazandığı belli değildir. Barıştan sonra Kurgan-Çilek Emir Masum'a tabi oldu. Kurgan halkı ve hâkîmi Hoca Murat Dadhah Kıpçak ordusuyla Hudayar Bek'e verildi. Böylece birbirinden ayrıldılar ve ayrı emirlikler hükümet ederek kendi topraklarını yönettiler[45]. Tarihte şöyle yazılmış ki bu cemaatin başından sonuna kadar üç yüz yıl içinde iyi ve becerikli hâkimleri arasında Fazıl Bek oğlu Hudayar Bey gibi adaletli kimse çıkmamış ve onun gibi hiç biri Hokand, Ura-Tepe ve Hisar'a hükmetmemişti. Emir Masum'un hâkimleri arsındaki en iyi hâkimlerden biriydi. (Uzun boylu, onurlu, cesur adamdı ve bilgin insanları seviyordu)[46]. Kalika Bey cemaatinden bu kadar söz etmek yeterlidir. Çünkü bizim bahsimiz Mangıtların tarihidir. Emir Danyal devleti bölgeye hakîm oldu; iyi işler yaptıkran sonra tüm devlet ve

[44] Eserin S nüshasında bu kelimeler mevcut değildir.
[45]Eserin S nüshasında bu kelimeler mevcut değildir.
[46] Bu cümle S nüshasında yoktur.

saltanatını oğlu Emir Masum'a bırakıp onun padişahlığı ve hükümetinden razıydı. Oğlu da hiç bir zaman babasının söyledikleri dışında bir şey yapmıyordu.

Yazarın Dörtlüğü

Baba rızası olmadan yapma bir iş
Allah rızası baba rızasındadır
Edepsizlikle bakma baba yüzüne
Çünkü Allah kahrı baba kahrınadır

Ömrünün bir kısmını savaşa, diğer kısmını yolsuzlukları cezalandırmak ve ülkeyi düzenlemek için harcamıştı. İran'da kimse onun korkusundan başkaldıramıyordu. Turan (210b) sopası korkusundan ayağını sokaktan dışarıya çıkaramıyordu. Fakirleri mutlu ederek eşkıyaları cezalandırırdı, bazen yılda iki üç kez Şehrisebz ve Urgut şehirlerine leşkeri ile yürüyordu. Bek Nazar Bey ve (Musa Bey)[47] Emir Masum'un saldırılarından kendilerini kurtarmak için Buhara büyüklerine başvurup onlardan şefaat ve aman istiyorlardı. Bayram Ali Kaçar Merv şehrinde ve Şah Cihan, Emir Masum'a karşı isyan çıkarıp bölgelerindeki Türkmen ve Şiileri kılıç gücü ile zayıf düşürerek seslerini göklere çıkartmışlardı. Şii mezhebine batıl mezhep diyenleri cezalandırdılar ve pervasızlıkla İran ve Horasan'daki insanların Şii Rafızi mezhebine dönmelerini emrettiler. Hiç pervaları yoktu ve zulme devam ediyorlardı ki Cenabı Masum onlara elçi göndererek dedi ki: O bölgedeki Allah'ın kullarına şefkat ve fakirlere merhamet gösterin. Kendisi Bayram Ali Kaçar'ı ortadan kaldırmak için bu süre zarfında yirmi yedi yıl[48] (211a) daha babasının yerine milletin başında emirlik yaptı. Bu yıllar içinde zaman zaman da çok fetihleri başardı. Emir Masum'un babası olan Emir Danyal 1785 yılında kendi eceliyle Buhara sarayında canını Hakk'a teslim etti ve bu vefa sız dünyadan ebedi dünya evine taşındı. Yaklaşık yirmi yedi yıl hüküm sürdü ki cesur ve temkinli bir padişah idi. Halkın desteğini almış ve zehir bir aklı vardı. Allah'ı sevenleri, güçsüzleri ve fakirlere karşı çok yumuşaktı. Hiçbir işini İslam'ın kadıları ve bilgin adamları ile danışmadan gerçekleştirmiyordu. Ordusunu iyi bir şekilde düzen verip elbise ve yemeklerini düzgün bir şekilde ve zamanında yetiştirmek için çok çabalardı. Herkesin rızasını kazanmıştı. Âlimler ve şeyhlere inamlar ve değer verirdi. Şer'i işleri oğluyla danışmadan hiç bir işi

[47] Musa Bey ismi eserin S nüshasında kollanmamıştır.
[48] Eserin S neshine yirmi yıl yazılmıştır

hayata geçirmiyordu. Tüm esnaf (211b) severek onun emrindeydiler. Çok parlak düşünceliydi, yalan ve nifaktan hoşlanmıyordu, insanların ölümü hoşuna gitmiyordu. Dostlarını unutmuyordu, ifrat ve tefritten uzaktaydı.

Yazarın Mesnevisi

İstediği her şey elindeydi
Danyal nebi falı gibi doğruydu

Lütfu Urmiya nebi gibiydi
Sözü Danyal o Urmiya gibiydi

Eğitim için okul yüzünü görmeyen
İlmi İdris peygamber ilmi ile müzeyyen

Onun her eseri ay ışığı gibi parlaktır
Neden olmasın ki o Allah'ın dostuydu

Yazarın Mesnevisi

Danyal olan emirin en sonun
Oldu geçmişi gibi onun sonun

Verdi canın o izzetli padişah
Mülkü oğluna o canı canana

Masum'a mülkünü bıraktı
Öldü ama iyiliği adına katı

Ancak, kabuk bu denize kırıldı
Ama dünyada cevher yerleşti

Nevşirvan tacı gibi cevherden
İyilik eseri fani dünyada kalan

O kabuk gözü yumdu bu dünyadan
Yerine oturdu kıymetli oğlu kazadan[49]

Ay battı o çıktı güneş dünyada
Şah gitti o çıktı Cemşit tahtına

Allah'ın rahmeti o baba üstüne
Böyle bir oğlan bıraktı âlemde

Yukarıda dediğimiz gibi Emir Danyal 1785 yılındaKayumova t etti. Buhara büyükleri ve bilgin adamları onun cenazesini sırtlarında taşıyıp tekbir ve salavat söyleyerek Kutbu'l-Ebrar Gavsü'l-Ahbar Firdevs gibi Şah-ı Nakşibendi hankahında kendisi için yapılan medresenin içinde bulunan ziyaretgâhta o manevi ve kıymetli insanı toprağa verdiler.

Yazarın Mesnevisi

Danyal isimli padişah gitti millet içinden
Masum oğluna verdiler şevketle şan

Baba öyle ve oğul böyle olduğu zaman
İki dünyayı ele geçirdiler tüm o zaman

Yerleşti biri topraklar altında
Biri oldu padişah yeryüzünde

Öyleydi Allah'ın isteği bu kullarına
Nevbetle gelir Azrail insan canına

İki şah oturamaz bir ülke tahtına
Bal eğer çok olsa zarar olur cana

[49] Eserin S nüshasında (oturdu Yerine oğlu kazadan o zaman).

Taç-i tahtı veren Allah her zaman
Babadan fazla verir şevket ve şan

Öyle ki bu dünyadan geçti ve gitti
Oğluna inandı ve çok etti vasiyeti

Ey iki gözüm nuru o benim bostanım
Gül gibi yaşa insanlara benim canım

Allah'ı tanıyın o Allah'ın emrine ol
Bu dünya vefa sızdır gitme haline ol

Yaptığın işi bilerek yap zor olsa da
Allah'tan iste hacet o şah ol halka

Emirlik adaletle olsa beraber
Dünyada millete gelmez bir zarar

Padişah eğer zulüm etse millete
Şeytaniden fazla olmaz rahatta

Eğer zalim başına görürse yara
Anla ki yılanbaşı ezerler taşla

Ne güzel demiş Sadi bostanına
Her şeyi yazmış gülistanına

Allah'tan korkanı et millete lider
Abat eder o millete sahip çıkar

Her zaman dervişler gibi yalvar
Padişah işi dervişlere olur medar

Akılsız eğer olsa aslan ol uzak ondan
Karınca hizmetine ol Süleyman da olsan

Mümkün olduğu kadar leşkerini besle
Avlanma için av kartalın çok besleme

Zulüm etme el altındaki milletine
Bunun yüzünden dallanırlar ağacına

Atlar gibi koşar aziz ömrün sene
Zulüm ne gerek bu hızlı gidişine

At gezdiren bu can kıymetli gevherimiz
Canı verdi can verene bizim şahımız[50]

Tembih: Görenler ve bilenler şahitlerdi ki Muhammed Rahim Han'ın hükûmetinin başlangıcından Emir Danyal'ın emirliğinin sonuna kadar (212b) ve Emir Masum'un hilafetinin ortalarına kadar tasavvuf hankahında çoğunlukla Nakşibendiye, Kadiriye, Kübreviye, Hüseyniye ve başka tarikatların âlimleri ve arifleri ortaya çıkmışlar. Bunlardan sadece Nakşibendiye tarikatına bağlı olanlar demişler ki Emir Masum'un özelikleri başkasından farklıymış. Bu özelikleri konuşanlar Nakşibendiye tarikatının evliyalarından Cenab-ı Kutbu'l-Aktap Musa Han Hoca Dehbidi ve halifelerinden Halife Hudayar, Halife Abdulkayyum Keşmiri, Halife Mahmut, Halife Sıddık, Halife Kuzu Türkistanî, Halife Muhammed Emin Bağmeydanî, Halife Rahmet, Hacı Hoca ve başkaları idiler (213a). Bunlardan her biri şeriatın güneşi ve tarikatın parlak ayı idiler. Allah hepsini rahmetine kavuştursun. Buhara'nın büyük halifelerinden Molla Niyaz Çakmaklı, Molla Nimetullah Âşık, İşan Sufi ve İşan Emir Çarbekri ve başkaları, onlardan Allah razı olsun, bunların hepsi Nakşibendiye ve Müceddidiye cemaatinden idiler ki bu kitapta zikredildiler. Başka şeyhlerden Kübreviye ve İşkıye tarikatları parlak ve düşünceli bu emir devrinde yaşarlardı ki bunları bu kitapta yazmam çok yer ve zaman alıyor. Bu yüzden ben sadece bu kadarını yeterli tutuyorum. Vallah-u A'lam.

[50]Bu metin eserin S nüshasında 211b ve 212a sayfasının kenarlarında yazılmıştır.

Emirü'l-Müminin Gazi Şah Murad Masum'un Tahta Oturmasının Beyanı

Emir Masum 1785 yılının (213b) sonlarında cemaat ve millet ittifakıyla hilafet tahtına oturdu. Büyük ve küçük herkes ona biat ettiler ve onun itaatine baş koydular. Ne şanslı insanlarmışlar ki böyle bir emiri ve sahib-i zamanın sahibi olmuşlar. Ayet-i Kerime (insanların ıslahı ve hidayeti için meydana çıkarılmış en hayırlı ümmet şimdi sizsiniz, 3: 110).

Millete göre bir liderdi. Tarih yazarları kitaplarında, alimler ve büyükler, olaylarını, hizmetlerini ve geçmiş tüm özelliklerini yazmışlar. Okuduğun zaman fark ediyorsun ki dört halifeden sonra İslam padişahlarının en iyilerinden biri sayılır. İslam'ın ve sünnet-i Mustafa'nın yayılmasına çok çaba göstermiş; bilhassa Buhara şehrine, ki tüm şehirlerin onuruydu. Allah onu esirgesin.

Ondan sonra bu saadete sahip olan ilk kişi İsmail padişah Samanî'dir ki bu kişinin ululuğu herkese açıktı. Hilafeti Samanî sülalesinden ve adaletini babalarından almış. Sadece onun evlatlarından birkaç kişi itaatsizlik yapmış. Allah rahmetine kavuştursun. Samani padişahlığının sona ermesinden sonra böyle düzenli bir şekilde ve adalet konusunda da Emir Masum gibi bir halife Buhara tahtına oturmamıştı. Söylemesi biraz zordur ki başka iklime de Ömer ibni Abdul Aziz'den adil biri gelmemiştir. Mehdi, Harun ve Memun Abbasî ki iyilikleri kötülüklerinden daha yüksekti, adaletleri bir birinden ayrıdır (214b). Bunlardan sonra Emir Masum'dan başka bir kişi böyle bir özellikle gelmemiş. Timuriler padişahlığından, Avrangzib sülalesinin iyi bir taç sahibi ki İslam'ın yayılmasında ondan sonra çok çaba gösteren kişi Emir Masum'dan başkası değildi. Çok yazmam da biraz fazla olur, ama benim bu satırları yazmaktan hedefim budur ki bu yerde Emir Masum'un ahlakını, karakterini ve hükümdarlığını iki açıklama ile ifade etmeyi münasip gördüm. Birincisi onun kemali, mefahirleri ve tövbe etme sebepleri hakkında, ikincisi ise savaş ve fetihleri hakkında olacaktır.

Birinci Açıklama: Emir Masum'un Faziletleri, Övünülecek Yönleri ve Tövbe Etme Sebebi

Daha önce sözü geçtiği gibi, Emir Masum büyük bir ordu toplayıp babasına yardım etmek için Buhara'dan Karşı ve Hazar şehirlerini fethetmek ve isyancıları tedip için

harekete geçmişti. İlk önce Hazar şehirlerinde yaşayan Saray Kabilesi fesat ve isyan ortaya çıkardı; halkın mallarını ele geçirerek insanlar arasında nifak çıkarmışlardı. Bu sebepten dolayı onları tedip etmek için Hazar şehirlerini fethe çıktı. Ama hiçbir şey Emir Masum'un istediği gibi olmadı (215a). Çünkü Emir Masum'un leşkeri gruplara bölünüp herbiri ganimet ele geçirmek için birbirlerine düştüler ve halk bu hale baktığında onlardan nefret ettiler, onlardan uzaklaştılar. Söz konusu durum Emir Masum'un ordusunu zayıflattı. Düşman bu durumu kullanarak gece karanlığını fırsat bilerek saldırıp onları kuşattılar. Emir Masum bu hali görünce teslim olmaya mecbur kaldı ve baş eğdi ve takdirin esiri oldu.

Yazarın Şiiri

Çabalamak esersiz olsa eğer kadar elinden
Teslim olman gerek yoksa geçersin candan
Yakalanma korkusu yakalandırır insanı
Çok tereddüt etsen gelir başına kazadan

Emir Masum'u esir olanlar arasında bilmeden tutuyordular. Kazara düşman esirlerinden biri onu daha önce görmüş esirler arasında olduğunu iyi bir haber olarak Bek Büte Bey'e iletti. Büte Bey bu haberi duyunca esir olan cemaatin yanına gitti. Tüm esirler içinden Emir Masum ve esirlerden daha bir kaç kişiyi seçerek onları karargahına götürdü. Başka esirler ve bu durumu gören ve bilenler Emir Masum'un ayaklarına düşüp ve ellerinden öperek onun yanından ayrılıp Büte Bey'in yanına gidip ondan emirin serbest bırakılmasını rica ettiler. Büte Bey onların isteğine ret cevabı verdi. Bu ret cevabı üzerine hepsinin feryadı gökyüzüne ulaştı. Ama bir etkisi olmadı, çünkü ok yaydan çıkmış ve iş işten geçmişti.

Yazarın Şiiri

Denize düşürme elindeki maksat gevherin danası
Elden gidince balığın kıvranması gibi yoktur faydası

Büte Bey zalim olmasına rağmen Emir Masum'a bir zarar vermedi. Onu kendi evine götürüp kendi bekçilerine teslim etti. Emir Masum'a zarar vermemesinin sebebi Büte Bey'in hükümete hâkim olabileceğini zannetmesiydi. Emir Masum'un düşmanları bu

haberi duyduktan sonra hepsi bu haberi kutladılar. Haberciler bu haberi Buhara'ya Emir Danyal'ın kulağına yetiştirdiler. Emir bu haberi duyduktan sonra oğlunun sağ kalması için fakirlere kurbanlar bağışladı ve sadakalar verdi. Aynı zamanda Büte Bey'in dergâhına elçiler (216b) göndererek onunla bir antlaşma yaptı. O antlaşmaya göre, Karşı şehrini oğlunun serbest bırakılması karşılığında ona vermeye hazır oldu. Büte Bey de bu antlaşmadan sonra Emir Masum'a Hazreti Yusuf saadetini ve Mısır azizinin izzetini vererek Buhara'ya babasının yanına gönderdi. Ayet-i Kerime (sonra onu az bir fiyata, birkaç dirheme sattılar; çünkü onun pek değerli olduğunu ummuyorlardı,12: 20).

Bu hikâye nadir hikâyelerden biri oldu ki Büte Bey isyancı biri olarak Karşı şehrinin kara topraklarına razı olup Emir Masum'u Buhara'ya gönderdi. Bütün Buhara ahalisi padişahtan dilencilere kadar mutlu oldular ve şükür secdesine kapandılar. Kurbanlar bağışladılar ve sadakalar verdiler, babası büyüklüğüyle onu koynuna alıp yüzünden öptü. Buhara topraklarını onun bastığı adımları için ona hediye etti. Bu hikâyeye basit bir örnek olarak şu şiiri söyleyebiliriz.

Şiir

Çekemeyenlere de ataş rüzgârı gelir
Toprak al başına giden su geri döner

Görenler ve bilenler haber vermişler ki Allah'ın her bir iyi kulu olan kişi önce hayatındaki zayıflık durumlarını insanlık ateş ocağına yandırıp kendi vücudunu parlatır. Sonra kendi itibarlı fiyatını ortaya çıkarır ve tüm halkın içinde iyi ve saygılı bir insan tanırlar. Bu gelenek ve sünnet ilahi yaratılışın başından beri ta kıyamete kadar Allah'ın kulları içinde devam ediyor. Onlardan biraz ibret almak için beşerin babası olan Hazreti Adem öyküsünden beşerin en iyisi Hazreti Muhammed'in hikâyesine kadar bu girişi misal olarak size makbul geçmesi için yazıyorum.

Yazarın Şiiri

Güven bağından kimse koparamaz bir çiçeği
Eli dikene batıp zarar görmeden alamaz çiçeği
Sen eğer güvenmiyorsan bu öyküyü benden
Kardeşler zulmü öğrenmek için oku Yusuf süresi

Halil'in düştüğü ateşi Adam'ı ağladığı hikâyeyi
Yakup'un ayrılıp acı o feryat öyküsünü duy
Ebu Cehil eden zulmü o Ebu Lehebin cefasını
Kureyişin kılıç zulmünü o akrabalar hakaretini
Sedefin ejderha ağzına o yakutun taş bağrına
Yar yanına sarhoşken alma diken başından çiçeği
Güzel uykuyu uykusuzlardan sor güvenmezsen
Dayanıp bir tatman lazımdır haşhaşın tadını

Emir Masum sağ ve salim Buhara'ya geldi. Her şeyden önce tüm mürşitler içinde iyi ve mükemmel bir mürşit arandı. Sonunda dervişler cemaatine Allah'ın dostlarının tarikatına geçti. Bu fırkanın büyükleriyle konuşup tartışmalar ederek aradı. Şeyhlerden ve bu cemaatin iyilerinden sordu ki hangi bir tarikat Allah'ın dostlarına yakındı (218a). Sonunda buldu ki hakiki, mükemmel ve Sultanü'l-Meşayih Cenabı Mevlana Sufi Sefer-el-Harezmî ki Nakşibendiye halifelerinin sülalesinden ki o zamanda Buhara'da İslamın bayraktarı ve insanlara İslam dininin açıklamasına yardımcıydı. Emir Masum da bu kişinin yanına vararak kendisini bu kişinin eline teslim etti. Tövbe-yi nasuh edip tüm büyük ve küçük günahların af etmesini Allah'ın dergâhından istedi. Fakirlik elbisesini giydi, herkes ki o cemaatin hizmetçisi olsaydı o kişiye sonsuz hürmetle bakıyordu. Böyle Cenabı şeyhin dergâhına kabul olup şeyhin evlatlığına kabul oldu (218b). Evet, çabasız, araştırmadan sorunlar kilidi açılmıyor! Ayakta yürümeden böyle bir gevher ele gelmiyor. Ayet-i Kerime (işte bu Allah'ın lütfudur; o dilediğine lütfeder, 57: 21).

Yazarın Şiiri

Herkes zorlanmış olmuşsa kadıma
İşin sonun bitecek tüm iyi o iyiliğine
Mustafa hakkın ihtiyarini aldığı zaman
Melekler o insanlar geldi hizmetine
Hakkın ele almazdan kimse bulamaz
Her ne kadar canı feda etse yoluna
Herkes ki onun ilmiyle kendine yol açmış
Şüphe etmeden sahip olmuş feleklere

Onun dergâhına kabul olmayan kişiler
Düşmüş ayak yüzü gibi topraklar içine [51]

Allah'ın rahmetine kavuşturan Hocaların ve has bir şekilde Mevlana Sufi Sefer-el Harezmî insanlar arasında meşhur olup az bir zamanda bu kişinin tüm beş duyusunun hasletlerine sahip oldu (219a). İstediği gibi dış ve içini Allah'ın sevgisiyle şenlendirdi, mükemmel bir insan ve yeryüzünün halifesi oldu. Öyle bir şekilde Allah'ın şeraitine kendisini bağlamıştır ki onun için bir şey demek ve yazmak insan gücünde değildi. Hiç bir insan onun gibi tasavvuf hankahında ilerlememişti. Onun yemekleri her zaman basit ve ekmeği de arpa ekmeğiydi. Suyu soğuktu ve her zaman ehli tasavvufun büyüklerinin abdest suyunu hazırlardı. Bazen bir deste odunu pazara getirip satıyordu. O parayla fakirlere yemek ve elbise alıp verirdi. Herkes o kişiyi bu durumda görünce o kişinin bu hali için ağlıyorlardı. O kişi yılı günlere bölmüştü ve günleri de farklı işler için ayırmıştı, geceleri yatsı namazından sonra yatıyordu ve sabah erkenden kalkıp dini eğitimlerle meşgul olurdu. Sonra Sufilerin hizmetine koşup ondan sonra onların aşçılığın yapıyordu. Böylece günün saatlerini bitirip akşam namazından sonra nafile namazı kılıp yatsı namazından sonra geçenin üçte birini müstehap ibadetlerini yerine getirdikten sonra yatıyordu ve biraz uyuduktan sonra tekrar kalkıp Teheccüd (220a) namazını yerine getirip sabah namazına kadar Allah'ın zikriyle meşgul olurdu. Sabah namazından sonra tekrar rutin işlerine bakardı. Böylelikle talebelik makamından Hocalık makamına yükseldi. Özellikle hadis, fıkıh ve tefsir ilminde o çağda yaşayan talebelerden ilerlemişti (220b). *Hidaye* ve *Pezduy* kitabını talebelere öğretiyordu. Hiç kimse onun dersine itiraz edemezdi. Hafızlık ve Kuran ilminde rakibi yoktu ve Kuran eğitimini din âlimlerinden bilhassa asrın kura imamı Mevlana Nazar Baki Hokandî ki Ahund Lebrudi lakabıyla meşhur olan kişinin yanında okumuştu. Şâtıbî kıraat makamında iyi bir şekilde eğitim almıştı. Zahiren ve bâtınen şeriat ilimlerine mükemmel bir şekilde kavuşmuştu. Baş Hocasının izniyle Allah'ın kullarına şeri ilimleri öğretmeye başlamıştı. Ama babasının önce ısrarı, sonra emriyle Adalet Sarayı'na geri döndü. Babası o kişiyi gördüğü zaman çok mutlu ve mesut oldu. Saraya döndüğü zaman babasından şeriat hükmünü yere getirmek için ve buna karşı çıkanları cezalandırmak için aynı şekilde babasının bu hükümlere karşı çıkmamasının sözünü

[51] S nüshasında beyitlerin kaç tanısının yerleri değişmiştir.

aldı. Bundan sonra Emir Masum tasavvuf ve sünneti ihya etmek için ve bidatin ortadan kaldıılrması için tüm şehirlere, özelikle Buhara bölgesine din alimlerini ve ilmine güvendiği kişileri yerleştirdi. Yerleştirdikten sonra onlara emretti: Cami ve ibadet yerlerinde halkı toplayıp onlara deyin ki dinin farzlarını ve sünnetlerini bilmeyenler için din Hocalarını görevlendiriyorum. Hocalara maaş bağladı ve bu emre karşı gelenlerin yola getirilmelerini bildirdi (221a). İster zenginlerden, ister fakirlerden olsun herkes çocuklarını okula göndermeye mecbur kılındı. Bakımı yapılmayan ve harabeye dönmüş medreselerin tekrardan inşa ve yenilenmesini istedi (221b). Subhan Kulu Han zamanından kalan vakıf memurları yerine yeni ve güvenilir memurlar yerleştirilmesini ve her birinin masrafı için vakıf şartlarına göre maaş bağlanmasını emretti. Adamlarına dedi ki şehir ve köyleri iyi bir şekilde arayın, adaletli kadıları ve iyi bilimli insanları bulup benim yanıma getirin, onları vazifelere yerleştiririz ta ki herkes hakkı olan işi ele geçirip millete iyi bir şekilde hizmet göstersinler. Şeyhleri hankahlara yerleştirip halkın gözünü sünnetlerle açıp ve bidatten uzaklaşmasını, bilhassa Nakşibendiye tarikatı ki ehli sünnet ve'l-cemaate yakın bir tarikat bilerek bu yolun insanlar arasında yayılmasını istedi. Evet, Nakşibendiye tarikatı ile Hazreti Muhammed'in sahabelerinin hareketleri arasında hiç bir fark ve ayrılık yoktu. Şöyle ki her bir insaflı kişi bunu iyi biliyor ve hiç şüphem olmadan diyorum ki bu bilgi insaflıların elindedir.

Yazarın Mesnevisi

Ahmet'in dinini kabul eden her an kes
Nakşibendi'ye tarikatından uzaklaşmaz

Kalem levha mahfuza kırılıp yazmış
Bu tarikatın sözü güzelliğini çizmiş

Zincirin helkeleri gibi devam dur bu silsile
Yüzlerce aslanlar bağlı her bir halkasına

Tüm şeriat çölünde yaşıyormuş o aslanlar
Baş koymuş bu tarikata çöllerde yaşayanlar

Allah’ın ibadet zincirinde bağlanan kişiler
Allah için her şeyi fethi etmişler o aslanlar

Tek Allah’ın dağından başka yoktu yerleri
Tilki sıfat insanlardan yoktu hiç korkuları

Çakkal sıfatlardan her zaman korkman lazımdır
Aslan olsan da bu kavmi köpeği olman lazımdır

Min ohubu o min teşebbüh hükmüyle
Birlikte ol ey insan Allah aslanlarıyla

Cehalette el o ayağı olmayan gibisin
İyilik denizlerinde rahat yüzersin

Eğer dervişlerden bir sonuç istersen (222b)
Kovsalar kapıdan girersin pencereden

Tuz madeninde göremezsin zerre toprağı
Onlarla bulursan kendine temiz tuz gibi parlağı

Ashabı Kaf sakat köpeği onlarla gitti
Bırakmadı yolu yaraları kendini dost etti

İki üç gün iyilerle yakın oldu beraber
Yar oldu iki âlemde yürekten sevdiler onlar

Elhemdulla ulaşmış herkes istediğine
İyi ki girmişim Nakşibendi tarikatına

Humulî şartsız olmuş Türkün kölesi
Lâik değil ona bu padişahlar kapısı

Kerimler lütfu sürfesinden herkese
Yetişir birazekmek kapılarını çalarsa

Bereketli olan ilkbaharın yağmur suları
Toplanıp sular beraber çiçek o dikenleri

Soğuk su derman olur sıcak susuzluklarda
Lezzeti çok olur karşı gelir sıcak zararlarında

Şöyle diyorum Hocalardan bir hikâyeyi
O vilayet sultanından bu haber rivayeti

Beha vadindir din o milletin imamı
Ondan bana yadigâr destanın tamamı

Bizim tüm yolarımız din sultanının yoludur
Dış ve içimiz o kişinin sözünden doludur

İnkâr etmek bu yolu bize zarardır
Bu yol şeriat kemalinden doludur

Bu yola çıkan derviş kabul olmuşsa eğer
Başka dönmez bu güzel yolundan değer

Herkes bilir ki geçer bu vefa sız ömür
Ne kadar iyi olsan da yaparsan gurur

Suç denizinde balık gibi düştüğünde (223a)
Çıkarırsın yürek feryadını karanlıkta

Onların lütfudur dertli değilsin her zaman
Zarar görmezsen Nakşibendi'ye tarikatından

Ayaktan kalan insanlara el uzatır onlar
Suçluların suçunu kendilerine görürler

Tövbe suyuyla abdest alıp yıkasalar hem
Dar altında gelirdi kimse etmezdi rahîm

Allah'ım bana iyi kullarının hürmetine
Eğer kötüyüm iyi yolu göster bana

Sonunda ki emrinle alsalar canımı
Nakşibendi'ye tarikatına bağla revanimi

Sünnetin ışığı o cemaatin yoluna girmemi
Nasip et bana Lütfi'nden suratı müstakimi

İmanla canımı alıp toprak altına beni
Aç yüzüme revze-i Rıdvan kapısını

Mezardan başkaldırdığım zaman bana
Yer ver bana Ahmet'in levhasının altına

Mahşer günü iyi insanların Lütfi'nde
Rezil etme hatun o erkeklerin içinde

Arz ediyorum alma benden safa ışığını
Nasıp et Muhammed Mustafa şafağını

Nakşibendi'ye büyüklerinin hürmetine
Nasıp et şefaat onların kerem o Lütfü'ne

Ömrümü bunlarla geçirdim her zamanımı
Mahşer günü etme yerimi cahiller yanını

Tüm gelip geçen ashabın ruhlarına
Hepsi eğmiş başını bir şekilde sana

Hepsi bir yaratıcı yaratanın kuludur
Hepsi bir lütfu eden Mihriban zerresidir

Hepsi bir güneşin gölgesi altındadır
Korkudan her biri başkasının yanındadır

Bağışla ey Allah'ım feyzinden cümlesini
Sen istediğin şaraptan doldur camlarını

Ben onların lütfeden böyle sarhoşum
Yazar sensin kaleminle af et bu masum

Onların sevgi fincancıdan ver bana şerbet
Bu cemaatin şarabından ver bana vahdet

Dedim o yazdım bu cemaatin tüm hasletini
Biri okusun o duysun o söylesin sırlarını

En sonunda almaya gelseler banim canimi
Kapatsam gözümü desem şehadet kelimesini

Saadet sahibi Nakşibendiye tarikatını kabul edip bu şekilde Cehriye tarikatını ki Mustafa sünnetine yerleştirilen yenilikler ve bidatleri yasaklanırdı. Böylelikle Gazi Emir Masum'un zamanında Nakşibendiye tarikatı iyi bir şekilde insanlar arasında yer aldı. Başka tarikatlar gün geçtikçe zayıflamaya başladı. Önceden zikir sessizdi ama bu zamandan sonra zikir yüksek sesli yapılırdı. Bu zamanda cehriye tarikatının yaşayan büyük şeyhleri Hazreti Kutb-ul vakit İslâm şeyhi Mevlevi Hüdaydad Harezmî Mir Mahdum Sarpuli ve başkaları vardı. Bazıları köşeye çekilerek (224a) ve bazıları gurbet diyarlara sefer ettiler. Özetle diyorum ki Emir Masum milletin derdine deva ve ihtiyacına çare olarak kimsenin kimseye ihtiyaç duymasını sona erdirmiştir. Onun

bereketinden çok şeyhler irşat makamında yer aldılar. Allah'ın yarattıklarına doğru yolu göstermek için çok çaba gösteriyorlardı, Kötü nefisleri iyilikle temizlenilmeye el uzatmışlardı. Bu cemaatin tanıtma zamanı gelir, inşallah Allah'ın fazlıyla ve Sahih-i Buharî rivayetlerine istinaden her Müslüman için mükemmel bir belge ve her hâkim için adalet kitabıdır. Daha önceki alimlerin görünüm ve örnekleri ve Buhara fakihlerinin fetvasının özeti ve Semerkand âlimleri fetvasıyla müzeyyen, son derece kıymetliydi. Nadir ve mükemmel âlimlerin tüm mahrum memleketler yani Buhara'dan Hisar (224b) Şadman'a ve Belh'ten Semerkand ve Lebab'a kadar insanlar meclislere ve mahfillere çoğunlukla şeriat sorunlarını ve tarikat sıkıntılarını bu kitabın rivayetiyle çözüp itaat ediyordular.

Yazarın Şiiri

Şeriat geleceğinde sonsuz saygılıydı
Buhara harem türbesinin kapısıydı

Kara yüzlere safa ışığı gibiydi
Milletin görünümüne ışığını alsaydı

Semerkand'da yaşayan Semerkand'ılar
Zamanında cennetten gelen adam gibidirler

Hisar o Şadman Belh o Karşı şehirleri
İslam dünyasına bereketlidir mekânları

Rabitak o Sarhas, Mehne o Pencab'a kadar
Merv olmuştu hepsine Hoca Lebab'a kadar

Gençlerin yüzü ve yaşlıların gözelileri gibi
Baykuş okuyordu kuşlar arasında bülbül gibi

O kişinin adalet güneş ışığını parlaklığı
Parlatmıştı Kış o İstirüşen şehirlerini

Camiler yeryüzüne o kişinin bereketiyle
Düzelmiş hayat evi herkese mimarlarıyla

Hankahlara sefa hüsnü ruh bölgesinde
Sanki çalmışlar saraylar güzelliğini içlerinde

Allah'ın kulları içinde her zaman bahsi olmuş
Buhara şehri Kaşhar şehrin kıblesi olmuş

Onun adlından yayılmış adalet ışıkları
Tırnakla açıyorlardı kötü bağlılıkları[52]

Dervişler sultanının var olan lütfeden (225a)
Su içiyordular kurt o kuzu tek çeşmeden

Adaletinden zayıf kuş o serçeler
Rahatlıkla inanmışlar tüm kartalar

Medreseler olmuştu temiz kalp çocuklardan
Cennet gibi dolmuştu hür hasletle gözlerden

Cennette yaşarken gibi yoktu dünya üzüntüsü
Sıkıntılı insan sıkıntıları bitirip adam olmuştu

Olmuştu harem bağı gibi yeşil tüm cihan
Kanat kırılan kuşlar yaşardı rahat her zaman

Amu derya akışından Seyhun akışına kadar
Yeryüzü olmuştu yeşil o çiçeklerle muattar

[52] Eserin S nüshasında (açıyorlardı kötü bağlılıkları Tırnakla).

İyilikle bize gelmek için kanat açarlardı
Gökyüzü yağmuru zer gibi bu alama gelirdi

Sevgisi insan içinde yer alıp hayran olmuştu âlem
Allah hayrından versin ona vallahi alam

Yeri olsun daima huldu berin revzesi
Mağfiret etsin Allah o üstüne olsun gölgesi

Kısacası şöyledir ki Emir Masum tövbe yoluna çıkıp şeyhlerin yolculuğuyla beraber Allah'ın iyi kullarından biri olmuştu. Sonra günden güne Allah'ın kullarına hizmeti fazlasıyla ilerlemişti. Âlimler Allah'ın şükürlerini yere getirip şöyle demişler ki bu adamda tövbe işareti parlamış, kölelik kalbe sahip olmuş, bu sıfatlar onun sadık olduğunu gösterir. Böylelikle hayatını devam ediyordu ki babası tarafından Buhara Sarayı'nda çağrıldı. Bu istekten sonra Buhara şehrine varıp babasının tahtına sahip çıktı ve emirlik tahtına oturdu (225b).

İkinci Açıklama: Şah Murad'ın Savaşları, Fetihleri ve Diğer Faaliyetleri

Emir Danyal 1785 yılında bu vefasız dünyadan ebedi dünyaya sefer etti. Emir Masum Şah Murad babasının ölümünden sonra Buhara tahtına oturdu. Belirttiğimiz gibi tüm Cengiz Han yasasını ve bidatlerini ortadan kaldırdı. Diyorlar ki o zamanda bidatler nedeniyle haraç toplayanlar ve esnaflardan büyük Hocalara kadar büyük meblağlar uygun görülenler ve görevli insanlar tarafından vergi olarak padişahın hazinesine gönderilirdi. Bütün bu vergi şeklinde gelen miktar her gün yarım sır (3,5 kg) altın olurdu. Emir Masum onların hepsini fakirlere, dervişlere ve halka bağışlıyordu. Tüm bölgedeki seslenen görevlilere emretti ki haraç, aşar vergisi ve zekât toplayıcı kişilere desinler ki bundan sonra her şey şerait-i İslam ne derse öyle yapılmasını sağlasınlar! Fakirlerden ve gücü olmayanlardan hiç bir şey alınmasın (226a) diye buyurdu. Şeriat kanununu yerine getirdikten sonra ordusuna ve askeri sistemine iyi bir şekilde düzen verip elbise ve yemeklerini düzgün bir şekle getirdi. Askerlerin maaşının toplanan zekât ve aşar vergisinden verilmesini emretti. Bundan sonra kardeşlerini ki toplam on iki kişi idiler, onlara babaları gibi davranıp her birini ayrı şehirlere emir olarak gönderdi.

Kardeşlerinin içinden Sultan Murad Bey'i, ki diğerlerinde büyüktü, Kermine vilayetine hâkim tayin etti. Tohtamış Bey'i Karşı vilayetine, Mahmut Bey ve Rüstem Bey'i Semerkand, Ömer Koşbegi'ni Merv'e hakim olarak gönderdi. Onlara uzun tavsiyeler ve vaazlar edip dedi: Hiç bir zaman Allah'ın dediklerinin dışında bir iş yapmayın diyerek her birine vazifeler verdi. Ebu'l-Gazi Han, ki Astarhanlılar hanlarından biri idi, Rahim Han'ın vakıasından sonra Emir Danyal'ın yarlığına (226b) mensup olmuştu ki o zamanlar Özbek kabileleri arasında şöyle bir kural vardı ki hanlık Cengiz Han soyundan gelenlere mahsustu. Kimse han olamıyordu meğer Cengiz han soyundan olursa. Emir Masum Şah Murad bu bağlılığı ortadan kaldırdı ve Ebu'l-Gazi Han'ı hanlık makamından azletti. Sonra saygıyla kendi doğduğu yere gönderdi ve dedi: Bundan sonra her şey şerait-i İslam kanunlarına göre olacak ve kimse bu konuda bir şey söyleyemez diyerek kendisi emirlik makamına yükseldi. Saltanat işlerini düzenledikten sonra ilk yaptığı iş leşkeriyle Merv ve Arm Tuman şehri arası, iki mezhebin, yani Ehl-i Sünnet ve Şiilerin sınırı kabul edilmişti. Sefevi devletinin kuruluşundan bu zamana kadar nerdeyse yaklaşık üç yüz elli yıl (227a) olmuştu; Ehl-i Sünnet elinden alıp Şiiler Ehl-i Sünnet'in tüm medreselerini, camilerini kapatarak hüküm sürüyordular. Emir Masum Şah Murad leşkeriyle o topraklara savaş açtı. Böylece birkaç kez o toprakları almak için çaba gösterdi. Sonunda Merv, Meşhed, Nişabur, Şirvan, Şemhi ve başka birkaç şehri ele geçirip o kavmin başını cihat kılıcı ile kesti. O zamanda Merv'in hâkimi, şeytanın halifesi ve Allah'ın gazabına kalmış Bayram Ali Han Kaçar'la, ki Ceyhun Nehri'nden Irak'a kadar onun elinin altındaydı, Emir Masum defalarca savaştı (227b). Onları kalelere sıkıştırdı ve sonunda o bölgedeki tüm kaleleri fethetti. Onların şan ve şevketli erkek ve kadınlarını köle ve cariye yaptı. Tüm mallarını ganimet aldı ki hatta o zaman kuraklık ve kıtlık yıllarıydı. Ama Emir Masumu'un elde etiği bu zaferden dolayı her şey bollaştı ve ucuzladı. Mâverâünnehr halkı, ki çok zor günler geçirip aç ve susuz ve belalar altında esir idiler, bu savaşı kazandıktan ve ganimetleri ellerine geçirdikten sonra o esaretten kurtuldular. Ayet-i Kerime (Bütün bunları karara bağlayacağı gün herkes kendini kurtarma derdine düşecektir, herkes yaptıklarının karşılığını tastamam bulacaktır. Hiç kimseye zerre kadar haksızlık edilmeyecektir, 16: 112).

Bu ayet Merv şehrinde yaşayan tüm millete göre bir ayetti ki tüm kuvvet ve kudretleriyle Mâverâünnehr leşkerine karşı gelemeyerek gündüzlerini gece kılmak çok

zordu, ta ki 1787 yılında Cenab-ı Şah Murad leşkerinin içinden en iyi ve genç askerlerini seçip Buhara'dan Merv tarafına yürüdü. Askerlerin çoğu iki atla hareket edip gizli yollardan, kimsenin haberi olmadan Ceyhun Nehri'nden geçip o bidatçiler ve zelil olanları yok edip o bölgeyi onlardan temizledi. Toprakları başlarına serdi ve pek çok ganimet ele geçirip merkezine geri dönmeye karar verdi. Merv hâkimi Bayram Ali ihtiyatla casuslarını İslam leşkerinin ardından gönderdi ki onları Buhara'ya kadar takip edip Şah Murad'ın Buhara'ya döndüğünden emin olmadan dönmeyin diyerek emretti. Casuslar emredildiği gibi İslam leşkerini Çarbekir'e kadar takip edip geri döndüler. İslam leşkeri Amu derya'dan geçip yurtlarına kavuştular. Aynı zamanda takip olunduklarını Şah Murad'a söylediler (228b). Şah Murad bu haberi duyar duymaz leşkerini toplayıp akşam Buhara'dan güneş gibi batıya doğru yürüdü. Sabah erkenden Karakul'u geçti ve aceleyle sel gibi akıp Çarcuy şehrinden beş bin genç askeriyle bir gece ve iki gün içinde kendilerini Merv topraklarında buldular. Oraya girdikten sonra pusu kurup leşkere saldırdı. Bu saldırının düşmanlar gaipten geldiğini düşündüler. (Bayram Ali)[53] casusları (229a) Şah Murad'ın Buhara'ya vardığı haberini vermişlerdi. Ama casuslar Merv'e döner dönmez Gazi Şah Murad Merv'e geldi. O gün Bayram Ali bir meclis topladı ve bu mecliste casusların getirdiği haberi kutluyordu. Şah Murad'ın leşkerinin davul sesi meclislerine kadar geldi. Şah Murad'ın Merv'e girdiği haberi meclistekilerin kulağına geldi. Şah Murad'ın leşkeri Merv'in çevresini sarmış ve böylece kâfirler devranı sona erdi. İslam devleti kudreti ele alıp İslam sancağını kurdular. Bayram Ali'nin tedbirsizliği devletini kaybetmesine sebep oldu. Bu iş Muhammed Emin'in sihirbazlıklarından biridir denildi, hâlbuki bu ihsan Şah Murad tarafından Şiilerin nasibi olmuştu. Böyle diyerek duyuruculara dedi: Kendi yanındaki askerlerden beş yüz asker seçip Şah Murad'ın karşısına çıktı. Bu Firavunun hali bu Ayet-i Kerime ile iyi bir şekilde anlatılmış. Ayet-i Kerime (Bunlar aslında bir avuç azınlıktır, ama bizi çok kızdırdılar ve biz her zaman uyanık bir topluluğuz, 26: 54, 55). Bu cemaat yolları yağmalayarak geri döndüler (229b). Savaş açıp çok İslam leşkerinin başlarını keserek şehit ediyordu ki o gün Şah Murad'ın kurduğu pusu yerinde yakalandılar. Şah Murad İslam mücahitleriyle dört kenardan Allah Ekber diyerek yağma fırkasına saldırdılar. Bayram Ali bu hali gördüğü zaman anladı ki bu bir pusu imiş ve İslam emirinin savaşını gördü ve hayran kaldı. Aklı başından gitti. Anladı ve askerlerine

[53] Bayram Ali ismi eserin S nüshasında mevcut değildir.

dedi ki, her ne olursa olsun şimdi ölene kadar savaşın! Namusumuz için ölmemiz lazımdır. Evet, şöyle ki o yerde kale ve duvar yoktu, böylece çaresizlikle dört yandan İslam gazilerinin oklarına kaldılar. Askerler kendilerini feda ederek Bayram Ali'nin söylediklerini kabul edip itikatsız ve boş yolda kendilerini şehit olmak ümidiyle feda ettiler.

Mesnevi

Esir olmasını anlayan tilkiler gibi
Saldırıyordu avcısına aslanlar gibi

Kartal pençesine düşen serçe gibi
Tırnaklarıyla vururdu kartal kanaatini

Feda ettiler öldürmek için kendilerini
Şehit olmak ümidine doktular kanlarını

Ciğersiz ecel kahramanlar işlerindendir
Sözlükten geçirip şarabı cam doldurdular

Herkes ki candan geçip savaşa girse
El salar o pençe atar oklara o kılıca

Böyle bir şekilde gaziler ve mücahitler sevap coşkusuyla (230b) öldürmek için telaş ediyorlardı. Bu şekilde iki taraftan çoğu şehit ve katledildiler. Savaş ok halinden kılıç ve bıçak savaşına döndü. Bayram Ali'nin leşkeri ki kendileri Bayram Ali'yi koruyarak onun tarafında savaştılar, İslam leşkeri birden onlara saldırdılar. Bu saldırı esnasında Bayram Ali leşkerinden çoğu öldürüldü. Bayram Ali birkaç yerinden yaralandı ve atından yere düştü. Bir köle gibi topraklar arasında kan içinde can çekişerek kıvranıyordu. Sonunda mücahitler elinden başı kesilerek öldü. Kalan leşker İslam gazileri ve mücahitlerine esir düştüler ve tüm ganimetlerle birlikte Emir Masum'un gözünden geçirildiler. İslâm ordusu Emir Masum'un emrinde zaferle Merv'ın kalesine girdiler. Kuşatılan cemaati doğru yola ve barışa davet ettiler (231a). O cemaat bu daveti

kabul etmedi. Emir Masum da mecbur onları ve ganimetleri toplayıp Buhara'ya döndüler. Tüm bölge halkına dedi: Zafer davulunu çalsınlar! Tekbir getirerek her yeri seslerle doldurup deyin ki İslam leşkeri zafere sahip ve kâfir leşkeri yok oldu. Şairler, âlimler ve hikâyeciler bu vakıayı kitaplarına, fetihnamelere yazıp her tarafa gönderdiler. Mirza Münşi Sadık, ki o zaman fesahat alanında herkesten ilerideydi, bu vakıayla ilgili bir kaside yazdı ve takdir edildi. Burada o kasideden örnek olarak bir beyitle iktifa ettim. O vakıanın gerçekleştiği tarihi bildirmektedir.

Beyit

İslam'ın şah o gazasını keskin kılıç ucuna
Kölelerin başı kesildi o dar altına atıldı

Bilenlere kapalı değil ki yukarıdaki beyitte bu vakıanın tarihi gizlidir (231b) bu olay 1787 (h 1201) yılında gerçekleşmiştir.

Bayram Ali Kaçar Oğlu Muhammed Hüseyin'in Tahta Çıkış Olayları

Merv şehrinin ahlasi Bayram Ali vakıasından sonra Bayram Ali'nin oğlu Hacı Han lakaplı olan Muhammed Hüseyin'i Meşhed şehrinden Merv şehrine getirip kendilerine hâkim tayin ettiler. Hacı Han teklifsiz bir gençti, lükse düşkün ve maneviyattan uzaktı ama çeşitli faziletlere, türlü esnaflara sahipti. İyilikleri isteyen kötülüklerden uzak ve Şii mezheptendi. Ama ifrat ve tefritten hoşlanmıyordu ve mezhebî aşırılıklara itiraz ediyordu. Hükümet etmeye hazır değildi. Her zaman İmam Rıza'nın türbesinde itikâf ediyordu, birçok kez umre ve hacca gidip Hazreti Ali ziyaretine müşerref olmuştu (232a). Merv ehalisi onun yüzüne hükümet kapısını açmışlar, mal ve canlarını o mahdum zadeye teslim etmişlerdi. Hacı Han Merv şehrine geldikten sonra Şeyhülislam Mevlevi Abdulhay Hoca'nın Semerkand ve Firdevs meclisinde âlimlerle sohbet etmeye girdiği zaman görmüştüm ki bahis ve tartışma alanında çok zayıf biriydi. Her halde meclislerde herkes onun ne yapıp ettiğini biliyordu. Ama âlimler herkesten çok ona öncelik verdiler. Güzel yüzlü, uzun boylu ve kara saçlıydı; konuşmayı iyi bir şekilde yapıyordu (232b). İşaret olan âlimlerin Hocası Şeyhülislam o kişiye çok onur verirdi. Gelelim asıl mevzuya, şöyle ki Emir Masum Bayram Ali'nin olaylarından rahat oldu. Sonra ömrünün geri kalanını ayrı ayrı bir şekilde bölüp, bir yılını cihat ve savaşa

çıkıyordu. Aynı şekilde diğer bir yılı Mâverâünnehr civarındaki yolsuzlukları cezalandırmak için planlamıştı. Böylece bir yıl İran'a ordu gönderdi ve diğer bir yılı Şehrisebz ve Belh şehirlerine birkaç kez leşkeriyle yürüdü. Düşmanlarına kahir olarak onları mağlup etti. Böylece tüm bölgede adalet ve emniyet sağladı. Kötülük ve ayaklanma kapısını kapattı. Tüccarlar her ülkeden Mâverâünnehr, Buhara, Hutay ve Hutan'a gelirlerdi. Mesela batıdan Rum ve Yemen (233a) doğudan Çin ve Hindistan'dan iyi ve nefis kumaşlar geliyordu. Her şey ucuzdu; halk, yani fakirler zenginlerin rahatlıkla birbirinin yanında yaşardı. Kimse kimseye zulüm edemiyordu. Keneges şehrinin şerir ve ahlaksızları, Şehrisebz ve Belh'in zalimlerinin hepsi Emir Masum'un adaletine baş eğmişlerdi. Panter huylular kendilerini aciz bulmuşlardı, o kişinin lütfundan şarabın yerinde zehir ayaktaydı. Bu durumdan sonra Hisar-ı Şadman vilayetinin tümünü eline alıp kendi topraklarına kattı. O bölgenin hükümetini Muhammed Yar Bey Yüz oğlu Seyit Atalık Bey'e teslim edip kendisi Belh şehrini fethetmek için Belh üstüne yürüdü. O ülkeyi ele geçirdi. Tüm Belh şehrine hâkim oldu. Afgan hükümdarı Mansur'u, ki Kabil padişahı tarafından hâkim tayin edilmişti, mağlup etti. Onun acımasızlığı ve zalimliği yüzünden, ki zayıflara zulüm etmesi nedeniyle, kısas edip insanlara ibret olması için darağacına gönderdi.

Şiir

Gerçi bu dünya afetler mekânıdır
Bir yandan cezalandırma evidir

(233b) Emir Masum'un Akça şehrini fethetme olayı ile Emir Reşit Seyit'in zamanında Belh şehrini fethetme hikâyesini ilerleyen kısımlarda ele alırız inşallah. Emir Masum'un hatırı Şiiler imareti (Merv şehrinden)[54] ve Şehrisebz'in hâkimi Bek Nazar elinden rahat olduktan sonra her yıl iki ya da üç defa o şehirlere Şiileri ve Kenegesleri tedip için harekete geçti. Her defasında zaferle Kiş memleketine kadar vararak o ülkenin hâkimi Bek Nazar Divan Beki Keneges oğlu (234a) Niyaz Ali Divan Bek'inin bahşişleriyle ve dalkavukluğuyla karşılanıp geri dönüyordu. Ama her defasında bir ya da iki küçük şehri fethedip kendi topraklarına katıyordu. İla ki tüm bölgeyi feth edene kadar, ama bu Merv ve İran'ı fethetmek işiyle meşgul oldu.

[54]Merv şehrinin ismi eserin S nüshasında mevcut değildir

Bayram Ali Olayından Sonra Merv Ahalisinin Korkusunun Beyanı

Merv ahalisi Bayram Ali'nin oğlu Hacı Han'ı kendilerine hâkim seçtikten sonra isyanlarına devam ederek zor altında yaşamak durumunda kalmışlardı. Her ne kadar ki hâkim onlara nasihat ederek diyordu ki bizim iyi yaşamamız Buhara padişahlığı sayesindedir. Ehl-i Sünnet mezhebini kabul etmemiz haktır. Şii mezhebi hak değildi. Ama Şii büyükleri ve Şii halkının kadın ve erkekleri bunu kabul etmeyip hâkimlerini Afgan padişahı Timur Şah'a dilekçelerle mesaj göndermeye mecbur ettiler. Kendi namuslarını Kabil padişahına teslim ettiler; ama faydası yoktu. Merv ahalisi Afgan padişahının kahrı ve zararından başka bir şey görmediler. Başka biri de yoktu ki onlara yardım edebilsin. Mecbur kaldılar ve kendilerini hâkimlerinin eline atarak dediler ki her şeyi sen bilirsin! Biz sana tabiyiz: Hacı Han da bu gelişmeden hoşlanıp güzel konuşan elçiler ve yumuşak konuşan sefirleri Buhara hilafet dergâhına gönderip arz etti. Zayıflar ve küçükler (235a) için şefkat etmek lazımdı, büyükleri zalim olsa da küçükleri günahsızdır. Eğer insanlar ceza hak etmiş olsalar da hayvanlarının merhametinize ihtiyaçları vardır. Halifenin merhameti ve şefkati Allah'ın kullarına şarttır. İsyancıları af etmek halifenin lütfudur.

Mısra: Kerimlere kerem etmek zor değildir

O ahalinin yalvarışları ve muhtaçlıkları haddinden aştı. Emir Masum (bunların isteklerini kabul edip)[55] dedi: Her bir şeyi Şerait-i Mustafa'ya göre yapın diyerek İslam alimleriyle meşverete girdi. Sonra dedi: Bundan sonra siz neyi uygun görürseniz öyle olsun! İslam alimleri ve Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat büyükleri emire şöyle cevap verdiler: Ehl-i Sünnet büyükleri İslam dinine göre tahkikat ve inceleme yaptıktan sonra çok delillerle Şii mezhebini tekfir ederek bu mezhebi mürtet mezhep ilan etmişler. Çünkü bunların babaları ve ecdatları Safevilerin (235a) saltanatı zamanında hak dinden çıkıp bu mezhebe dönmüşler. Kendilerine zulüm etmişler. Ayet-i Kerime (sonra onu az bir fiyata, birkaç dirheme sattılar, 12: 20). Sonra bu kabülle yaşamışlar. Buna göre bu grubun mezhebi o zaman itibarlıdır ki babalarının eski dinine dönseler. Gerçekten kalpleri ve dilleriyle Ehli Sünnet mezhebini Şii mezhebinden üstün bilseler. Yoksa onları kılıçlarla yola getirmek lazımdır. Bu dediklerimiz tüm Ehl-i Sünnet ve'l-cemaatin

[55] Bu kelimeler s nüshasına kullanmamıştır.

fakihlerinin yorumlarıdır. Emir Masum bu âlimlerden gelen fetvaları elçiler aracılığı ile Merv şehrine gönderdi. Elçilere dedi: Onlara deyin ki bunu kabul etmeyen herkesin, İslam gazileri kılıcıyla imansızların başı kesilir. Çünkü sizin mezhebiniz Hadis-i Mustafa'dan uzaktır. Bakisi el-selam ala min etbeu'l-Huda (236a). Merv ahalisi bu gelen mektuptan haber olup anladılar ki Ehl-i Sünnete tabi olmazlarsa o zaman ehli Sünnetin elinden kurtulamazlar. Buna göre tüm küçük ve büyükler, hâkim, mahkûmlar; kadın ve erkekler hepsi ittifakla Şii mezhebinden nefret ederek uzaklaştılar. Ehl-i Sünnet mezhebinin hakikat olduğunu kabul ederek dediler ki bundan sonra tüm Merv halkı olarak Buhara hâkimine itaat ediyoruz diyerek Buhara'ya elçiler gönderdiler. Şah Murad'ın Merv'e gelmesini istediler. Emir Masum bu haberi duyduktan sonra çok mutlu oldu ve sabah rüzgârı gibi Ceyhun Nehr'inden geçip karanlıkta kalan Merv topraklarını İslam ışığıyla aydınlattı. Merv ahalisi ve Hacı Han tüm büyüklerle Emir Masum'u karşıladılar. Tüm ahali küçük ve büyükler Ehl-i Sünnet elbiselerini seçip Şii elbiselerini kendilerinden uzaklaştırdılar (236b). Böylece Merv'in fethi ve Ehl-i Sünnet mezhebini seçmiş oldukları tüm çevrede yayıldı. Her yerde, yani yerden gökyüzüne kadar duyuruldu. Emir Masum Merv ahalisinin Merv şehrini terk edip Buhara'ya yerleşmelerini ferman verdi. Bunların içinden iki veya üç mahalle Sünni ve Hanefi mezhebine mensuptular ki bunlarla beraber çok az Şiiler de devletten burada kalmalarını talep ettiler. Onların büyüğü Lütf Ali Han ve kalmak isteyenler o yerde kaldılar. Ayet-i Kerime (onlar nice bağları, pınarları, ekinleri, o güzel kökleri ve eğlenip durdukları nimetleri geride bıraktılar, 44: 25, 26).

Diyorlar ki o zaman neredeyse yaklaşık 20.000 hane Merv şehrinden Buhara şehrinin çevresine ve Mâverâünnehr'e yerleşmişler. Emir Masum bu bölgenin ta Serahs şehrine kadar kardeşi Ömer Bey Koşbigi'ye (237a) teslim etti. Birçok güvenilen adamları Buhara'dan Merv şehrine taşıttı. Böylece İran ve Turan arasında tekrar irtibatalar kuruldu. Buhara Merv ve Merv Buhara ve İran Turan yâda Turan İran oldular.

Yazarın Nazmı

Sünnet mezhebi dünyada oldu aşikâra
Buhara Merv oldu o Merv da Buhara

Onun lütfu ile oldu şad o mutlu Şiiler
Teşyi o sünnet ahalisi oldu yârenler

Şiilere verdi mal o minval o ihtiram
Oldular al Ömer o Ali cümle tamam

Şahı Masum'un büyük ihsanıyla
Ali'den Ömer'e fark etmezdi bile

Ebubekir Osman o Haydar
Fatima'nın alisi aslanı beşer

Bir birine kaynadılar dört yâran
Dünyada sekiz Cennet oldu namayan

O zamanda eğer sen hayatı bulsan
Cennetlik olurdun hayatta ölmeden

İhlal kapısı bağlandı her yer o mekânda
Koyunla kurtlar yar oldular çobana

Kızıl baş oldu rahat Özbekler yağmasında
Av alanına ördekler kartallardan âmânda

Sefa içinde sefa beraber Aymak'la Tacik'i
Şöyle bir çini bardağa sütle kaymak gibi

Nasıl bir zaman o nasıl bir davrandı(237b)
Buhara'dan Ducan'a kadar amandı[56]

[56] Eserin Nüshasında (Buhara'dan Ducan'a kadar cennet gibiydi).

Şimdi Sünni o Şii'den yoktu bir haber
İmanla yemin ederim herkesti beraber

Bizim Sünni olmamız atalarımızdan
Şiiler olmuştu fesada cahiller elinden

Sünni o Şii gurubu içinde her zaman
Din bereketinden takva olmuştu ayan

Sünnet ehli etti onlara yardımlar
Teşyi zalimler elinden azat oldular

Eğer Şimir ehli çalarsaydı ışığı
Ali evladından alırdılar ucunu

Mezarın ziyaretçileri kendilerine
Yüzleri su gibi içleri yanar ateşine

Her yerde gitselerdi boğulurdular
Kurulan ıslağı fark etmezdi kimseler

Sünnilere Behaviden verirdiler yemini
Şiilere verirdiler imamlar şekerini

Deyyuslar eğer millete verselerdi ziyan
Akrabalar gibi işlerinden ayrı mekân

Eğer Şii imamların ruhlarına etse yemin
Sünni de Behaviden ruhlarına eder yemin

Humulî bilerek bu sırları aşikâra etti
Hiç bir zaman bilmeden demez bir ayeti

Emir Masum Şii olayı ve Horasan memleketinin büyük bir kısmını fethinden sonra şehirlerin anası olan Belh ve Bedehşan şehrini fethetmek için (238a) tedbir aldı. Keneges cemaatinin isyanlarına son vermek için defalarca Belh'e ve o şehrin çevresine ordusunu gönderdi. Her yıl bir yâda iki kez Şehrisebz'in üstüne ordusunu gönderdi. Kiş beldesinden Kitap beldesine kadar ele geçirmişti. Böylece Bek Nazar'ın itibar ve kudretini geri döndürmek için çabalıyordu. Şöyle baktığımızda belli olur ki o bölgelerin çoğu bu namdar padişahın tasarrufuna girmişti. Her defa savaştan ve mücadeleden döndüğünde ehli şeriat emrettiği gibi haraçla dolu dönerdi. Bir seferinde değişik bir hareket edip Ceyhun nehri'nden geçip Belh şehrine saldırarak ve yağma ederek o toprakları büyük bir orduyla kuşattı. Şehirde yaşayan insanların ah ve figanlarını gökyüzüne kadar çıkarttı. Şehre saldırıp Belh ve çevresindeki Meymene, Andhuy, Şibergan, Serpul ve Sançarak (238b) şehirlerini fethetti. Bu fethiler esnasında Belh şehrinde bulunan Hazreti Ali mezarını da ziyaret etti.

Yazarın Şiiri

Edepsizlikle alamazdı kimse onun adını diline
Ilı ki Cibril getiren Kevser suyunu alsa ağzına

Ben bilmiyorum ki onun zati melek mi ya beşer
İsmi rabbi celille ismiyle ayin diyebilirim bu kadar

Herkes itaat altına girdi ve haraç vermeye mecbur kaldılar ve o şehrin ahalisine Hazreti Ali hürmetine merhamet ederek onları kendisine tabi etti. Ama aslı şehrin nefsini ele geçiremedi. Çünkü üç ya da dört bin Afgan, Kabil ve Hindistan padişahı Timur Şah tarafından Bek Serdar emrine Belh şehrinin Çihl Kore denilen bir küçük şehirde kalmıştılar. Elbette onlar da çok zor bir şekilde canlarını kurtardılar. Timur Şah dergâhına elçiler gönderdiler. Şöyle dediler ki hiç bir yer kalmamış ki Emir Masum'un leşkeri ve atlarının ayağı altında ezilmemiş olsun. Eğer Hindistan padişahı hemen bu kölelerin ahına yetişmezse (239a) padişah bilir ki Emir Masum ele geçirdiği her yerin tüm insanlarını başka bir yere nakleder veya hepsini öldürür diyerek geçmişte Horasan, Meşhed, Nişabur ve İran'a ait olan başka şehirlerde gerçekleşen olayları söylediler. Böylece Belh ahalisi namuslarını Kabil padişahının eteğine attılar. Hindistan

padişahının Belh şehrine gelmesini istediler. Böylece bazı Özbek sultanları, mesela Hocend hâkimi Hudayar Bey Yüz, Kiş valisi Niyaz Ali Divan Beki ve Urgut emiri Yoldaş Pervaneci elçilerini Timur Şah'ın dergâhına gönderdiler. Mâverâünnehr'i ele geçirilmesini istediler. Timur Şah da bu haberleri duyduktan sonra Belh ve Mâverâünnehr'e gitmesi için tüm devlet adamlarını ve Afgan hanlarını dergâhına (239b) toplayıp onlarla bu mevzuyu görüştü. Onlara ne yapabileceklerini sordu.

Ahmet Şah Oğlu Timur Şah'ın Emirleri ve Vezirleriyle Meşvereti, Belh Şehrini Fethi ve Emir Masum'la Savaşmak Maksadıyla Hareket Etmesi

Timur Şah'ın mecliste hazır olan herkese demiş ki kim ki bu olayı durdurmak için bir sözü olsa bana desin. Bu olayı savaşmadan çözmemiz lazımdır. Padişahın yakınları edeple konuşmaya başlayıp demişler. Âlem padişahı bilirler ki Buhara şahı bizimle aynı din ve mezheptendir. Buna rağmen biz onun üzerine ordu göndersek bu iyi bir durum değil, fitneye sebep olur. Şah Murad'ın takvası, dini ve gayreti sizce malumdur. Eğer (Buhara üzerine sefer açmamızı öneren) bu mektuplar gerçek değilse seferimiz boşa çıkar ve akıbetimiz hoş olmaz (240a). Eğer bize sorarsan bu seferden vazgeçmemiz lazımdır. Ama Şah ne derse o olsun! Bu mecliste Şii emirleri de hazırdı; bunlar geçmişteki olayları unutmamışlardı. Bunun için dediler ki bundan önce hem tüm İran milleti ve zulüm görenler namusunu sizin eteğinize atmıştılar. Belh ahalisi de bu gün size sığınmışlar. Bunları yarı yolda bırakmak sizin devletinizin azametinden değildir. Eğer şah himmet edip bu selin önünü almazsa ihtimal ki gelecekte düşman cesaret gösterip bir büyük orduyla sizin mülkünüz olan Kabil ve Hindistan'a kadar gelir dediler. Padişah tüm önerileri duyduktan sonra ikinci meşverete gerek yok (240b) diyerek mecliste hazır olan kişilerden ayrılıp ordu toplamak için elinin altındaki tüm bölgelere ferman gönderdi. Hindistan, Sistan, Gur, Gazne ve başka yerlerden az zamanda bir ordu topladı. O zamana kadar kimse böyle bir ordu ve debdebe görmemişti. Ona harcanan dirhem ve dinar harcını kimse duymamıştı.

Yazarın Şiiri

Öyle bir ordunun sayamazdı kimse
Parmaklar mühresi gibi sığmazdı ele

Ordunun toplamı insanların bahsiydi
Sayması akıl o hayâlardan dışarıydı[57]

Ne denize ne de şehirde sığmaz bu ordu
Balık gibi tolganındılar yerde yoktu

Ne leşkerdi bu ki Hint zer o genci
Süsleyemezdi olan tüm bu insanları

Tüm muhit gökyüzünden yer altına kadar
Kapısı felekteki ay o sayısı olmaz yıldızlar

Muhasebeci aciz kalırdı sayma azabından
Asılar aciz kaldığı gibi kıyamette günahtan

Gökyüzü dolmuştu insanlar o atlar sesinden (241a)
Yeryüzü aciz olmuştu karıncalar gibi ordudan

Savaşa gelen fillerin ayakları altında yer şevketi
Beraber olmuştu yeryüzüne dağlar heybeti

Sırada oldu ordu Hindu o Siestandan
Zayıflara bela olmuştu birkaç zaman

Cihan o Hindistan bar o düşü olan sürmesi
Ne sürmeymiş ki her yeri doldurmuş Afgan sesi

Kısacası Kabil padişahı büyük bir debdebeyle Belh şehrine ordusunu gönderdi. Bir süre şehirlerin anası olan Belh şehrinde kaldılar. (Orada yaşayan tüm insanların hal ve ahvallerini sorduktan sonra)[58] Belh şehrinin çevresine ve Mâverâünnehr'e elçilerini gönderdi. Böylece düşmanla dostunu tanımış olduktan sonra savaşa çıkmak istedi.

[57] Eserin S nüshasında (yıldızlar gibi sayması methaldir)
[58] Bu cümle eserin S nüshasında mevcut değildir.

Özbek sultanları ki önceden şahın dergâhına dilekçeler göndermişlerdi, onları Mâverâünnehr seferinde yanında görmek istedi ki o zaman hepsi yanına gelmediler. Onların bu hareketi padişahın yüreğinde büyük bir dert olarak kaldı (241b). Padişah anladı ki yaptığı meşverette ona barışmak savaşmaktan iyi diyen o adamların sözünü dinleseydi. Şimdi her şey yolundan çıkmıştı. Çünkü Belh şehrine geldiği haberleri Emir Masum'un kulağına kadar gitmişti. Emir Masum isyancıların korkusundan ordusunun bir kısmını Muhammed Emin'in emrine ve Kermine ordusunu Hoca Nakip'in emrine vererek Semerkand bölgesini korumak için vazifelendirdi. Kendisi düşman ordusunun çok olmasından hiç endişelenmeden uygun bir saat içinde Buhara ordusuyla Karşı şehri tarafına hareket edip Gülşen şehrinde çadırlarını kurdu. Timur Şah'ın karşısına çıkmak için ve onun seferini durdurmak için emirleri ve devlet adamlarıyla danıştı. Cemaatin bazı emirlerini isyancı Bek Nazar'ın ahalisini cezalandırmak için gönderdi. Kendisi kalan ordusuyla Belh tarafına yürüdü. Az zaman içinde Kalf yolunda yerleşti. Kalf yolunda birkaç gün (242a) kalıp Lebab, Çarcuy ve uzakta olan başka vilayetlerin ordusunun gelmesini bekledi. Tüm ordu bir yerde toplandı. Emir Masum'un kardeşi Sultan Murad Bey'i başka birkaç serdarıyla beraber seçip ferman verdi ki Ceyhun Nehri'nden geçerek Akça hâkimi olan Rahmet Bey'e biz gelene kadar düşmanla yüzleşsin diye söyleyin. Tüm milleti ve memleketinin büyük düşmanı olan Afgan ordusunun yağmasından koruyup milletine güven vermesini emretti. Rahmet Bek Buhara'dan gelen orduyla birlikte Sultan Murad Bey'i ve diğer serdarları karşılayıp onları yanına alarak tüm sorumluğu Sultan Murad Bey'e teslim edip ona yardımcı oldu. Neyse ki karşı tarafta elçiler Kabil padişahına haber getirmelerine (242b) ve savaş açmasını meşveret vermelerine rağmen şah aldığı kararından geçmedi. O bölgenin fethedilmesini söyleyip ordusuna emretti. Değer tarafta Emir Masum'un ordusundan büyük bir kısmı ayrılıp Ceyhun Nehri'nden geçip Akça'daki ordusuna kavuştu. Timur Şah da tüm ordusuyla Belh şehrinden hareket edip kumlu sahralardan geçip Akça şehrini ele geçirmek için yola düşmüştü. Tüm debdebeyle birkaç gün Akça şehrini seyretti. Şehrin ortasında yer alan kalenin, ki içinde Buhara ordusu yer almıştı, karşısına geçti. O kaleyi ele geçirmek için kalenin duvarlarının altında Hindistan'dan gelen ordusuna bu kaleyi fethetmek sizin işiniz diye emretti. Bu ordunun zulmünden zayıfların sesi gökyüzüne kadar gitti. Bu hali gören Buhara ordusundan bir cemaat cesur askerler sultanın yanına giderek dua aldılar. Azlıklarına rağmen Hindistan ordusunun

karşısına çıktılar. Böylece savaş başladı. Öyle bir savaş oldu ki kavga sesi mahşer günü kavgası gibiydi. Afgan ordusu kendilerinin çoğunluklarına inanarak düzensiz bir şekilde savaşıyorlardı. Böyle bir savaşın sonucu şu Ayet-i Kerime'nin dediği gibidir. Ayet-i Kerime (Bir gün Allah'a kavuşacaklarına inananlar ise küçük ordular Allah'ın izniyle büyük orduları yenmiştir Allah sabredenlerle beraber dediler, 2: 249). Böylece Buhara ordusu Hindistan ordusuna galip geldiler. Onlardan çoğunu öldürüp esir ettiler ve çok miktarda develer, silahlar ve ganimetler aldılar. Kabil padişahı bu hali gördüğü zaman çok kahrederek ordusuna emretti: Bütün orada bulunan topları yok edin! Düşman eline düşmesine izin vermeyin diyerek bir mesafe geri çekildiler. Sultan Murad Bey bu zaferden eline gelen esirler, ganimetler ve kutlu haberi Emir Masum'a gönderdi. Oraya gelmesini istedi. Emir Masum bu hali gördüğünde Akça ordusuna neşe davulunu (243b) çalın diye emretti. Kabil padişahı ordusunun başarısızlığını ve yenilmesini kabul ederek barış yolunu tercih etti. Elçilerini Emir Masum'un yanına gönderdi. Şöyle dedi: Bizim bu yurda gelme sebebimiz Belh şehrini ziyaret etmekti, savaşmak değildi. Şimdi bizimle barış yapıp iki ordunun kendi yörelerine geri dönmesi lazımdır. (Her iki taraf birbirine elçiler gönderdiler)[59]. Emir Masum çok ince yürekli bir insan olduğu için gelen elçilere Hindistan padişahı bir büyük padişahtır. Bir ömür kâfirlerle gaza yapmış, onun için bu gelişi bize misafir hükmüne gelir. Bize de misafirimize hürmet etmek düşer dedi. Cemaat içinden Buhara kadısı Ebu'l-Fer Hoca (244a) ile âlimlerden Muhammed Rahim Han'ın torunu Kiçkine Bek Mirza'nın ve diğerlerini seçip Kabil padişahına gönderdi. Afgan şahı da büyüklerinden ve âlimlerinden bir heyeti Emir Masum'un elçilerini karşılamak için onların yoluna gönderdi. Böylece birkaç gün kutlama yapıldı. Sonunda barış ve ittihat mektubu iki padişahın sonuna kadar savaşmaması için imzalandı. İki tarafın elçileri ve büyükleri kabul edip birbirlerine hediyeler takdim ettiler. Hindistan şahı hediyelerin içinde mücevherlerle süslenmiş bir büyük fili Emir Masum'a gönderdi (244b). Birkaç gün sonra biri Kabil'e ve diğeri Buhara'ya döndüler. Ehli Şia, ki bunların arasında nifak açmıştı, anladılar ki teslim olmadan başka bir yolları yoktu. Ama yine de böylece zarar görerek yaşamaya devam ettiler. İki padişahın iyi niyeti yüzünden insanlar Hindistan bölgesinden Türkistan bölgesine kadar emniyet içinde rahatlıkla yaşadılar. Allah onlara hayırlı cezalar versin âmin.

[59] Bu kelimeler s nüshasında mevcut değildir.

Yazarın Şiiri

O iki ülke padişahı bereketi elinde
Ay ışığı gibi ışık yayıldı tüm cihanda

Türkün şahı o Hint sultanın elinde
Sebze o gül güç aldı tüm bostanlarda

Adalet o sefa içinde yaşamak hali
İlkbaharın gece o gündüzü misali

Çiçekler kokusu mis gibi her yerde
Adalet işi yer almış âlemler yanında

Türk o Hindu bir yere geldikleri zaman
Bu hali gördüğüne hayran kalmış cihan

Oldu Akça Hindulara güzel vatan
Güzel yüzler güzel olur kara halden

Türk o Hindu olduğu zaman bir yerde
Kara o ak beraber olur tüm cihanda

Bu vakıa olayları için Horasan şairleri (245a) gazapla Kabil padişahının isyanı için şiirler söylemişler ki onlardan biri ise Abdulkerim Mervî'dir ki bir şiirinde şöyle demiş.

Şiir

Ey Timur şah senin yerin Hint ülkesidir
Yaşaman için sana güzel Kabil havasıdır

Türkün sultanı o Buhara emirin elinden
Horasan milleti sana geldi geçerek canından

Bir fil verip kaçma yolunu bulduğuna
Lanet olsun sana verip aldığın o güne

Bu şiirin tümünü yazmam edepten dışarıydı. O iki padişahın barışı halklarının bundan fazla ezilmemeleri için onların sadakatinden kaynaklıydı. Sağlanmış olan o barışın adalet eserleri bu güne değin, yani 1839 yılına kadar sabit ve yerindedir. Umuyorum ki bu iki büyük Hüsrev'in emri üzerinden olan bu doğru eylemleri karşısında Allah onları iyi kulları arasında kabul etsin! Kusursuz ve şüphesiz doğru düzgün haberi yazdığım için Allah beni de iyi kullarından saysın! Selam ve salat ashabının tümünün üzerine.

İki padişah arasında şöyle bir karar verildi ki Belh'in batı tarafındaki Akça (245b) ve tüm ilçeler Şah Murad Masum'a ait ve Belh şehrinin merkezi ise Kabil padişahı olan Timur Şah'a verildi. Başka vilayetler mesela Meymene, Şibergan, Serpul, Sançarak ve Andhuy Özbek hâkimi elinde kaldı. Bölgenin kalan hâkimleri her iki padişaha hediyeler göndererek kendilerini onların hizmetkârı ilan ettiler. Böylece Emir Nasrullah zamanına kadar onların gazabından kurtuldular. Rahmet Bey'in olayı ise iki padişah barışından sonra birkaç yıl Akça ilçesi ve birkaç köy onun sorumluluğuna verilmişti. Rahmet Bey bir kötü ve zalim adamdı. Emir Masum ona şefkat ve merhamet etmesine rağmen o zulmüne devam ediyordu.

Yazarın şiiri

Kabalar kabalaşır yumuşadığın zamanda
Kılıcın keskinliği düşer savaş meydanında

Yağmur eğer gelse meydan olur Ceyhun
Nerde yumuşamış görmüşsün taş sırtın

Har şeyin ham sertliği hiç bir zaman
Yumuşatamaz cennetin suyu ey oğlan (246a)

Şekerle tözün bir birine katsan beraber
Tadıp bir gör onun lezzetini ey bi haber

Zalimlere nasihat etmek gelmez senin işine
Yağ ataşa döner harareti çok olduğu zamanda

Şöyle ki o bölgedeki zulümlerin ahı Emir Masum'un kulağına erişti. Çünkü fakirler ve zayıflar kaç kez o zalimden aman istediler ama onların sesini duymazdan gelmişti. Bunun için tüm ahali Emir Masum'dan onu azletmesini istediler. Sonra emire dediler: Eğer o zalimi azletmezseniz kıyamette tüm bu milletin eli bu din-dost padişahın yakasında (246b) olacaktır. Çünkü padişahın ihmali o zalimin kudretini yükseltir. Ama padişah bunun cezasını kıyamette görecek. Böylece gelen tüm âlimlerin kefaleti Emir Masum'u ikna etti. Emir Masum Rahmet Bey'in tüm akrabaları ve yakınlarıyla beraber Akça şehrinden Buhara'ya gelmesini istedi. Onun yerine padişah Hoca Haydari'yi o bölgeye hâkim tayin etti (247a). Haydar Hoca'ya o milletin derdine deva olmasını söyledi: Haydar Bey de bu fermanı duyar duymaz Emir Masum'un emrini yerine getirmek için Akça şehrine gidip o milletin derdine deva oldu. O bölgenin hâkimliğine 1839[60] yılına kadar devam etti (247b). Şimdi o kişinin büyük oğlunun evlatlarından biri Hoca Nakip ki Belh ve Akça hükümetinin hâkimidir, Emirü'l-Müminin Nasrullah Bahadır (248a) tarafından tayin olmuştu. Ama Rahmet Bek tüm ailesiyle beraber Emir Masum'un emriyle Buhara'ya yerleşip ondan sonra sekiz yıl bu yerde yaşadılar. Sonra Emir Haydar zamanında Buhara'dan kaçıp Belh'e yerleşti. Çünkü o zamana kadar Belh şehri fethedilmemişti. Onun için Belh'in hâkimine sığındı ve sonunda bir müddet orada yaşayarak kendi sonucunu bilerek o bölgede kendisini hâkim ilan edip Akça şehrine girdi. Ama bir iş yapamadı ve Akça hâkimi tarafından öldürüldü.

Yazarın Şiiri

Gitti rahmet gurur toprağından
Eline bir şey yoktu kabalığından (248b)
Gerçi ömrü millet lanetiyle geçti
Her ne olsa da rahmet ismiyle gitti

Bu hikâyeyle Rahmet Bey'in destanı sona erdi. Ama Emir Masum onun azlinden sonra önce yaşadığı gibi kendisini Allah'a ibadetle meşgul olarak, milletin ve garibanların

[60] Eserin S nüshasında 1827 yılı kullanmıştır.

başını okşayıp, zalimlere karşı Allah'ın emrinde, halkının hizmetinde olarak hayatına devam etti.

Hudayar Bek Yüz'ün Ölümü ve Kardeşi Baba Divan Begi'nin Hükümeti ve Emir Masum'un Ordusuyla Birlikte Doğuya Doğru Hareketi ve Diğer Olaylar

1799[61] yılında Ura-Tepe ve Hocend hâkimi Fazıl Bek Yüz'ün oğlu Hudayar Bek kendi eceliyle öldü. O öldükten sonra onun memleketinin Yüz ve Kırk kabilesi ile tüm halkı birleşerek onun küçük kardeşi Baba Divan Begi'yi, ki Cizak denilen ilçenin hâkimiydi, Ura-Tepe'ye getirip kardeşinin yerine hükümdar tayin ettiler. Hudayar Bey'in oğlu Bek Murad Bey'i Hocend şehrine ve Hudayar Bey'in kız kardeşinin oğlu Mahmut Hoca Ahrari'yi Zamin şehrine hâkim tayin ettiler (249a). O bölgede olan tüm kaleleri ayrı emirlere ve serdarlara teslim ettiler. Emir Masum bu haberi duyduktan sonra tüm ordusuyla o bölgeyi ele geçirmek için harekete geçip önce Cizak ilçesini Baba Bey'in tayin ettiği adamın elinden kılıç gücüyle aldı. Sonra tüm bidatleri ki Cengiz Han zamanından bu tarafa kadar revaçtı, ortadan kaldırıp yerine şeriat ve sünneti, İslam'ın adalet ve kanununu hâkim etti. Cizak ilçesini Müslüman olan hâkim ve kadılara teslim etti. Çünkü o zamana kadar Cizak halkı cehenneme yakındılar. Böylece Cizak ilçesi meselesini hallettikten sonra 1799 yılında Buhara'ya geri döndü. Bir yıl rahatlıkla ve sıkıntı olmadan yaşadı. Sonra ilkbaharın (249b) sonlarında ordu toplayıp Hudayar Bey'in evlatlarını kendisine itaat etmesi ve Ura-Tepe, Hocend şehirlerini fethetmek için harekete geçti. Önce Zamin kalesini Mahmut Han Ahrari'nin elinden alıp sonra Ura-Tepe'de Kalika Bey'in evlatlarını kuşattı. O vilayetin hâkimi Emir Masum'un leşkeriyle savaşamadı. Kendileri şehir merkezine kaçıp şehir etrafındaki tüm ilçeleri Emir Masum'a teslim ettiler. Emir Masum şehir merkezine dokunmadan Hocend şehri tarafına hareket edip yola devam ederek Nav, Kuş Tigirman, Havas ve diğerlerini fethedip bu şehirlere kendi emirlerini hakim tayin etti (250a). Sonra ordusuyla Hocend şehrine yürüdü. Hocend şehri Emir Masum'un ordusu tarafından kuşatıldı. (O şehrin hâkimi Hudayar Bey'in oğlu Bek Murad Bey anladı ki bu ordunun elinden kurtulmak mümkün değildi.)[62] Çaresizlik içinde barış yolunu tercih etti. Âlimler ve büyükleri şefaat için Emir Masum'un yanına gönderdi. O Emir Masum'un şefkatli olduğunu ve

[61] Eserin S nüshasında 1800 yılı kayıt edilmiştir.
[62] Bu cümle S nüshasında mevcut değildir.

onu af edeceğini biliyordu. Öyle da oldu, Emir Masum onun hatalarını affetti. Emir Masum onları affettikten sonra Hocend hâkimliği yarlık makamını ona vererek (250b) kendi ordusuyla Ura-Tepe şehir merkezini ele geçirmek için geri döndü. Hocend kuşatması sırasında Baba Divan Begi kabalık gösterip edepsizlikle ordusunu Havas tarafına göndererek o bölgenin ahalisiyle beraber iş yaparak Emir Masum'u üzdü. Emir de ordusuyla o bölgenin üstüne gitti ve o bölgede yaşayan tüm insanlara merhamet etmeden büyük ve küçük; mal ve minval, tüm dağ ve sahrada yaşayanları Aksu bölgesinden Ura-Tepe tarafına kadar yağmaladı. Hatta gariban insanlar ki Emir Masum'dan yardım istediler, ama o merhamet etmeden onlara nameyle şöyle cevap gönderdi. Eğer size bir şey olmamasını isteyorsanız o bölgeyi terk edip Buhara ordusunun ayakaltında kalmayın diyerek hüküm sadır etti. Halk bu haberi duyar duymaz bölgeyi terk ettiler. Kimse o bölgede kalmadı. O vakıada hava sıcaklığından ve yol uzaklığından insanlar zorlandılar. Şu Ayet-i Kerime'de iyi bir şekilde anlatıldığı gibi. Ayet-i Kerime (o gün kişi kardeşinden, anne ve babasından, hanımından ve evlatlarından kaçacak. Kimsenin kimseyle ilgilenmeye vakti olmayacak, 80: 34, 35). O gün bu ayetteki gibi olay gözlerle görüldü. Pek çok insan, çocuk, kadınlar yola çıktıktan sonra havanın sıcaklığından dolayı helak oldular. Bazılarının kaçmak için biraz güçleri ve atları vardı. Mağaralar ve dağ köşelerine yerleştiler. Bazıları da Semerkand ve Buhara'ya (251b) yerleşip merhametli padişahın lütfundan memnun oldular. Yol boyunca tüm ilçelere ilan edilmişti: Kimse yoldan geçenlere dokunmayacak ve onlara hıyanet etmeyecek, eğer kimse bu ilandan dışarı bir iş yapsa eli kesilir ve gözü çıkarılır. Yam ve Zamin fakirleri önce hareket etmediler ama ilanı duyduktan sonra onlar da harekete geçip vatanlarını terk ettiler. Bu vakıada yaklaşık üç ya dört bin evli insan ve savaştan kaçanlarla beraber Semerkand şehrine geldiler. Semerkand şehri Receb Han'ın zamanından bu tarihe kadar Kazaklar fitnesinden ve kuraklık sebebinden ve tüm zorluklar elinden o bölge uzun süre harap ve mahvolmuştu. Sadece biraz yer kalmıştı (252a). İnsanlar çok zorla yaşadılar; ama Emir Masum devleti eline aldıktan sonra o yerde yeniden mekânlar yaptırdı. Hatta şehrin üçte birinden azı tamir edilip binalar kurulmuştu. Emir Masum'un fermanı şöyle ilan edildi. Doğu şehirlerinden gelenlerin tümü yeni yapılan o yerlerde yerleşsinler! Savaş bitikten sonra muafiyetle saltanat dergahına döndükten sonra tüm âlimler ve büyüklerle beraber eski şehir ki Emir Timur tarafından yapılan bu şehrin olduğu mekânlardan sadece kalenin duvarlarından başka bir

eser kalmamıştı. Ama Emir Masum bu şehrin yeniden yapılması için o şehre caddeler, sokaklar, pazarlar ve camiler yapılmasını emretti. Doğudan gelen herkesin o mekânlarda yerleşmelerini söyledi: Camilere imam ve müezzinler atadı. Onlara vazife verdi ki tüm bu yerde yaşayan insanlara yardım edilmesini emretti. Daha önce Dehbid konusuna göz atmıştık ki farklı zamanlarda farklı (252b) yerlerden oraya yerleşen insanlar yaşardı. Oradaki tüm insanlar Semerkand şehrine taşınmak zorundadırlar diyerek emretmişti. Elbette Kutb-ı Mükerrem, Mevlana Hoca ki Mahdum Azam diye meşhur olan kişinin ailesi o yerde kalabilirler demişti. Semerkand şehrinin güneyinde yer alan eski şehrin yeni çarşıdan Paykabak kapısına kadar o gelen göçmenlere ait olmasını emretti. Bu güne kadar (yani 1839 yılana kadar) bu şehirde yaşıyorlar (253a).

Mısra: Sonsuza[63] kadar kalsınlar bu silsile

Böylece mahalleler, caddeler ve sokaklar çoğaltıldı. Emir Masum'un zamanında sadece bu yerde yirmi dört mescit ve cami, yirmi dört mahallede yapılıp imamlar ve halka teslim edilmişti. Fakirlere ev ve imaretler hediye verildi. Onların tüm haraç ve vergiden muaf olmalarını emretmişti. O şehirde üç kapıyı üç mevzu için kurmuşlardı. Birinin ismi Firuze kapısı ki Kalenderhane kapısı olarak meşhurdu, diğer birinin ismi Hazretişah kapısı ve biri Paykabak kapısı ki yeniden Suzangiran kapısı olarak meşhur olmuştu. Şehrin merkezinde de Çarsu bina olmuştu. Çok iyi bir şekilde üç ayrı cinsten ve beş duygu ile altı taraflı, yedi iklim rengine ve sekiz sevgi cennetin (253b) ve iyi kumaşlarla tezyin edilmişti. Bu şehrin çoğu yapıldı. Sonra da mühendisler ve elemanların o yerin kalanını tekmil etmeleri için tayin edip kendisi şehir merkezine dönüp kaç gün Semerkand sarayındaki mescitte âlimlerle görüştü.

Yazarın Şiiri

Bazen dünyayı eline almaya başarırdı
Bazen basan ordu arkasında hazırdı

İki alam onun hayrından sahip olmuştu
Semerkand şehrini Firdevs gibi yapmıştı

[63] Burada yazılan bu yıl eserin S nüshasında yazılmamıştır.

Maksut pazarına bulurdu maksudunu
Çarsu'da Allah'ın rızası nasip olmuştu

Gözün olmasa bak benim güzümle yârim
İki dünya nimetlerini bu pazara canım

Kalpler temiz o gözler toktu bu pazara
Satıcı alıcıların elinden kalmazdı rahatta

Ders vardı medrese âlimlerin arasında
Hiç bir ders yoktu ki Allah rızası olmasa

Mescitte o pazarda insan makamı birdi
Allah'ın nimetleri için alıcıları razıydı

Görünüşü halka ve batınında hak lütfu
İki dünyada almıştı hareketten ileri bu

Olsun hoş onun ruhu Firdevs cinnet içine
Makamı Allah'ın rızasıyla gelmişti elinde

Emir Masum'un mükemmelliğinin detayları (254a) kapalı kalmayacak ama hepsini burada yazmamın imkânı yoktu. Emir Masum'un hayatındaki geçen her şeyi yazmak için başka bir kitap yazmak gerekiyor. Maalesef bu kitapta yerleştirmek imkânı yoktu, burada o kişinin iki hasletini, ki gözlerimle görmüştüm, özetle yazıp onun yaptığı şeyler için iki şahit gibi ispat etmiş olurum.

İlk hasletinin nakli: Bu kitabın yazarı olan ben Fusuliü'l-Mukasir-el Fuzulü'l Mulakab bil Humulî o zamanlarda Tılla Kari Yalangtuş Medresesi'nde dini bilimler için öğrenci olarak derslerime devam ediyordum. Bir sabah erken sabah namazını kılmak için mescide gidiyordum. İsmi geçen medresenin batısına gelmiştim, dışarıdan gelen beş altı kişiyi gördüm ki medreseye girdiler. Onların önünden Emir Masum Gazi gidiyordu. Orada durdum, ama Emir Masum o cemaatle sabah namazına başladı (254b). Ben de

vakti ganimet bilerek onlarla beraber sünneti kıldım. Sonra Emir Masum Gazi'nin imametiyle namaz kıldık. Namaz bittikten sonra Çarsu tarafına mimarlık planlarını görmek için hareket etti. Ben de gölge gibi arkalarından yola devam ettim. Çarsu iş yerine vardık. Orada Emir Masum ayaküstünde durarak işaret ediyordu. Kapısını bu yerden koyabilirsiniz diye yorumluyordu. Bu esnada yeni yerleşmiş olan garibanlardan iki bilim adamı onun yanına geldiler. Onların birinin ismi Mevlevi Hüday Nazar ve diğeri de Ahund Damulla Kurban Havasi Hoca Padişahın önünde durdular. Selam vermeden sinirle Emir Masum'a dediler: Ey mazlumları azarlayan Allah'tan korkmaz zalim! Bizim günahımız neydi ki bizleri kendi vatanımızdan buraya getirip kalan evlatlarımızı ve tüm mal ve mülkümüzü zalim ordunun (255a) eline teslim ettin. Evlatlarımız ve hanımlarımızın çoğu o ordunun atlarının ayakları altında kalıp helak oldular. Biz de çok zorluklarla bu şehre geldik. Niçin buraya göç ettirildik? Kıyamette bizim elimiz senin yakandadır! Ey zalim, sen niçin kendini yalandan başkalarına Sufi ve muttaki olarak tanıtırsın. Biçare halk da zannediyorlar ki sen bir Sufi ve Allah'tan korkan bir insansın diyerek böyle edepsiz laflardan çok söylediler. Emir Masum hiç birine cevap vermeden işine devam ediyordu. Ama o adamlar tekrar tekrar o kelimeleri söylüyorlardı. Yine de cevap vermeden işlerine devam etti: Sonunda sesler çok çıkınca Emir Masum hiçbirine cevap vermeden atların bağlandığı üç tak tarafına hareket edip revan oldu. O iki molla ahlaksızlıkla (255b) arkasından yüksek sesle bağırdı. Ama kimse onlara bir şey demeden bakıyorlardı. Çünkü Emir Masum böyle emir vermişti. Böylece mimarlık işini görmek için gelmişti ki bunların yüzünden işini yarım bırakarak uzaklaştı. Ey aziz bu olaya eğer insafla baksan ve düşünsen Emir Masum'un ne kadar sabırlı ve metanetli olduğunu görürsün. Hâlbuki tüm o yerdeki insanlar Emir Masum'un bir işaretine bakıyordular. O kişi ne kendisi bir şey dedi, ne de başkalarına izin verdi. (256a) O kişinin iyi hasletlerinden biri budur, Allah rahmetine kavuştursun.

İkinci hasletinin nakli: Günlerden bir gün merhametli Hocam Lütfullah Hoca Urgutî bana dediler ki sen bugün beni aziz dostumun yanına gidip hizmet etmekle vazifelisin. Ben de o gün Baki Han'ın mescidine vardım ki kazara o gün Emir Masum o mescitte öğlen namazını kılıyordu. Halk ve din âlimleri toplanmış namaz kılıyorlardı. Farz namazının vakti geldi, Emir Masum imam olarak öğlen namazını bitirdi. Namaz bittikten sonra "Şerh-i Taaruf" kitabını alıp birkaç satırını okumuştu ki bir mevzuya geldi. O mevzuda bir arif demişti ki ben dost görmek isterim ne cennet, eğer ki behişt

vaat etseler yine de onu görmezsem cenneti istemiyorum. Cümle bu yere geldiği zaman Emir Masum din âlimlerine hitap ederek dedi: Bugün o dediklerini hatırlıyorum. Demişti ki Behişt (256b) Allah'ın rızasıyla insanlara nasip olur. Nasıl olur, biri dese ki ben Allah'ın rızasını istemiyorum. Dışarıdan baktığında İslam şeriatı buna tahammül edemez. Peki, şeyhin bu dediği ne anlama geliyor? Bu hitabı o kişi tekrar tekrar dedi: Orada oturan tüm bilim adamlarından hiçbiri ona cevap veremedi. Herkes susuyordu. Kabul etmekten başka bir yol göremediler. Ama bu cahil, Hocanın ayakkabılarını elime alıp en alt sırada duruyordum. Bu konuşmayı duyuyordum, cevaplar benim aklıma yanlış geliyordu. Ama padişahın huzurunda ve büyük bilim adamlarının olduğu yerde konuşmam münasip değildi. Ama bu konu çok tekrar olduğu için ben tecrübesizlik ve edepsizlikle dedim ki: İslam âlimleri ve kabilelerin büyükleri Müslümanları üç kısma ayırmışlar! Birinci tip Ehlullah; ikinci tip ise ehli ahiret ve sonuncusu ise ehli dünyadırlar. Eğer Ehlullah'tan bir kişi dese ki ben Behişt istemiyorum ve Allah'ın istediği bana yeter dese şöyle ki bu konuda hadisler gelmiş ve Hazreti Mevlevi Abdurrahman Cami de "Nefehatü'l Uns" kitabında bazı şeyler demiş. Ayni şekilde Allah Ayet-i Kerime'de şöyle diyor. Ayet-i Kerime (257a) (çünkü içinizden bazıları dünyayı istiyordu, bazıları da ahireti... Bu sebeple Allah sizi kâfirlere karşı denemek için yenilgiye uğrattı, 3: 152). Senin için önce Allah diyor ki, Ayet-i Kerime (Allah nerede aranıyor). Yani Mevlevi Muayyid bu sözü ki Allah'ı arayan ve ahireti araayan farklı mı yani bu büyük arif Ehlullallah'tır. Buna göre bu mevzu ki Allah'ın rızasını bulan Allah'ın cennetini istemiyor ama ondan dışarıya değildi, belki bu arif her zaman Allah'ın tüm rızasını istemiş. Bu mevzu da onun ispatıdır. Ben biraz kabalıkla dedim ama rahatlıkla bana sordu ki Mevlevi'nin bu sözü hangi kitapta? Dedim ki "Nefehatu'l Uns". Dedi: bu kitap sende var mı? Dedim: Evet. Orada oturanların yanında bana bakarak dedi: Bu konuyu iyi bir şekilde anlamak sana vaciptir! Elbette iyi duyup ve harekete geçsen iyi olur medreseye vardığında o kitabı suyla yıkaman lazımdır! O kitaba bakman senin iyiliğine değildir. Şimdi bu gibi kitapları okumanın sana faydası yoktur. O cemaatin anlaması senin gücünün dışında dedi ve bu kitapları okumanın sana zararı (257b) vardır ve böyle büyüklerin yanına gitmen iyi değildir, bana böyle nasihat ederek hazır olan tüm bilim adamlarına dedi ki yetenekli bir çocukmuş, ne yazık ki iyi bir şekilde ona anlatılmamış. Eğer benim dediklerimi denerse feraseti elden vermeden iyi bir şekilde başka lazım olan kitapları okumadan bu kitapları açmasa iyi olur ve şimdi

bu kitapları terk etmesi lazımdır. Böylece sohbetler bitti, ben medreseye geri döndüm ve Cenabı Hocam bana dedi ki bu ne cesaret ki sen edepsizlikle o mecliste konuştun. Ben de af diledim. Ama dediler ki orada oturan kişiler emirin cevabını biliyorlardı, ama o kişiye hürmet ederek sustular. Ben yine de sordum ki Hocam bu kitabı yıkamam lazımdır demeleri ne demekti? Dediler: O kitabı (258a) bana ver! Ben de verdim. O kitabın yerine bana bir fıkhî kitap vererek dediler: Emir Masum'un dediği su ilim suyudur. Başka bir şey değildir. O zaman anladım ki Emir Masum bana merhamet nasihati etmiş. Böyle bir adam ki öğrencilerin ne okuyup ne okumamasını iyi bir şekilde biliyor ve Allah'ın kullarına bu kadar merhameti olduğundan o kişiye itaat etmek Allah'ın emrini yerine getirmektir. Allah o kişiye ve tüm Müslümanlara iyi cezalarından nasip etsin.

Şimdi olayın aslına gelelim: Çünkü yolculuk uzun sürdü, bilgin mimarlar ve bina elamanları bitmeyen imaretlerden, Çarsudan ve mescitlerden Semerkand büyükleriyle birlikte Emir Masum'a hediyeler vererek ondan ayrıldılar. Emir yardımcılarıyla hilafet başkenti Buhara tarafına hareket etti. Buhara'ya yetişmeden Buhara halkı o kişinin ayakaltı topraklarını gözlerine sürmek etmek için onu bekliyorlardı. O zaman Masum devletin etmenlerinin en güçlü haline gelmişti, Cizak'tan Serahs'a Belh'ten Hisar-ı Şadman'a kadar; Seyhun'dan Ceyhun'a (258b) kadar Emir Masum'un adına sikke basılıp ve hutbe okunuyordu. Mâverâünnehr ve Horasan'da İslam hükmü cariydi. Camilerin ezan sesleri, kıraatların hoş sesleri Revzatu'r-Rıdvana kadar gidiyordu. Âlimler rahatlıkla ilmini yükseltiyorlar; parklar çiçeklerle dolmuştu. Koyunla kurtlar bir yerde; güçlüler zayıflara yardımcı olarak, pazarlarda her şey ucuz hale gelmişti. Bilim adamları öğretmek için bilmeyenler bilmek için çabalıyorlardı. (Bu gülistanda eğer bir çiçek açılsa dikeni yar eline batmıyordu, eğer batsaydı yar elinden kan çıkmazdı)[64] akıllar kemale yetişmişti ve cahiller azalmıştı.

Yazarın Şiiri

Rahat o rence bu cihana her zaman savaş içindedir
İçki tatlı peşinden acısı o tiryak zehri arkasındadır

[64] Bu cümleden eserin S ve T nüshalarında bahis edilmemiştir.

Emir Masum'un vefatı (1215/1800)

Emir Masum Gazi Semerkand'dan (259b) Buhara şehrine evlatlarını ve akrabalarını ziyarete geldi. Birkaç gün gelen misafirlere ve diğer dost ve akrabalarına oruç, namaz ve emri bil maruf ve nehyi anıl münkiri yerine getirmek için pek çok nasihatler etti. Sabah ve akşam Kutbu'l-inam ve gavsu'l-azam, tarikatın büyüğü Hazreti Miyan Fazıl Ahmed Müceddedî ile konuşup onlarla gün geçirip yenilenmiş bir tövbe etti. Hocası da davranışlarının yeniden canlanması için ona nasihatler edip dua etti. Birkaç zamandan sonra o taç sahibi hastalandı, günden güne zayıflıyordu. Gittikçe hastalığı ilerledi; bilahare ayakta durmakta bile zorlandı. Namazını zorla ve hatta son günlerde işaretle kıldı. Bu haldeyken yanındaki insanlara iyi davranıyordu. Tüm Buhara halkı, özelikle meclis üyeleri onunla gün geçiriyorlardı ve ona teselli vermeye çalıştılar. Hazreti mürşit (260a) zamanının çoğunu hükümdarın yanında geçirdi. Ona teselli vererek dünyanın vefasız olmasını ve ahiretin gerçek olduğunu söyledi. Emir Masum sonunda anladı ki bu dünyadan gitme zamanı gelmişti. Bu sebepten dolayı tüm ailesini yanına çağırıp onlara nasihat etmeye başladı. Oradaki herkese kulluk, dindarlık ve günahın önlenmesi konusunda ısrarcı olarak dedi ki: Her şey için sabırlı olmanız gerekiyor! Böylece oradaki herkesle vedalaştı. Canını hakka teslim etti. Diyorlar ki o kişinin hasta olduğu günden ölümüne kadar yanına Mevlevi Hadi Hoca'nın oğlu Hazreti Şeyhülislam Ataullah Hoca (260b) Emir Masum'un yanında durarak tüm hareketlerini gözlemlemiştir. O kişi diyor ki Emir canını verirken ağzından çıkan son şey şu Ayeti kerimeydi (biz Allah'a aitiz ve sonunda ona döneceğiz, 2: 156). Sonra Şeyhülislam onun evinden çıktılar. Arkasından ailesi içeriye girdiler. Onların yas sesi ve dünyanın zikir sesi göklere kadar gitti. Bu haber sıradan tüm insanlara duyuruldu. Tüm insanlar yaşlı ve genç, erkek; kadın, fakir; zengin ve duyan herkes vaveyla diyerek ağlıyorlardı. Felaketle başlarına taş ve toprak sıçrattılar. Sarayın etrafında yetimler sabahtan akşama kadar onun ölüm gününde mum yakıp ağlıyorlardı. Gözlerinden yaş ve başlarına topraklar atıyorlardı. Âlimler o zaman padişahının kefenini giydirdiler. Mollalar cenaze namazını kılmak için bekliyorlardı. Evlatları baba tabutunu götürdüler. Kazara o gün Cuma günüydü. Millet sabahtan Cuma ve cenaze namazını beklemek için toplanmışlardı. O güne kadar Buhara'da kimse o kadar insanın böyle toplandığını görmemişti. Diğer taraftan isyancıların korkusundan o merhumun oğlu cenaze namazının başlamasını ilan etti. Namaz bittikten sonra o iki dünya kıymetlisini toprağa

verdiler. Kutbu'l-aktab Fazıl Ahmed Müceddedî ile beraber onun ölüm tarihini sırlar dilinde şu ayeti kerimeyle beyan ettiler. Ayet-i Kerime (Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirecektir, 25: 70). O evliyalar bu ilhamla ve temiz kalple bu ayeti beyan etiler ve iyi haber buydu ki erhamu'r-Rahimin diyerek o derviş sultanı Allah'ın huzuruna kabul olduğunu âlimlere bildirdiler. O zamanın şairleri bu padişahın olaylarını mersiyeler ve tarihlere yazmışlardır. Onlardan biri olarak ben de bu kitabı yazdım. Buraya o kişinin ölüm tarihini iki şekilde yazdım ki birincisi bilmece şeklindedir.

Kıta

Mülk o mani Emiri, Masum, din pena biriydi
Güneş gibi vücudu o bulut arkasında saklandı
Herkesten sordum onun ölüm tarihini
Âlem be kef diyerek başına vurdu elini

Bu bilmece kapalı kalmasın ki âlem demek aslında bir sayı idi ki kef harfiyle bir yerde o kişinin ölüm tarihini beyan ediyor, bu bir doğru kelime meselesi değil ama prensipler meselesidir ki şiir ve mersiye Hocaları bunun için tartışmışlar ve demişler. İyidir ama doğru değildir. İkinci yazdığım şekli şöyledir.

Tarih

İslam dinin ışığı gazi masumdu
Takva yolunda güneş zirvesiydi
Bu dünyada Allah'ın rahmetiydi
Toprakta yaşayanların rüzgârıydı
İsmi temizdi isyancılar elinden
Menzili gökte ama ismi yerdeydi
Masum oldu iki âlemde sahip
İyi isminin sebebi takvasıydı
Yazmış kalem adından her zaman
Anka kanatına zalimler cezasıydı
Yıkmış kılıcı tüm kötülük yasası
Cengiz yasası o tuğuma ehli dağıldı

Adil o takva yayıldı tüm bu dünyada
Cihan yüzü iyilik lütfeden süslendi (262b)
Beşer yeryüzünde eder iyi dualar
Sena eden melekler cümlesi gökteydi
Kurtuldu iki dünya kaygısından
Canına o kalbine Allah'ın sevdasıydı
Bu dünyayı fethi etmeden gitti
Dünya zulüm o isyanından kaçtı
Güçlü kanatla uçtu o terk etti herkesi
Uçtu topraktan hedefi büyük Allah idi
Güçlü mihrle düzelti bu vatanını o
Her şeyin yapma amacı Allah cezasıydı
Yeryüzü insanlara oldu matem sera
Gökler o günden meleklere bayramdı
Servi ağacı gibi boyu oldu yay gibi
Yüzü Gülistana açılan çiçek gibiydi
Ruhun kuşu uçtuğu zaman o tarihi
Zindan kafasından çıkıp azatlığı
Yasından gökyüzü oldu su rengine
Melek o adam o tarihe ey vahalar dedi
Humulî dua ederek döker gözyaşı
Yoktu başka derdi o bir şikâyeti
Allah'ım sen şah masumun lütfundan
Bahşişle bu dilenciyi o bu çaresizi

Emir Masum'un ölümüne kadar bazı olayların beyanı bu yerde yazıldı, şimdi tahta çıkışını, mürüvvetini (263a) ve namuslu olduğunu yazacağım eğer Allah yardım ve hidayet ederse.

Yazarın Mesnevisi

İyi isimli Danyal şahtan sonra
Sahip oldu Masumu kılıçlı cama

Anasından doğduğunda Masumu
Babası gördü padişahlık yüzünü

O yüzden seçtiler Murad ismini
Göremediler nesillerin devamını

Masum dik iyi hasletle bir evladı
Bu ulusa hiç bir anadan gelmedi

Özbek kabilesinden tüm zamana
Kimse görmedi o duymadı cihana

Allah istedi o yaratı halklar için
Rahat o iyi yaşam isteyenler için

Yaratılan adıl padişahin ismi Masum
Kayıp oldu zalim o azat oldu mazlum

Adaleti tüm cihana yayıldı o zaman
Unutuldu herkesten adaletli Anuşirvan

O olduğu yerde herkes unuttu Hatemi
Etrafında yoktu kimse olmasa mekânı

Yeni gelinler gibi olmuştu cihan
İyiliklerin konusu olurdu her zaman

Sünnetin geri yaratması bu dünyada
Meryem'in verdiği can gibi İsa'ya

Saldığı kılıcıları bazen kâfirlere
Bazen da zalimler o müfsitlere

Onlardan aldığı her şeyle beraber tacı (263b)
Garibanlarla bölüştü ama onlara aracı

Her yerde koyduğu zaman ayağını
Sanki ışığı alırdı yerle gökyüzünü

Şeriat hurmasını yaydı cihan bağında
Dikti yüzlerce ağaç iyiliklerin yanında

Güllerin kokusunu alma arzusu varlar
İlkbahar bülbül gibi hoş olan insanlar

Gönderdi gençleri bilim için her yere
Buhara mülkinden şehri Rum o İran'a,

Deniz gibi kalbiyle verirdi hediyeler
Nasipsiz kalmazdı tüm şah o gedalar

Sahilde baktığında sesiz olurdu sahil
Balıklarla yunuslar bu sessizliğe şamil

Düşmanlar başı mum gibi eridi
Çünkü mazlumların yar o yaveriydi

Süleyman sıfat idi yürüdüğü yolunda
Dişemen karınca gibi ayakaltında

Anlamazlar bunu şanssız zalimler
Aslanlar toprağa o tahta karıncalar

Süleyman padişahtı tüm bu dünyada
Canavara kahir o reham etmiş karıncaya

Süleyman'dan sonra adaletli olan şah
Tüm şahlardan üstündü Masum şah

Ne canavar görmüş azar der barında
Ne karınca görmüş azar onun devranda

Cihana ilkbahardı o yaşadığı zaman
Şeraitin parlamış zamanıydı o zaman

Yetimler anasını kimliğini anlamazdır
Kurt erkeği gibi üvey anne bölünmezdir (264a)

Onun kerametinden oldular rahat içine
Şeytan sıfatlar girmişler melek kılığına

Sonunda o bu gururlu toprağından
Gitmek zamanı vedalaştı herkesten

Yerden göklere sefere çıktığı zaman
Bıraktı temiz vatan o iyi bir mekân

Masum gittiği zaman bu dünyadan
Sayıtı oturdu onun yerine sefadan

Güneş kalktı o ay oturdu yerine
Padişahsız kalmadı kimse cihanda

Eğer gül düşerse ağaç dalından
Yerine meyvesini alır bahçıvan

Ne üzüntüsü var yatakta olan lambanı
Mumdur meclis o partinin olan tabanı

Ölmüş babanın mumu yanar her zaman
Yakar baba mumunu iyi oğul her zaman

Toprağın altında gittiğinde bir baba
Oğlu çıkarmaz mı onun ismini acaba

Kalanlar şeref katıyor gidenler için
Anlayan bilir sedef onurudur cevherin

Güneş kayıp olduğunda akşam zamanı
Gökte ay olur sahip alır güneş mekânı[65]

Şöyle ki bu vefasız olan eski cihan bağında
Bazen mumlar o bazen ışık yanmak zorunda

Mustafa gittiği zaman dünyadan
Oturdu yerine Ebubekir sıradan

Ebubekir öldüğünde bitti onun devri
Oldu hâkim dünyada Adaleti Ömer'i (264b)

Ömer'i Faruk gittiği zaman dünyadan
Oturdu hilafet tahtına Osman sıradan

Taşındı bu dünyadan Osman Affan
Cennet kapıları açıldı ol zaman

[65] Bu şiir S nüshasında yer almamıştır.

Ali için etmişti vasiyet o güneşiz veli
Emanet etti tüm din işini açık ve gizli

Mürteza'dan sonra Hasana kaldı iş
Vefasız dünya alış veriş meydaniymiş

Ne güzel demiş namlı Firdevs'i
Allah işidir ne lazımdır sürmesi

Birini götürüp getir değerini yerine
Sahipsiz kalmaz baksan dünya işine

Kapattılar kapılar heder oğlu yüzüne
Peygamber evladını bağladılar saçına

Masumun devri geldiği zamanda
Yayıldı onun ismi tüm cihanda

Miras yoluyla oturdu tahta o şanslı
Başkenti buhara koydu başına tacı

Fitne kapısı bağlandı dünya yüzüne
İyi niyetle oturdu bu cihan tahtına

Sikke darp etmiş emir kendi adına
Gümüş o altından güneş ay yüzüne

Emir masumun emrinde baş koydular
Fitne kapısı bağlayıp din kapısı açtılar

O asıl hanedanın iyi isimli namından
Ne güller açılmaz şeriat bahçesinden

Gittiler bu dünyadan iyi isimle ikisi
Mahmut'la başlanıp iyilikle bitmesi (265a)

Ne masum kaldı o ne heder yerine
Kalmaz bu dünya Allah'tan gayrına

Şimdi zikir oluyor masumla sayıttan
Kulaklar duymuş dil konuşmuş zaten

Cihan yeni başlanmış bu alışverişten
Geçmişten var bu vefasız dünya haktan

Cihan bahçesinde şad olsun ruhları
Sona kadar olsun abat kalan eserleri

Kalem alır diline yazar destanini
Haber olarak şah haydar makamını

Emir Said Haydar'ın Tahta Çıkması ve Onun Zamanında Gerçekleşen Olaylar

Başarılı bir padişahdı. Allah'ın isteğiyle sağlam ve muzafferdi, iyi bir ahlakı vardı. Çok güzel ve öyle bir boyu vardı ki ağaçlar ondan utanıyordu. Yüzü vardı ay gibi, saçı vardı simsiyah, susulanmış güzel kokusuyla vücudu mükemmeldi.

Emir Masum'un ruhu vücudundan (265b) çıktığı zaman bu haber oğlu Emir Said'in, ki o zaman Karşı şehrinin hâkimiyeti ona aitti, kulağına vardı. Emir Said bu haberi duyduktan sonra korku, ah ve ağlamaklı Allah'a tevekkül ederek tek başına Buhara'ya gitmek için harekete geçti. Onun hizmetçileri haberdar olunca koşarak hareket ettiler ki telaşla hızla giderek sonunda Buhara'ya girer girmez üç ya da dört kişi ona yetişebildiler. Onun Buhara'ya gelişine ben şahidim ki Buhara'ya geldikten sonra babasının taç ve tahtına sahip oldu. Bu olayın içinde bir hadise ortaya çıkmıştı. O hadise de Ömer Koşbegi'nin olayıydı. Merhum Emir üvey kardeşi Koşbegini bir süre önce Merv bölgesine hâkim tayin edip Merv'den Serahs'a kadar kendi imaretinin içinde

yerleştirmişti. O birkaç yıl o bölgede hüküm sürmüştü. Sonunda şeytan ve cin kılıklı insanlar tarafından boyun eğme halinden çıkıp merhum emirin karşısında isyan etmişti (266a). Kanunsuzluk ederek istiklal davasında bulunup muhalefet edip öteki dünyasını bu vefasız dünyada satmıştı. Çok kötülükler yapmıştı. Sonunda kendi kötülüklerinde boğulup o bölgenin ahalisi onun karşısında durup onu yakalayarak Emir Masum'un yanına getirmişlerdi. Emir Masum da onun yerine başka hâkim tayin edip onu affetmişti. Ama Cuma gecesi Emir vefat ettikten sonra bu haber onun kulağına vardığında camide yeni, sabah namazının sünnet bölümünü bitirmişti ki farz namazını beklemeden az olan yarenleriyle harekete geçip Bala-yı Hisar'ı (266b) ele geçirmek için kale kapısına kadar geldi. Ama şansını yoktu, çünkü kaledeki tüm insanlar kale kapılarını onun yüzüne kapatıp kale üstünden o zalimleri taşlayarak geri çevirdiler. Birkaç saat derendi ama faydası yoktu. Başarı elde edemeden çaresizlikle ümidini kaybederek geri döndü. Sonra Miyankal'a, yani Şehrisebz tarafına gitti. Bu hadiseye büyük kadı Mevlevi Mirza Fazıl, ki çoğu zaman Emir Masum'un zamanında Buhara kadılığı bu kişiye aitti, şehrin ahalisini kendi yanında toplayıp nerede bir isyan çıksa o tarafa koşarak isyan edenleri tedip etti. O gün şehrin tüm fakirlerine Ömer Koşbegi'nin evlerini talan etmeleri için emretti. Bir müddet içinde yetimler, fakirler ve başkaları da İslam kadısının emriyle o cemaatin hiçbir şeyini bırakmadılar. Rüzgâr sayfasından sildiler. Bu olay tüm isyancılara ibret oldu ve bundan sonra kimsenin isyan etmeye cesareti kalmadı. Sonunda ismi geçen kadı onuruyla Emir Said'i babasının tahtına münasip görerek Buhara tahtını ona teslim etti (267a).

Şimdi gerçek söze geçmemiz lazımdır. Emir Said mesut saatte babasından miras kalan tahta oturdu. Has ve halk tüm tebaa ona itaatkâr oldular. El ve dilleri onun için dua ve senaya açılarak tüm musibetlerden kurtulup emin oldular. Sadakatle diyorum ki bu teklif onun sıfatına, şerefine ve ahlakına uygundu. Cesareti, iffeti ve bilgisi vasattı. Siyasetine milletine merhametli ve ülkelere açılışı ve fethi rakipsizdi. Adalet konusunda adaletini babası emir cennet-mekândan miras almıştı. Hangi işe el atsa o işi kusursuz yapardı. Tahta yeni çıktığında isyancılar biraz cüret (267b) edip isyan ettiler. Ama hiçbiri çaresizlikle amaçlarına ulaşamadılar. Bazıları mecbur olarak Emir Said'in köleliğini kabul ettiler. Bazıları yolundan dönmedi ve sonunda başları darağacının altına gitti. Bu emirin dönemi çok şan ve şevketle geçti. Geniş bir bölgeye sahip oldu. Büyük bölgelerden, sırasıyla Ura-Tepe'yi Baba Divanbegi Yüz, ki Hudayar Bey Yüz'ün

kardeşi idi, büyük bir orduyla Cizak ilçesinin hâkimi Muhammed Yusuf Hoca Seyyid Atayî'nin üstüne yürüyerek o ilçeyi kuşattı. Muhammed Emin Hoca Emir Said'in kız kardeşinin oğlu, ki Muhammed Yusuf Hoca'nın da oğluydu, bu kişi Kette Kurgan hâkimi Kermene'den Semerkand'a (268a) olan tüm ordunun fermanında olarak Buhara padişahının desteği altındaydı. Cizak'ın kuşatılmasını duydu ve durmadan elinin altındaki iki ya da üç bin kişilik orduyla Cizak tarafına hareket etti. Ama Ura-Tepe ordusu Cizak'ın kuşatmasıyla meşguldü ki Hoca Nakip'in ordusu Uti köyünden geçip Cizak'ın bahçesine yerleşmişlerdi. Bundan kimsenin haberi yoktu. İki ordu bir araya geldiğinde aralarında bir savaş çıktı. Baba Divanbegi'nin ordusu bu savaşı kaybetti. Tüm mallarını bırakarak savaş yerinden Zamin şehrine kadar kaçtılar. Sonunda yaklaşık bin adamı esir düştü. Hoca Nakip Kurgan ve Cizak şehrine girerek babasıyla bir yerde oldu. Birbirlerini karşıladılar, zafer şükrü ederek tüm alınan esirler ve ganimetlerle kendi yerlerine geri döndüler. Esirlerin tamamını Emir Said'in dergâhına gönderdiler (268b). Esirlerin tamamı Buhara'ya geldikten sonra Buhara padişahı hepsine gömlek ve yemek vererek azat etti. Azat edilen kişiler ona dua ederek salimen kendi şehirlerine döndüler. Bu olay o padişahın imaretinin şan ve şevketini gösterir. Ama Hoca Nakip'in gönderdiği adamlar bu durumu görüp üzülerek Hoca Nakip'in yanına dönüp tüm o durumu anlattılar. Bu sebeple Hoca Nakip kendisine haksızlık edildiğini düşündü. Emir Said'in iki kardeşi olan Mir Hüseyin Semerkand hâkimi ve değeri Mir Din Nasır Merv valisi ki babalarının zamanında bu vilayetlere memur edilmişlerdi (269a). Emir Masum öldükten sonra da her biri Emir Said'in tarafından kendi yerlerinde vali olarak devam ediyorlardı. Hoca Nakip onlara Emir Said'in kötülüğünden bahsederek onları kendine yar etti. Emir Said'i indirmek istiyordu ama onun bu çabaları bir yere varmadı. Hoca Nakip anladı ki bundan sonra Emir Said'in yanında yeri yok. Bu sebepten tek başına Emir Said'e isyan etti. Ama bir şey elde edemedi. Emir Said'in gönlünden düştü. Hoca Nakip bunun anlamamıştı ki sonsuz mutluluk aşınamaz, bu olaydan sonra Şehrisebz hâkimi Niyaz Ali Divan Bek Keneges'e mektuplar ve elçiler göndererek onunla anlaşma yaptı. Ömer Koşbegi'yi, ki Buhara'dan kaçıp o bölgeye gitmişti, bulup Abdullah Mirza kardeşinin yanına Kette Kurgan'a göndermesini istedi. Şehrisebz hâkimi, ki bunu her zaman istemişti. Böyle bir fitneyi biliyordu. Bu günü kendine ganimet (269b) bilerek durmadan Ömer Koşbegi'yi bulup onun askerlerinden beş yüz genci seçip Abdullah Mirza'nın yanına Hoca Nakip'e yardım etmeleri için gönderdi.

Nakip de bu ilgiyi Perşembe vilayetini Koşbegi'ye vererek karşıladı. Kendisi Abdullah Mirza ile Kette Kurgan'da durdular. birkaç kişi adamlarından seçip Semerkand'a Mir Hüseyin'in yanına gönderdiler. Biz bu riski sizin için alıyoruz diye söylediler. Mir Hüseyin gençti ve siyaseten çok anlamıyordu. Bu yüzden Hocanın dediklerine ve oyununa gelip kardeşine karşı isyan etti. Böylece hata yaparak kazara Emirzade Mir Hüseyin ve Hoca Nakip Emir Said'in eline esir düştüler. (Mir Hüseyin ki dayısıyla bir olup)[66] Semerkand ve Miyankal şehirlerinde kendi ismine hutbe okutmak istemişti. Tüm Semerkand halkı bu haberi duyar duymaz Mir Hüseyin'in bu isteğine karşı gelerek Muhammed Mir Hüseyin'in dayısı Muhammed Yahya'yı, ki tüm hâkimiyet onun yetkisindeydi, yakalayıp hapse attılar. Mir Hüseyin'i esir edip Buhara'ya Emir Said'in dergâhına gönderdiler. Tüm olayları padişaha anlattılar. Çünkü Hoca Nakip Semerkand'dan bir şey elde edemeyerek döndü (270a) ve başka bir yol bulmak için kendi imaretini çadırlar altında kurarak Kette Kurgan ve Perşembe şehirlerinde hakimiyet kurarak Şehrisebz'in hâkimine olayları anlattı. Ondan yardım istedi. Hoca Nakip'in iltimasıyla Keş ve Sebz şehirlerinin hâkimleri ordusuyla Semerkand tarafına harekete geçip Karatepeyi tasarruf ettiler. Kendi adamlarından birini hâkim tayin ederek kendileri Semerkand şehri tarafında yaşayan garibanları yağmaladılar. Böylece uyumuş olan fitneleri geri ayağa kaldırdılar. Hıtay ve Kıpçak isyancıları korkmadan isyana kalktılar. Böyle korku ve vahşet tüm memlekete yayıldı. Her yerde ateş, cinayet işleyen adamlar çok oldu. Mazlumların sesi göklere kadar yükseldi. Bu olayların haberi Emir Said'in kulağına yetiştirildi. Emir Said şu ana kadar kendi düzenini düzeltmemişti (270b) ki mecbur bu isyancıların yerine oturtmak için harekete geçti. Buhara ordusuyla Semerkand tarafına yürüdü. İlk önce Perşembe'yi fethetmek için savaşa girdi. Çünkü bu yerde Ömer Koşbegi ve kardeşi Fazıl Bey ve birkaç kişi daha Keneges şehrinin hâkimleri ile birlikte şan ve şevketle yaşıyorlardı. Bunun için ilk önce bu kaleyi kuşatarak üç dört gün içinde kaleyi kılıç gücüyle fethetti. Kazara bu savaşta Ömer Koşbegi ve kardeşi Fazıl Bey ve Keneges serdarları öldüler. O isyancı cemaatinden herkes esir olmadan öldürüldüler. Fakirler, has ve halk tüm millet padişahın yanına gelip dil ve ellerini duaya açarak Emir Said'den teşekkür ederek ondan razı olmalarını beyan ettiler (271a). Çünkü Perşembe'nin tüm halkı fakirler, zenginler, çocuklar ve büyükler hepsi padişaha destek vererek Perşembe kalesinin duvarının bir köşesinden

[66] Bu cümle S nüshasında mevcut değildir.

delik açarak bazı emirlerin Kurgan kalesine yerleşmelerine yardımcı oldular. Böylece kale fethedildi. Bu olaydan sonra padişah o halkı Buhara Hanlığı'nın dostu kabul edip onlara bundan sonra kimse dokunmasın diyerek ferman vererek dedi: Bunlardan Buhara Hanlığı iktidarda oldukça vergi alınmayacak! O tarihten bugüne kadar kırk bir yıl geçti, ama o kavim için verilen hüküm yerinde durur. Kimse o hükmü değiştirmedi. Perşembe şehrinin fethi ve muhalefet edenlerin öldürülmesinin haberleri o gecenin yarısında Nakip Hoca'ya ulaştırıldı. O da aceleyle mekânını terk edip Abdullah Mirza'nın yanına gidip onunla beraber ehli ve iyaliyle kale kapısını açarak Şehrisebz tarafına kaçtılar. Böylece imaret ve hâkimliği kalbinden çıkarıp birkaç yıl o şehirde yaşadı. Sonunda Emir Said'in dergâhına gidip kendisini ona hizmetkâr olarak teslim etti. Evet!

Beyit

Padişah emirliğinin tacı o nizami
Yoldan gelen her başa yer olmuştu (271b)

Haberciler haberi o zamanın padişahının kulağına yetiştirdiler. Görenlerin teyidiyle tüm davulculara zafer davulunu çalmak için emredildi. Fetihnameler her tarafa gönderildi. Kermine'den Semerkand'a kadar bir saldırı ile fethedildi. O padişahın gücü tüm yüreklerde yer aldı. Muhalefet eden insanlar kendileriyle düşünüyorlardı. Ne yapmaları lazımdır. Birkaç gün içinde Kette Kurgan ve Perşembe şehirleri tarafındaki köylerin de fethedildiğini duyduklarından sonra tüm el altındaki ordularıyla Semerkand şehrine ve etrafına dağıldılar. Normal yaşamaya devam ettiler. Tüm bu olaylardan sonra o bölge iyi bir şekilde ve Çin'in (272a) güzel şehirleri gibi bir bölge oldu. Bir başka ferman da sadır etti ki her ne kadar çabuk olsa Muhammed Baki Han'ın evinin içindeki yeşil taşı, ki orada saklanıyordu, temizlensin dedi: Memur olan kişiler az bir zaman içinde temizlik işini bitirip eski düzen haline getirdiler. Tayin olan adamlar olay suretini ve ilgili haberleri padişaha verdiler. Bu yeşil taş, ki Emir Timur Keregen tahtı olan sabit olmuştu ve o taşın ismi Köktaş'tı o zamana kadar gerçekleşen olaylar içinde kimse o taşa bakmamışı. Onun için o taş ki nice padişahların kendi tarafında gören ama Subhan Kuli Han'ın zamanından Emir Said'in zamanına kadar kimse ona itibar vermemişti. Bu yüzden o taş topraklar içinde gömülmüştü ki bir kısmı belli olurdu. Emir Said'in emri ile o taş toprak altından çıkarıldı. Yeniden o taşa farklı süslemeler ve zarif halılar

düzenlendi. O taşı taht olarak dekore edip düzenledikten sonra Emir Said o tahta çıkarak altın tacı başına koyup güneş gibi dünyaya yayıldı. Köktaş tahtına çıkıp tüm bölgede has ve halka kendisini halife ilan etti (272b). O zamanda yaşayanlar o taş hakkında şöyle demişlerdir.

Yazarın Şiiri

Ateşin öfkesi var rüzgâra deyin ki bunun şöyle
Toprak alsın başına giden su geri gelir yoluna

O gün öyle bir gündü ki tüm güzellikler güzelliğini kaybetmişti. Tüm millet, has ve avam, eller dua, diller şarkılarla doluydu. Sesleri feleklere çıkmıştı. Mevlevi Abdulcebbar Hirevi (*Şahruh Sultan Olayları Tarihi*) kitabında yazmıştı ki bu taş mekânı cennet olan Sahipkıran Emir Timur Küregen'in emri ile Moğolistan bölgesinden alıp getirilmişti. Bu taş iki parça imiş ki kazara bu taşın getirilmesi Emir Timur'un ölüm olayı için durdurulmuş (273a). Ama Emir Timur dünyadan gittikten sonra o taş emirin torunu emirzade Sultanoğlu Bek Küregen zamanında Moğolistan'dan Semerkand şehrine, ki takriben altmış menzil yoldu, getirilmişti. O taşın bir parçası getirilirken yolda zayi olmuş. Ama biri sağlam getirilmiş. O taşın sağlam kalan parçası, ki çok zamandan bu yana unutulup toprak altında kalmıştı, Emir Said'in emri ile düzelmesi ona büyük bir onurdu. O taşı yakından görmek bana da nasip oldu. Sonuç olarak diyorum ki bu ismi geçen taşı getirme tarihinden Subhan Kuli Han'ın zamanına kadar hanların, şahların ve emirlerin şan ve şevketi anlamına gelirmiş. Bu tarihten sonraki padişahlar değişim, kıtlık ve Kazak hâkimiyeti olayları ile Semerkand şehri harap olduktan sonra yıllarca o bölgede kimsenin bakmaması nedeniyle o taş eski şan ve şevketinden mahrum kalmıştı. Ama Muhammed Rahim Han zamanına kadar unutulan o taşı Muhammed Rahim Han ilk defa Semerkand şehrini fethettiğinde o taşa hürmet ederek ve o taşa dayanarak (273b) büyüklerin ittifakıyla beraber kendisini han ilan etti. O taşı eski hürmetine getirdi. Ama sonra ikinci kez taş unutuldu ve harabe haline gelmişti ki Emir Masum'un zamanına kadar kimse o taştan bahsetmedi. Ama Emir Masum tahta çıktıktan sonra 1795 yılında o taşın yanına giderek kendisini ikinci kez emir ilan etmişti. Muhammed Şerif Aganki bir mısrada nazm olarak o taştan söz etmişti. O mısra için Emir Masum tarafından ona merhamet gösterilmişti.

Mısra: Padişahın tahta çıkışını Köktaş gibi izzetlendir

Tahta oturduktan birkaç gün sonra Emire haber verdiler ki taht ve taç işleri ile meşgul olduğumuz zamanda Keneges dağlardan geçerek Karatepe kalesini almış. Aynı zamanda başka cemaatler bu durumdan istifade ederek Kurgan şehrinde isyan edip zayıflara ve acizlere her tür zulmü reva etmişler (274a). İsyancılar bu işlerinden memnun olarak isyanlarına devam ediyorlar ki Emir bu haberi duyduktan sonra birkaç emir seçerek çabuk o yere gidip o isyancıları yerine oturtun diye ferman verdi. Emirin emriyle komutanlar orduları ile Semerkand şehrinden Karatepe şehri tarafına gittiler. Varır varmaz Karatepe kalesini kuşattılar. Bu kuşatma iki gün sürdü ama sonra fethedildi. Sonra Emir tarafından hüküm verildi ki bundan sonra kim zafer leşkerine itaat etmezse cezası ağır olacak ve kimseye merhamet göstermeyeceğiz. Zaferden dönen ordu yaya ve süvari Emirin yanına vardılar. Bu vakıada talebeler ve Hocalar (274b) cemadatından Şeyhulislam Mir Ebulhay Hoca ve âlimler Hocası Mevlana Lütfullah Hoca Urgutî ve diğerleri bu zafer ordusunun yanına vardılar. Bu vakıanın destanını bizzat Humulî Yalangtuş medresesinde okuyorken ve bu grupla beraber yaşarken kendi gözleriyle görmüş ve şöyle yazmıştır. Öğlen yemeği vaktiydi ki Kurgan'ın kuzeyindeki Karatepe kalesi tarafına Emirin ordusu, yaya ve süvari, harekete geçip emirin hükmünü yerine getirdiler. Birkaç serdar emirle beraber hareket ettiler ki o yecüc kavminin önünde dağ gibi durarak o kaleyi kuşattılar. Topçular toplarının sesini çıkarıp ve top sesi ile beraber ordudaki tüm askerler Allah Ekber diyerek seslerini göklere kadar çıkardılar. Akşam namazına kadar iki taraftan oklar birbirlerine atıldı. Sonunda emirin serdarları kale etrafına yerleşerek kale içindeki casuslardan haber alarak kaleye girmek için kanal kazmaya mecbur kaldılar. Kale duvarlarının altından kanal kazmak için birkaç kişiyi görevlendirip kendileri kalenin duvarlarının yakınına vardılar (275a). Kaleye yaklaşan ordu savaşmaya başladı. Kanal kazma görevlileri de bu durumu kullanarak kale duvarının altından kanal kazmaya başladılar. Ama biraz zordu çünkü kale taşlı bir dağın üstünde yapılmıştı. Bu sebepten emir gece karanlığını kullanarak saldırmaya devam edilsin diye ferman verdi. O gece sabaha kadar savaştılar ama ilerleyemediler. Emir sabah erkenden hiç kimse geri dönmeden kalenin fethedilmesine kadar durmalarını emretti. Eğer kim geri dönerse ve emirin fermanından çıksa başı kesilir! (275b). Ayet-i Kerime (ve Onun emrine göre hareket ederler, 16: 50).

Emirin leşkeri bu fermanı duyduktan sonra nasıl ki pazara indirim geldiği zaman insanlar indirim yapılan eşyalara koşup ucuz eşya almak için çabalarlar ve seçtikleri eşyaları alırlar. Emirin askerleri de aynı o insanlar gibi kale tarafına her taraftan koştular. Önden okçular, arkadan kılıçlılar ve karşı taraftan Keneges ordusu korkudan kendilerini savunup ve geri tutmak için emirin leşkerini üstüne taş ve okları yukardan dolu gibi atıyorlardı. Bu hali gören herkes o kalenin fethedilebileceğini zannetmiyordu ama bir küçük hareketle o kale fethedildi.

Mısra: Evet ittifakla cihanı ele getirmek kolaydı

Kale içindeki insanlardan biri eksikti ki o da savaş başlamadan kendisini kale üstünden aşağıya atıp halife tarafından af edilmişti. Diğerlerinin tamamı sayılıp kanuni icraatlar ile öldürüldü.

Mısra: Ateş eğer düşerse Neyzara ne ıslak kalır ne da kuru

Bu vakıada az bir hizmet edenlere fazlasıyla merhamet gösterildi. Çok hizmet edenlerin ise eteği altınla doldurulmuştu. İsyan edenlerden kalanlar toprağa düşmüştüler. Aynı şekilde mazluma zulmedenler de ezildiler. O yerde olan Allah'ın kulları padişahın lütfundun iyilik isteyenler şad, kötülük edenler kahır altında kaldılar. Kurgan'ın fethinin ve düşmanların öldürülmesinin haberi Şehrisebz'e ulaştı. O yerin hâkimlerinin kalplerine korku düştü. Hayretle parmaklarını pişmanlık dişleriyle ısırdılar. Diyorlar ki Niyaz Ali Divanbegi (276b) ki o şehrin bağımsız hâkimiydi korkudan bilinçsiz hale gelmişti. Oturduğu yerden kalkamıyordu. Sabah ve akşam kametini doğrulayıp milletin yanına gitmiş ve bakmış ki kimse onun dediklerine bakmadan gidiyorlar. Bunun sebebi ise Emirin mazlumlara rahmet, zalimlere vahşet yaratmasıydı. Bu yüzden emirin leşkeri bir tarafa hareket etse biraz direndikten sonra o yer fethediliyordu. Emir Karatepe kalesinin fethedilmesinden sonra o şehrin harap olan yerlerinin tamir edilmesi için emredip Karatepe'ye yeniden bir hâkim tayin etti. Kendisi önce Semerkand'a sonra Buhara'ya gitti. Milletini yükseltmek ve ordusunu tanzim etmekle meşgul oldu.

Şiir

Düşmanları yendi büyük azmi ile
Dostlarının arkasından koştu sıra ile

Zevk verirdi ona düşmanları yenmesi
Emirlik tahtına sahip devam etti sülalesi

Kare olan adalet tahtına sahipti
Herkes için geçerliydi adaleti

O gün gerçekleşen (277a) olayın beyanını bu beyaz ve dalgalı saç üzgün yüzlü Humulî gördüklerine şahit olarak şöyle yazar ve anlatıyor.

Karatepe'nin fethedildiği gün ben de Hocamın yanındayken o olayı seyrediyordum. Tüm oradaki leşker Kurgan kalesi tarafına koşarak kalenin duvarları ve kapılarına dayandılar. Merdivenler duvarlara dayandı. O zaman kendi gözlerimle gördüm ki bir güçlü ve üzün boylu adam, kılıç elinde, at üstüne binip kahırla kalenin doğu tarafına koşarak kalenin kapısında duran adamın başına kılıcıyla vurdu. Adamın başı teninden ayrılıp yere düştü. O kişi yerinde durmadan kale içerisine doğru hareket etti (277b). Emirin leşkeri bu hali gördüklerinde tüm leşker harekete geçtiler ve kalenin fethi gerçekleşti. Ama ben hala ki korkudan konuşamıyordum ama leşkerin içinde o adamı arıyordum. Herkese sordum ama cevap alamadım. Böylece tüm esirler ve ganimetleri padişahın üzerine geçirdiler. Herkes padişahın önünde hazır oldular. Ama yine de o adamı leşkerin içinde göremedim. Koşarak Hocamın yanına gidip o adamı tanımak ve bilmek için sordum ama o yerde olanlar bana emrederek dediler: Bu işlere karışmana gerek yok! Hocamın bu sözünden sonra ben süstüm. Bu susmam yaklaşık on yıl sürdü ve hatta o olayın adamını unuttum ve unutmam da benim için iyimmiş. Ama on yıl sonra o olay geri fikrime geldi. Yine de şaşırdım ama tekrar unuttum. Bugün ki o olaydan kırk yıl (278a) geçmiş hala o at ve o kılıç gözümün önündedir. Ama bu gün anladım ki o adam gaipten gelip emirin leşkerine yardımcı olmuş.

Yazarın Şiiri

Cihan sırların tutmasını bilsen sırdaş olursan
Her perdenin ardına yüzlerce suret pinhandır
İbret sürfesine yemek istersen çeşitlisini bulursun
Ama herkes ki bereket isterse tadını çeken o dur
Şehir çoktur sultanda hesapsızdır dünyada
Olur, ama hiçbiri sandığın Buhara gibi olmazdır
Bereket içinde bulursan isteyecek şeyini burada
İnce cama baksan bilirsin ki granit taşındandır
Cihanı fethi etme işi İskender'de diyorlar
Baksan görürsen Hızır gibi bölünen İlyas'tır
Bahçıvan usta olsa ne kadar işine çalışmakla
Çabasından ekşi meyveleri pişmiş haline alır
Türk çoktur ama binlerin içinden biri
Humulî gibi sır taşıması dünyada çok azdır

O olaydan hatırladığım şeyler bunlardan ibarettir, Vallahi ki o gördüğüm görünmez yüzü Emir Said'in devletini kurtaran adam Allah'ın yakın dostlarındandı (278b). Emir Said'in iktidarına sebep olup geri kayboldu. O olay için şöyle diyorum ki ruhları gözlerden kayıptı ama münasip bir halde kendilerini gösterip geri kayıp olurlar. Bir yerde bir aciz olsa o yerde anlam çoktu. Şöyle ki mecnun olan kişiler ve küçük çocuklarda bu özellikler var. Onlar kayıp olan kişileri görebilirler. Aynı halde çok dedikleri doğru olur. Bunun için diyorum ki evliyalar da bu özelliklere sahipti. Ama bu özelliğini bilmek için dünyanın tüm sırlarını bulmaları lazımdır.

Şimdi tekrar asıl mevzuya dönüp yazmam lazımdır ki Emir Said'in cesareti ve uyanıklığı tahta oturduğu zamanda herkese belli olmuştu. Tüm o yerdeki cemaat ona baş eğip kölelik ipini boyunlarına astılar. Ura-Tepe (279a) ve Hocend hâkimleri efendileriyle beraber Emir Said'in elini öpmeye gelip kendilerini onun hizmetçisi ilan

ettiler. Böylece ölünceye kadar hürmet içinde yaşadılar. Bu olayın devamını inşallah yeri geldiği zaman tekrar yazarım.[67]

Hisar Hükümdarının İtaat Etmesi

Hisar-ı Şadman'ın hâkimi Buhara dergâhına gelip tüm evlatları, kavim büyükleri ile beraber Emir Said huzurunda itaatlerini ilan ettiler. Eski gelinin babasının hürmetiyle şimdi hizmetkârı olarak Atalık işi imtiyazını eline aldı. Emir Said'in tahta çıkışından bir kaç zaman geçti. Bu olaydan sonra tüm elinin altındaki bölgede elçilerini gönderdi ki onlardan biri de Şehrisebz'in (279b) hâkimi Niyaz Ali Divan Begi idi.

Emir Said'in Şehrisebz Hâkimi Niyaz Ali Divan Begi'ne Mektup Göndermesi[68]

Cennetmekân Emir Masum zamanında Şehrisebz'in hâkimi isyan ederek Duabe kalesini Emir Masum'un atadığı hâkimin elinden alıp kendisi yeni bir hâkim tayin etmişti. Emir Said bilgili elçiler, kavrayışı yüksek adamlar ve iyi kalpli insanlardan aracılığı ile bir mektubu, ki hem müjde, hem de tehdit olarak, şöyle yazıp gönderdi. Geçmişinizden ibret alın yoksa başınıza geleceklerden korkun. O mektup şöyle yazılmıştı.

Şiir

Allah hamdı o Peygamber salavatından sonra
Sahabeler o ehli beyte salamlardan sonra

O Allah'ın kuluna olsun Allah'ın selamları
Olsun onun o ailesi işi Allah'ın dedikleri

Duy ey eski hurma ağacı gül zar içinde
Gül gördüğünde bil ki diken var altında

Duaba kalmış bana yadigâr babamdan
Eğer anlarsan Duaba kalesini terk edersen

[67] Bu paragraf S nüshasında mevcut değildir.
[68] Bu başlık eserin S nüshasında kullanmamıştır.

Çünkü var gazapların türlü türlüsü bize
Bu iki yoldan birini seçip ne istersen iste

Biri acı ağrılar diğeri ise güzel yaşamak
Biri mezar o biri hürmetli hayat demek

Eğer lezzetli hayat suyu istersen bizden
Bilgin olsun ki devam eder senin sülalen

Şehrisebz olur ilkbahar gibi çiçek zar
Lale gülleri açılır her tarafta istersen bu karar

Eğer acı ağrılar o hayatın acısı istersen
Emin ol bu devlet o şevkete kalmazsan,

Devlet o milletin üstüne yürüyor leşker
Kalmaz kurudan o ıslaktan bir şeyler

Tüm şehirlerini o şöhretini ederim harap
Tarihini silerim yerden ret etsen cevap

Olur, şehrin o şöhretin topraklara yeksan
Tarihin silinir ger ret cevabı versen yerden

Parlayan ayın dağlardan iner kara toprağa
Topraklara katacağım eğer gelsem oraya

Sel yürüyüşü koymaz nişanını hiçbir yerde
Sen de gidersin bu dünyadan o dünyaya

Kâğıt kanatın bağla uç melekler gibi
İla ki kanat o canını kurtar adam gibi

Allah'ın ismi ile ederim hatim-i kelam
Selam aleyküm, aleyküm selam[69]

1840 yılında irşatpenah, velayet intibah, seyyadat dibace, kutbu'l-zaman İşan Şakir Hoca her beytin metnini, ki her birinin değeri mücevher ederdi, (280b) nat-i nebi babında madeni tabiattan ihraç edip bu Humulî'ye gönderdi. Her bir beytin değerini on iki Dinar tayin ederek nat-i nebiyi yazdırmış oldu. Dört halife lakapları için beş beyit daha Nazm olarak yazıldı. O azizin teberrükü dört beyti budur.

Beyitler

Dergâh hakka koyup aziz baş
Haktan istedin bu kavım ev baş
Evvelde kılıp âdemden izhar
Mahbup lığını kıldı hak faş
Herkim ki seni visalini ister
Derdi alam bela karındaş
Esra gecesi cemiyi ervah
Cebrail-i emin seninle yoldaş

Humulî'nin Nazm ettiği beyitler bunlardır

Ol künge dışın şehit oldu
Daman-ı Uhud nu tutu kan yaş
Eda sitemiyle kırıldı sakıtın
Küffar leyin ki attılar taş
Bu cehil leyin diyen kim erdi
Düşman sana kavım ile karındaş
Geçmez idi gam edip ümmetim dip
Bu gazvendin aya resul-i hak aş
Rıdvan atom makam-i Mahmut (281a)
Hak verdi cefalarına padaş
Dergâh adıma yar buldun

[69] S nüshasının metni burada tamamlandı. Yazarın dediğine göre kitabın yazılışı 06.08.1901 yılında Urgut şehrinin Sufi yan köyünde Muhammed Mutahar ibni Mansur Hocanın elinden sona ermiştir.

Cebrail emin yolunda faraş
İsa gibi kök nur oldun
Devrinde melek sefi oldu haffaş
Çün sedre neverd olup berrağın
Ruh- ul emin etti saz hoş baş
O dem ki makamın oldu zuhraf
Süs oldu bırak kaldı yoldaş
Hak özü özüne kıldı vasıl
Gel gör ki ne yerge etti padaş
Rıdvan-i hudadan özüne mevcut
Gözünle görmedi bu haşhaş

Dört halifenin özellkleri

Ebubekir Ömer iki refikin
Ol biri vezir o biri yoldaş
Osman Ali iki nedimin
Ol biri emin o biri sırdaş
Ten olsa onların hak payı
Can olsa onlar fedası ey kaş
Can verse gerek bu yola şakır
Ettiler ayağını tutanı baş
Ta kaf penasına vardı ashap
Peyrev-i bu Humulî itga oh şaş
Ümmete Hasan ile Hüseyin'i
Ol biri göz o birisi kaş

Ariza

Hocam budur kulunun arzı
Ger olsa Cenabınıza marazı

On ikide oldu emir sadır (281b)
Ol cümleni halk etti kadir

Lakabı çar yar-i azam
Beş beyti diğer olundu munzam

On yediye etti beyit naçar
Buna da bir özge menfaat var

Resmi ki keramet oldu bana
Gerekli yine de beş tenge

Dua

Budur isteğim ki heyi afak
Tutsun seni cümle nakıs din tak

İrşadın ile tarikat abat
Lütfun ile kemineler şad

Dünya var olunca şadman ol
Mensuba zamandan aman ol

Muhtacım o hacetim revan kıl
Yani benim hakkıma dua kıl

Bitiş: 1839

Bu Risalenin Evrakları Evliyaların Hikâyeleri ve Seçilen Özel İnsanların Dediklerine Göre Düzenlenmesi

Bu risale bileşenleri büyük evliyaların isimleri alanında yayınlandı. Bu kitabın kenarları ve alt üstüne bakarsanız bilginlerin unvanlarına göre düzenlenip yazılmış. Şöyle ki bu kitabın unvanı Allah'ın övgüsü ve Peygamber Efendimizin salavatı ile şeref ve incelikle yazılmış. Bunun tamamlanması ile aynı zamanda ulema ve evliyalardan da bahsedilecektir. Allah ömrümüze bereketler versin.

Yazarın Şiiri (282a)

Bu kitap övgü ve sena unvanıyla başlandı
Tamamı da ulema o evliyalar destaniyle tükendi
Kabuk tanesi inciler içinde bölünmesi gibi
Gerçi inci ucuzdur ama bunların çöktü fiyatı

Arzuların en azıdır ki Emir Masum'un olaylarına son verme onurunun haberleri açmak için bir nimetti. Emir Said'in ve dergâhında yaşayan özel insanların ayrıntılarından bahsetmek saadet başlangıcı olsun. Daha büyük merhamet ve nimetlerle tamamlansın. Bu kitabin başlangıcı ve sonu Allah'ın rahmetiyle bağlı olup başlangıç ve sona ermesi onun affi içinde şamil olsun ki onun zikri için bir zaman sermayesi olsun.

Büyük Şeyhlerin Zikri: Bu eser Büyük Şeyhlerin ve bilim büyüklerinin kelamlarına yer vermiştir. Büyük âlimlerin kitaplarına bu haber dâhildir (ila ende zikru'l-sulha tenezzülu'l-rahme). Ancak bu risale bu cemaatin haberlerini açıklamıştır (Cundullah fil arz ve hizbullah fi sema). Onların durumlarını gösteren bu şerefin imkânı yok ve ret olabilir. Ama gerçeğe göre söyledikleri: Yazılan haberlerden memnunlar. Her şeyi fark etmeyen kişi zikir ile her şeyi terk etmez. Merhum Emir Masum'un çağdaşı (282b) olan ışığı tüm dünyalarda güneş gibi aydınlatılan bazı yöneticiler vardı ki yanılmazlardı. Her biri hadi ve mehdi-yi zamandırlar. Emir Masum'un zamanında bazıları ilklerde bazıları ortada ve bazıları da sonunda milleti karanlıktan ve ihmalden kurtarmak rehberliğini etmişler. Doğru yolları göstermişler. Kısa değil belki tekel haline yazmışım güneşten zerre ve denizden damla yeterlidir. Çünkü bunların çoğu vefat etmiş ve bazıları bu

yerden gitmiş ve az bir cemaati Dehbid şehrinde yaşıyorlar. Önce onların suretleri ve özelliklerinden başlıyorum.

Şerefü'l-mekân bi'l-mekin hadisinin işaretine göre Dehbid şeyhleri ve ahalisi bu onurla yaşıyorlardı.

Başlangıç Mesnevisi

Bereket istersen eğer kalkıp Dehbid'e gel
Adam gibi Firdevs berin istersen buraya gel

Dehbidî'ye baktığında görürsen höldü berini
Sanki göklerden gelip parlatmış yeryüzünü

Evlat uç baba yedi o dörttür annesi
Yetimlere devrandı Dehbidî'ye olması

Kevser gibi akarsuyu her bir sokak içinde
İyilerin ruhu revandı o aziz toprak içinde

Şahabına baksan görürsen sel sebil pınarı
Hasret içinde kalmıştır Fırat o Nil'in nehri

Türlü dağlar kayıp olmuş balık gibi suyun içinde
Allah diyen Allah gören Allah bulurdu bu yerde (283a)

Abdest aldığında temizlerdi suyu senin ruhun
Temiz şarap verirdi sabahlar ger isterse onurun

Tasavvuf evine baksan görürsün sefa yüzler
Vefasız dünyadan geçip edersen ahirete sefer

Biri Allah zikriyle meşguldür heyecan içinde
Tüm kapanmış kapılar açıktı Sufi ler zikrinde

Yeterince yüksek adı boyu yukarı her zaman
Ayağına baş koymuştu tüm padişahlar o zaman

Birisi var ki memur olmuştu göklerden
Tavafına gelirler Zavar o Gerd o Benyan'den

Koltuğu gösterir tahtın kiralını
Her tarafa yaymış kandil keyvani

Vasfında cennet tahtı gelmiş dile
Açıklıkla o konuşmayı söyleyin yerine

Boşuna vurma bağlı kapının arkasından
Önce lazımdı halkasına o içine bakman

Ne halka var ibret gözlerle baksan
Orada gözün kara o beyazını görürsün

Halk içinde aydınlan zamir yaşların
İlim avcısı olan adamları o insanların

Herkes boğulmuş tanık deniz dalgasına
Yüzücü yüzmüş vücudunun takva ırmağına

Şahbaz gibi göz yummuş o dünyadan getrmiş
Yüreğine pinhan her türlü ilimler öğrenmiş

Himmetle ger baksalar her tarafa
Kara toprağı değiştirirler zer altına

Geç o yerden bak hankahlar yoluna
Görürsün açıkça cennetleri tüm önüne

Ne cennet ki baksan içine tüm Allah'ın dostları
Gökler görmek arzusundadır tutya toprakları

Birine baksan gökler manzarası yanında
Ondan gelmiş biri ismi mezar yeryüzüne

Mezarı ki göklerin tahtı olmuş o zaman
Melekler o insanlar sıra içinde revan

Biri mezar ne mezarı Firdevs-i paktı
Tavafına gökler yürür ama topraktı

Kokusu mis gibi toprak onlara ait olan mezar
Cihan bulanmış kokuya nedenidir rüzgâr

Baksan eğer evliyalar mezarlığına
Mezarlar düzelmiş mermer taşına

Firdevs gibidir o melekler mekânı
Tahtın ışığıyla görürsen Allah arşını

Mezarlığın üstüne yazısı olan levhası
Kutsanmış Cebrail-i emin kanatı gibi

Bir yana mumlar o bir yana güneş ışığı
Mezarına baktığında görülür Tur dağı

Deme bana bu destanlar hepsi boşuna
Musa yatmış rahatlıkla bu Tur dağına

Yeryüzünde iki Musa etmiş rehberlik
Biri Şam'da o biri Musa'yı Dehbidîlik

Bundan küvet buldu Ahmet dini
O biri Kıpti'lerin boynunu indirdi

O biri ışığıyla parlatmış Tur dağını
Bu biri parlatmış Dehbid şehrini

Misafir olurlar kapısına türlü bilginler
Çıplak kafa insanlar dağınık saçlılar

Kapısına onurla işaret edip bakarlar
Bakıp geçmeyen bakışından kavımlar

Bu revzeye kim ki yapmış olsa bekçilik
Yüzüne açılmış kapılar o olmuş cennetlik

Kapısının gedası iki cihan sahibidir (284a)
Karınca olsa da cihan Süleyman'ıdır

İyi eğer baksan mezarın duvarlarına
Dünya güzelliğini görürsen makamına

Sonunda sultan olursan onun kapısından
Canan dağına varırsan onun yolunda olsan

Allah'ı istersen büyük mahdumdan iste
İyilik ışığını bu dünya güneşinden iste

Evlat o torunlarının büyüklüğüne baksan eğer
Rehberlikleri babaların rehberliğinin aynısıdır

O kutbu dinin torunları o yakınları
Bir devredir yer devresi gibi yolları

Sonsuza kadar devam etsin rehberlik ışığı
Işıklarından parlasın yalan dünya karanlığı

Hepsi ehli peygamber hanedanından
Ali evlatlarıdırlar o ışıklarıdır Fatima'dan

Humulî gel bunların ziyaretini kabul et
Mübarektir ehli resul sanası makbul et

Veda et bugün Dehbid o ehli Dehbid'den
Çöllerden geçerek gel söyle Semerkand'dan

Firdevs'e git o caddelere gez o et devam
Ki bu revze onun revizesidir darı selam

Öyle bir şekilde düzelmiş çevresine güller
Her tarafa çiçekler açmış türlü ağaçlar

Doğru yoldur o yerde yaşayıp arayanlara
Olur, başları Huldu Naim cennetin altına

Yolu doğru olur gerçi kaza kalemine yazılmış
Evet, böyledir herkes ki Allah yoluna çıkmış

Herkes ki bu caddeye dikkatle yürürse eğer
Gökler ayağının altına düz olur o da gezer

Ahiret gününde rahat eğer olsa kimse
Bil ki dünyada yapmış iyilikleri olsa

Görünüşü eğer deliler gibi olsa da
İlme yetişmiş o gerçi uzak olsa da

Koltuğunda taş o lafları dudaklar arasında
Kendisine çekmiş herkes yaşarlar devrinde

Yanlış dedim, Kevser nehrinden gelen bir nehirdi
Susuz insanlar dudaklarına o kuru zemine denizdi

Gidiyor her tarafa hayat suyu gibi akar
Can alır ondan tüm hayvanlar o bitkiler

Bu su Kevser suyu gibi güçlü olmasıdır
Semerkand şehrini Firdevs gibi yapmasıdır

Semerkand'la ol ki ihtiram etsinler sana
Adam ol ki yer al Allah'ın Firdevs cennetine

Zaman geçmesi ile yeryüzüne hürmet bul
İyi isimli padişah Hazreti Süleyman gibi ol

Ehli Ahmet'in çiçeği emir Said'in baharı
Emir Haydar çiçekliğinden bir tane dalı

Güneşten güçlüdür onun parlamış ışığı
Cihan rahat etmiş adalet gölgesi altına

İyi yürekler onun güzel yüreğinden almış bilgiler
Onun ışığından kazanmışlar Allah rızası tüm kullar

Ya Allah sen o Allah kullarının hakkında
İki cihan bahçesini doldur bereketinle

İnsanlar o melekler mekânıdır bu yer
Semerkand toprağı o Buhara gökleridir

Adaletinden Buhara olmuş harem sera
Vücudundan olmuş Semerkand bağ-i ara

Tek Buhara o Semerkand şehirlerini
Belki tüm el altındaki başka şehirleri

Güneş gibi parlatmış her tarafını
Kazanmış tüm milletin kalplerini

Devam etsin böyle kıyam-i kıyamete kadar
Bu padişahın hükmü sürsün sona kadar

Kutbu'l-aktab Hazreti Seyyid Musa Han Dehbidî Hoca'nın Özelliklerinin Beyanı

İrşat dairesinin merkezi, din âlimlerinin toplanma mekânı; halkın evi, öğrencilerin öğrenme sebebi, Ehli Resul neslinden ve Hazreti Ali zürriyetinden olması, Hazreti Muhammed'in sülalesi, evliyaların sonu, âlimlerin ilki ve vücudu, kerametin ışığı zuhur etti (285b). Seyyid Musa Han Dehbidî Allah'ın kulu ve Allah ona ihsan etmiş. Kıyamete kadar öyle kalacak kişi kutbu âlemin evladı bu gavsulekrem Mevlana Kasanî Dehbidî ki Mahdum Azam diye meşhurdu. Allah'ın iradesi ile Hindistan ülkesine yerleşip o ülkede yaşayanlara dini bilgilerde yardım ederdi. Çoğu zamanını Sarf ve Nahiv, mantık, kelam, hadis, fıkıh, tefsir; aklî ve naklî ilimler öğrenmek için büyük Hocalarla vakit geçirmişti. O yerin büyükleri ve küçükleri ile muhabbet ederek yaşamıştı. Orada yaşayan insanlar tüm meclislerde ona ihtiram ederek kendilerini Hazreti kutbu'l-aktab ve şeyhü'l-meşayih, gavsu'l-zahit Şeyh Miyan (286a) Muhammed Abid ellerine teslim ederek az bir zaman içinde o kişinin iyi bir öğrenciliğine kabul olmuştu. Sonra o büyük Hocasının yanından ayrılarak birkaç zaman o topraklarda insanlara doğru yolu göstermek için vaktini geçirmiştir. Sonra o pir-i mülk nezir irşat halkullah yanından izin alarak biraz zaman içinde meşhur olmuştu. Bunun meşhurluğu ve iyi bir rehber olduğu (286b) tüm Arap ve Acem âlimlerinin kulaklarına ulaşmıştı.

Has ve avamın içinde yer alıp herkes onunla birlikte olmayı kendine büyük bir onur biliyordu. Halk daima onun hizmetinde gün geçirdiler. Günlerden bir gün dersini bitirip yatsı namazını kıldıktan sonra hayal dünyasına, büyük babası kutbu'l-âlem Hazreti Mahdum Azam'ı rüyalarında gördüler. O kişi bu oğluna demiş: Ey oğlum! Dehbid'in kanalları çamurla dolmuş ve kimse de o kanalları temizlemiyor. Bu kanalları temizle ve o yerde yaşayan tüm insanların çiftliklerine su ver. O yeri yemyeşil hale getir diyerek ona işaret vermiş. Onun gördüğü bu rüya Dehbid'e gidip o yerde yaşayan insanları doğru yola hidayet etmesini ve öğrendiği bilgilerinin o yerde yaşadığı insanlara öğretmesi gerekliliğinin işaretiymiş. Bu müjdeli haber onun bu yerden çıkıp Mâverâünnehr bölgesine gitmesini istemiş. Çünkü Allah'ın iradesi böyleymiş ki dudakları korumuş. Mâverâünnehr ve Türkistan'ın (287a) bilgin suyu ile sulanması lazımmış. Allah iradesi ile bu kavmin kuru kanallarını bilgi suyu ile dolmasını istemiş. Böylece bu kişinin yüreğine büyük bir hareket yerleşmiş. Bu hareket sebebiyle Hindistan'da öğrendiği bilgilerini Türkistan ehline öğretme zamanı gelmiş diyerek sefer etmeye hazırlanmış. Bu vakıadan sonra onun kafasına sefer tutkusu yerleşmiş. Atalarının mezarını ziyaret edip Hocalarından izin alarak şeyhler ve büyüklerle vedalaşarak kendi öğrencileri ve yanındaki akrabaları ile beraber Hindistan'ı terk edip Semerkand ve Dehbid şehrine gelmiş. Bu Firdevs gibi şehrin evliyaları, âlimleri ve büyükleri ziyaret edip sonra büyük babalarının mezarlarına giderek tüm o yerdeki ölülere İsa nefesi ve Musa yed-i beyza (287b) gibi dualar etmiş. Sonra şeyhlerden ibaret olan bir cemaatle ki İslam dininin bir bölümü olarak gerçek din yolunu kaybetmişti ve karanlık içinde yaşamaya başlamışlardı. Bu esas zaman içinde Kutbu'l-aktab Hazreti Seyyid Musa Han Hoca Dehbidî onları bu karanlıktan çıkarmak için onlarla mücadeleye girdi. Onlardan batıl yolundan dönmelerini isteyip hak yolunu seçmelerini istedi. Sonunda hak ile batılı bu Ayet-i Kerime ile açıkladı. Ayet-i Kerime (ve ilan et hak geldi batıl yok oldu. Batıl zaten yok olmaya mahkûmdur, 17: 81). Bu açıklamadan sonra doğru yolu kaybeden ne kadar insan varsa hepsi el ele vererek muhalefet etmeden Kutbu'l-aktab hazretlerinin şerefine müşerref oldular. Muhammed Rahim Han döneminin sonlarından ve Emir Masum döneminin başlangıcına kadar irşad-ı din bu adamın rehberliğindeydi (288a). Hidayet ışığını parlatmıştı ki mahsussan Dehbid onun elinin altında Gülzar-ı ümit ve bostan-ı harem olmuştu. Hindistan köylerinden Türkistan köylerine kadar bu kişinin dediklerini yerine getirip onun hizmetinde ve onunla birlikte

doğru yola çıktılar. Onun zamanında Dehbid'de toplanan öğrenciler öyle bir noktaya geldiler ki sayıları binleri aştı. Çok kalabalık hale gelmiştlerdi. Az teveccüh ve onların zekâsı ile doğru yolu kazanmışlardı. Nakşibendi tarikatı sessizlikten çıktı. Yükseliş dönemini kazandı. Tarikat Andiras şehrinden Mâverâünnehr şehirlerine kadar iyi bir halde güçlenmişti. Orada yaşayan ve görüşleri bir olan Dehbid hankahında yaşayan tüm insanlar elbette fazlasıyla bu kişinin sohbetlerinden faydalandılar. Çünkü bizzat şeyhin teveccühü onlardaydı (288b). Ayrıca oradaki tüm insanlar bunu anlamıştılar, kim ki evliyalar kerametine inanır bu kabul edilebilir. Bir sözdür ki manası herkese malumdur. Tuhaf da değildir. O kişinin müritlerinin çoğu keşif eden ve iyi bilgili evliyalardan oluşurdu (289a). Dehbid şehrine kimse o kişiden izinsiz hatta bir ağız ekmek ve onun işareti olmadan bir gömlek satın almıyorlardı. Takva, şeriat ve tarikat yolundan bir dakika bile kendilerini uzak tutmuyorlardı. Silsileyi Tarikat-ı Nakşibendiye (289b) talimatlarını ve kurallarını İmam Rabbani ki ikinci bin yılın Müceddidi'nden alıyorlardı. Buna göre böyle biri Mâverâünnehr bölgesinin öncesine ve sonrasına gelmemiş diyebiliriz. Hâlbuki bu kişinin müritlerini Allah'tan başka bir kişi de bilmiyordu. Onun öğrencilerinden bazıları irşat derecesine, bazıları kutup ve bazıları gavs derecesine yol bulmuşlardı. Sayıları yüzden fazla olduğu söylenir. Onlardan her biri ayrı İslam şehirlerine memur olup bu kişinin yanından izin alarak oralara irşada gitmişti. Her biri ehli âlemin kalp aynaları olarak insanlara hak yolunu göstermek için vakitlerini geçirmişler. Bunlardan bazılarının ismi bu kitapta yazılıp sizlere iyi bir şekilde anlatılır (290a). Kapalı kalmaması için onları Allah insanlara yol göstermeleri için seçmiş ve onlara ilklerin ve sonların, evliyaların ve âlimlerin kerametine sahip etmişti. Bilimli tüm meclislerde kimse onların önüne delil getiremezdi. Herkes bunlara teslim olmuştu. Aynı zamanda bunların hepsi Kutbu'l-aktab Hazreti Seyyid Musa Han Dehbidî'nin itaatkârı ve hizmetkârları idiler. Bu kişi tasavvufun açıklaması için araştırmış ve araştırmalardan sonra birkaç risale yazmış. Bundan başka hakikate yakın olan kimse böyle bir şey yazmamıştı. Onun yazdığı risalelerinden biri *Zubdetu'l-Hakayik* risalesidir (290a). Elbette başka risaleleri da var ama bu risalenin ismini buraya yazmam yeterlidir. Bu adamın maneviyatı ve bilim sahipliğini hâkimler, bilginler, büyükler ve küçükler biliyorlardı. Herkes onun itaat ve emrine hazırdı. Tüm âlimler ve emirler onun kapısında hizmetçi olmakla övünüyorlardı. Yürüyemeyenler kereminden ayağa kalkar, hastalar ise ondan şifa bulurlardı. Sofrası her zaman Halil gibi halka açıktı. Herkes pervane gibi

onun çevresinde dolaşırdı. Aynı halde eğer tüm kerametlerini yazmak istersem ayrı bir kitap olur. Bu sebepten tüm kerametleri içinden bir tanesini misal olarak buraya yazıyorum. Bu yerde diğer şeyhlerden bahsetmek lazımdır. Onlardan biri Molla Nevruz Baki'dir ki o yaşlı bir adamdı. Ömrünün çoğunu Dehbid hankahlarında geçirmişti. Büyük camilerde müezzinlik yapıp iyi ve yüksek sesi ile insanları camilere ve hankahlara çağırırdı. Günlerden bir gün Sufiler kerametini bana şöyle anlattı. Bir gece Kutbu'l-aktab Hazreti Seyyid Musa Han Dehbidî'yi gördüm ki gözleri seher yıldızı gibi olduğu halde oturuyordu. Ben sabah namazı için hankahda olan havuzun yanına gidip abdest almak istiyordum ki o yerde Kutbu'l-aktab hazretlerinin sohbetine katılanlardan birini gördüm ki havuzun yanında duruyordu. O adam bana dedi: Ey filan bu gün öğlen namazına kadar bu havuzun suyuyla abdest alma dediler. Aynı şekilde diğerlerine de söyle ki kullanmasınlar. O suyu kullananlara karşı gel diyerek kendisi o yerden gitti (291b). Ben de o gün öğlen namazına kadar oraya gelen herkesin havuz suyundan abdest almasına mani oldum. Çünkü kesinlikle biliyordum bu dedikleri Hazreti Kutbu'l-aktab'ın dedikleridir. Öğlen namazının farz vakti gelmişti. Farz namazını bitirip zikir devresi ve duadan sonra herkes o kişi ile camiden dışarıya çıkıp havuzun yanına vardılar. O yerde biraz durdular ve sonra Hazreti Musa gibi elindeki sopayla işaret etti. O yerdeki tüm hazır insanlar havuzun suyunu boşaltılar. Havuz boşalır boşalmaz gördüler ki bir köpeğin cesedi havuzun ortasında duruyor. Bu hali görür görmez o yerdeki bütün insanlar o kişinin kerametini görerek sesleri göklere (297a) kadar gitti. Herkes o kişinin ayağına yapışarak kendilerini onun hizmetçisi olarak kabullendiler. Sonra havuzun içindeki her şeyi boşalttılar. Havuz kuruyana kadar birkaç gün öyle bıraktılar. Ondan sonra pınar suyuyla geri doldurdular. Çok fazla incelemeden sonra malum oldu ki Kutbu'l-aktab hazretlerinin bu işten amacı helal ve haramı anlayıp anlamadığımızı göstermesiymiş. Bu ilimleri ile müritlerini haramdan uzaklaştırdı. Hakikat budur ki Allah dostuna esrar ilmini vermişti (292b). Herkes ki o kişinin işlerine şüphe etseydi Allah'ın kahr ve gazabına müptela olurdu. Şüphe edenlere bile ibret olmuştu. Sonra her zaman o kişinin itaatine ve Allah'ın dediklerine baş koyup teslim oldular. Hakikat kelamı herkese belli oldu ki Allah şöyle demiş. Ayet-i Kerime (hâlbuki hile hilekârların başına geçer şimdi onlar Allah'ın önceki kavimlere yaptığını kendilerine de yapmasını mı bekliyorlar, 35: 43).

Nazm

Eğer Allah isterse yırtar herkesin perdesi
Evliyalara verilen hakaret olur bahanesi

Aslanlar o Allah'ın seçtiği insanlarla uğraşma
Meleklerle o evliyalarla kötülükle uzlaşma

Kutbu'l-aktab Hazreti Seyyid Musa Han Dehbidî'nin kerametlerinden kısa bir şekilde bu kadar yazdım. Büyüklerin dediklerine göre diyorlar ki denizden damla yeter, eğer birinin zekâsı yeterli olsa bu kadarı yeter. Yani harmandan numune bir tanesi yeterlidir. Kapalı kalmasın ki Hazreti Kutbu'l-aktab Seyyid Musa Han Hoca Dehbidî şeyhü'l-meşayih Miyan Muhammed Abid'in müridiydi. Aynı halde şeyhü'l-meşayih de Hazreti Şeyh Abdulahad seccade-nişin Hazreti Miyan Muhammed Said Emin'in kardeşi veli kayyum (293a) Miyan Muhammed Masum'un Mahbup Samadanî müceddid-i elf-i sani İmam Rabbani Miyan Şeyh Ahmad Hindi Guceratî'nin oğlunun müridiydi. Hazreti İşan Kutbu'l-aktab müritleri iki tarikata bölüp onlara ayrı ayrı eğitim verirdi. Böylece herkesin zekâvetine göre davranıyordu. Çünkü bir hastanın ne zaman hastalıktan kurtulabileceğini biliyordu. Onun kurtulması için o hastayı uygun bir halde tedavi edip gerekli ilaçları vererek o hastalıktan kurtarırdı. Bu kişi de insanların yeterli kafasına göre iki tarikata bölüp eğitimine katlanırdı. O kişinin evlatları içinde kıyamete kadar böyle bir eğitim devam edecektir.

Beyit

Açık o devam etsin her zaman bu dergâh
Kelime tayibe hakkı için yani la ilaha illallah

Zaman geçerek bu kişinin ömrü de tükenmişti. Allah'ın yazdığı takdir ile günlerden bir gün 1781 yılında vefat etti. Dehbid şehrinde toprağa verildi. Babalarına kavuşmuş ve onun mezarı bu topraklara onur verip kıyamete kadar Allah'ın rahmetinde kalmıştır. Ayet-i Kerime (gerçekten şerefli bir yerde ve sınırsız iktidar sahibi hükümdarın huzurundadırlar, 54: 55). O kişinin mezarı müritleri için bir büyük makam işaretidir. Sizde ziyaret edin ve kutsayın, o kişinin tarihi visalini bu hakir Ebul Fuzuli el-mulakkab

be Telhisu'l Humulî ki o kişinin ölümünden bu güne kadar yaklaşık elli sekiz yıl olmuştu bir parça şiir ile onun ölüm tarihini anlatıyor.

Şiir

Revan oldu gerçek bu dünya vadisinden
İnsanlar için rehber o dağlar gibi güçlüydü
Çiçek gibi her şah o geda başına taçtı dayıma
Hasret bu zamaneye herkesin başından kaldırdı
Oldu pinhan cümle milletin göz ışığı o zaman
Her olayın çözerken gözler önünden bir ana gitti
Onun varlığı herkesin canına rahat bir öyküydü
Ona gelen ecel tüm düzenleri fırtına gibi daldı
Ölümün lezzetli şarabını içti meyhaneci elinden
Mateme kalıp cümle insan zehir şarabına bulandı
Saadet koşu oturdu yüksek ağacın bir dalında
İnsanların rahat yaşamı çok kötü bir hala yenildi
Güneş ışığı gibi çıktı topraktan arş kürsüsünde
Cümle evlerden sesler gökyüzünü kadar çıktı
Gerçi nihan oldu bir temiz kalp iyiler içinden
Onun gidişi başakların dönüşü Allah namazı oldu
Ey Humulî! Halifeler o şahin hizmetkârıdır
Altın dilencisi isen toprak olman lazımdı
Gerçi Darı o Pahlavı nazmına beraber değildi
Yeter bu bir gazal Türk oğlundan herkese nişandı

Mersiye Gazali

Süleyman tahtı ki rehberlik tahtıydı nerededir
Yerden göklere kadar rüzgâr gibi revan hükmüydü
Yeşildi onun elinin bulutundan Dehbid çiftlikleri
Bu gülşen ağaçları rüzgâr esmesinden can alırdı
Toplama yeri iple bağlanmış çadırdan ibaret
Konuşma hankahsı yapılmış orta sütunlu mekândı

Özel mülkiyetlerin ele almak cazibesi ondaydı
Tespih taneleri gibi herkes onun yanındaydı
El altından alırdı evliyalar hizmetçilik dersini
Kapısında olan köleler cümle milletin sahibiydi
O zamanın Hoca Ehrari o bu zaman melik dinarı
Her halde de olsalardı bunu hizmetkârlarıydı
Yüzü güller yaprak gibi gözleri sulanma nedeniydi
Kameti nehir kenarında çıkmış ağaçlar gibiydi (294b)
Hak bilme nedeni aynı-ul yakın gözleriydi
Yüreklerde yer alması mükemmel bir haldeydi
Nefesinden gelen dua kalplara hayat verirdi
Çünkü Mesih gibi doğuşundan böyleydi
Tur dağının üstüne olsun her zaman onun ışığı
Musa ruhu gibi hayatta olan Hızır onun ustasıydı
Kazdı elleri ile Humulî yükseklik methiye dağını
Açıklıkla teslim olma nedeni Ferhat baltasıydı

Hazreti Musa Han ve Nakşibendiye Tarikatı Halifelerinin Beyanı

Kapalı kalmasın ki Hazreti Kutbu'l-aktab Seyyid Musa Han Hoca Dehbidî'nin halifeleri irşat yolunda herkesten ileri ve üstündüler. Sayıları da çoktu ki onların irşat ışığı âlemi parlatmıştı. Hidayetleri cihanı gülzar etmişti. Her biri kendi zamanının birincisi ve kendi vekillerinin aslanıydı. Onların meşhur olanları yüzden fazlaydı. Hindistan, Türkistan ve başka bölgelerde müritleri ve öğrencileri vardı. Hepsi Nakşibendiye tarikatının talimatlarını alıp bu tarikatın irşat ve eğitimi ile meşguldüler. Bu toplamdan misal olarak birkaç tane büyüklerinden tanımamız için buraya yazıp anlatırım (295a). Bunların marifetleri Mâverâünnehr bölgesinde göklere kadar gitmişti. Vallahu alem.

Birinci Halifenin Zikri

Zubde-i Ebrar büyük ve küçüğün kabulü olan kutb-ı zaman Halife Hudayar ki tarikat yolunda mükemmeldi. Kapalı kapıları anlayan bir kişiydi. Tüm halifeler onun büyüklüğünü anlamışlardı. İşlerinin hayranı olmuşlardı. O kişinin kerametinden ve işlerinden çok söz ediyorlar ki kerametlerine göre Hazreti Kutbu'l-aktab Seyyid Musa

Han Hoca Dehbidî'den sonra ikinci kişi sayılır. Birkaç zamandan sonra Hocası Hazreti Kutbu'l-aktab Musa Han'ın yanında terbiye aldıktan sonra Hocasının izni ile Dehbid hankahında kendisi müritlere eğitim vermek için meşgul olmuştu. Başka halifeler onunla bir yerde oturmayı kendilerine iftihar addediyorlardı. Ama çok devam etmeden bu yılda …[70] vefat etti. O kişinin en büyük kerameti hak için her halde olsa da müritlerine nasihatler ediyordu. Bu özelliği sebep olmuştu. Herkes büyük ve küçük zalim ve mazlum onun kapısına baş koymuşlardı. Büyükler şöyle diyorlar ki Emir Masum'un Allah'ın bu velisi ile araları biraz bozukmuş. Bu yüzden bu halife birkaç zaman bazı zalim hâkimlerle iş birliği yapmış. O hâkimler Şehrisebz hâkimi Bek Nazar Bey, Ura-Tepe hâkimi Hudayar Bey, Fergana hâkimi Irdana Han ve diğerlerinden ibarettir. Bu hâkimler o kişiyi kendilerine ganimet bilerek o kişiye hürmet ederek tüm fetih olaylarını o kişinin gözünün önünden geçirirdiler. Her zaman onun hizmetine hazırdılar. Ayet-i Kerime (iyiliğin karşılığı iyilikten başka ne olabilir, 55: 60). Halife de onları kendisine yakın tutmak için onlara iyi davranıyordu. Hâlbuki halife herkesle öyleydi. Ama onlara iyi davranma sebebi de milletin refahı içindi ve zaman da öyle gerektirirdi. Kimseye kapalı değildi; hikmet ve keramet budur ki Allah insanlara peygamberlerini insanlardan ve meleklere meleklerden seçmiş. Bunu herkes iyi biliyor. Ayet-i Kerime (biz her peygamberi onlara apaçık anlatabilmesi için kendi kavminin diliyle gönderdik, 14: 4). Ayet-i Kerime (ona yumuşak söz söyleyin, 20: 44).

Hikâye

Molla Bay Nazar ki zengin, bilgin bir adam ve benim kayınpederimin babası ve aynı halde bir sadık insandı. O bir gün bana şöyle dedi: Günlerden bir gün Emir Masum Dehbid hankahına geldi. O zaman ben de o yerde iyi insanların hizmetindeydim. O gün Emir Masum hankaha girdi ve caminin bir köşesinde namaz kıldı. Aynı zamanda halife de o yerdeydi. Emir namazını bitirdikten sonra birbirlerine selam verdiler. Orada bulunan başka büyüklerle beraber o camide mezarı olan evliyalar hakkında dualar ettiler. Sonra Emir halifeye bakarak dedi: Bozguncular ve müfsitler hakkında dua ediyorsunuz, hâlbuki bizim yanımızdasınız ama bize dua etmiyorsunuz. Halife dedi: Ya Emir! Biz her gün sizin için dua ederiz: Emir dedi: Yalan iyi bir şey değil, özellikle sizler gibi salih insanlar için! Emir şöyle devam etti, bir insanın her gün bir başkası için

[70] Bu boşluk vefat tarihi için bırakılmıştır.

bir kez dua etmesi makbul değildir. Halife emirin bu sözüne karşı dedi: Biz her gün beş kez belki fazla dua ederiz diye bu duaya işaret etti (Allahumma agfirli lil mümin vel müminat) ila sonuna kadar okudu. Sonra dedi: Biz emirin bu dua içindekilerinden biri olduğunu biliyoruz. Emir Masum bunu duyduktan sonra sesini çıkarmadan tevazu (297a) ederek bir birbirlerinden ayrıldılar. Bu konuşmadan sonra kayınpederim ki bu hikâyenin şahidiydi. Dedi: Halife Hudayar'dan gerekli dersleri aldığımdan birkaç zaman sonra Şeyhülislam büyük Mevlevi Ataullah Hoca ki Buhara'nın büyük Hocalarından biriydi Halife Sıddık'ın zamanında Dehbid şehrine gelmişti. O günlerden bir gün hankaha gelip Halife Hudayar'ın halini sordu. O yerde hazır olan kişiler o aziz insanKayumova t etti diyerek cevap verdiler. Hazreti Hocam dedi: Allah hayrını versin! Kendini emin ve bizleri mutmain etmiş. Çok iyi olmuş o çok güçlü bir adamdı. Bir zamanlar bana bir yumruk atmıştı ki bu güne kadar ağrısını hissediyorum. Bu dediklerinden sonra dedi: O kişi zaferin tezahürü ve bir iyi yardımcıydı. Onun sözleri âlemi titretiyordu. Bir kez Emir Masum isyancıları bastırmak için ordusuyla Keş vilayeti üstüne yürüyüp o şehri kuşatmıştı Buhara leşkeri muhalifler leşkerinden kuvvetli ve çoktu. O esnada merhum halife o şehrin kalesinde Şehrisebz hâkimi Bek Nazar Bey Keneges'in misafiriydi. Emir Masum bu haberi duyduktan sonra Sufilerden biri, ki ticaret için gelmişti, bulup o kişiden halifeye haber gönderdi. O haberde şöyle demişti. Halifenin bu esas zamanda müfsitlerin şehrine gelmesi ne lazımdı, hatta yasaktır! Zira müfsitlerle beraber olanlar da müfsitlerden biridir. Bu hikâyeyi söyleyen kişi izafe ederek dedi: O haberi getiren Sufinin sözü bittikten sonra halife kahredip yüksek sesle şöyle çağırdı: Ey Bek Nazar! Bin atına! Hâkim de bu sözü duyduktan sonra orada hazır leşkeriyle acele ederek atlara bindiler ve savaş meydanına gidip savaşa başladılar. Aynı zamanda ben babamla emirin leşkeri içinde hazırdık. Yakından savaşa bakıyordum. Şöyle hissedildi ki büyük bir leşker bizim leşkerimiz tarafına geliyor ve az kalmıştı ki bizim çadırlarımız ataşle yeksan olacaktı. Bu olaydan korktum ve başımı kaldırarak baktım ki bizim leşkerimiz perişan hale gelmiş ve savaş meydanından kaçıyorlar. Hatta korkudan atlarına çıplak binmişler. Bizim çadırlarımız içindeki tüm malzemeleri ile yerinde kaldı hatta örtümüzü başımıza ve giyimlerimizi üstümüze almaya bile fırsatımız kalmadı. Üst başımız açık her tarafa kaçıyorduk. O alanda her şeyi bırakıp sadece canımızı kurtardık. Büyük bir kaybımız oldu. Olayın sonuna kadar zafer onlarlaydı, biz çaresizlikle barışa baş koyup o beladan kurtulduk.

Tüm bu olay merhum halifenin varlığı yüzündendi. Bizim leşkerimize o zaman kimse bunu bilmiyordu ki bu olayların tümünün arkasında halifenin rızası vardı.

Yazarın Şiiri

Evet, küvetli bir adam küvetli birini bilir ki nedir
Dağ kazıcının el küvetini balta bilir ki nedir
Keyifli bir yüreğin keyfini temiz bir yürek bilir
Periler nazını karşılarındaki ayına bilir ki nedir

Bu hikâyeden sonra Şeyhülislam o merhum hakkında dua ve salavatlar okuyup o yerdeki tüm insanlar için Allah dergâhında istiğfarlar diledi. Meclisi böyle sona erdirdi rahimallah-u rahmete vasiha.

İkinci Halifenin Zikri

Zihinsel ve fiziksel olarak mükemmel, araştırma konusunda deniz gibi sonsuz gavsulazam Hazreti Halife Sıddık Musa Han Dehbidî'nin öğrencilerinden biriydi. Gençliğinin başlarından yaşlı hale geldiği zamana kadar o kişinin yar ve dostuydu. Hindistan ülkesinden Türkistan'a kadar o kişi ile beraber ve gölgesi gibi o kişinin yanından ayrılmadı. Onunla birlikte Mâverâünnehr bölgesine kadar gelmişti. O bir halife için ne gerektiğini o kişinin elinin altında eğitim alarak istediği makama gelmişti. Sonra irşat yoluna çıkmak için Musa Han Dehbidî'nin izniyle insanlara yardımcı ve yol gösterici olmuştu. Onun yaşadığı zaman içinde yaşayan tüm halifelerden onunla eşit olan yokmuş. İzin verilen rehberliğe rağmen Hocasının yaşadığı zamana kadar irşat işine başlamadı. Ama sonra başka halifeler ve büyüklerin ittifakıyla irşat makamına geçip Dehbid hankahına sahip çıktı. Musevi tarikatını ihya etti. Bu tarikatı insanlar arasında yaydı. İnsanlar Mâverâünnehr'e Fergana, Kaşgar ve Deşt-i Kıpçak şehirlerinden gruplar halinde o kişinin dergâhına geliyorlardı. Herkes kendi niyetine göre o kişiden ilham alıyordu. Onun yanına gelip ve yerleşen âlimlerin sayısı o kadar çökmüştü ki saymakla bitmez. Onun hankahıda gelenler arasında mesela Şeyhülislam Azam, âlimlerin Hocası Mevlevi Ataullah Hoca Buharî, Mevlevi Muhakkik Şeyhülislam Fergana (300a), İşan Zakir Hoca Marginani, Şeyhülislam Müdekkik Mahdumkul Mevlevi Mir Abdulhay Hoca Semerkandî ve diğerlerinden ibarettir. Bu

âlimlerden her biri İslam dini ve şerait-i İslam'ın ışığı ve tarikatın gökyüzüydüler. Her gün zikir halkasını bitirdikten sonra *Beyzavi Tefsiri, Muşkat-i Şerif* ve başka kitapların derslerini öğrencilere ve tüm o yerdeki Sufilere öğretiyordu. O kişinin konuşma tarzı çok iyi ve tesirliydi, o kişiye bakınca yüzlerine kerametin gösterisi görülüyordu (300b). Salavatları bitirdikten sonra Kuran-ı Kerim hafızlarını Kuran-ı Kerim tilavet etmeye davet ediyordu. Meclislerde daima din adamları ile sohbet diyordu. Bir gün büyüklerden biri o kişiye söyledi: Bizim şeyhlerimiz arasında ders tartışması ve kitap okuması yoktu ama siz bunu yeniden ihya ettiniz ve bizim tarikatımız yenilenmiş bir hale geldi. Halife Sıddık o adama karşı şöyle söze başladı: Bu tarikat için sırrımız çoktu ama geçmişte göstermemiz için zamanı değildi. Şimdi bu sırları konuşma zamanı gelmişti. Halife sözüne bir hikâyeyle şöyle devam etti: Hindistan bölgesinde mükemmel bir aziz kişi vardı ki Allah o kişiye öyle bir kuvvet vermişti ki her kim ki o kişiden bir şey isteseydi o kişi de Allah dergâhından isteyip o kişinin muradına yetiştiriyordu. O kişi ile peygamberimiz arasında bir bağlılık vardı (301a). Günlerden bir gün o kişiden rica ederek şefaat ve beni öğrencilerinden biri kabul etmelerini istedim. O kişi benim dediklerimi kabul etti. Birkaç gün sonra peygamberimiz rüyama girdi. Bana senin öğrenci kabul etmemi istedi dedi (301b). Gördüğü rüyada peygamberimiz ona benim bilgisiz olduğumu ve eğer bilgim olsaydı mükemmel ve salih bir insan olacağımı söylemiş. Bu dediklerinden sonra Allah'a secde ederek yüzümü topraklara sürdüm. Gerçekten de öyleydi. Çünkü ben din bilgilerini çok az bilirdim ama o günden sonra her zaman âlimlerin ve şeyhlerin yanından yürüyerek onların dediklerini duyup dediklerini iyi bir şekilde öğreniyordum. Bu hali gören tek ben değilim, belki şeyhlerin çoğu böyle bir yoldan geçmişlerdir (302a). Nakşibendiye tarikatının âlimlerinin ve müritlerinin çoğu Hazreti Mahdum-ı Azam'ın eli altında öğrencilik yapmışlar. Eğer Sufiler kitabını okursanız o kitaba Hazreti Mahdum-ı Azam'ın ne olup olmadığını bilirsiniz. Ümidim budur ki bu kitabı okuyan insanlar bana azarlama diliyle konuşmazlar. Çünkü bu cevap o kişinin yardımcısı olan benim kayın pederimden sadır olmuştu. Bu adam mükemmel olmak için her zaman o kişinin yanındaymış. Mükemmel biri olmuştu. Vallahi alem. Keramet ve alışkanlık o keramet sahibinde çok görülmüş. Elbette keramet göstermek veli olmak değildi. Onun için (302b) az yazıp az konuşmamız icap eder, çünkü vakit azdır.

Hikâye

O zamanlar ki ben medrese tatil olduğu için Semerkand şehrine "Haşiye Kutbiye" kitabını Hocamın yanında okuyordum yaşım yirmiye varmıştı. Hocam benden derslerimi bitirir bitirmez tarikat adamlarının yanına gidip derslerimin geri kalanını onlardan öğrenmemi istedi. Hocamın bu isteği üzerine Semerkand şehrini terk edip Dehbid şehrine ait olan köylerden birine ve sonunda Dehbid evliyalarının yanına yerleştim. Oraya gittiğimde ilk kez karşılaştığım insan çok iyi bir insandı (303a). O halifenin mahsus adamlarından biriydi. İsmi Kelan Hoca Badahşî'ydi. O kişi benimle konuştuktan sonra bana sen bekle ben geliyorum dedi: ben de o gelene kadar bir saat bekledim. O geldikten sonra beni kendisi ile beraber camiye götürdü. Camiye götürdükten sonra benim elimi o Allah dostu olan halifeye teslim etti. Ben şevkle o kişinin ayaklarına kapandım. Halife de beni öğrencisi olarak kabul etti. Sonra beni karşısına alarak Nakşibendiye tarikatını tarif etti. Ben de bu tarikatı can ve dilim ile kabul ettim. Bundan sonra beni Kelan Hocaya teslim ettiler. Üç gün o kişinin evinde kaldım. Ama sabah ve akşam o kişiyle beraber halifenin meclisine girerdim. Dördüncü gün gezmek için dışarıya çıktım ve bir tepenin üstüne çıkıp etrafa bakıyordum ki kazara daha önce gördüğüm bir imamı o şehirde gördüm. O çok iyi bir insandı. O kişi beni görür görmez tanıdı, hal ve hatırımı sordu, sonra elimden tuttu ve kendi odasına götürdü. O gece o kişinin odasında kaldım. Tesadüfen "Haşiye-yi Kutbiye" kitabı yanımdaydı. O kitabı çıkarıp okumak istiyordum ki o kişi kitabı gördü. Kitabı elimden alıp açtı. O imam kitabın başında yazılan başlangıcı *vallazım* diye okudu ki batıl olmuş bir kelimeydi. Yüksek sesle milletin arasında dedi: Gerçekten vel elzem şeriat-i İslamiye yasak ve batıl olmuş diye kitabı kapattı. O kişinin bu dediği zoruma gitti. Çünkü o kişinin şu ana kadar bilimi iyi bir şekilde değildi. Çok bir şey bilmiyordu. Hala hayvan sıfatından geçmemiş ve insan cevherini tatmamıştı (304b). Şimdi anlıyorum ki o medreseye gitmem iyi değilmiş. O dedikleri gittikçe sinirlerimi bozuyor. O gece nasıl sabahladığımı bilmiyorum. Sabah erkenden yerimden kalkarak dağınık halimle cami dervişlerinin arasında namazımı kıldım. Namazdan sonra halifenin yanına gittim. Halife beni bu halde görünce ve her şeyden haberdar olduktan sonra bana dedi: Ey dostum! Senin bu tartışmalar için daha vaktin var ve sen bir müddet daha öğrenmeye devam etmen lazımdır. Halife bana bilimimi arttırdıktan sonra onların bu seçtiği yola adım atıp atmamamı söyledi (305a). Bu yola bilimin olmadan adım atmak Sufiler işi değil belki

şeytan işidir. Ben de dua ederim ki Allah senin beynini açsın. Halife o gün o yerdeki cümle dervişlerle el açıp benim için dualar ettiler. O yerdeki tüm cemaat âmin dedi. Ben o günkü duanın şerefi yüzünden bu dünya şerefine sahibim. Allah onların duasıyla benim sonumu da iyi bir şekilde sonlandırsın.

Mısra: Kerimlerle iş birliği yapmak zor değil

Allah o kişilerin yerini Cennette tayin etsin bu ayetteki gibi, Ayet-i Kerime (dinleyin, iman edip takvaya eren Allah dostları için ne de hüzün vardır,10: 62). Bu müjde ile ki peygamberimiz hürmetine beni ve bana benzeyen herkesi şefaat etsin.

Mesnevi

Duydum ki ümit gününe korkanlara
Bağışlarmış kötüleri iyilerin işleriyle

Ya rabim tüm dervişlerin yakını sen ol
İki âlemde iyilerin yar o yardımı sen ol

Göklerin rehberidirler onlar her zaman
Ceza gününde rehber ol eğer olsa rızan
Kendilerinden geçtiler daim sen için onlar
Gözlerini açtığından kapattıklarına kadar

O insanları kulların kulluğuna kabul edip
Yakını ol onlara ey rabim çık onlara sahip

Onlar seçilmiş olan insanlardı bu dünyada
Çoktular herkesten her zaman eğer az olsalar da

Gittiler ardı ardından cennetine cümlesi
Bu yüzden ki onlardı adamın mirasçısı

Sonunda o camiü'l-kemal ikinci halife Hazreti Halife Sıddık 1795 yılında vefat etti.

Vefat Tarihi

Geçmişlerin imamı halifeyi Sıddık
Hak yoluna olmuştu hakla refik
Bu gurbet sarayından gitti daima
Allah'ın peygamberine oldu şefik
Ruhu gitti revzeyi rıdvana kadar
Ölüm tarihi bin iki yüzü on Aralık (306a)

Üçüncü Halifenin Zikri

Şeriat ve tarikatın sahibi, Hazreti Halife Muhammed Emin üçüncü halife ki peygamberimizin dört velayet halifesi gibi de bunlar Hazreti Seyyid Musa Han Hoca Dehbidî Allah-ı telanın kemal halifesiydiler. Hazreti Halife Sıddık'ın ölümünden sonra Hazreti Halife Muhammed Emin üçüncü halife tayin oldu (306b). Kalan ashablar ilkten sona kadar toplam o kişiye mürittiler. O kişinin dedikleri ile Allah'ın halkını davet ediyorlardı. Aslında Halife Muhammed Emin Semerkand şehrinin Maturid köyündendi. Bilimsizdi ama tüm ilimleri göğsüne kaydedip tüm insanların yüreğinde yer almıştı. Ayet-i Kerime (onları ancak o bilir, karada ve denizlerde ne varsa hepsini o bilir. Onun haberi olmadan hiçbir yaparak düşmez, yerin karanlıklarında bir tek tane yoktur ki o ondan habersiz olsun. Yaş ve kuru her şey apaçık kitapta yazılıdır, 6: 59). Ondan ileri geçen tüm halifeler bunun kadar insanlar arasında kabul olmamıştı. Kaç yıl Dehbid hankahında insanların hizmetindeydi (307a). O zamanın sultanı milletin padişahı Emir Said, Halife Muhammed Emin'in tarikatını kabul edip birkaç zamandan sonra Emir halifeyi Dehbid şehrinden Semerkand şehrine getirmişti. O günden sonra Semerkand şehri tüm büyüklerin yeri oldu. O kişi öğrencilerini tarikatı anlatmaları için tüm milletin arasında yerleştirmişti (307b). Tarikata öyle bir nizam vermişti ki geçmişte öyle bir şan ve şevkete gelmemişti. İnsanlar o kişinin etrafına o kadar toplanmışlardı ki hatta Hazreti Musa Han Hoca Dehbidî zamanında bu kadar toplanmamıştılar. Evet, padişahların kabul veya ret etmiş kişilerin insanlar arasında tesiri çoktu.

Şiir

Beğendikleri sanatı satın almış
Şans rüzgârı onun yüzüne yağmış
Kabul etmek için cümle yürekler
Sabah sabah şans o ikbal ona gelmiş (308a)
Gecenin ışığı aydır başka şey değil
Onun kadarını değiştiren şah imiş
Kimya eğer altından bakır yaparsa
Şah isterse topraktan altın yaparmış
Şah kudreti Allah kudretinin göstergesidir
Şah ger emir etse geda şah olacakmış
Kimyager sultandan gayrısı değil
Bu işi çözmek herkesin işi değilmiş
Şahin has olması Allah'ın istediğidir
Çünkü yeryüzüne Allah gölgesiymiş
O duymuş ki Ahmet-i Mürsel
O Allah o Teâlâ habibiymiş
Demiş bir gün ona Allah o Teâlâ
Adaletin dengesini kur demiş
Başakların altmış yıl ibadetinden
Şahin bir saati ibadetin yücesiymiş
Şahlara yeter bu kadar kudret
Allah gölgesi her zaman şah imiş
Bulutlar gölgesi o güneşin ışığı
İskender o Cemşit'e taç vermiş
Güneşin gölgesiyle sarmış her yeri
Gökyüzünü yeryüzüne hâkim etmiş
Kuluna vermiş saltanat makamını
Gedaları padişahlar yerine olmuş
Bu bilmece belli değildi kimindir
Bu şarabın tadı kimin bardağınaymış
Dünya padişahı tacın sahibi olmak

Melik emir Nasrullah varisiymiş
Felek devresi olduğundan bu yana
Yeryüzünde rahatlık daima olmuş (308b)
Onun ziynet parçası göklere kadardı
Atının nalı yeryüzünün tümünü basmış
Vaazı minberin yüzüne vermiş safa
Sikkesinin fiyatı günden güne artmış

O kişinin büyüklüğü tüm küçükler ve büyüklerin arasında padişahtan sonra ikinci mertebedeydi. Eğer üçüncü halifenin kerametlerini yazmak istesem o kadar çok ki daha bir kitap olur. Bu yerde o kişinin kerametlerinden sadece bir tanesini yazarak zulmet ve karanlık içinden çıkıp sonunda tüm kötülüklerden kurtulmak isterim. Vallahi alem.

Hikâye

Ben o kişinin sohbetlerinden faydalanmak için çok zamanlar o kişinin yanında olurdum. O kişi de beni çok seviyordu. Günlerden bir gün şehrin büyüklerinden birine misafir olmuştu, ben de o kişinin lütfundan o misafirhaneye gitmiştim. O yerde bana bakarak dedi: Sen şiirlerin anlamını çok iyi bilirsin, onun için Mevlevi'nin bu Mesnevisini nasıl değerlendirirsin?

Mesnevi

Herkes şüphe ile oldu bana yar o dostlar
Gururumdan tüm sırlarımı görmek isterler

Ben de bilmezden gelerek ihtiramla dedim: Siz iyi bilirsiniz! Geri dedi: Bu Mesnevinin anlamını senden duymak isterim. Ben de mecbur olarak anlamını kendime göre cevapladım (309b). Benim cevabıma karşı dedi: Bu mesnevinin anlamı budur ve bu kadarı yeter, ben o günden sonra birçok zamanımı o kişi ile geçirdim.

Halife Canı Kulu Kıpçak'ın Hikâyesi

Halife Canı Kulu iyi isimli ve itibarlı bir adamdı. 1837 yılında Urgut kasabasına gelmişti. Ben çoğu zaman o kişinin sohbetlerinden faydalanmak için onun derslerine

katılıyordum. O büyük başı ile bana hitap ederek diyordu: (310a) Ey filan! Senin yüzündeki nur benim kalbimin ışığını parlattı. Bu mesnevinin anlamını bilmek herkesin elinden gelmiyor. O sendeki bu zekâya buradaki kimsede görmüyor. Geldiğim ilk günden son güne kadar beni o kadar övdü ki o zamana kadar kimse beni bu kadar övmemişti. Yazık ki ben o övgüyü hak etmiyordum. Burada övgüyü hak eden Molla Cuma Kuli değildi. Ama o övgü benim o kişiye daha bağlanmama ve onun yarenlerinden biri olmama sebep oldu. Bu hikâyenin gerçeğini Halife Dana Kulu Hacı Kıpçak, ki iyi ve takvalı bir insandı, 1819 yılında Penckent şehrinin olayına, ki Muhammed İşan (310b) Hoca'nın ziyaretine gitmiştim o bulunduğum yerde tesadüfen olmuştu. Sonra birkaç gün o kişinin yanında kaldıktan sonra duasını alarak o halifenin yanından ayrıldım. O olaydan bu güne kadar yaklaşık (311a) 20 yıl geçti, ama o kişinin beni övmesini şimdi idrak ediyorum ki o halife niçin beni o kadar övmüş.

Yazarın Şiiri

Ruhu-l Kuddus geri eğer o berraktı nasip etse daha bir
Eğer yapsa bu işi şöyle ki ölülere İsa nefesi gibidir
Az olsa da bu gün o halife adaletindendi bu hürmet
Ölü bir yüreği can vermek o kişinin beraatındandır
Normal bir insanım Hızır'ımdır o kişi bu yolda
Olmayan bir şeyden yarattı bu mutluluklar bana çoktur
Çıkmamış olan çiçeğimi toprak altından çıkardı
Uzaktan bakarken beni yetiştirmiş bir insandır (311b)
Geçmişimi anlarken gelişimi gösteren halife
Bu günkü halimi o geleceğimi gösteren ayinedir

Şimdi o kişinin bazı özellikleri ve kerametlerini zikredelim. Halife Abdulmümin Kıpçak, Halife Canı Kulu'nun zamanında yaşayan ve o kişi ile çoğu zamanını geçiren bir insandı. O kişi şöyle rivayet ediyor: 1805 yılında ben de orada onun hizmetindeydim. Halife Canı Kulu günlerden bir gün o kişi ile beraber Mevlana Yakup Çarhı'nın mezarına gitmiştik. Birkaç gün o yerde kalıp itikâfla oturmuştuk ki o kişinin bereketinden birçok şeyhler (312a) o yere geldiler. Çoğu Nakşibendiye tarikatının hocalarındandılar. O gün büyük halifeyi seçmek için şeyhler ve tarikatçıların birçoğu o

mekânda toplanmışlardı. O zaman halife seçme yasası şöyleydi: Tüm ehl-i şeriat, tarikat ve şeyhler bir yere toplanıp oy vererek birini seçerlerdi. Sonra iki örtü mevcuttu ki onlardan her birinin farklı anlamı vardı. Herkes ki büyük halife olarak seçilseydi Halife seçildikten sonra örtüler sırayla o kişinin başına koyulurdu.

Mısra: Bu hale yetişen devletti, kim ki sahip olsaydı

O iki örtünün birincisi kimin başında olursa o kişi tüm halkın arasında bir büyük hürmet sahibi olarak tanınırdı. Büyük veya küçük olduğuna bakmadan herkes o kişiye hürmet ederdi (312b). İkinci örtünün anlamı ise örtü kimin başında olursa O kişi tüm halifelerden üstündü. Tüm halifeler, şeyhler, ehl-i şeriat ve Sufiler o kişiye hürmet içinde bulunurlardı. Bu örtüye sahip olan kişi büyüklerin büyüğü demekti. Ama o kişi diyordu ki ben herkesin küçüğüyüm. Sizin beni seçmeniz benim sizden büyük olduğum anlamına gelmez! ila maşallah.

Şiir

Bu örtü ki serdar o şahin nişandır
Her kelin başına olsa o kel şahtır

Diğer bir olayın zikri: Halife Canı Kulu Kıpçak'ın yaşadığı zamana eğer baksak belli olur ki o zamanın şahı da bu kişinin müritlerinden biriymiş. İsmi geçen iki halife rivayet etmişler ki Hazreti Halife, Hisar-ı Şadman büyüklerinin ziyaretine gittiği yılda bazı kişiler bu kişinin karşısında durmuştu. Biliyoruz ki bu isyan etmeler her zaman büyüklerin karşısında ortaya çıkmış. Hatta evliyalar ve peygamberlerimiz karşısına da çıkmışlar. Ayet-i Kerime (sonunda onları o kavmi yerle bir ettik, 25: 36). Bu Ayet-i Kerime'de cahiller ve kötülerin yerle bir olması söylenmiş. Ayet-i Kerime (ey nebi böylece biz her nebi için suçlulardan bir düşman meydana getirdik sana yol gösterici ve yardımcı olarak rabbin yeter, 25: 31). Bu ünlü olmayan insanların bazıları Hudam Mahdum Fazıl Ahmet denilen kişiye mensuptular. Halifeye karşı çıkmalarının haberi o zamanın padişahı olan Emir Said'in kulağına gitti. Padişah dedi: O kişi her zaman böyle adamlarla anlaşır. Aslında onların Hisar-ı Şadman'a sefer etmelerinin hedefi büyükleri ziyaret etmek değildi. Belki münafik ve ikiyüzlü insanları yola getirmeleriydi (313b). Padişah ki halifeye çok hürmetle bakıyordu bundan dolayı o kavmin büyükleri ve söz

sahiplerine herkes ki halifeye karşı çıkarsa karşında beni bulur diye söyledi. Bunu söyledikten sonra halifeyi Hisar-ı Şadman, Semerkand ve Dehbid şehirlerine gelmesi münasip değildir diye haber gönderdi. Halife padişahın bu haberine cevap olarak bu bölgelere biz kendimizden gelmedik, belki o bölgedekilerin isteğiyle burada bulunuruz. Allah'tan gelen her şeye razıyız ve o ne isterse o olur. Sizden de bunu isterim ki bu işin peşini bırakın. Bu işi biz çözelim ve bizi de Allah'ın ellerine bırakın diye haber gönderdi.

Beyit

Biz işimizi Allah'a bırakmışız daima
Onun dergâhındandır ümitlerimiz

Çünkü İşan Pir Hisar vilayetinden hareket edip Karşı (314a) ve Hazar yolundan geçip Semerkand ve Buhara'ya girip sonra kendi vatanı olan Dehbid'e yerleşti. Padişaha gönderdiği haberin cevabı halifeye geri yetiştirildi. O kişinin müritleri o kişiye her türlü imalarla laf attılar, ama halife tebessümle onlara cevap verdi. Şöyle ki padişahın dedikleri o kişinin meclisinde çok konuşuldu ve müritlerin hepsi kahrolup o kişiye demedikleri kalmadı. Günlerden bir gün sabah namazından sonra yüksek sesle halife dedi ki ey Muhammed Âlim git ve Ura-Tepe şehrini ele geçir. Olayın gerçeği şöyle idi ki o zamanlarda Buhara padişahı ile Fergana hâkimi Âlim Han arasında muhalefet vardı. Eski kitaplara göre Ura-Tepe'yi ki *Usturuşen* diyorlardı, Buhara padişahı Er Nazar Bey Arlat'a vermişti. Birçok insanı Aptal, Şucahan Hitay, Kıpçak ve bazı Özbek, Tacik ve Aymakları Mâverâünnehr ve Miyan Kal şehirlerinden toplayıp Ura-Tepe'ye taşındırıp yerleştirmişti. Sonra o yerleri Fergana hâkimine verip iki bin kişiden oluşan bir orduyu da onun elinin altına vermişti. Bu olaydan sonra Emir Said ordusu ile o yerleri terk edip Buhara'ya dönmüştü. Sonra rahatlıkla Buhara tahtına oturup normal hayıtını geçirerek devlet işleriyle meşgul olmuştu. Âlim Han ki bir kez daha isyan ederek Andıcan, Margilan, Hokand, Türkistan ve Taşkent şehirlerinden leşkerini toplayıp Ura-Tepe şehrine saldırdı. Ama başaramamıştı (315a). Bu zaman içinde halife Ura-Tepe'ye gelip ve ona Ura-Tepe'yi ele geçirme emrini verdiği zaman kazara Buhara padişahı leşkerinin çoğunu Ura-Tepe şehrinden çekip Urgenc şehrini ele geçirmek için göndermişti. Bu olaydan Âlim Han'ın haberi vardı. Bu yüzden leşkeri ile Ura-Tepe

şehrini ele geçirdi. Sonra Âlim Han sağdan ve soldan emirleri ile beraber kale tarafına harekete geçip şehre yaklaştılar. Sonra kimsenin haberi olmadan gece karanlığını kullanarak birden Ura-Tepe kalesinin etrafına yerleştiler. Kale içinde bulunan cemaat de o gece sabaha kadar savaş için hazırlanıyorlardı (315b). Bu savaş hazırlıklarından biri 10 bin kişiden oluşan bir orduydu. Beklenen savaş sabah erkenden başladı. Kale dışından Âlim Han ordusu ve kale içerisinden de Er Nazar Bey, Bek Murat Parvanaçı Mangıt ve Kabil İnak Şakir pişe ve diğer emirler ile beraber kalenin erbapları ve halkı kaleyi savunmaya devam ettiler. Ama Âlim Han birkaç bin askerle kale üstüne yürüdü. Her ne kadar ki (316a) kale içinden dolu ve yağmur gibi kurşun düşmanların üstüne atılıyor olsa da düşman geri dönmeden ilerliyorlardı. Sonunda Âlim Han 20 bin askerle kaleye saldırdı. Böylelikle Kurgan etrafı Âlim Han'ın eline geçti. Bu olaydan sonra şehir içinde olan tüm halk savaşı Âlim Han'ın ordusunun kazanacağını anlatıyorlardı. Çünkü kazanma rüzgârı onlarla beraber hareket ediyordu (316b). O zamandan sonra onların telaşlanmalarının faydası yoktu. Karşı taraftan Fergana ordusu kale tarafına sel gibi geldiler. Güneşin doğuşundan batışına kadar katliam ve yağmadan el çekmediler (317a). Ama bu olaya şahit olan büyükler, âlimler ve bazı emirler Fergana leşkerinin büyüklerinin yanına gidip onlardan şefaat ve halkı af etmelerini istediler. O kişilerin şefaati ve konuşmaları ile Âlim Han kahır ve gazabını yendi. Duyuruculara halkın mallarını yağma etmeye kimsenin hakkı yok diye duyurmaya ferman verdi. Böylece tüm Müslümanlar zalimlerin belasından kurtuldular. Evet, bu berekete sebep olan halifeydi.

Mesnevi

Allah isteği o has kişiler isteği olmasa bütün (317b)
Dünya mülkü senin olmasına rağmen karadur yüzün

Dediğimiz gibi Ura-Tepe ahalisi Fergana büyüklerinin şefaati ile zulüm altından kurtuldu. Fergana hâkimi sonra tüm esirleri gözden geçirdi. Esirler arasında Buhara büyüklerinden Ernazar Bey, Bek Murat Parvanaçı, Kabil Bey hizmetçileri ve tüm mallarını teslim aldı. Ayrıca esirlerin içinde birkaç kişi ki önceden Âlim Han'dan ayrılıp Buhara ordusuna katılmıştı, onları da gördü. Onlar Nur Bahadır Garca ve diğerlerinden ibarettir. O zamanın siyasetine göre onlarla birlikte Kadı Baki Havâsî, Mir Muhammed

Havâsî ve Mahrem Cure, ki Emir Said'in yarenlerindendi, burunlarına ip bağlayarak Buhara'ya gönderdi. Orada kalan esirlerin, ki kadın; erkek, büyük ve küçüklerden ibaretti, sayısı on binden fazlaydı. Bunlar Mâverâünnehr'in (318a) en iyi ve güçlü adamlarıydı. Her kabilenin iyilerinden seçilip bu savaşa girmişlerdi. Savaşın büyüklüğüne bakıldığında Âlim Han ordusundan kimsenin burnu bile kanamamıştı. Hâlbuki bu savaşta birden bin ila iki bin silahtan ateş çıkıyordu. Bu duruma rağmen kimse helak olmadı. Evet, her zamanki şans ve Allah bir kavimden yüzünü çevirse o kavim böyle bir duruma düşmeyi hak ediyor. Ne kadar güçlü ve varlıklı olsalar da kimsenin yardımı onlara fayda etmez.

Yazarın Şiiri

Devlet birinden çevirse ger yüzünü
Kesmez hiç bir kılıç ırmağın suyunu

Neft yatağına ateş düşmesine rağmen (318b)
Buz içine düşmüş ateş gibi söner hemen

Parça taşla kırılırsan cam gibi ger olmasa malın
Kayıp olur manalın İskender gibi geçer zamanın

Hokand şehrinin hâkimi böyle bir fethi aklından bile geçirmezdi. Biraz düşünce ile bunu fark etti ki eski Yüz kabilesinin hâkimlerinin başkentini yerle yeksan edip yerine yeni imaretler kurmalarını emretti. Bu emiri yerine getirerek Tilmig tepesinin üstünde yeni binalar imar ettiler. Bu kalenin duvarları orada bulunan derya boyunca tasarlanmıştı. İmar edilen kale Til Hurus denilen diğer bir kalenin karşısında yapılmıştı. Yıkılan eski kalelerin topraklarını orada kalmasın diye halkı kullanarak taşıttırmıştı. Kalenin imar işi bittikten sonra hâkimin meclis yeri haline geldi (319a). Yapılan kalenin içine iyi bir şekilde düzen verdiler. Onun hâkimiyetini o yerde yaşayan emirlerden birine teslim etti. Böylelikle ordu toplumunu millet toplumundan ayırmış oldular. Kendileri kendi şehirleri ve tahtlarına geri döndüler.

Ura-Tepe Şehrinin Fethi ve Emirlerinin Yakalanma Haberinin Emir Said'in Kulağına Gitmesi ve Onun Bu Habere Karşı Ordusuyla Birlikte İntikam Almak İçin Harekete Geçmesi

Ura-Tepe ve emirlerinin esir olma haberi Buhara padişahının kulağına yetişti. Bu haberden sonra Buhara ahalisi ve şah perişan oldu. Padişaha Harezm savaşına gönderdiği askerleri, ki o savaşta büyük bir zafer kazanmıştılar, geri çağırıp emirlerini topladı (319b). Ordu Urgenc şehrinin üstünden yürüyerek Ceyhun nehrinden geçerek Çarcuy yolundan hareket edip halifenin yanına gelip (320a) padişahın yanında bulunan askerlerle bir araya gelerek Mâverâünnehr, Lebab, Belh, Hisar ve başka diyarlara isyancıları tedip için harekete geçtiler. Bu şehirleri sakinleştirdikten sonra Ura-Tepe şehrini fethetmek ve Müslümanları zalimlerin elinden kurtarmak için revan oldular. Az vakit içinde Ura-Tepe'yi fethedip (320b) insanları Hokandlı olan düşman elinden kurtardılar. Kurtulan insanların mutluluktan attıkları çığlıkları gökyüzüne ulaşmıştı. Ellerini hayır duası için Allah dergâhına açtılar. Buhara padişahı bu hareketi ile tüm insanları şad edip ümitlendirdi ve böylelikle Tilmig kalesini kuşatmaya doğru yürüdü. Savaşı kazanan Buhara ordusunun tümü savaş davulunu çaldılar. Davulların sesleri feleklere çıktı (321a). Şehrin kuşatılmasının ardından kale duvarlarının yakınına varıp kale duvarlarını yıkıp kale içine girmek istiyorlardı. Ama karşı taraftan Hokand hâkimleri karşılık vererek onların kale duvarlarını yıkmasına izin vermediler. Duvarların da yüksek olması nedeniyle kaleye geçemediler. Ama Buhara askerleri telaşlanmalarından geçmeyerek kalenin duvarlarının altından tünel kazarak kale içine geçtiler. Karşı tarafın hâkimleri bu hareketten haberdar olmadan hala duvarlar üstünden aşağıya bakıp durdular. Buhara askerleri bu durumu fırsat bilerek onların haberi olmadan içeride yerleştiler (321b). Kaleye yerleşen ordu üç gün içeride savaştı, sonunda çok insan kaybı yaşandı. Buhara padişahı kalanlara merhamet ederek onları affedip Ura-Tepe'nin tümü ele geçildikten sonra Buhara'ya geri döndü.

Şimdi padişahın bazı özeliklerini buraya yazmam lazımdır. Elbette yukarıda yazılan olayın asıl hedefi üçüncü halifenin kerametini anlatmak içindi. Şimdi Emir Said'in bu halifeye nasıl mürit olduğunu beyan ediyoruz. Bu yola ve bu sefere çıkmanın nedeni isyancılar isyanlarına devam etmek istiyordular ki padişah onları yerine oturtmak için safere çıkmıştı (322a). Bu isyanlardan dolayı padişahın sinirleri bozulmuştu. O

isyancıları tedip ettikten sonra evliyaları ziyaret etmek için o yılın yaz mevsiminde Semerkand ve Miyankal'a gelmek için Zarafşan nehrinin kuzeyinden geçip Duşanbe Kurganı'na yerleşti. Aynı zamanda halifenin muhlisleri pir Sufi Niyaz Bey Uyşun ve Eflatun Çağatay Begi İranî, ki ikisi de büyük halifeyi seçmek için o yere gelmişlerdi, tekrar haberleri halifeye yetiştiriyorlardı. Padişah sizin işleriniz için çok kahretti. Bu kahrı yaş ve kuruyu birlikte yakar dediler. Bu haberi duymuş olan muhlislerin hepsinin yüreğine korku girdi. Halifeye dediler ki şimdi ne yapacağız? Halife hiç merak etmeden muhlislerine dedi: Allah'ın iradesi olmadan kimse hiç bir şey yapamaz! (322b) Bizim yoldaşlarımız hiç bir zaman merak etmemeleri gerekiyor. Çünkü Emir Said Dehbid'de olan tüm insanlara merhamet etmiş. Halife yanındaki tüm cemaatle birlikte padişahın yanına giderek padişahın iyiliği ve adaleti için dua ettiler. Birlikte öğlen namazını Dehbid hankahında eda ettiler. Namazdan sonra halifenin desturu ile büyük bir halka kurarak zikir ile bitirdiler. Sonra padişah halifeye ve orada bulunan tüm şeyhlere üç gün bu hankahda kalmamız ve bu üç gün içinde sizin talebelerinizin bize hizmet etmeleri lazımdır dedi: Bu işten padişahın hedefi onların merakta kalmasıydı. Aynı şekilde ilave ederek bu üç gün içinde olan tüm işlerin başına Kadı Hoca İshak oğlu İşan Hoca, ki Mahdum (323a) Miyan Fazl Ahmet Mücededi'nin yarenlerinden biriydi, geçmesini rica etti. Halife günün sonunda akşam namazını kıldıktan sonra padişahtan izin alarak kendi yatağına gidip uyudu. Ama o gece sert bir hastalığa yakalandı ve sabah erken vefat etti. O gün öğlen namazı ile birlikte cenaze namazı İşan Hoca imamlığıyla eda edildi. Gerçekleşen bu ölüm olayını millet başka bir türlü yorum vererek değerlendirdiler. Yani böyle ki halife padişaha hürmetsizlik ettiğinden bahsediyorlardı. Bu haber halkın içine sızdığı zaman tüm halkın içine bir korku girdi ve kendi kendilerine titriyorlardı.

Beyit

Büyük olmadan büyüklerin yerine oturmak yasaktır
Büyük olmak için tüm büyüklük yasası anlamak gerekir

Rivayettir ki İşan Hoca minbere (323b) oturmuştu ki ikindi namazı vaktinde yerinden kalkıp halka dediler. Zannediyorum ki büyük halifelik vazifesini benim boynuma koydular. Halife Canı Kulu diyor ki o zaman ben halifenin yanında hizmet ediyordum. Tüm halifeler o yerde hazırdılar. Halife Abdurrahim Hacı, ki Halife Dana Kulu olarak

meşhurdu, halifenin vefat ettiği gecenin ertesi bir köşede bana şöyle dedi. İkindi namazını kıldıktan sonra Hazreti İşan Hoca bana dediler: Gaipten bir ok geldi ve büyüklük işlerine başlamadan küçüklüğümü bana isabet etti. Ama bana geçmişteki küçüklük bu günkü büyüklükten iyidir. Emir Said de aynı rivayet gibi o günü İşan Hocanın zikrinin devamına bir olayla karşılaşmış ki gaipten öyle bir ateş gelmişti ki hiç bir yer boş kalmıyor. Emir halkı o ateşten kurtarmak için gelmişti. Ateşi daha da yükseltmek için değil. Emir o ateşin yerini büyük bir rahmete değiştirdi (324a). O kişi zikir esnasında rüya dünyasına getirmiş. Rüyada bir balık gibi titreyerek bu hadiseyi görmüş. Hadise şöyleymiş ki Emir birden bire bir bahçe ki fazlasıyla yeşil haldeydi ve sular nehirlere revan ve ağaçların gölgesinin altına aydın biri Hazreti Âdem gibi o bahçe içinde oturmuştu. Padişah o bahçedeki adamın yanına gidip o kişiden yardım istemiş, o aydın âdem ellerini padişah tarafına uzatarak teselli vermiş. Sonra şöyle demiş ki korkma bana bak! Sonra demiş: Sen karşındaki ağaca bak. Ağaca baktığında ağacın dallarından birinde bir güçlü kartal oturmuştu ve o ağacın altında o kartalın yavrusu ki yumurtasından yeni çıkmış halde dururdu. O aydın âdem demiş: Kartal ve kartalın yavrusunun bir birine ne bağlantısı var (324b). Kartal umudunu kaybetmeden o yavrusuna bakıyor. Buna inanıyor ki yavrusunu Allah koruyor, akıllı bir kişi hiç bir zaman güvenini kaybetmeyecek. Eğer güvenini kaybetse akıbeti ne olur? Bu konuşmanın içindeydi ki uykudan kalkıyor, birazdan tüm o mekândaki cemaate diyor ki padişahın karşısında isyan etmek için Allah kahrı size nazil olur. Bu olaydan ve itikâf bittikten sonra Emir Said o Kutbu'l-aktabın yanına gidip fetihlerin nezrini halifenin hizmetçilerine teslim etti. Kendisi tövbe edip halifenin hizmetçilerinden biri oldu (325a). O günden sonra Emir Said halifeye çok hürmetle bakıyordu. Sonra bir birinden razı olarak ayrıldılar. Ayet-i Kerime (ben de size verdiğim sözü yerine getireyim, 2: 40). Emir Said tüm evliyaları ziyaret ettikten sonra (325b) Hazreti Bahattin Nakşibendi'nin mezarını ziyaret edip sonra Kutbu'l-aktabın yanına geri döndü (326a). Daha önce dediğimiz gibi padişah tüm iradesi ile o kişinin müritliğini kabul edip iki dünyada Sedat sahibi oldu (326b). Sonra Hazreti Miyan Fazl Ahmet Mahdum'a, ki halife Kutbu'l-aktab'in mürit ve iyi öğrencilerinden biriydi, hizmet edip o kişi de bazı sıkıntılar yüzünden Buhara'dan kendi vatanı olan Peşaver şehrine gidip ömrünün geri kalanını o topraklarda geçirdi. Ama bu kişinin evlatları Buhara, Fergana ve başka şehirlere ve hatta Hindistan ülkesine Nakşibendiye tarikatını yaymak için meşgul olmuşlar.

Mısra: Dünya sonuna kadar böyle devam etsinler

Başka biri, ki o kişinin yakınlarından sayılır, şöyle rivayet ediyor ki o zamanlar Fazl Ahmet Hoca'nın hizmetindeymiş. Peşaver tarafına safer etmeden önce bir mecliste şöyle diyor ki Mirza Abdulkadir Bidil Fazl Ahmet halifenin hizmetçilerinden biriymiş. O kişi Mirza'ya Buhara'dan çıkıp ve başka yerlere sefer etmesine emrediyor. Çünkü senin şairliğinin değerini kimse bilmiyor diye söylüyor (327a). Hikâyenin gerçeği budur ki halife meclislerde Bidil'in şiir okumasına izin vermiyormuş. Halka diyormuş ki Bidil iyi insan değildir. Bu hikâyeyi rivayet eden kişi diyor ki o günlerde böyle olaya şahit olmuştum ki Mirza Bidil Fazl Ahmet halifenin hizmetçilerinden biriydi ve Halife Fazl Ahmet Bidil'e dedi: Sen bu vilayetten çık ve başka bir yere git. Vallahu âlem.

Beyit

Mesleğin gücünü meslektaşı bilir ki nedir
Dağ kazıcının el ağırlığını balta bilir ki nedir

Padişah iradesinden sonra o kişi ömrünün geri kalan bir kısmını Buhara'da ve bir kısmını Semerkand şehrinde geçirip Allah'ın kullarına hizmet etmiş. 1825 yılında günlerden bir gün sabah erkenden Şah Ahsı mezarına gidip ondan sonra o yerdeki tüm evliyaların makamından ayrıldı. Musa Hoca Yaragcı ki Şeyh Hüdaydad'ın oğluydu, Ona bütün cehriye tarikatının işlerine izin verdiler (327b). Bu günden sonra cehriye tarikatının tüm işlerini sen yap dedi: Aynı yılda Buhara'nın Cuma camisinde Halife Fazl Ahmet ile Halife Niyaz Kulu Türkmen, ki Nakşibendiye tarikatının büyüklerindendi, Cehriye tarikatına karşılık verdiler ve bir görüşme düzenledi. Düzenlediği bu görüşmede Halife Fazl Ahmet o kişinin kafasından geçen tüm sorulara açıklık getirdi. O kişi de bu açıklamalardan sonra hayatının sonuna kadar Halife Fazl Ahmet'e hürmet etmiş. Düzenlediği görüşme esnasında Halife Fazl Ahmet Hoca, Niyaz Kulu hakkında insanlara ondan söz ederek onun yıllarca cehriye tarikatına hürmetle hizmet etmiş. Ama tarikatın aslından habersizmiş diyerek Bahar-i Füyuz sayfasının doğruluğuna göre cehriye tarikatı doğru ama biraz acizdir. Hazreti imam Sadık haberine göre cehriye tarikatı has ve avama iyi bir şekilde bildirip açıklama yapmış ve Bidil bu açıklamayı bir rubai ile anlatmış.

Müstezat Rubaisi

Gerçekler talibi isen eğer şikâyet etme bulunmayanlar sonunda bulunur
Kin eğer siyah olsa da iyilik yapmayla beyazlaşır zor olsa da olur (328a)

Ger yara olsa ayağın iyilik yolunda dönme gittiğin yolda yol bulunur
Sonunda yumurtadan çıkan kuş yavrusu tüy o kanat çıkarır Anka olur

Halifenin tesirinden Niyaz Kulu'nun sorunlarından hiç bir şey gizli kalmadı. Çünkü halifenin gözünden gayıplar ve sayısız sayımlar kaçmazdı.

İşan Hoca'nın vefatının Beyanı

İşan Hoca Allah'ın takdiri ile 1814 yılı Ramazan ayının 27. gününün gecesi Semerkand şehrinde vefat etmiş. O kişinin cenazesi Dehbid'e götürülmüş. Sonra oradaki hankahda Hazreti Mahdum mezarının yanında bir köşede defnedilmiş. O kişinin vefat tarihini yazar Nazm olarak şöyle yazmış.

Yazarın Nazmı

Doğru yolun göstericisi Muhammed-i emin
Kervanın rehberi o cennetin serdarı
Bu dünyanın var oluş sebebi o dur
Ekti iyilik tohumunu aldı ele zaferi
Kırk yıla yakın durdu bu hankahda
Halkı camiye çağırıp verirdi haberi
Sonunda gitti o hekim bu dünyadan
Vefasız darından böyle geçmiş eseri
Ramazan ayının yirmi yedinci gecesi
Elini yüzünü yükleyip terk etti bu darı
Eğer vefat tarihi söylesem şöyledir ki
Rahmet suyuyla temizledi karanlıkları (328b)
Edeple indirdi başını Allah'ın dediğine
Kadir gecesi cuma günü kapattı defteri

Halifenin öğrencilerinin her biri bu dünyada yıldızlar gibi karanlıkları nurları ile parlatırlar. Eğer sayısını desem sayısı fazladır ve sayması imkânsızdır. Ama birkaç tanesinin isimlerini yazmam icap eder. Halifenin öğrencilerinin birinci cemaati, Şeyhulislam Fergana Hizmet Muhammed Zakir Hoca Dehbidî, Ay Hoca Dehbidî, Şah Esemedin Namanganî, Halife Dana Kulu Kıpçak, Halife Abdurrahman Badahşî, Halife Canı Kulu Kıpçak, Halife Abdulmümin Kıpçak, Halife Zerger Ata Hoca Hisarî, Musa Hoca Yaragcı'dan ibarettiler. Adı geçen kişiler her biri cehriye tarikatına dâhildiler. İnsanları doğru yola getirmek için çaba göstermişler. Allah hepsini merhametinden uzaklaştırmasın (329a). Halifenin öğrencilerinden oluşan ikinci cemaat, Halife Sıddık oğlu Halife Abdurrahman Mahdum, Halife Balta Bay Kıpçak, Halife Canı Han Kıpçak, Halife Muhammed Şerif, İşan Muhammed Zakir Hoca, İşan Malla Hoca, Halife Hacı Han, İşan Mâni'dir. Devamı Mahdum Keşmirî Niyaz Hoca, Molla Abdurrahman Kunduzî, İşan Hoca Sefid Deregi, Muhammed Tahir Hoca, Abdulkerim Hoca, Buran Hoca, Abdurresul Hoca Dehbidî, Abdulvahap Hoca, Abdulhalik Hoca Halife Şerif Belhi, Halife Niyaz Belhi, Halife Bay Muhammed Ziyaeddin. Halife Molla Muhammed Yusuf, Damulla Gulam, Halife Molla İbrahim Marginani, Halife Oluğ, Halife Abdulhay Hoca, Halife Musa Hoca, Abdurrahim Hoca, Halife Mirza Baba Bek, Halife Sefer Baysuni, Halife Şah Rüstem Hoca, Halife Abdulvahap Mahdum, Halife Abdurrahim Belhi, Halife Aziz Hoca, Halife İş Muhammed Metan, Halife Muhammed Şerif Karî, Molla Kurban Bay Dehbidî, Damulla Zaman Birdi, Molla Sadık Namanganİ, Abdulkerim Hoca (329b) Ternevi, Halife Nur Muhammed, Halife İvaz Marginani, min tezkireti Abu Tahir Hoca Semerkandî'den ibarettiler. Adı geçen kişiler her biri kendi zamanının mahfil ve meclislerinin ışığıydılar. Onların her birini anlatmaya kalksam kitaplar yazmak lazım ve yaşım yetmez bu yüzden bu kadarına iktifa ettim.

Yazarın Rubaisi

Ey rabbim bu mağfur gurubun ruhuna
Gözlerimizi nurlandır toprakların onuruna
Her ne kadar ki yakın değiliz onlara
Bizleri etme uzak yer ver onların yanına

Tek Beyit

Onun olduğu kervanda bilerek korkarım
Onun için gaipten gelen feryat sesimi duyurum

Dördüncü Halifenin Zikri

Keramet sahibi ve fani-yi mutlak dördüncü halife Şeyh Mevlana Abdulkayyum Keşmirî, Musa Han Hoca'nın dördüncü halifesiydi (330a). Kapalı kalmasın ki ona dördüncü halife demenin sebebi İslam'ın dördüncü halifesinin soyundanmış. Bu kişi Musa Han Hoca'nın eski halifelerden biriydi. Kuzeyden güneye, doğudan batıya, Haremeyn'den Çin'e, Hindistan'dan Mâverâünnehr ve Deşt-i Kıpçak'a kadar insanlara doğru yol göstermek için çok emekler vermiş (330b). Başlangıçta evliyalardan birinin yanında öğrencilik yapmış. Sonra Hazreti Musa Han'ın yanına gelmiş ve bu kişinin eli altında zamanın tüm bilimlerin tahsil etmiş. Hazreti Musa Han'a Hindistan'dan, Mâverâünnehr ve Türkistan seferlerinde hizmet etmiş. O kişi ile beraber Semerkand ve Buhara'ya gelmiş (331a). Bir müddet sonra eğitimini bitirip hac seferine çıkıp Irak yolundan geçerek umre ve haccını yerine getirdikten sonra peygamberimizin mezarını ziyaret etmiş. Orada bir müddet kalmış ve bir iffetli hanımla evlenmiş. Sonra yaklaşık yedi yıl o mekânda yaşayıp birkaç tane evlat sahibi olmuş. Sonra Hindistan'dan şeyhü'l-şüyuh Kutbu'l-aktab evladı Habibürrahman, Saîd-i devran Hazreti Mirza-yı Can Canan'dan haber geldikten sonra Hindistan'a dönmüş (332a). Bir müddet o kişinin yanında eğitim aldıktan sonra o kişinin emri ile Hindistan'ı terk edip Çin, Hoten, Kaşgar ve Yarkent bölgelerine sefer etmiş. Pek çok insanı İslam dinine davet edip Müslüman etmiş. İnsanlara doğru yolu göstermek için çok çaba göstermiş. Bazen Kaşgar ve bazen de Aksu'da ikamet etmiş. 1795 yılında birinci mürşit Musa Han'ın yanına Dehbid, Semerkand ve Buhara Şehirlerine gelmiş. Şeyhleri ziyaret etikten sonra bir müddet Buhara şehrinde Hoca Hasan Han Bulgarî ilçesinde kalıyordu. Sonunda Lebrud ilçesinde halife Muhammed Salih Bazaz evinde ikamet etmiş. 1797 yılında halifelik meclisine yerleşti. Ben o zaman o kişiye yaklaşık bir yıl o yerde hizmet ettim. Onun yanında eğitimimi bitirdikten sonra murahhas oldum ve o günün Kutbul zamanının buyruğu ile millete hizmet etmeye meşgul oldum (333a). Eğer o halifenin tüm olaylarını yazmak istersem daha bir kitap ortaya gelir. Vallahu âlem.

1798 yılında yeniden o kişiiın gönlüne Haremeyn ziyaretinin sevdası düştü ve peygamberimizi ziyaret için sefere çıktı. Buhara'dan Kaşgar'a ve oradan Fergana'ya gitti. O zaman bu kişinin bir bin eşrefi peygamberimizin ravzasına harcamak için ve dört yüz eşrefi İslam'ın dört halifesinin mezarında harcamak için yanında vardı. O kişi bu paralarla Buhara'dan kuzu derisi satın alıp ağlayarak ve göğsüne basarak dostlarından ayrılıp Semerkand şehri tarafına revan oldu (333b).

Beyit

Sevdiğimiz gitti o hasretine olduk müptela
Kaldı bir yaprak o büyük bahardan bizlere

Bu kişinin gidişi ve dostlarından ayrılmasından yazdığımızın hedefi o kişi bir müddet Aksu şehrine ikamet etmişti. Gidiş hedefi de buydu ki geri dönmeyerek hayatını geri kalanını Hindistan'da geçirmek istiyordu. Hindistan'a gitmeden önce hac ibadetini yerine getirip sonra Hindistan'a gidecekti. Ama vücudunun zayıflık nedeni ile ki yaklaşık yüz yaşına girmişti ve bu sebepten sert bir hastalığa yakalandı. Hasta olduğu haberini oğluna gönderdi. Onun her ne kadar erken gelmese iyi olur çünkü bu zayıfı dünyadan gitme zamanı gelmişti. Oğlu bu haberi duyar duymaz yola çıkıp babasının yanına geldi (334a). Bir kaç müddet babasını ölümden önce Aksu şehrine kaldılar. Sonunda kaç gün sonra o kişi vefat etti. Ayet-i Kerime (biz Allah'a aitiz ve sonunda ona döneceğiz, 2.156). O kişi 1801 yılında ölmeden önce oğluna nasihat etti: Oğlum bu emanetleri zamanında götür ve harcaması için elinden gelenini yap! Oğlu da kişiyi defin ettiklerinden sonra ettiği nasihati yerine getirmek için yola çıktı (334b). Ayeti kerime(sen kendi güzel akıbetinden memnun ve rabbin katında sevilmişsen, 89: 28I). Ayet-i Kerime(katil benim(iyi) kullarıma ve cennetime gir, 89: 29 -30I).

O kişinin ölümünden sonra tüm talebeleri (335a) Kaşgar, Yarkent, Çin, Hutan, Aksu ve başka böğlerden o kişinin mekânına gelip oğlunu Kutbu'l-aktab'ın yerine oturttular. Onun talebeleri oğlunu yerine oturttuktan sonra kendileri ona biat ettiler. Oğlu da bir müddet sonra 1809 yılında vefat etti. Babasının mezarını yanına defin edildi. Bu kişilerin talebeleri ve müritleri saymaktan çok fazıladır. Onlardan dört halifesi Buhara'da yaşıyordu. Birincisi Garip halife Hüseyin Kulabı ki tüm bilimlere az çok yetenekli bir kişi sayılırdı. Nakşibendi tarikatının Mücededi, Kadriye, Çiştiye ve

Kübreviye dallarını iyi bir şekilde eğitimini almıştı. Veli Kayyum'un hizmetçiliğini yapmış ve Kayyum de bu kişiye çok hürmet göstermiş. Tüm büyükler o kişiye hürmet ediyordu. Ben bazen o kişinin yanına gidip talebeliğini yapıyordum. O kişi herkese çok saygı gösterirdi (336a). Ben o kişinin yanındayken bir gün bana dediler: Bundan sonra resmi bilimlerin peşini bırakıp dini bilimler peşinden gitmemi istedi. Ben de onun isteğini kabul ettim. Sonra ne resmi bilim eğitimi aldım ve ne de kimseye öğrettim çünkü o zamanın insanları dini bilimlere ihtiyacı vardı. Bu yolda her bir sıkıntım olsaydı o kişinin yanına giderek ve o kişiden sorarak hal ediyordum. O kişi her zaman pişmanlık getirecek şeyleri yapmamı söylüyordu. Aynıhalde diyordu: Allah'ın kullarını (336b) suçlu hitap etme! Sonu çok zararına biter.

Hikâye

Bir gece Tehccüd namazını kılarken hafiye oturuşunda bana cenneti kitaplarda anlatıldığı gibi gösterdi. Bir nur yüzlü iyi insan bana yolu göstererek tüm cenneti bire bir ismini alarak bana anlatıyordu. Bizim medresemiz gibi kat kata ayrılarak düzenlenmişti. O kişi beni her katı ayrı ayrı gezdirdi. Ben de baktım ki o şerif makam o kadar büyüktü ki göz göremezdi. Oranın o büyüklüğüne rağmen gümüş ve altınla süslenmiş durumdaydı. O kişiden buranın neresi olduğunu sordum. Buranın cennet olduğunu söyledi. Ben ona burada benim mekânım nerededir diye sordum. O bana dedi: Gelecekte sana ait olacak yer ileridedir diyerek beni çok güzel bir mekâna götürdü ki mekânların içinde nur gibi parlıyordu. O kişi bana dedi: Bu mekân senindir gir içine bak dedi: Kendisi dışarıda dördü. İçeriye girdiğim zaman gördüm ki mekânın içi o kadar güzeldi ki bu dünyada hiç bir zaman böyle bir mekân görmemiştim. Sütunları gümüş ve altından yapılmıştı. (337a).Mekânın köşesinde bir nur gibi hatun hiç yabancı görmemiş gibi oturmuştu. Beni görür görmez o yerden kayıp oldu. O mekân o kadar güzeldi ki bakarken hayran kalmıştım. Ama o kişi birden yanıma gelip çık dedi: Ben ona karşı çıkmıyorum dedim. Bana zamanı şimdi değildir eğer Allah isterse yakında geleceksin dedi. Ben ona dedim ey aziz! Cennette hür ve köle var demişlerdi. Neden göremiyorum? Dedi: hür Kuran okuyanların ecridir sen Kuran bilmiyorsun ve ne zaman ki Kuran'ı tecvit ve kurallarına uygun olarak öğrendiğinde hürlere sahip olacaksın. Aslında (337b) o zamana kadar Kuran'dan bir kaç süre haricinde başka şey bilmiyordum, sonra o kişiye dedim ben cennetten şöyle elim boş mu gideceğim? Dedi:

Eğer gücün varsa her şeyi götürebilirsin ben de oradaki iki tana lambayı elime alarak sıkı tutum ve yerimden kalktım. Ama rüya gördüğümü fark ettim. Elime baktım ki ellerim boştu ve delireceğime az kalmıştı. Sabah erkenden büyük mürşit ve zamanın halifesini yanına gittim ve rüyamda gördüklerimi anlatım (338a). O kişi dedi: Böyle rüyaları bazen insanlar görebilirler. Sen de bunu bil ki bu rüyayı gerçek payı vardır dedi. Ben de ona dedim ki ben bundan sonra sizin yanınızda bir müddet Kuran-ı Kerim eğitimini almak isterim. Benim bu sözüme cevap vererek dedi: çok iyi! Ama sen büyük halifeye eğitimi devam etmemeyi söz vermiştin. Benim için bu durum çok zordu çünkü o halifenin izini olmadan bu teklifini kabul edemem. Ama sen yarın yine de bir kere gel belki izin alırım dedi. Ben hürmetle o kışının yanından ayrıldım. Ertesi gün ümitle onun yanına gittim. O kişi beni iyi haberle karşıladı sana eğitim iznini aldım! Şimdi istediğin zaman gelip derse başlayabilirsin. Ben de eğilerek yeri öptüm ve namaz sürelerini o kişinin yanına okudum ve böylelikle bana izin verdiler (338b).

O kışının sonun şöyledir ki Hazreti Kayyum hac ibadeti için Buhara'dan gitti. Daha önce sözü geçtiği gibi Halife am ve hasın taklit mercii haline gelmişti. Zamanın padişahı lakabı Emir Said olan gazı Emir Haydar halifenin vefatından sonra bu kişinin mezarını iyi bir şekilde yaptırmıştı. Son olarak o kişinin vefatından önce hacı Abdul Aziz'in inşa ettiği Dar-i Şifa medresesinde müderrisliğe başlamıştı. Halife (339a) bir müddet o medresede zamanın bilimlerini ve aynı zamanda tıbbi bilimlere de meşguldü o herkese faydası dokunan ve yolunu kayıp edenlere yol gösterici bir insandı.

Halifenin vefat olayını Mirza Sadık Münşi Candarı şöyle nakil ediyor, günlerden bir gün halifenin hizmetçilerinden biri Emir Said'in yanına geldikten sonra halifenin ölümünü bildirip ve halifenin yattığı odadan Allah o Allah sesleri geldiğini söyledi. Bu durma siz ne diyorsunuz dedi emir bu haberi duyduktan sonra bu haberi bilmek için güvendiği bir kişiyi görevlendirdi. Görevlendirilen kişi geri gelip emire dedi: Ey emirim bu kişi doğru diyor. Emir Said yürüyerek revan oldu ben de yanındayım ve medreseye yetiştiğimizde ben ve değer bir kişi ile birlikte halifenin cesedi olan odaya girdik. Hepimiz duyduk ki o kışının yattığı yerden Allah o Allah sesi gelirdi. O yerdeki tüm insanlar ağlıyordu (339b) Emir Said halifenin ölümü gerçekleşti diyerek bu ayeti kerimeyi dile getirdi. Ayet-i Kerime(biz Allah'a aitiz ve sonunda ona döneceğiz, 2.156I). Tekfen işleri bitikten sonra meyyiti cenaze yerine kaldırdık. Emir Said'in

imamlığıyla gerçekleşen cenaze namazında Buhara şehrinde daha önce benzeri görülmemiş bir kalabalıkla gerçekleşti. Bu rivayetin tüm nakli Mirza Sadık tarafındandı. Burada o aziz halifenin defin işlerinden söz etmeden geçtim çünkü bu kitaba sığmazdı. Allah razı olsun kıyamete kadar, âmin.

Halife Kayyum Zaman'ın ikinci halifesi molla Muhammed Salih Bazaz Buharı bir müddet o kişinin yanında müderrisliğe meşguldü (340a) o kişinin üçüncü halifesi zamanın mürşidi Nasrullah Hoca Buharı ki insanlara yardım etmeden duramazdı. O kişinin dördüncü halifesi de bir Hoca idi ki ismi benim hatıramdan silinmiştir. Allah cümlesini kendi merhametinden uzaklaştırmasın.

Mektup

Rahim ve rahman olan Allah'ın adıyla, selam aleyküm ve rahmatullah bereketten: Sonra Cenabı duacı olan bu fakirinden İşan Kadı şöyle ki insanlar Kuran ve tespih ve namazlarını ve tüm şeyleri ki emri bil maruf ve nehiy münkirin dediğini yerine getirip zikirlerine meşguldüler (340b). Ama Nakşibendi'ye ve Mücadeleye tarikatında olan kişiler bu yerde çöktü ve her biri kendi pirleri ile zikretmeye meşguldüler. Bunun için başka tarikatların büyükleri diyorlar ki başkalar kendi tarikatlarına meşguldüler: Biz de öyle isteriz (341a). Çünkü insanlık duygularının beşi âlemden ve beşi halktandır halifelik dairesinde küçükler büyük mekânlara yerleşen zaman altı duyusundan habersiz kendisini büyüklerden iyi bilerek bazı şeylere yasalar kurarlar eğer bu durum böyle devam etse iyi akıbeti yoktur (341b) sizden rica ederiz ki bize dualar edin. Selamdan sonra şöyle rica ederiz ki uzak olanları unutmadan cümle insanlar için dua edin (342a). Sizin biliminiz ve merhametiniz bizlere bellidir eğer bir yolu olsa bu mekâna bir kez gelmeniz lazımdır. Eğer gelecekseniz buradaki tarikatçı kardeşlerden birini göndeririz belki siz buraya gelip on veya on beş gün bizlerle sohbet içinde kalırsınız kaplı kalmasın ki sizin gönderdiğiniz iki teneke pekmez ve yedi buçuk kilo helva ve on iki tana keklik olan hediyeleriniz bize ulaştı. Allah sizi her iki dünyada da ödüllendirsin.

Mevlana Derviş Muhammed'in Mektubu

Selamdan sonra Kadı Hocamıza bellidir ki her yerde bu fakire biat eden insanlar her zaman elleri duadaydı. Molla Muhammed Margiyani'yi size gönderdik eğer bir

araştırma isterseniz o kişi her şeyi size anlatabilir (342b). Her halde Allah hidayet etsin. Ayet-i Kerime(ve her ne halde olursanız Allah'ı hatırlayın, 4:103). Ayet-i Kerime(dosdoğru yolda sebat gösterin, 11.112). Âmin

Hamt ve senadan sonra bu Derviş Muhammed size diyor ki Kadı Hocanın dediklerini kulağımla dinledim. Kadı Hoca şöyle dedi ki peygamberimiz zamanında olan kara yüzlü bir kâfir kendisini sahabe olarak ashap aralarında yerleştirmişti ve Nesir hindinin oğlu Abu Rıza Ziyan bir hindi olduğu halde bir sahabeydi mi yoksa değil miydi? O kişi bana dedi: benim dediğim bu değildi! O kara yüzlü kâfirin hikâyesini size anlatsam ama misal olarak anlatım. Bu hikâyeyi hilekâr insanlar cehaletten diyorlar ki onlar yirmi yıl önce ölmüş ve insanların arasında ilan etmiştiler. Ama yüz yıldan sonra araştırıcı bilim adamları bunu anladılar ki hepsi bir yalanmış. Bunu fark etmişler ki (343a) peygamber zamanında abu Rıza Ziyan Rum'dan, Bilal Habeşî'den ve Selman Fars'tandı. Aynıhalde Hindistan'dan hiç bir sahabe olmadığını da anlamışlar. Celaledin Siyuti ki muhaddislerden bir risale ile bu durumu anlatmış şehirlerin vasıf ederek Buhara, Harazam, Oş, Herat ve Gazvin veya hadisi rivayet eden hadis-i Gazviniye yazarı ibni Macah Gazvini kendi mesnedine yazmış. Tüm muhaddisler bu olay için bir şeyler yazmış. Onlardan mesela Şeyh Reziaddın Ali Lalayı Gaznavi bu mevzu için hakikatleri yazmış. Ama hepsinden ayrı Mehdi diyen kişinin haberi sahi hadis kitaplarında mevcuttur. Herkesin kabulü olan bir haberdir. Ama Hazreti Mehdi ne zaman gelir veyagelmesi için karşı karşıya gelmişler. Hem de Mehdi'nin Hazreti Hasan ve Hazreti Hüseyin evladı olup olmasına da karşılıkları var. Belli değil ki nerede doğar. Ehli Sünnet âlimleri Mehdi Hazreti Hasan evlatlarından ve Mekke'ye dünyaya gelir diyorlar. Ama şuana kadar gelmemiş ve diyorlar ki Nasranîlerin Mekke ve Medine'den başka tüm dünyaya hükümet etikten sonra ortaya çıkacakmış (343b). Şeyhin hilafına olanlar diyorlar ki Hazreti Hüseyin evladı imam Hasan Asker'inin evlatlarından ama dünyada mevcutmuş. Seremen şehri Babil bölgesine Bağdat'a ait olan o yerdedir. Aynı zamanda diyorlar ki Abbasiler zamanında kendisini o yerde saklamış. Böyle fikirler revafizlerin dediğine göredir. Şöyle ki Abdurrahman Camı Nefehat-ul Ons kitabında Abu Rıza Ziyan Nesir hindi hakkında bazı şeyler demiş. Şeyh Reziaddın Ali Lalayı Gazveni Şeyh Alavuddavla Sımnanı'dan rivayet etmiş ama hüküm etmemiş. Bu rivayete bazı Sufi ler araştırmadan kabul etmişler. Ama Hazreti Mücededi bu rivayetlere inanmazlar ama eğer bu haberin ki abu Rıza Ziyan'ın gerçek sahabe olduğu Hazreti Mücededi'nin

mektuplarında yazılmış olan olsa onun bize deyinler ki kimin ismine imiş ve bizi gönderin. Abu Rıza Ziyanı sahabe olduğu yazan her kim ki olsa o bunu rüyasında görmüş. Böyle yazmış (344a) ve böylece şeyh Gaznevi'ye yetiştirmiş. Ama bu bir yanlış haberdi. Hindistanlı âlimler diyorlar ki hiç bir zaman böyle bir adam Hindistan'dan çıkmamış ama Hoca Musa Dehbidî Hindistan'a gideceği zaman Hisar şehrinde…[71]

Allah Teâlâ Adıyla 1844 yılında bu zayıf molla Cuma Kuli Humulî 73 yaşına girmişti. Allah'ın merhametiyle İstiska hastalığına yakalanıp ve ağır bir şekilde hastalık yatağına yatı. Bu hastalıktan kurtulamadan Allah'ın fazlı ile (344b) oğlumun vefat neticesinde evlat acısını çektim. Yine de Allah'a şükürler ederim ki bana bundan başka çok kız veya erkek evlatlar nasıp etmişti. Onlardan bazılarını büyük veya küçük oldukları halde kayıp etmiştim. Oğullarımdan dördü ki isimleri molla Muhammed Kasım, molla Mutihullah ve üçüncü oğlum molla İmam Kuli ki yirmi üç yaşına girmişti ve iyi bir şekilde eğitim almıştı. Mahsusen kaligrafi ve hat sanatında çok yetenekli hem de çok akıllı ve edepliydi. Ne yazık ki bir ağır hastalığa duçar oldu ve on on beş gün içinde (345a) bu dünyadan geçip gerçek dünyaya gitti. O gözümün nuru musibetinden bir şeyler yazmak için elim varmıyor. Bu acıya dayanmaya mahkûmum. Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım Allah'a aitiz ve sonunda ona döneceğiz. Oğlum bana Allah'tan bir nimetti ama o kendi verdiği emaneti geri aldı. Onun verdiği emaneti benim demek bir akılsızlıktır. Tövbe ediyorum eğer bir hatta ve dayanıksızlık yaptıysam, vallahi alam bisevab. Gözümün nuru olan oğlumun ölüm tarihini bir parça Nazm ile şöyle yazdım.

Tarih

Gitti benim gözümün nuru imam kul
Bu vefasız dünyadan gidip yerleşti Cennette
Allah'ın lütfu ile biti bu hikâye dinleyin
Allah'ın rahmeti ile ölüm yılını yazdım tarihte

[71] Bu mektup sona ermeden mektubun sonunda kaç satır boş yer bırakılmış.

SONUÇ

Tarih-i Humulî'nin yazarı olan Ebu'l-Fuzuli Humulî itibar kazanması ve niteliklerinin artmasının Emir Şah Murad döneminde oluşan refahın sonucunda ortaya çıktığını söylüyor. Bu nedenle Mangıt Emirliği hakkında eserini yazmayı planlamıştır. Böylece kitabın tarihsel kısmı başlar. Humulî, Mangıtlar Emirliği'nin iktidarının İran merkezli devlet kuran Nadir Şah'ın ölümüyle başladığı gerçeğini göz önüne alıp bu eserini yazmıştır. Humulî eserine 1747 yılı sonlarından başlayıp ardından Mangıtların saltanat dönemini anlatarak devam etmiştir. Kendisini önce atalık (1747-1756) sonra han (1756-1759) ilan eden Muhammed Rahim Han, Muhammed Danyal Bey Atalık (1759-1785), Emir Şah Murad (1785-1800) ve Emir Haydar (1800-1826) dönemi çalışmaya dâhil edilmiştir.

Humulî Mangıt hükümdarlarının saltanat dönemini anlatmaya başlamadan önce Mangıt yönetimi döneminde Nakşibendiye, Kadiriye, Kübreviye, Hüseyniye ve diğer birkaç büyük tarikat temsilcisinin ortaya çıktığını belirtmiştir. Kitabında, Emir Şah Murad'ın işlerine destek veren Nakşibendiye Müceddidiye önderlerinden Musa Han Hoca Dehbidî, Hudayar, Halife Sıddık, Abdulkayyum Keşmirî, Mahmut Halife ve Muhammed Emin de dâhil olmak üzere çeşitli ehl-i tariki ayrıntılı olarak anlatmıştır. Ayrıca Buhara'daki İşan İmla, Niyaz Bey Çakmaklı, Nimetullah Âşık, İşan Sufi ve Emir Çarbekrî gibi büyüklerin yaptığı işleri ortaya koymuştur. Bu nedenle bazı bilginlerin varsayımlarının aksine Musa Han Dehbidî ve halifelerini ayrı bir şekilde Mangıtlar hakkındaki kısmı bitirdikten sonra bu eserin son sayfalarına koymuştur. Mangıt Emirlerini, özellikle Emir Masum ve Emir Haydar'ın çağdaşları olan halifeleri ve bilginleri sıklıkla zikretmiştir.

Humulî, Mangıtlar döneminin en önemli siyasi olaylarından birisi olan Emir Masum'un tahta oturması ve onun devriyle ilgilenir. Türkistan coğrafyasında siyasi, kültürel ve ekonomik dönüşümlerin yaşandığı bir dönemde Buhara Hanlığı'nın en önemli aktörlerinden olan Mangıtlar Hanedanı'nı ele alıp yazmıştır. Şibanîler ve Astarhanlılardan sonra Türkistan'da meydana gelen değişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan Mangıtlar Hanedanı'ın idaresini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Mangıtlar Hanedanı'nı iktidara taşıyan Muhammed Rahim, Astarhanlıların son hükümdarı Ebu'l-

Feyz Han'ın ölümünden sonra onun oğulları Abdulmümin ile Ubeydullah hanları sözde (kukla) hükümdar olarak 9 yıl tahtta tuttuğunu, fakat gerçek kudretin Muhammed Rahim'in elinde olduğunu, Muhammed Rahim'in 1756'da kendisini han ilan ettiğini ve sonunda da 1759 yılında vefat ettiğini belirtir. Rahim Han'ın vefatından sonra amcası Danyal Bey Atalık'ın yeni yönetici olduğunu, Danyal Bey Atalık'ın hâkimiyeti zamanında sıkıntı, bölünme ve yolsuzluklardan dolayı, özelikle yaşlılık zamanında devlet işlerine akrabalarını tayin etmesi nedeniyle her tarafta isyanlar ortaya çıktığını söyleyerek eserine devam etmiştir. Danyal Bey Atalık'ın oğlu ve Buhara Emirliği'nin altın döneminin hükümdarı Emir Masum lakaplı Emir Şah Murad'ın babasından sonra tahta geçtiğini ve saltanat tahtına çıktığında tüm muhaliflerini ortadan kaldırarak huzuru sağladığını, devlet yönetiminde ıslahat yaptığını ve ticareti geliştirmek için çabaladığını anlatmıştır.

Emir Masum'un tüm Mâverâünnehr bölgesinde emniyeti sağlamak için İran ve Merv'e sefer düzenlemesi ve sonunda Merv şehrini ele geçirip şehirde yaşayan tüm Şii mezhebindeki halkı Merv'den Buhara'ya göç ettirdiğini ve onların yerine Buhara'dan kendisine yakın olan ahaliyi buraya yerleştirmesinden de bahsetmiştir. Resmen 1785 yılında Buhara tahtına çıkan Şah Murad dönemli ile ilgili olarak, ayrıca, Humulî, onun şeriat hükümleri uygulayarak bidatları ve Cengiz Han yasasını ortadan kaldırdığına da temas etmiştir. Emir Masum'un 15 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra 1800 yılında vefat ettiğini ve onun vefatından sonra oğlu Emir Haydar'ın babasının yerine Buhara Emirliği hükümdarı tayin edilmesini ve onun döneminde bazı kabilelerin isyan hareketi başlatmasını, başta Ura-Tepe şehri olmak üzere Hokand Hanlığı ile yaşanan sorunlara açıklık getirmiştir. Emir Haydar bütün bu sorunları bertaraf ettiği gibi hanlıkta otoritesini kurmayı başarmıştır. Müellifin yaşadığı zaman diliminde, onun Buhara hükümdarları içinde kendi adına para bastıran son hükümdar olduğunu ifade etmiştir.

Bu eser sayesinde Buhara tarihini ayrıntılı bir şekilde anlamaktayız. Siyasi tarih dışında *Tarih-i Humulî* bizim için bölgedeki yer isimleri, halkın sosyal yaşamı, ekonomik durumları, ticaret, kanun, halkın ahlak anlayışı gibi birçok alanda bilgi kaynağı olmaktadır. Örneğin Buhara Emirliği'nin devlet teşkilatı, Doğu Türkistan ve diğer bölgelerdeki mezhepleri ve tarikat tarihlerinin anlaşılması açısından önemli bilgiler arz

etmektedir. Kısacası *Tarih-i Humulî* diğer çağdaş metinlerin değinmediği bazı bilgileri aktararak dikkatimizi çekmektedir.

KAYNAKÇA

(2020, 05 08). database-aryana-encyclopaedia.blogspot.com: https://database-aryana-encyclopaedia.blogspot.com/2015/03/sadriddin-ayni.html adresinden alınmıştır

(2020, 06 10). www.hisartmuseum.com: http://www.hisartmuseum.com/tr/Page.asp?ID=140 adresinden alınmıştır

(2020, 05 18). https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekler: https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekler adresinden alınmıştır

(2020, 05 15). https://tr.qwe.wiki/wiki/Emirate_of_Bukharai: https://tr.qwe.wiki/wiki/Emirate_of_Bukhara adresinden alınmıştır

(2020, 05 06). rch.ac.ir: https://rch.ac.ir/article/Details/8787?%D8%AE%D9%85%D9%88%D9%84%DB%8C-%D8%B3%D9%85%D8%B1%D9%82%D9%86%D8%AF%DB%8C adresinden alınmıştır

ABDU'L HAMID, Muhammed Receb. (2010). Hisar Şadman der Tarih-i Emiran Mangıtı'ya Buhara'yı üstat Sadri al-Din Aini. *Fesl name rayzanı Cümhüri İslami İran der Tacikistan*, 45-52.

AİNİDİNG, Nuerdun. (2015). *Anonim Tarih-i Kaşgar (Çeviri ve Değerlendirme).* İstanbul: Yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ASTARABADİ, Mahdı Han. (1147). *Cihan Gişayi nadıri.* Meşhed: Meşhed.

BARZGAR, Karim Nacafi. (2013). Berresi Roykerd revabit Harici Emir Şah Murad, Sultanı Mangıt ba İran ber asas mitun tarh-i Maürünnehi(rMaveraünnehir Metinlerine göre Emir Şah Murad Mangit ve İran İlişkileri). *İran Yerel Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41-49.

BUHARAYİ, Mierza Abdul azim Bustani. (2009). *Tufeyi Şah'i.* Tehran: Encumen Asar ve Mefahır Frhengi.

BUHARAYİ, Mirza Abdulazim Bostani. (2008). *Tuhfe-i Şahi Kitabinin Tashisi.* Tahran: Kültürel Eserler Yayını.

CELALİ, Nadire. (2006). Emir Haydar Mangıt Dar Mütü-i Tarihi-i Maveraünnehir, Maveraünnehir'in tarihi metinlerinde Emir Haiydar Mangıt. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Enstitüsü, Dünya Sosyal Bilimler Portal Dergisi*, 136-147.

ÇELİK , , Muhammed Bilal. (2012). Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/3, Summer*, 781-800.

ÇELİK, Mohammed Bilal. (2009, Şubat). *1800 - 1865 Yılları arasında Buhara Emirliği.* Adapazarı: Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇELİK,Muhammad,Bilal;. (2017). Hokand Hanlığı. H. Alan, ve İ. Kemaloğlu içinde, *Avruasya'nin Sekiz Asrı Çengiz Oğulları* (s. 527-571). İstanbu: Ötüken Yayınları.

GOBAR, Mir Golam Muhammed. (1889). *Afganistan der mesiır tarih (tarih surecinde Afganistan).* tahran: inkilap yayın evi ve cümhüri yayını.

HAMADANİ, Azita. (2009). Maveraünnehir Az Aqaz Ta Emroz, Başlangıctan günümüze Kadar Maveraünnehir. *İran ve Avrasya Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6-7.

HATUNOĞLU, Nurettin. (2011). *Turkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han.* İstanbul: Ötken.

HATUNOĞLU, Nurettin. (2015). Buhara - Afganistan - Türkiye Üçgeninde Mangıt Hanedanı'nın Dil ve Aidiyet Durumu. *Bilig Dergisi, Güz 2015 / Sayı 75*, 127-156.

HATUNOĞLU, Nurettin. (2017). Buhara Hanlığı. H. Alan, ve İ. Kemaloğlu içinde, *Avruasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* (s. 482-526). İstanbul: Ötüken Yayınevi.

KABULİ, Muhammad Akbar Aşik;. (1930). *Tarih-i Huznu'l Milel Buhara, Emir Said Alim Han Hatireleri .* Peshawar: WUFA Yayınevi.

KERİMİ, Gulam; KAYUMOVA, İrade. (2013). *Tarih-i Humuli Kitabinin Tashisi.* Samarkant. Taşkant: Mega Yayin.

KÜGELGEN, Anke Von. (2002). *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitedynastie in den Werken Histrik (18-19. Jahrhundert).* Orint- institut; Würzburg: Ergon in Kommission, istanbul.: (Legitimatsiya Sredneaziatskoy Dinastii Mangıtov v Proizvedeniyah ih İstorikov, XVIII-XIX.vv., Almatı,2004).

KÜTÜK, Ajmet. (2019). *Buhara.* İstanbul: Hazırlık-ilk yayıncılık.

ÜKTEN, Selim Serkan. (2018). *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı(1500-1868).* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

EKLER

تاریخ آسیای مرکزی در نسخ خطی

شورای تحریری بین المللی:
بهرام عبد الحلیموف
بختیار باباجانوف
دیوین دیویس
هیساو کامتسو
شاهین مصطفیوف
یورگین پاول

Editorial Council of the International Project

ملا جمعه قلی خمولی، تاریخ خمولی. تصحیح غلام‌کریمی و اراده قیوموفا. زیر نظر حیدرخان یولداشخواجه. سمرقند – تاشکند: انستیتوی بین المللی تحقیقات آسیای مرکزی، ۲۰۱۳.
متن: ۲۴۳ صحیفه. مقدمه (به زبانهای ازبکی و انگلیسی): ۴۲ صحیفه.

انستیتوی بین المللی تحقیقات آسیای مرکزی
انستیتوی شرقشناسی بنام ابو ریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان

مرکزی آسیا تدقیقاتلاری خلقارا انستیتوتی

ایجکی طرح: عزیز یولداشوف
مقوا طرحی: نجف مرادعلیوف

مرکزی آسیا تدقیقاتلاری خلقارا انستیتوتی
اونیورسیتیت خیابانی ۱۹، سمرقند، ۱۴۰۱۲۴، ازبکستان
iicasunesco@gmail.com
www.unesco-iicas.org

باسیشگه بیریلدی: ۲۲. ۱۱ .۲۰۱۳
عددی: ۵۰۰
میگا باسیم باسمه‌خانه‌سیدا باسیلدی
بها ایس مرکزی، حرمی‌دره، استانبول، ترکیه
www.mega.com.tr

ملا جمعه قلی خمولی بن صوفی محمد السمرقندی الشوداری الاورگوتی

[I] جامعه شناسی تاریخ

تاریخ خمولی

(متن علمی انتقادی)

تصحیح غلام کریمی و اراده قیوموفا

زیر نظر حیدرخان یولداشخواجه

سمرقند – تاشکند

۲۰۱۳

مندرجه

دیباچه	۶
مقدمه	۸
ملاقات استاد قاضی در طریق حج بحضرت فیضیخان و ممانعت ایشان	۳۱
تتمهٔ وقایع نادرشاه، چون حادثهٔ نادری بمنزلهٔ مقدمه است مر دولت خواقین منغیتیه را، بتقریب اولاً باید که قصهٔ نادر شاه را بیان نمایم	۶۷
بیان سلطنت محمد رحیم خان که اول سلاطین منغیتیه است	۷۰
سلسلهٔ سلاطین منغیت	۷۳
ذکر جلوس محمد دانیال ولد محمد یار بی اتالیق بر تخت بخارا و ماوراء النهر	۸۴
واقعهٔ ارتقای دولت و ارتفاع رأیت اقبال فاضل بی ولد صادق بی ولد نور بی یوز از احفاد قلیکه، محاصره نمودن او کرمینه را و بی نیل مقصود با شکست تمام مراجعت نمودن تا اخیرکار	۸۵
در بیان کردن اولاد قلیکه بی یوز	۹۱
ذکر جلوس امیر المؤمنین المعصوم شاهمراد الغازی انار الله تعالی برهانه	۹۷
تمهید اول: بیان کمالات و مفاخر و مناقب و مباشیر و ذکر باعث توفیق و سبب توبهٔ آن تایب صادق	۹۹
تمهید دویم: در شرح محارب و مفاتح و سایر مآثر پادشاه ابو المفاخر معصوم	۱۱۲
واقعهٔ جلوس منحوس محمد حسین خان ولد بیرام علی قاجار و اضطراب سکان مرو بتعذیب واحد القهار	۱۱۷
بیان اضطراب متوطنان مرو بعد از واقعهٔ بیرم علی	۱۲۰
مشورت نمودن تیمور شاه ولد احمد شاه در باب سواری نمودن بصوب ام البلاد بلخ با امراء عظامُ وزراء کرام خود و قرار یافتن رأی ایشان بر عزیمت سفر با لشکر قیامت اثر بجانب بلخ به قصد جنگ امیر معصوم و لواحق آن	۱۲۵
واقعهٔ وفات خدایار بیك یوز و حکومت برادرش بابا دیوان بیگی و لشکرکشیدن جناب معصومی بجانب مشرق و سایر وقایع آن سفر	۱۳۴
واقعهٔ انتقال امیر معصوم مرحوم ازین دار بیمدار بدار القرار بفرمان ایزد داور در سنهٔ یکهزارُ دو صدُ پانزده سنهٔ ۱۲۱۵	۱۴۳
ذکر اجمال وقایع جلوس سعادت مانوس امیر رشید سدید، اعنی جناب خلافت مآبی امیر سعید رحمه الله الکریم المجید تا زمان حیات آن مظهر سعادت	۱۵۲
متابعت کردن حاکم حصار	۱۶۴
مکتوب فرستادن حضرت امیرکامکار خسرو نامدار بنیاز علی دیوان بیگی حاکم شهرسبز	۱۶۴
تزئین اوراق این رساله بجواهر قصص اولیاء عظام و توشیح اجزاء این تذکره بلالی حکایات اصفیاء کرام	۱۶۹
اشاره نمودن باین حدیث که شرف المکان بالمکین بتوصیف بقعهٔ شریفهٔ دهبید و اهل آن مکان شرف جاوید	۱۷۰
ذکر اوصاف قطب الاقطاب حضرت سید موسی خان خواجه ده بیدی قدس الله تعالی بروحه العزیز	۱۷۵

بیان احوال خلفای راشیدین طریق نقشبندیهٔ حضرت موسی خان ۱۸۴
ذکر خلیفهٔ اول ۱۸۴
ذکر خلیفهٔ دویم ۱۸۷
ذکر خلیفهٔ سوم ۱۹۳
حکایت خلیفه جانی قلی قبچاق ۱۹۸
واقعهٔ رسیدن خبر ملالت اثر فتح اوراتیپه وگرفتاری امراء عظام بسمع خدام ذوی الاحترام خلاصه انام، اعنی جناب امیر رشید سعید قدس سره و لشکرکشیدن آن پادشاه عالی مقام بعزم انتقام و اموری که واقع گردیده بارادهٔ ملك علام ۲۰۵
بیان کیفیت وفات ایشان پیر ۲۱۳
ذکر خلیفهٔ چهارم جناب موسوی قدس سره العزیز ۲۱۵
مکتوب ۲۲۲
مکتوب مولانا درویش محمد ۲۲۴
باسمه سبحانه ۲۲۶
فهرست اشخاص ۲۲۸
فهرست اماکن ۲۳۴
فهرست اقوام و قبایل ۲۳۸
فهرست کلمات و اصطلاحات ۲۴۰
فهرست کتب ۲۴۳

Digitized by Sarmad Institute Collection

[دیباچه]

بسم الله الرحمن الرحیم

(133b) پاکست خدایکه بکرم کامل خود این ضعیف ناقص‌را از زمرهٔ طایفه که کریمهٔ الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا[1] مصدّق احوال[2] بیرون آورده، بتعلیم علم و ایمان سرافراز ساخت و بفضل شامل خویش این نحیف مخلص‌را در میان جماعه که عظیمه وَمِنَ الأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ[3] الآیه مبین کمال اینان است درآورده، بشرف فضل و ایقان ممتازگردانید. یعنی از قبایل اتراك که در حواشی دیار اسلام از غواشی دیار ظلام از ایمان بنامی و از صید بدامی قناعت نموده، از اکتساب فواید دینی و اقتراب موايد یقینی تقاعد ورزیده، آدمیت را بغولی و عالمیت را (134a) بکولی برگزیده‌اند، بیرون آورده در صف نعال جماعه که بمعراج وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ[4] بمدارج علم عرفان ترقی نموده‌اند منخرط گردانید. این موهبت درجهٔ سیوم است از مبدء فیاض. نسبت باین هیچکس که بعد از تشریف ایمان و توقیع وجود بآن فایزگشته‌ام. ذکر دیگر از موهبت‌را[5] چه گویم و در راه باقی عواطف‌را چه پویم؟[6] **نظم:**

حیرانم و میگویم * امکانم* میپویم

قدر این نعمت را من میدانم[7] و سطر این آیت‌را من میخوانم. چنانچه در «جواهر الاسرار» است[8] امیر المؤمنین یعنی خلیفهٔ ثانی بامام المتقین یعنی خلیفهٔ چهارم[9] رضی الله تعالی عنهما روزی گفت که یا علی، من لذت ایمان[10] از تو بیشتر میابم و نعمت مسلمانی‌را از تو زیاده‌تر میشناسم. اسد الله کرم الله وجهه از فاروق رضی الله عنه پرسید که چگونه[11] است؟ جواب داد که چراکه من زهرکفررا چشیده‌ام و تو نچشیده‌ء. پس لذت تریاك اعظم‌راکه

---

[1] القرآن الکریم، ۹۷:۹
[2] D، S: احوال ایشان است
[3] القرآن الکریم، ۹۹:۹
[4] القرآن الکریم، ۱۱:۵۸
[5] S: محبتوا
[6] S: گویم
[*] S: امکانها
[7] S: نمیدانم
[8] S: است که
[9] S: چهاروم
[10] S: ایمان را
[11] S: آن چگونه

ایمانست زهرکفر چشیده از ناچشیده بهتر داند. گفت: راست گفتی، یا عمر! اینمقدار از برای نعمت میگویم نه برای[1] (134[b]) مباهات که علام الغیوب میداند که عالم السر و الخفیات اوست و **کریمه:** وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ[2] خطاب مستطاب اوست. الحمدلله حمد شاکرین، هرچند علم من اندکست و عمل من قلیل این قلت[3] از جانب منست و اما از آن حیثیت که نعمت و انعام است، کثرت در کثرتست. خصوصًا این چگونه نعمت عظیمی و عطیهٔ کبری است که نعمت باطنی‌را در حق این محقر بنعمت ظاهری آراسته، از فقر بغنا و از ذلت بعزتم رسانیده و از اسفل السافلین خواری باعلا علیین عزیزی‌ام[4] بنواخت. بی‌محنت خوانم آراسته است و بی‌تجارت دوکانم پیراسته. شکر آن منعمی‌را که وعدهٔ خودرا در حق این بندهٔ مقصر بانجاز رسانیده. درکتاب «فتح الباری بر شرح صحیح بخاری» نوشته دیدم که فرموده است حضرت ابو حنیفه[5] کوفی[6] رضی الله عنه[7] این آیت‌را که در «سورهٔ نحل» در جزو چهاردهم[8] در ربع چهارم[9] آن جزوست. **کریمه:** مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ[10] ≺ الآیة چنین تفسیر[11] کرده‌اند: شخصی که عمل صالح کند [12]≻از مردان (135[a]) یا از زنان و حالا آنکه همان عمل کننده مؤمن باشد، جناب ما البته و بی‌شبهه اورا زندوگانی طیبه میدهم و البته جزا و پاداشت به نیکوترین چیزی از اعمالشان که میکرده‌اند، کرم مینمایم. بعد از آن حضرت امام رضا علیه التحیة و الثنا[13] فرموده‌اند که مراد از حیات طیبه وسعت در نعمت دنیاست و مقصود از اجر[14] حسنه کثرت در نعمت آخرت است که این هر دو نتیجهٔ عمل صالحند که[15] مبنای آن ایمانست و ایمان تصدیق

---

[1] S: از برای
[2] القرآن الکریم، ۹۳: ۱۱
[3] S: قلیل قلت
[4] S: عزیز ام
[5] D، S: حضرت امام ابو حنیفه
[6] S: صوفی
[7] D، S: رحمة الله علیه
[8] S: در پاره ۱۴دهم
[9] D، S: چهاروم
[10] القرآن الکریم، ۹۷:۱۶
[11] D: تقریر
[12] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[13] D، S: امام رضی الله عنه
[14] D، S: جزاء
[15] D، S: صالح کنکه

است و تصدیق علم است. پس، اساس همه سعادت دنیا و عقبا علم باشد. انتهی، پس عالم‌را شکر از جاهل بیشتر واجب است و از جملهٔ شکر نعمت اظهار نعمت منعم است و درکتمان نعمت وعیدها از صاحب شریعت واقع است. چنانچه علما دانند تتمهٔ مقصود ازین مقدمه اینست‌که میخواهد بندهٔ سرافکندهٔ جافی وگنهکار، راجی الی رحمة الله الوافی، سرگردان هدای بوالفضول جمعه‌قلی الملقب بالخمولی بن الصوفی محمد تغای الترکی الثمرقندی[1] الشوداری الاورگوتی، میلاد او منشأ القاضی هرچند تعداد نعمتهای[2] الهی در حق این غریق (135[b]) بحار نعم نامتناهی از حیطهٔ امکان خارج و بدایرهٔ امتناع داخل است، اما اُنموذجی از آن خزانهٔ غیبی‌را ذکر نمودن بقدر امکان بمنزلهٔ مشت دانه از انبارگندم‌که نمونهٔ اسرار کل است وانمودن است. ناچار جواد خوشخرام قلم‌را بمیدان صفحه بمهمیز رقم جولان دادنی است و پای همت‌را برکاب عصمت بدستیاری حفظ الهی نهادنی است. **بیت لمؤلفه:**

اگر سودای خود تقریر سازم
وطن در خانهٔ زنجیر سازم
ولی آنراکه در سر عقل وافیست
ز خرمن دیدن یك دانه کافیست[3]

اجزای این نسخه‌راکه نتیجهٔ امهات اربعه و اباء سبعه است، بدستور موالید ثلث به جزو شیرازه‌بندی واقع شد و بر یك مقدمه و بر یك مقاله و بر یك خاتمه و بالله التوفیق و به نهایة التحقیق.

مقدمه

بیان نعمتهایی‌که بلباس مبشرات قبل از وجود عنصر این ذرهٔ محقر چون آفتاب از مطلع سعادت مخیران[4] صادق طلوع نموده، از آن جمله بشارت دادن والد ماجدم رحمه الله بودکه[5] مرد صالح و پرهیزکار بودند. هرچند از علوم رسمی چیزی اکتساب ننموده، از علوم حقیقی حظ وافر داشتند. میفرمودندکه از ابتدای بلوغ تا (136[a]) الحال دانسته از طعام شبهه‌ناك نخورده‌ام و نماز خودرا بی‌ضرورت قضا نخوانده‌ام، خدایش بیامرزد! روزی بفقیر

---

[1] D، S: سمرقندی
[2] D، S: نعمهای
[3] در نسخهٔ S جای بیتها عوض شده است
[4] S: مخزان
[5] S: رحمه الله‌که

فرمودند که ای فرزند، پیش از ولادت تو بر من حالهای [1]عجیب و غریب روی میداد. اکثر در بیابان و در صحراها مردان غیب بر من ملاقات میکردند و التفاتها و بشارتها میدادند و من بشوق دیدار آنها اکثر در مزارها و جایهای پاکیزه میبودم. اکثر ایشانرا در مزارها می‌یافتم و در باطن بسطها ملاحظه می‌نمودم. وقتم خوش بود و توفیق کامل داشتم، عجایب و غرایب بسیار میدیدم و تأویل آنهارا از جهت عامی بودن نمی‌فهمیدم. اینحال مرا بود تا آنوقت که وقت علوق نطفه که زمان انفصال ولد است از اصلاب. آبا و اتصال آن بارحام امهات چون مادهٔ وجود تو از من منفصل شد، دیگر آن احوال و مواجید که بر من بود، نماند و ظهور اشخاص روحانی و ملاقات رجال الله بر من مثل سابق میسر نشد و در باطن خود آثار شوق و وجد آن[2] حلاوت را کمتر مشاهده نمودم. ازینجهت بسیار ملول و محزون می‌بودم تا آنکه بیکی خواجه‌های امام شیخی که نسبت پیرزاده گی بما داشت و مرد پاکیزه و صالح (136[b]) بود، این معنی‌را نمودم[3]. اوگفت: بیطاقتی مساز، ظاهر اینکه در صلب تو فرزند سعادتمندی بوده که آن حالات و معاملات بتو بواسطهٔ روح او بوده، بمضمون الولد سرّ لابیه. آن فرزند درحقیقت تو مضمر بود.[4] چون بحسب صورت از تو جدا شده، ناچار معانی که خاصهٔ آن بوده، بخودش راجع شد. یعنی امانت باهل امانت رسید. لیکن بوجود اینچنین فرزند سعادتمند امیدوار باشکه عنقریب از سعادت نخل وجود او بر خواهی خوردن. میفرمودند که بمجردیکه این سخن از آن عزیز صادر شد، فرح تمام بمن[5] روی داد که قبضیت اوّل به بسط تبدیل یافت. بعد از چندگاهی که مدّت حمل منقضی شد، پگاه جمعه در موضع کندرود که از توابع مغپونست، در **سنهٔ ۱۱۹۰** سال گوسفند در اخیر این فصل زمستان متولد شدی. یارها باین کمینه خطاب می‌نمودند که امیدوارم که بسعادت دو جهانی مستسعدگردی و از سعادت تو جماعهٔ ما همه بهره‌ور گردند. الحمدلله که کریم مطلق سخنهای آن پیر مبروررا بصدق انجام داد، تا رسیدم بدستگیری رحمت او بجاییکه رسیدن (137[a]) آنجا از امثال[6] من بی‌بدرقهٔ لطف ربانی محال محض بود. **بیت:**

---

[1] S: خواب
[2] S: چندان
[3] S، D: این معنی‌را وا نمودم
[4] S، D: در حقیقت مضمر
[5] S: بر من
[6] S: انجا امثال

ناوردم از خانه چیزی نخست

تو دادی همه چیز من چیز تست[1]

و این بشارتها را بچندین نفر از دوستان صادق و یاران موافق خود نیز گفته و آنها را درین دعوی شاهد بنمودند که چندی از آن جماعه برین کمینه نقل نمودند. آنی را که بخود این نیازمند بمشافهه بیان کرده بودند، الحمدلله علی ذلك بشارت دیگر نیز گفته‌اند و آن قوم را[2] درین دعوی شاهد نمودند. چند نفر از آن جماعه بر من نقل نموده بودند.

حکایت: پیره‌زنی بیوه که صالحه و صادقه[3] بود و خصلتهای نیکو بسیار داشت، باوجود بی‌برگی بینوایانرا بطعام و برهنه گانرا بلباس نو امیدواری میداد، از محنت مزد دست خود و چهار دختر یتیم داشت که نفقهٔ کسوت و جمیع مایحتاج آنها را بمحنت تمام ساختگی مینمود. یارها بفقیر میگفت که وقتی که مادر تو بتو حامله بود، شبی در خواب دیدم که از جانب آسمان یکقطعه کاغذ بکلانی بوریا بلکه کلانتر بزمین چرخ زنان می‌آمد. دو جانب آن کاغذ پر از خطهای گوناگون که (137[b]) هوش بیننده را می‌برد. مردم[4] همه بسوی او نگاه میکردند که[5] تا کجا فرود آید؟ هرکس امید آن میداشت که بخانهٔ وی فرود می‌آید. مدتی آن کاغذ معلق در هوا بود. دیدم که بالای خانهٔ خیرگاه که پدر ترا بود، گشاده شد و آن کاغذ از چنگ گیراك آن بدرون خانه فرود آمد. بشعاع آن خانه و اطراف آن روشن شد. درینحال بیدار شدم. چون روز شد، بخانهٔ پدر تو آمدم که خواب شب را با پدر گویم. چون رسیدم، اهل خانه همه[6] خرسندیها داشتند. کسی از من سیونچی گرفت که امشب خدای تعالی فلانی را پسری کرامت فرمود. من از خواب دیدهٔ خود تعجبها نموده، صورت خواب را بپدر تو و آدمانیکه[7] حاضر بودند، تقریرکردم[8]. پدر تو فرمود که انشاء الله تعالی، این پسر ما عالم میشود، از برکت علم او تمامی اتباع ما[9] بهره‌ور میشوند، بسعادت دنیا و آخرت بسیار خرسند و مسرور

---

[1] S: همه جز تست
[2] S: آن قرا
[3] S: صادیق
[4] S: مردوم
[5] S: کردندکه
[6] S، D: برسیدم دیدم که اهل خانه
[7] S، D: مردمانیکه
[8] S: نمودم
[9] S: اتباع

میشوند. این نقل‌را بفقیر بسیار تقریر میکرد[1]، خدایش بیامرزاد!

واقعه: در **سنهٔ ۱۲۲۶** بود که سکونت در ولایت اوره[2] داشتم، در قریهٔ (138[a]) میکده[3] از عمال آن ولایت است. شبی اینفقیر در خواب خود بهشت‌را دیدم، بوصفی که علماء اسلام از رسول انام علیه السلام روایت نموده‌اند. چنانچه عقل از بیان حسن آندار السلام رزقنا الله تعالی ایاها و سایر المؤمنین قایل بعجز بود. **بیت:**

حسنی که خداوندکند وصف کمالش
از بندهٔ ناقص چه سزد غیر خموشی

حاصل، آن منزل پاکان‌را طبقه بر طبقه نشانم میدادند[4]. چنانچه دیده شدکه اهل آن بقعهٔ شریفه[5] همه مردان بودند، بخوبترین لباسهاکه هرگز بخوبی آن جماعه و بلطافت آن لباسها و بنزاکت آن مکانها در عالم بیداری چیزی‌را ندیده[6]، بلکه نشنیده‌ام و اشواقاه الی لقاءهم دیده میشدکه قصرهای عالی وسیع و صفهای بلند رفیع و زینهای مرصع بجواهر و تختهای محلل بجواهر و فرشهای مزین بلآلی مکلل بزواهر. تمامی صفها و تختها در مقابل همدیگر و مردان خوبرو و بلندبالا همه ملبس حریر چون ستاره می‌درخشیدند. همه حلقها مدور، چنانچه همهٔ اهل آن موضع شریف روی بروی یکدیگر نشسته، عدد آن قوم پاك غیر از خالق[7] ادراك کسی نمیداند (138[b]) و از آن تاریخ تا امروزکه **سنه ۱۲۵۲** است و بیست پنجسال گذشته، هنوز آن مقام پاك بهمان هیئت و شمایل‌که در عالم رؤیا دیده بودم، بعینه در خزینهٔ خیالم بلا تغیر و تبدیل مشهود است و هر وقت‌که در وقت قراءت کلام قدیم مجید سورهٔ مبارك إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ[8]را میخوانم، باین آیة **کریمه:** عَلَى سُرُرٍ مَّوْضُونَةٍ مُّتَّكِئِينَ عَلَيْهَا مُتَقَابِلِينَ[9] الآیة میرسم، لذت آن خواب بر ذایقهٔ جانم میریزد[10] و همان صورت روحانی اشخاص نورانی در باصرهٔ دلم جلوه‌ها میکنند. بنابرین بی‌تکرار قراءت این آیت متبرکه کم

---

[1] S ،D: میکردند
[2] S: اوره تپه
[3] S: میکدکی
[4] S: میداند
[5] S: شریف
[6] S: ندیده‌ام
[7] S: خالیق
[8] القرآن الکریم، ۵۶:۱
[9] القرآن الکریم، ۵۶: ۱۵-۱۶
[10] S: میرد

میگزرم. **لجامعه بیت:**

هر قدر ذکرکلام آن پری رو میکنم
از نگاه جان تماشای رخ او میکنم
گر دلم چون شانه دارد چاکها طعنم مکن
کارزوی دست برد آن سوی گیسو میکنم

خلاصه آنکه در میان آن طایفه بهشتی از جنس زن اصلا ندیدم، همه مردان بودند، مگر در موضع از آن روضه همان بیوه‌زن صالحه‌راکه دربالا ذکر او رفت[1]. دیدم‌که ببهترین صورتی در میان بهشتیان سیر میکرد، بخوبترین لباسی، اما فرصتی با وی سخن گفتن نیافتم. از نوم بیقظه و از خواب به بیداری افتادم. افسوس، هزار افسوس‌که از عالم مثال[2] بعالم شهادت (139[a]) تنزیل نمودم[3]. از مرتبهٔ قرب غیب مطلق بچهار منزل‌که مسافت آنرا علام الغیوب میداند، و بس دور افتادم، بکشاکش سلسلهٔ ناسوتی[4] مقیدگردیدم. **بیدل:**

دلدار رفت دیده بحیرت دوچار ماند
<از رفتن او آنچه بماند همین ماند[5]>
بر ما نشانهٔ[6] برگ گلی ز ان بهار ماند

هنوز آن پیره‌زن صالحه در قید حیات[7] بود، امید از کرم اکرم الاکرمین جل ذکره این است‌که آن بیچاره مرحومه گردیده باشد.

لطیفه: اینجا دقیقه است‌که شنیدن آن بر همهٔ مسلمانان واجبست. باید شنیدکه در کتاب «مشکات الانوار»[8] به پیش استاد خود خوانده‌ام و در "صحیح بخاری" و شرح[9] آن مطالعه نموده‌ام، حدیثی‌راکه روات آن اخبار باسانید صحیحه روایت کرده‌اند، متن حدیث اینست: قال رسول الله صلی الله علیه و سلم من اذهب بکریمته وجبت له الجنة و من عان

---

[1] D، S: در بالا مذکور شد
[2] D، S: تمثال
[3] S: نمودم‌که
[4] D، S: نا سوتی
[5] این مصراع در نسخه‌های D، S موجود نیست
[6] D، S: با ما نشان
[7] D. T: حیوات
[8] D: مشکواة الانوار
[9] S: در شرح

ثلاث نسوةٍ من البنات او مثلهن وجبت له الجنة. الحدیث رسول خدا صلی الله علیه و علی آله و سلم فرمودند که هر آن کسی که دو چشم او نابینا شود، واجب میشود اورا بهشت و اینچنین هر آن کسی نفقه کند و پرورد سه نفر زن‌را از دختران خود یا مانند دختران که خواهران و عمات و خالات و سایر (139b) زنان که محرم او باشند، واجب میشود بحق تعالی از روی فضل وکرم اورا ببهشت برد. از نبینا سوال کردند حاضران مجلس نبوت که یا رسول الله، اگر شخصی دو دختر دارد یا مانند آنهارا تربیت نماید، آیا بر وی هم بهشت واجب میشود یا نی؟ فرمودند رسول صلی الله علیه و سلم که واجب میشود! حتی میگوید راوی حدیث که از فحوای کلام رسول خدا صلی الله علیه و سلم بقرینه حالیه معلوم بود که اگرکسی می‌پرسید که تربیت کنندهٔ یك دختررا هم بهشت واجب میشود، <میفرمودند که آری، واجب میشود[1]>. اما کسی از حضار مجلس و اصحاب کرام اینمعنی‌را سوال نکرد، بنابر پاس ادب که صحابه کرام داشتند و صولت پیغمبر علیه السلام بر ایشان غالب بود. چراکه قدر و منزلت رسول خدارا ایشان میشناختند ازکمال ایمانی که داشتند رضوان الله تعالی عنهم[2] اجمعین. بلی، نزدیکان‌را بسی بود حیرانی که ایشان دانند سیاست سلطانی وکثرت سوال‌را از آداب نمیدانستند.

نکته: بخاطر فقیر میرسد که آن بیوه‌زن چهار دختر یتیم داشت که تعهد آنهارا میکرد و از مزد دست خود نفقه میداد. شاید که سبب دخول او بجنت اینمعنی گردیده باشد. تصحیح بعضی خواب خودرا بحدیث مذکور نمودم، (140a) بعضی دیگرش بحدیث دیگرکه در «صحاح» مذکورست. رسول خدا صلی الله علیه و سلم فرمودند که اکثر اهل بهشت‌را از مردان دیدم و اکثر اهل دوزخ‌را از زنان. پرسیدند که یا رسول الله، سبب قلت زنان در بهشت و باعث کثرت آنها در دوزخ چه باشد؟ فرمودند که زنان اکثر انکار عشیرت[3] میورزند، یعنی باندك تقصیری که از شوهران ایشان صادر شود، تمامی نعمتهاکه از شوهران دیده‌اند، منکر میشوند. صدق رسول الله صلی الله علیه و سلم این کمینه‌را از مبشرات نعمت الهی که در بارهٔ خود از ثقات[4] شنیده‌ام، بدو حکایت بس کردم از ترس خود ستایی. وجه دیگر اینکه صدق دعوی‌را دو شاهد عدل کافیست والله تعالی حسبی وکافی.

---

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[2] S ،D: علیهم
[3] S: عشرت
[4] S: ثقاب

اکنون ذکر نعمتهای الهی که بعد از خروج ازکتم عدم بعرصهٔ وجود از خان انعام منعم حقیقی در حق خود یافته‌ام، مینمایم. بجامعه خانده‌ام تا فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلاَ تَكْفُرُونِ[1] درکتاب (140b) نعمتش‌را میشمارم تا دم روز حساب. اعوذ بالله من الشیطان الرجیم! اول نعمتی که بی‌سابقهٔ عملی در بارهٔ این بنده‌اش عطا فرمود، ولادت این مقصر در سحر شب جمعه بودکه سید ایام است بقول رسول انام علیه السلام. باین علاقه نام کمینه‌را بزبانی ترکی جمعه‌قلی نهاده‌اند. ازین نام امیدوارم‌که در جمعهٔ قیامت بنده‌ام گوید. چون الاسماء من السماء واقع شده. **نظم:**

نه سیدم نه هاشمی و نه قریشی‌ام
فخرم همین بس است‌که نامم غلام اوست

دیگر هشیاری و محافظه‌که بان مهتدی بودم، بمثابه‌که هنوز ایام عمرم بسه سالگی نرسیده بود، بعضی اموررا‌که در آن وقت صادر شده، الحال در خاطر دارم و چون عمر به پنجسال رسید، در خود فهمی احساس میکردم‌که مردم[2] بعد از سن بلوغ بآن فهم نمیرسیدند. سخنی‌را‌که یکبار شنیده‌ام، کم فراموش نموده، هر جاکه ذکر علم و علما میرفت، بطینت خود محو آن کلام بودم. در نزدیك من هیچ چیزی از علم محبوب‌تر، از علما مرغوب‌تر نبود. باآنکه نمیدانستم‌که علم عبارت از چیست و عالم[3] اشارت بکیست، (141a) محبت مجهول الکیفیت در باطن خود داشتم. از قبیل محبت ذاتی از پنجسالگی تا آوان بلوغ والدین این محقررا بهرکار تکلیف و بهر کسب تعشیق مینمودند، بهیچکدام از صنایع روزگار رشدی در خود نمیافتم. ذهن در غایت دراکی داشتم، مشتاق خواندن و عاشق علم بودم، از آن وجه‌که والد مرحوم‌را شش پسر بودند، سه نفر آنها از فقیر کلان بودند و سواد[4] داشتند.

قصهٔ شبانی: مقصود والدین این بودکه مرا بشبانی فرمایند. بنابرین تا بسن سیزده سالگی بمکتبی نفرستادند. اما بتعلیم فضل یزدانی عجب حالی داشتم. شیوهٔ هجاء حروف‌که استادان بمشقت تمام باطفال، بلکه برجال تعلیم میدهند، مرا بیواسطهٔ تعلیم احدی حاصل بود. بالفرض اگرکسی برای امتحان هر سوره را از قرآن یاد میخواند و مرا میفرمود، <هجا

---

[1] القرآن الکریم، ۱۵۲:۲
[2] S: مردوم
[3] S ،D: عالم و علما
[4] S: سودا

آنرا نمای هجا مینمودم[1]> بر وجهیکه همه حیران میگردیدند، با آنکه نمیدانستم که «الف» چیست و «با» کدام؟ و اینمعنی مشهور شده بود. مردم امتحان ها میکردند، تعجبها مینمودند. در مکتبی که بیکبار داخل میشدم، (141[b]) اطفال‌را تعلیم هجا میکردم و سوره‌های مفصل‌را اکثر یادکرده بودم. تا آنکه در **سنهٔ ۱۲۰۲** یکهزارُ دو صدُ دوکه شوق خواندن بیقرارم کرد و تضرع بسیار بخدمت والدین نمودم، بنابر ضرورت اجازتم دادند، اما خود[2] بمکتب‌دار نبردند. در آن نزدیکی مکتبی بود، خود[3] در آنجا رفتم. از استاد مکتب طلب تعلیم نمودم. چنانچه رسم است از «الف» و «ب» آب تعلیم بکام جانم ریخت، بیکمرتبه تلقین[4] استاد از «الف» تا «یا»را حفظ کردم. فهم استاد[5] شدکه من پیشتر میدانسته باشم. بابجدکه میراث پدر و باباست، رخصتم داد. بمجرد قراءت استاد این سبق بسابق محفوظ گردیده[6]، زبانم بحمد از الحمدلله گویا گردانید. از بسکه اصل این سوره محفوظ و هجاء آن ملکهٔ این مملوك بود، از اول سوره تا آخر سوره بیك نفس هجا نمودم. از حیرت نفس درگلوی استاد بند شد. از حضار استفسار نمود، همه شهادت دادندکه[7] این طفل تا امروز روی مکتب ندیده، چشم بتعلیم نگشاده و دست بهجا نه‌بسته، همان امّی مادرزادست‌که پدر اورا نخوانانده است. القصه، همان (142[a]) وقت‌که نصف از روز باقی بود، از نسخهٔ عاریتی‌که بدست آخوند مکتب بود، تعلیمم میفرمود. عدد سبق از مرتبهٔ آحاد بدرجهٔ عشرات رسید و از خلوص فضل ربانی «سورهٔ اخلاص» درس این مخلص گردید. **لجامعه بیت:**

بسکه از حق خاطرم آیینه تسلیم بود
پای تا سر سینه‌ام لوح خط تعلیم بود

حاصل اینکه توسن ادراك بنوعی گرم‌رفتار بودکه بیکقدم چون برق بسر منزل مقصود پای دیگری نهاد تا لاشهٔ خر طبایع اطفال قدم بر میداشت، شهسوار حافظهٔ ادراك به نهجی[8] برق‌آثار بودکه بیك توجه برنگ آفتاب کشوریرا میگشاد تا پیاده رو اذهان امثال علمی

---

[1] این کلمات در نسخه های D، S موجود نیست
[2] S: خودشان
[3] S: خودم
[4] S: تلقین نمود
[5] S: استادم
[6] D، S: این سبق بدستور مستورکردیده محفوظ شد
[7] S: داندکه
[8] D، S: بهیج

می‌افراشت. متصرفهٔ این سوار بدرقهٔ الطاف عالمیرا مسخر میداشت. **لجامعه بیت:**

روی جان از عکس فیض آیینهٔ تسلیم بود
دل ز تمثال حقایق تختهٔ تعلیم بود
سینه از جوش معانیها رنگین چون دماغ
نسخهٔ درس فلك یا صفحهٔ تقویم بود

هر روزکه بمکتب میرفتم، منتظر فرصت بودم که کدامی از اطفال باجازت آخوند بصحرا میرفت تا از اشهرکتاب او سبقی خوانم[1] تا صاحب برگردد، چند سبق خوانده، باین دستور مدتی بر نآمدکه (142[b]) از بسیاری همسبقان سبقت کردم. درین اثنا هر طفلی که از همزادان مکتب دست آرزوی بهمسبقی[2] می‌افشاند[3] پای طلبش لغزیده، در قدم اوّل در قفا میماند. از سرعت محافظه که داشتم فهم استاد این بود که سابقا شاگردی کسی دیگری کرده‌ام[4]. بنابرین بتکلیف خط‌شناسی‌ام اهمال میورزید و مصدق[5] امتحان تفاصیل حرف‌شناسی‌ام نمیشد تا آنکه بعد از چند روزی بسورهٔ هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ[6] والله اعلم، رسیدم. بدستور قدیم هر کلمه‌راکه آخوند میخواند، من از خارج هجا میکردم. اتفاقا در اثناء هجا باعراب حرفی خطایی از من واقع گردید. آخوند در سدد مواخذه افتاد، هرچند میگفت درست خوان، فقیر چه نوعیکه اول خواندم میخواندم. چون گرفت ـ گیر آخوند از حدگذشت[7] و القای غلط نمود و دهشت عظیم بر من مستولی شد. ناچار پرسیدم که درکدام جا خطا دارم؟ اشارت بحرفی نموده[8] گفت: این چیست؟ هرچند ملاحظه نمودم، <تمامی حروف در نظرم بهیبت واحده مینمود و در فهمم حرفی[9]> از حرفی (143[a]) ممتاز نبود. اول از اعراب پرسید، جواب دادن[10] نتوانستم. ثانی از نقش حرف سوالم کرد، خاموش شدم. بعد از تکرار سوال و عدم جواب غضب بر طبع آخوند مستولی گردید. هرچند فرشته بود دیو شد. بچوبیکه اطفال

---

[1] D، S: خوانده میشد
[2] S: همسبقی
[3] S: می افشند
[4] S: سابق بکسی دیگر شاگرد شده باشم
[5] D، S: مصدع
[6] القرآن الکریم، ۷۶: ۱
[7] D، S: گذرانیده
[8] D، S: کرده
[9] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[10] S: داده

بیگناه‌را ادب میفرمود[1]، چنان بیکدست میان دو دوشم کوفت که ز هر ضربت آنرا از فرق سر تا ناخن پای خود در یافتم. از آن تاریخ تا امروزکه تخمیناً قریب پنجاه سال است[2] تلخی آنرا در مزاق جان مییابم. غلط گفتم بلکه از شهد آن هنوز شیرین دهانم. آری! **مصراع:** جور[3]استاد به ز مهر پدر! خداوند تعالی بیامرزادش، بی‌اختیار ناله چون نی ازنای گلوی این کمینه بلندگردید. چون مکتب‌خانه بوثاق والدین نزدیك بود، از استماع ناله‌ام آتشی بخرمن صبرشان در افتاد. **لجامعه بیت:**

نیش خاریکه میخلد به پسر
زخمها میکند بجان پدر
سوزنی کان بپای دختر[4] شد
رشتهٔ نالهای مادر شد

هر دو بسوی مکتب‌خانه دویدند و بپای شفاعت از دست آخوند خلاصم کردند. چون شعلهٔ[5] قهر آخوند بآب لطف پدرم فرو (143b) نشست، از وجه تعزیرم سوال کرد. آخوند گفت: این کودك شما مرا فریب داده، مدتیست که میخواند. هر چه من از یاد میخوانم، هجای آن‌را از من بهتر میداند. امروز این حرف[6]راکه «جیم» است هرچند میپرسم، نمیداند، بلکه «زبر»را[7] از «زیر» جدا نمیکند و فوق‌را از تحت امتیاز نمینماید! چون پدر و سایر حضار از حقیقت معاملهٔ فقیر واقف بودند، فرمودندکه بمعرفت دیگر حروفش امتحان نمای و پرده از روی کار این طفل بگشای! چون دیگر حروف آن سوره‌را نشان داد نشناختم، حیرت بر حیرتش افزود. مردی‌که رخسارهٔ نسبت کمینه‌را خال بود[8]، نسبت طغائی‌ام داشت<و از علم نیز بهره داشت[9]> فرمودکه آزارش مرسان‌که اورا اینمعنی وهبی است از عنایت ازلی. حالا وقت فوت نشده تعلیمش ده! ناچار آخوندکاررا از سرگرفت و دست آزارکوتاه کرد و پای

---

[1] D، S: مینمود
[2] S: سال که
[3] S: مهر
[4] D، S: مادر
[5] D، S: شعاع
[6] D، S: حروف
[7] S: زیر زبررا
[8] S: مرد رخساره سبت کمینه
[9] این کلمات در نسخه های D، S موجود نیست

تعلیم در راه تعریف حروف نهاده[1]، ره بتفصیل از «الف» تا «یا»را نشان داد. بکیفیت وضع حروف از افراد و ترکیب نشأ آگاهی بساغر ذهن این مخمور شراب هشیاری ریخت و تریاك لطف‌را بزهر قهر آمیخت و پای سبك (144[a]) جولانی‌ام‌را بسلسلهٔ حروف بر بست و دروازهٔ تعلیم‌را از طبقهٔ خطوط برویم گشاد. مدتی چند دلم چون قلم خسته و پایم مانند خط بسته، محبوس خانهٔ مکتب[2] بودم. تا فتاح بخشنده چشمم‌را بسرمهٔ معرفت مکحول و نگاهم‌را بنور شناسایی مشمول گردانید، تا شمع سوادم روشن و صحن بیاضم[3] نور افکن گردیده، چون قلم‌روشناس کاغذ و آشنای خط گردیدم و هیئت حروف در دلم نقش بست و در بستهٔ سطور بتدریج برویم گشاد. مشقتی که برای سواد[4] برآوردن کشیدم، همین أیام معدوده بود و ریاضتی که از جهت مراد بدست درآوردن دیدم، همین هنگام معلومهٔ[5] آغاز مکتب‌خانه رفتنم، والله اعلم.

ماه میزان بودکه رسم اتراك است در طفل بمکتب دادن، چراکه موسم بیکاری اطفال است و انجام سوادخانی‌ام ماه حمل بودکه قاعدهٔ ایلات است کودکرا[6] از مکتب گرفتن، زیراکه هنگام برّه‌هایی اَولادست. پس، مجموع اوقات مکتب شش ماه (144[b]) باشد. تخمینا ازکرامت ایزدی درینمدت سوادم[7] بکمال برآمد. هرکتابی‌راکه میخواستم میخواندم. در اثنای مدت مذکوره اکثری خلیفهٔ آخوند بودم. در اخیر آن اوقات آخوند اطفال گردیدم.

بیت لمؤلفه:

اول شام از سواد خود خلافت داشتم
<رأیت آخوند بودن صبح می‌افراشتم[8]>
در میان مردُ زن از قصه‌ام صد شور بود
بسکه از خوان نوال حق نمکها داشتم
از تفکر پشت خم چون داس طبعم تیز بود

---

[1] S: پای تعلیم در حروف نهاده
[2] S: محبوس مکتب خانه
[3] S ،D: صحن ساختم
[4] S: سوات
[5] S: معلوم
[6] S .D ،T: درکودك
[7] S: سواتم
[8] این مصراع در نسخه های D، S موجود نیست

میدرودم روز تخمی‌راکه شب میکاشتم
خویشتن‌را شام اگر از عجز میدیدم هلال
صبحدم از فیض خودرا بدرمی پنداشتم

هرچند ازکار مکتب معطل شدم، اما بسعی والد رحمه الله بی‌ملاحظهٔ کتاب نبودم، تا آنکه سال چهاردهم عمر باین طور تمام شد.

واقعات سال پانزدهم: چون در سن چهارده سالگی ازکشمکش معاملهٔ سواد فراغی حاصل شد، هرچند امتیاز سفید از سیاه بحسب ظاهرگشت، اما تشنگی باطن در ترقی بود. اندك تسلی‌که از سلسلهٔ خط شناسی بدست آمد، گره از سررشتهٔ مقصود نگشود: نمیدانستم (145a) چه منزلست‌که میجویم و نمی فهمیدم‌که کدام راه است‌که میپویم. بخود می‌اندیشیدم‌که اگر علم عبارت از شناختن حرفست، من از اقران بهتر میدانم و اگر عالم اشارت بخطوط پرداختن است، من از دیگران نیکوتر میخوانم. پس، چرا طلب علم ازگریبان جانم دست بر نمیدارد و بیقراریهای معنی پنجه از دامان[1] دلم وا نمیگذارد؟[2] درین مدت هرگاه درکتابی فارسی بکلیمهٔ عربی دوچار میشدم، آرزوی فهمیدن معنی آن در دلم خارها میکشت و درین فرصت هر وقت بقراءت کلام خدای عز و جل یا بحدیث رسول صلی الله علیه وسلم کار می‌افتاد، شوق دانستن مفهوم نفس درگلویم می‌بست‌که ایا چگونه کلام و این چه زبان شیرین است‌که از خاندن آن‌کام جان نمکین است وکدام بیان رنگین است‌که[3] از شنیدن آن عقل هوش زنگین. اینهمه حیرت از آن بودکه در میان قومی بودم‌که علم‌را منحصر در خط‌شناسی و عالم‌را مخصوص در سوادخانی میداشتند. کسی‌راکه خطی میخواند حضرت آخوند خطابش میکردند و شخصی‌راکه سوادی داشت (145b) داملا حسابش مینمودند. نزدیك ایشان بالاتر از آن مقام ممنوع و بر تر ازین کلام نامسموع بود. ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ[4] تا آن زمان‌که بفضل حق تعالی ملهم گردیدم، بر اینکه اینقوم عوام کالانعامند البته در عالمَ سوای این جماعهٔ خواص موجودندکه آنچه من میجویم از دولت آن قوم خواهم یافت و این معمای سر بسته‌را از تحصیل ایشان واشکافت. در طلب آن جماعهٔ ابرار چون چرخ

---

[1] S: دهان
[2] D، S: نمیکند
[3] D، S: ریختن است
[4] القرآن الکریم، ۵۳: ۳۰

دوار مانند انجم سیار بودم. کسی را که از خود فوق‌تر میبافتم این طلب را از تحت پای همتش میکافتم. تا کم ـ کم حاصل شد که در عالم درسی و مدرسه و مدرسی بوده که حل مشکلات من از مسئلهٔ ایشان است و این بیحاصلی من از هجوم اقربا و مشغله خویشان ناچار در تردد پیوستن بآن جماعهٔ اخیار و بریدن علاقه از زمرهٔ اشرار بر خود التزام کردم[1]. هرچند در حرفهٔ شبانی پیشتر هم وقوفی نداشتم، بتکلیف خودرا در تجاهل انداخته علم ناقابلی می‌افراشتم و بخدمت که والدینم رحمهما الله میفرمودند، کما ینبغی نمی‌پرداختم. دیوانه‌وار بهر سو هرزه تازی[2] میکردم و بیوجه عراضهای (146[a]) بیمورد مینمودم، تا دل ایشانرا تنگ کردم. از من بجان آمدند. الحال از آن بی‌ادبی‌ها پشیمانم و این آیهٔ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا[3] را همیشه میخوانم. کاشکی تمامی عمرم برضاجوی پدر و مادر صرف میشد. افسوس، هزار افسوس از ترک آن خدمت! دریغ، صد دریغ از فوت آن دولت! قدر پدررا نشناختم[4] تا صاحب پسر نشدم. قیمت مادر[5] ندانستم تا پدر دختر نگشتم. اکنون چه سود ازین هرزه خوانی؟! مگر اینکه حق تعالی روح ایشانرا بفضل خود از من راضی گرداند. اللهم اغفر لوالدی و ارحمهما کما ربیانی صغیرا. **بیت:**

یا رب، بپدر جفای بیحدکردم
هر چیزکه گفت مادرم، رد کردم
از هر ستمی که بر تن خود کردم
برگشتم و توبه کردم، بدکردم

غرض ازین افعال جرم مآل این بود که از من و از خدمت من امید برکنند، شاید که بخواندنم اجازت فرمایند. بتضرعها میگفتم که شنیده‌ام که مدرسه نام جایست که تحصیل علم از آنجا میباشد. مرا بر آنجا برید و الا سر خودرا گرفته، براه گمنامی پای مینمایم. این تقاضا از حدگذشت و محبت درس و شوق مدرسه روز بروز غالب گردید و صبر و شکیبای (146[b]) مغلوب. گویا ناظر آن حالت است این مطلع ترکی و مقطع آن وقتی که گفته بودم. **لمؤلفه:**

تا نشیمن قیلدی کونگلومده هوای مدرسه

---

[1] S: بر خود شرم کرده ام
[2] D، S: تاریها
[3] القرآن الکریم، ۲۴:۱۷
[4] S: ندانستم
[5] D، S: مادر را

بولدی جسمم وقف خاص اشتهای مدرسه

حال این بود تا سنهٔ ۱۲۰۵[1] در ولایت شهرسبز بودیم. روزی بطریق معهود بی‌تقریبی احتراز نموده، رو بعجز آورده[2]، غول بیابان جهالت شدم و والدهٔ مسکینم چون سایه از قفا میدوید تا مقدور بود دوید. هرچند تقاضا کرد نگشتم. در اخیرگریهٔ بسیارکرد وگفت: ای فرزند، این یکبار هم بسخن من عمل نمای، تا بپدرت عرض نمایم‌که ترا بمدرسه برده بخدا سپارد! بمجرد شنیدن این سخن گویا دیوانه بودم‌که بافسون[3] هشیارگردیده! همراه والدهٔ بخانهٔ پدر بازگشتم. هر دو درگریه بودیم. چون شب داخل شد و هرکدام از والدین در خواب شدند. مرا خواب نمیبرد، از پهلو بپهلو میگشتم. پاسی از شب گذشت، شنیدم‌که آن مشفقه بخدمت پدرم میگفت‌که این فرزند شما بکارهای روزگار سر فرود نمی‌آرد و غیر از مطلب علم مطلقا بامری سر نمیآرد. صلاح در آن میدانم‌که بشهر برده، (147ᵃ) باستادی سپارید. شایدکه نصیبه از علم در قسمت ازل بر وی رفته باشد و ما و شمارا نیز بواسطهٔ او حظی از ثواب اخروی یا سهم از منافع دنیوی حاصل گردد و پدرم فرمودندکه بردن این طفل بمدرسه بسیار دشوار است و در استقامت او در مدرسه آفت بسیار. هنوز از سن او پانزده سال تمام نشده و در ولایت مارا خویش دلسوزی نیست‌که تعهد او نماید و مردم[4] شهری اکثری اوباش است. از فتنهٔ آنها در حق این کودك میترسم و چون وجاهتی دارد، مبادا کار بترك عارکشد و ناموسُ دیانت بتاراج خیانت رود. العیاذ بالله‌که قباحت دنیا بخسارت عقبی حاصل خاندان ما نشود و اگر نه ارادهٔ من هم در خوانانیدن اوست! آن صالحهٔ مشفقه[5] گفت‌که بهر حالش بمدرسه باید برد. بیك عالم پاکدامن بایدش سپردکه در عالم اگرچه بدان بسیارند، اما نیکان نیز موجودند. اگرچه دیوسیرتان بد هستند و فرشته‌خصلتان هم هستند. اول امید از فضل حق داریم‌که استقامت در تحصیل علم کرم فرماید و الا باری تسلی خاطر این طفل بدست آید. چون سرش بدیوار رسد، پای بخانه[6] (147ᵇ) گذارد، تا از تشویش این وارسته باشیم و از ورطهٔ حیرت اصلاح! بیرون جسته دیدم‌که مقدمات صحیحهٔ والده نزدیك والدم منتجه گردیده، بر

---

[1] S: در تاریخ ۱۲۰۳
[2] S ،D: بصحرا اورده
[3] S: بافسوس
[4] S: مردوم
[5] S: مشفقه مادرم
[6] S ،D: بخانهٔ ما

وجه ایجاب یا بر نهج[1] تولید، غلط گفتم، بلکه بر سنت تخلیق الله و تسلیم آن در دهن پدر حاصلم شد. اما آن دو مرحوم تا روز میگریستند و شبنم سرشك بگلزار رخسارشان متقاطر و متوالی بود و من از افراط فرح گاه چون گل خندان وگاه چون بلبل نالان بودم تا روز شد.

بیت:

شبی گذشت بمن سخت‌تر ز روز حساب
گهی ز خنده در آتش دمی ز گریه در آب
اگر بروز قیامت از آن ستم پرسند
بجز حوالهٔ تقدیر عاجزم ز جواب

چون روز شد، اتفاقا آنروز بازار بود. هر زمان آن دو مرحوم بروی من نگاه میکردند، بظاهر تبسمی داشتند اما در باطن گریه‌ها داشتند و جناب پدرم فرمودندکه مژده بده ای فرزندکه ترا امروز بمدرسه میبرم و بآرزوی چند ساله‌ات انشاءالله میرسانم! <آماده باش[2]!> راست بودم چون کمان خم گردیده، بوسه برویم (148[a]) دادندکه مانند تیر بتعظیمشان راست بودم و چون ماهٔ خورشید بر سرم تافتندکه چون سایه نزدشان بست بودم دل از دست داده. القصه، <در آن ساعت[3]> غلغله در میان مردُ زن و دوستُ دشمن افتادکه این کودك باوجود ملائی چرا طلب علم میکند و باکمال استادی چون ارادهٔ شاگردی مینماید؟ چراکه طلب ادنی باحصول اعلی از هزیانات است. بالاخیر احباب‌را وداع نموده، حضرت والدم ردیف خود ببلدهٔ کتاب‌که زبدهٔ حواشی شهرکیش بود، در مدرسهٔ خال‌بای ایشیك‌اقاسی[4] کینگس بغلامی مولوی وحید و علامهٔ فرید، واقف موافق علوم ربانی، اعنی جناب حضرت آخوند ملا ایرنظر نمنگانی قدس الله روحه سپردند.

بیان مناقب آخوند: اصل ایشان از ولایت نمنگانست از خطهٔ فرغانه، از اولاد اعیان آن سرزمین. بعد از فراغ تحصیل علوم عقلی و نقلی از بخارا بوطن مألوف مراجعت نموده، درآن ولایت بافادهٔ طلبهٔ علم ظاهر خودرا مشغول داشته و باطن‌را به تزهید (148[b]) و تدین و تقوی آراسته و ضمیر خودرا بصیقل ریاضت و مجاهدت از اغیار پیراسته و مرآت سینه‌را بنور

---

[1] D، S: بر وجه
[2] این کلمات در نسخه‌های D، S موجود نیست
[3] این کلمات در نسخه‌های D، S موجود نیست
[4] D، S: ایشیك باشی

عبادت از زنگار غفلت زدوده، درکمال قناعت و استغنا از ابنای زمان روزگار میگذرانید و متمولان[1] آن ولایت همه شاگرد و اعیان آن ملك تمامی مرید ومخلص بوده، بحکام ولایت اختلاط نداشته، همیشه ذوق طواف بیت الله و شوق زیارت مرقد منورهٔ رسول الله زادهما الله تعالی قدرًا و شرفًا درکانون سینه‌اش اشتعال داشته، اما دست تعلق ازواج و اولاد بدامن همتش پیچیده و خار مؤنت عیال و اطفال بپای ارادتش خلیده، امیدوار لطیفهٔ غیبی درکمین انتها ز فرصت عمری بسر میبرده. تا آنکه سال عمرش از ایام کهولت بسن[2] شیخوخت رسیده، چون سنت عادی الهی از ابتدا چنین است که امری‌راکه در ازل مقدر[3] نموده درآید، بیواسطهٔ سنوح اسباب بوقوع نمیرسد، بمقتضای قدر حاکم نمنگان حضرت آخوندرا بتقلید قضاء بلاد تکلیف نموده و ایشان باعتزاز پیش آمده که (149a) من وقوف بمسایل قضا ندارم و بی‌وثوق بتقوی خود باقدام این امر خطیر رضا ندارم. هرچند الحاح نموده انجاح نبوده، حاکم خواسته که بکره و تعدی قلادهٔ قضا باعدم رضا بگردن آن آزاده مرد بربسته، بندهٔ نفس اماره‌اش گرداند. لاجرم عمل بحدیث صحیح الفرار مما لا یطاق[4] من سنن المرسلین نموده از فرغانه ترك اوطان و اعشارکرده، بنیت دریافت طواف حج احرام سفر بر بسته، بدیار ماوراء النهر افتاده، گزارش بخطهٔ کیش که بشهرسبز مشهور است واقع شده، باد هوای آن بقعهٔ ارم‌خاصیت بطبعش ملایم افتاده، چند سالی در آن سرحد رخت اقامت افکنده و مردم[5] آن ولایت شیفتهٔ جمال طاعت و عاشق کمال عبادت آنبزرگ گردیده، خوردُ کلان و عامُ خاص آن ولایت بهشت‌خاصیت کمر ارادت و منطقهٔ عبودیت آن عزیز برمیان جان بسته، دروازهٔ قبول عامه بر روی آمال آن علامه گشاده‌اند. تا آنکه اکابر آن دیار بنده‌وار در رکاب آن شهسوار میدان مجاهدت (149b) پیاده میدویدند و غلام آسا رخ امید به بساط کوی آن پادشاه معنوی میسودند. فیل سواران معرکهٔ اعتبار بفرزین بند اخلاصش پای بند وتاجداران[6] عرصهٔ اقتدار بشرف غلامی‌اش خرسند بودند، تا ازکشت امید بر خورده از ننگ مات جهالت[7] خلاص شوند و از زمرهٔ عوام کالانعام برآمده، داخل طائفهٔ خواص گردند. **نظم لجامعه:**

---

[1] S: متولدان
[2] S: ایام شوخیت بدل کهولت بسن
[3] S: مقدور
[4] T، S: یتبق
[5] S: مردوم
[6] T .S: تاجداداران
[7] T .S: جهان

هرکه از مهرش خمیدی در تواضع چون هلال
در دو هفته از توجه بدرکامل ساختی
محور اعظم نمودی قامتش افلاک‌را
چون بجای منطقه مصحف حمایل ساختی
هرکه‌را ارقام ارشادش نمودی راه راست
دفتر حساب چب‌را فرد باطل ساختی[1]

امراء کینگس که در آن وقت شهرسبز در حیطهٔ تصرف ایشان[2] بود، همه مرید و مخلص وکبرای آن دیار بنده‌وار غلام خالص بودند. علی الخصوص امیری بود از آن جماعه که مدار ملك آن مملکت باو وابسته، فکر صایب و ذهن ثاقب داشت. گرمُ سرد روزگار دیده، تلخ و شیرین ایام چشیده، باعمر بسیار <تجربهٔ بیشمار نموده[3]> و خال‌بای نام و ایشیك‌اقاباشی[4] (150a) نشان داشت، ارادت عظیم بجناب آخوندکریم آورده، بقدر امکان باعزاز و احترام[5] آن قدوهٔ انام کوشیده، دقیقه از دقایق خدمتکاریرا مهمل نمیگذاشت. بتضرع تمام عرض کردکه اگر چند وقتی سفرهٔ ولایت کیش‌را بجای نمك ذوقی بخشندکه شور در ملك ماوراء النهر افتد، تا مردم از اقاصی و اوانی بآن کان ملاحت رجوع نمودَه، لذتی اذکار بذایقهٔ جانشان شهد حلاوت طاعت بخشد ازکمال مروت بعید نخواهد بود. آن عزیز بمضمون شرف مشحون **کریمه:** وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ[6] عمل نموده، مسئلت اورا بتوقیع قبول تلقی فرموده و آن امارت‌پناه در مرکز آن بلده مدرسه از برای طلبهٔ علم بنا نموده، دریك تلی که در آن ولایت معروفست و حجرات کثیره در اطراف آن بنا نمود، هرکدام از آن حجرات برای سکنای دو نفر از هنرمندان علم که تارُ پود ملابس عقلی‌را پیش از دخول بدوکان عطار حس مشترك بدستیاری حواس سلیمه میبافتند. صحیح و سقیم جواهر نقلی‌را قبل از وصول بآستان حکاك (150b) خیال بمثاقب تیز ذهنی میشکافتند. مأکول و ملبوس آن جماعه‌را چنانچه میبایست مهیا داشت و مسکن و مأواء ایشانرا بنوعی که میشایست مصفا. باین تقریب سه سال کمابیش آخوندرا در شهرسبزکه

---

[1] در نسخهٔ S جای بیتها عوض شده است. در نسخهٔ T جای مصراعهای بیت اخیر عوض شده است.
[2] D، S: انها
[3] این کلمات در نسخه های D، S موجود نیست
[4] S: ایشیك باشی
[5] D، S: اکرام و احترام
[6] القرآن الکریم، ۹۳:۱۰

سرمهٔ سواد اسلام است، اقامت واقع شده و خدمت والدین محقر نسبت نوکری بآن امیر مبرور داشته، باین علاقه این کمینه‌را بآن مدرسه برده، بغلامی خضرت آخوند سپارید و جناب‌شان ازکمال فتوت بتوقیع فرزندی‌ام قبول نموده سرافرازی بخشیدند و پدر مرحومم‌را استمالت خاطر نموده، فرمودندکه این طفل فرزند ماست، خاطر خودرا از مئونات او فارغ داشته بدعا امدادش نمایند. **بیت:**

<دست خاصان خدا چون در حقیقت دست اوست[1]>
هرکه‌را این دست گیرد دست‌کی افتد ز پای

<ازکه شکر نعمتت سر زدکه از من کل کند
خاصه این لطفی‌که کردی در حق من ای خدای[2]>
از قبول اولیا بردی بجائی رتبه‌ام
کز بلندی شکر آن نعمت (151ب) چه سان آرم بجای

<بعد از آن بفاتحهٔ حضار[3]> طلبهٔ علم ابتدای تعلیم درس‌را چنانچه رسم است تلقین فرمودند. بمجرد یکبارگفتن آن بحث‌را حفظ نمودم، اما تبرکا[4] دو دفعه‌ام تعلیم فرمودند. از سرعت حفظ[5] من خضرت آخوندرا بسطی روی داد، بیشتر از پیشتر اظهار محبت و بشاشت نموده[6] فرمودندکه شبها در جوار ما بوده، بی‌اجازت ما بطلبهٔ علم اختلاط ننماکه منفعت تو در این است! هر روز سبقی از صرف سوای تعلیم میفرمودند، القای درس تا حفظ[7] آن جز در ذهن ممتاز نبود، درس گفتن همان بود و یادگرفتن همان. معلومم نیست‌که یك درس‌را بدو بارگفتن استاد محتاج گردیده باشم. بهمان نوعیکه در حفظ سورهای قرآن در مکتب چست و چالاك بودم، در حفظ درس نیز مهارتی[8] حاصل بود، بلکه زیاده‌تر بمقدار متعارف سبق خوانی قناعت ناکرده بزبان حال نعرهٔ هَلْ مِنْ مَزِیدٍ[9] میزدم. استاد مهربان قلت صبر و

---

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[2] این کلمات در نسخه‌های D، S موجود نیست
[3] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[4] S: تبرکی
[5] S: حظ
[6] S: اظهار محبت داشته
[7] S: با حفظ
[8] S: مهار
[9] القرآن الکریم، ۵۰:۳۰

کثرت شوق مرا معلوم نموده بودند، در مقدار (151b) سبق افزوده، بانداز سبق در محبتم نیز در تضاعف بودند. هر طفلی‌که اختیار شریکی‌ام میکرد، بیك هفته نمیکشید. طالبان علوم از محافظه ام تعجبها داشتند، عوام تا خواص سرگرم گفتگو بودند، صغار و کبار[1] حیران تکپویم[2]. شبها سرم خشت تحت‌پای آخوند بود و روزها جایم فوق طاق مدرسه. **لمؤلفه:**

شب بتحت‌پای آخوند، روز بر بالای طاق
از زمین تا آسمان یك گام بود از همتم[3]
خاك تحت‌پای بودم، چون وجودم بود خاک
سایر افلاک بودم، بود علوی فطرتم

بارها آن فرشتهٔ رحمت نصیحتم مینمودکه ای فرزند، از این آدم صورتان‌که در معنی غولان شاه راه دینند، بلکه سالکان طریق شیاطین لعین زینهار در حذر باش! عارض پاکدامنی‌را به خار اختلاطشان مخراش، مخالطت اینهارا بقدر ضرورت باید و مصاحبتشان بانداز حاجت. شاید پیشتر اعتقادم این بودکه اهل مدرسه هرکسی‌که باشد، بیشك ولیست وهرکه داخل این دار خیر است بی‌شبهه (152a) بو علی. چون بجماعهٔ طلبه میپیوستم، اخلاق و اطوارشانرا بر خلاف اعتقاد خود مییافتم. حیران این معنی بودم: گرگانی میدیدم در پوست گوسفند. درآمده دیوانی مییافتم درکسوت ملائک، برآمده نی در سیمایشان از حیا اثری و نه درکردارشان از تقوی خبری. بی‌شایبهٔ تکلف[4] میگویم‌که اگر سبقت مصاحبت حضرت آخوند نبودی، نی، نی، بلکه اگر سابقهٔ فضل الهی راه سعادتم ننمودی، چون بره از آن گرگان میرمیدم و اگر وصلت مرحمت استاد دستم نسودی، چون مرغ از وحشت ایشان میپریدم[5]. میگویم‌که سابقهٔ فضل الهی[6] در باره‌ام این بودکه از خان علم بنان ریزه متمتع شوم، ناچار بسفرهٔ احسان آن نیک‌بخت مهمانم کردند و بضیافت خانهٔ سعدا طفیلی‌ام ساختند. نعمتی بود عظمتی و موهبتی بود قصوی، اگر این نعمت‌که وجود استاد مشفق متقی بود نبودی، بر وفق مقولهٔ

---

[1] D، S: صغار تا کبار
[2] D: تکاپویم؛ S: تك و پویم
[3] S: از تا آسمان بود یك سان هستم
[4] S: بیتکلف
[5] S: میرمیدم
[6] S: فضل ایشان

والدم از علم جز[1] حرمان و از مدرسه غیر از خسران[2] حاصل نگشتی. بفرضی اگر مشاهدهٔ طلبهٔ بی‌پرهیز قبل از ملاقات استاد متقی[3] واقع شدی، از علم (152[b]) وعلما بتیری میجستمی وتا قیامت بداغ جهل متسم و بنقص نادانی متهم میبودم، بدستور آن دختر پادشاه کافرکه دست ندامت‌را از فوت مسلمانی بهم میسود[4]، از شرافت احراز مثوبات[5] محروم میگشتم.

حکایت: در تواریخ مسطور است‌که در شهری از دیارکفار خذلهم الله فی الدار النوار پادشاهی عظیم الشانی بود و دختری داشت در غایت حسن و جمال و نهایت غنج و دلال. ببلاغت رسیده از هر طرف شاهزاده‌گان هم‌کیش خواسته‌کاری اورا بجان خریدار و سلاسل زلف مشکینش‌را در میان جان بجای زنار بسته، روز بروز طنطنهٔ جمالش در عالم مشهور و دغدغهٔ وصالش در دل نزدیکْ دور افتاده. قضارا در دل آن نادرهٔ انام محبت دین اسلام پرتو انداخت، بنهجی‌که طاقتش بمانند ابروانش طاق و دلش برنگ خال رخساره‌اش در احتراق بود. ناچار اختیار از دست اصطبارش[6] برافتاده و درِ راز نهانی‌را بر روی هم کیشان برگشاد. گفت: میخواهم‌که دین اسلام بکیش (153[a]) کفر اختیار نمایم، مرا بصحبت یکی از اکابر اسلام رسانید تا درِ دین حق برویم گشاید و بسر منزل مسلمانی‌را هم نماید! این خبررا کنیزان بپدر[7] دختر رسانیدند. پادشاه کافر از شنیدن نام مسلمانی چون زنار بخود پیچید و چون بت از عقل بیگانه گردید و چون ناقوس نالید و روی خودرا <بر پای[8]> برهمن مالید و گفت: قبل از اینکه کار از دست و دست ازکار رود، پای همت در میدان سعی باید افشرد وگوی ضلالت از معرکهٔ شقاوت برون باید برد[9]. شنیدم‌که هزار دینار به پیش برهمن ریخت‌که این مبلغ اجرة دست پای همت تست. اگر درین باب توجهی بحال ما مصروف داشته، دختر مرا از راه اسلام[10] بر نگردانی، سوگند بغیری‌که لات‌را بر سر منات و منات‌را در پای لات خواهم شکست و دستْ گردن این خدایان باطل‌را برشتهٔ زنار فراهم بست. برهمن

---

[1] S: بجز
[2] S: بجز خزان
[3] S: متقی‌ام
[4] S: میبود
[5] S: اخیر از شرافت مثوبات
[6] T: اصتبارش؛ S: احتبآش
[7] S: کنیزکان با پدر
[8] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[9] S: شقاوت بردن
[10] S: از راه مسلمانی

استمالت خاطر این بیدین نموده، بمضمون **کریمهٔ:** وَقَالُوا لَا تَذَرُنَّ آلِهَتَكُمْ وَلَا تَذَرُنَّ وَدًّا وَلَا سُوَاعًا وَلَا يَغُوثَ وَيَعُوقَ وَنَسْرًا[1] پادشاه‌را تسلی داده، خود چون (153b) دیدکه کافر قوی از خدای عاجزش رنجیده، بکوچه‌های تفکر میدوید. اما مرد فکور بود تجربها دیده، بخود اندیشید و بعقل ناقص خود رجوع کرد، خردش فرمودکه فکر خطاکه شایبهء از ثواب ندارد این استکه قبیحی از قبایح ناقصان اهل اسلام‌را بنظر این دختر باید درآوردن تا سبب این قبیح از حسن اسلام محروم مانده، دست از دامن مسلمانان و مسلمانی کوتاه و پای در راه کفر و کافری دراز نماید. قضارا در آن دار الکفر جماعهء از مسلمانان بودندکه مسجدی داشتند و در آن مسجد مؤذنی بودکه بصدای کلمهٔ شهادت اهل مسجدرا در پنج وقت نماز اعلام میداد. اما مؤذن مذکور بنابر ناهمواری حلقوم متسم بآوازی بودکه نهیق حمارکه کریمهٔ مبارك إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ[2] مبین نکارت اوست، نسبت بصوت آن لهجهٔ بلبل نمودی و مستمعانرا استماع آن آواز بد عقل وهوش از سر و دماغ ربودی. برهمن برهنمونی خرد خاطر فرمودکه متکفلان امور دختر پادشاه‌را بدستور ماه در محفهٔ (154a) سبز[3]نشانیده، هودج آنرا بمحلهٔ مسلمانان بردند و دختر بیچاره در سر هوای دین و بر پای سلسلهٔ مجانین مترصد لطیفهٔ عینی بود. چون وقت نماز داخل شد، مؤذن بدآواز بسر مناره آمده، چون لك‌ـ لك پر و بالی افشانده، بآوازی شروع باذان نمودکه نمونه از وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ[4] مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ[5] بود و درُ دیوار از صدمهٔ آن صوت ناهنجار بصفت وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ[6] متصف مینمود، مصداق تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ[7] از ندایش مبرهن ومثال وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا[8] از صدایش روشن. دختررا از استماع این نغمهٔ خارج آهنگ هوش از سر و رنگ از روی پریده، ساعتی چون مرده‌گان بیهوش و مدتی برنگ خواب برده‌گان مدهوش بود. بعد از فرصتی‌که بافاقه آمد، از حضار سوال نمودکه اینچه بلا بودکه بناگاه روی داد و چگونه آهنگ بیجا بودکه از پردهٔ مکون

---

[1] القرآن الکریم، ۲۳:۷۱
[2] القرآن الکریم، ۱۹:۳۱
[3] S: سنبور
[4] T: افصعق
[5] القرآن الکریم، ۶۷:۳۹
[6] القرآن الکریم، ۸۸:۲۷
[7] القرآن الکریم، ۲:۲۲
[8] القرآن الکریم، ۲:۲۲

بساز روز در افتاد؟ قریب بود که از ناسازی این آواز وجود عنصری من از هم (154b) ریزد و نزدیک بود از بدآوازی این ساز مرغ روح از قالب تنم گریزد. برهمن که در کمین انتظار فرصت[1] چون زنار پیچتاب داشت، بزنگ ناقوس این زمزمه برداشت که ای ملیکهٔ عالم، این آواز مؤذن مسلمانانست که تکلیف می‌نماید تا جمع گردیده بادای نمازکه عمدهٔ دین اسلام وعماد قصر احکام ایشانست پردازند. هر روز پنج نوبت اینچنین عمل میسازند. چون دختر این افسون از برهمن[2] شنید، چون مار بخود پیچیده فرمود که مقدمهٔ دینی که بآواز این غول وابسته باشد و موقوف علیه آیینی که بساز این بو الفضول پیوسته، پیداست که حاصل آن دین چه باشد! پس ای برهمن، بشارت بپدرم رسان وگوی که ارواح براهمه دخترت‌را دستگیری کرد و هدایت اصنام فرزندت‌را پای براه اصلاح آورد. سوگند بعزت عزی که منبعد دست از دامن لات کوتاه نمیکند[3] و پای بجانب منات دراز ناکرده، رشتهٔ جان از غیر تار زنار نمیسازد[4] وکحل دیدگان از خاک دَیر نموده، بطوف[5] (155a) کعبه و زیارت حرم نمی‌پردازد. برهمن این مژده بمنطوق وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ[6] الآیه بگوش پادشاه رسانید و پادشاه طنطنهٔ شادیانه‌را باوج افلاک رسانید. فتوحات و نذور براهبین و نسّاکه و براهمه از حد بیرون داده، مبلغ زر و سیم به جامهای فاخر و ردا و طیلسان بمؤذن بدآواز فرستاده، گفت که ما این زر و نقره‌را نذر کسی کرده بودیم که دختر مارا از راه مسلمانی گردانیده، بمنزل کافری رساند. پس، حق تو باشد و غیر ترا در آن شرکتی[7] نیست. شرط آنکه منبعد هرکس از اهل کفر ارادهٔ اسلام نماید، نزدیک تو فرستم تا بآواز بد چون غول راه دین بر وی زنی و بمقراض دولب رشتهٔ ارادت و اخلاصش‌را برکنی! مقصود بتمثیل بر خردمند ظاهر است و مدعاء طلبهٔ ناقص وسالک قاصر است. **بیت لمولفه:**

ای صوفی بدآواز، هر جا که لب گشایی
مانند دیوُ اژدر دین از میان ربایی[8]

---

[1] S: فرصت بود
[2] S: دختر این را از همن
[3] S: نمیکنم
[4] S: نمیسازم
[5] S: بطواف
[6] القرآن الکریم، ۶:۱۲۱
[7] S: غیر ترا شریکتی
[8] S: مانند دیو اژدر دین وبالی

از دست برد آواز هوش از خرد ربودی
از بهرگوش مردم گویا هزار پایی

حاصل اینکه طلبهٔ بی‌باک (155[b]) و نقصهٔ سلاک غولان راه دینند و دیوان منزل یقین‌اند. چون باهتمام آن راه نمون، بلکه بمحض فضل بیچون، تخمینا شش ماه از ابتدای درسم گذشت و در باطنم فی الجمله رشدی محسوس گشت و باوضاع طلبهٔ علم وقوفی حاصل شد و امتیاز نیک از بد بدستم آمد. بعد از تحویل همان سال آن کافی مهمات بدرس «کافیه»ام نحوی تعلیم فرما شدکه بصیرت کامل در آن فن روزی گشته، موجب تعجب اقران بلکه باعث حسد اهل عدوان گردید. بعد از اندک فرصتی جناب حضرت آخوندرا اشتیاق زیارت بیت الحرام وتعشق طواف مرقد منورهٔ رسول صلی‌الله علیه وسلم ازکانون دل مشتعل گردیده، بالضرورة احباب و اخوانرا وداع نموده، از جانب هندوستان‌که خاک تیره‌اش توتیای چشم اهل عرفان است، آب روشنش زنگ زدای آینهٔ جان، احرام سفر حج وعمره بمیان جان بر بست واین ذرهٔ بی‌سامان از بحر تربیت آن آفتاب تابان محروم و سرگردان باچشم گریان درگوشهٔ احزان (156[a]) متألم و سوختهٔ حرمان میبودم. **بیدل:**

دلدار رفت، دیده بحسرت دوچار ماند
با ما نشانهٔ برگ گلی ز آن بهار[1] ماند

اکنون شرح تتمهٔ احوالات[2] آخوندکه ملا جلال عصر[3] بودند، بر سبیل اجمال اینکه چون گذرشان بشهرکابل که گلشن اقالیم سبعه است افتاد[4]. در آن وقت مسند هدایت و ارشاد بوجود ذی جود آفتاب اوج هدایت و پاکیزه گوهر درج ولایت، نهنگ قلزم فنا، پلنگ قلهٔ بقا، منطقهٔ گردون جلالت، محور افلاک عنایت، قاید سالکان بسیر الی الله، مرشد واصلان الی‌السیر فی‌الله، شاهباز تذرو شکار آفاق، غواص گوهر شنای بحر انفس باستحقاق، سرو سرور افراد مهر و مهتر اوتاد، فرمان فرمای کشور تحقیق، صاحب لوای خطهٔ تدقیق، قرة العین اولیاء عظام، ثمرة الفؤاد اصفیاء کرام، مجدد طریقهٔ نقشبندیه، نقش‌بند مسلک مجددیه، قطب دایرهٔ عرفان، غوث صومعهٔ ایقان، سلطان مسند شریعت، برهان مسئلهٔ طریقت، مصباح قنادیل[5]

---

[1] S: بایار
[2] T.S: احولات
[3] S : جلال وقت
[4] S: در افتاد
[5] T.S: قبایل

حقیقت، اعنی جناب عزت‌مآب، (156b) خورشیدنشان، ملائک‌شان، افلاک عز و امتنان، ابو المفاخر، نور المشایخ، شمس المعانی حضرت فیضی خان تغمدالله تعالی بالغفران مزین و مشید بود.

ملاقات استاد قاضی در طریق حج بحضرت فیضیخان و ممانعت ایشان

حضرت آخوند رحمه الله تعالی را جاذبهٔ عنایت ازلی و بدرقهٔ هدایت لم یزلی به تشریف صحبت کیمیا خاصیت آن عزیز مشرف ساخته، دست ارادت بدست آن رئیس اولیا داده، سر عبودیت بپای عرش سایش نهاده، تقریبا دو سال یا زیاده سلوک راه آخرت بطریقهٔ علیهٔ نقشبندیهٔ مجددیه افتاده، ریاضت و مجاهدت ورزیده، از بدایت به نهایت و از آنجا بما وراء الوراء الی ما شاءالله ترقی و عروج نمود و از برکات ارشاد آن یگانهٔ افراد سرافرازگشته، به تربیت ناقصان و تقویت عاجزان مأمور و مرخص گردید و حضرت ایشان باشارت غیبی حضرت آخوندرا از سفر حجاز منع نموده، فرمودندکه بمضمون العود احمد شمارا لایق، بلکه واجب آنست‌که بملک فرغانه‌که وطن مألوف شماست باید رفت و طالبان آن ولایت بهارخاصیت (157a) را بمطلوب باید رسانیدکه حدیث صحیح است‌که پیغمبر صلی‌الله علیه وسلم فرموده‌اندکه خیر الناس من ینفع الناس. حضرت آخوند رحمه الله بارشاد پیر دستگیر باعلاوهٔ حب الوطن من الایمان عنان عزیمت ازکابل بماوراء النهر معطوف داشته، از شهرسبز و قرشی بثمرقند فردوس‌مانند فرشته‌وار عبور نمودند. از اتفاقات حسنه آنکه در آن ایام پدر مرحوم این کمینه باتباع و قبیلهٔ خود در دامنهٔ کوه[1] که جنوبی ثمرقند است سکونت داشتند. حضرت آخوند مع طالبان و یاران خود از عقبه گذر نموده، در شیب عقبهٔ اول والد مرحوم واقع بوده، از غیر آنکه کسی دلالت نماید، بقوش ایشان مصحوب[2] درویشان مهمان گردیده. بعد از مدتی همدیگررا شناخته، پدرم روی بپای استادم و استادم دست بر سر پدرم نهاده‌اند. یکدیگررا مجددا معانقه ومصافحه فرموده، فرح فراوان و سرور برون از حد امکان طریفین‌را روی داده. آن شب چون شب قدر سلام بمطلع فجر رسانیده‌اند. والدین‌ام باخوان و اقارب[3] صغار و کبار و رجال و نسا مریدان مرشدکامل گردیده، کلمهٔ طیبه‌را (157b) چنانچه طریقهٔ

---

[1] S: در موضع دامنه‌کوی
[2] S: مصحوف
[3] S: اقراب

نقشبندیه است بآن جماعت تلقین نموده. چند روزی در آنجا اقامت ورزیده، بعد از ادای شرایط نصیحت و آداب طریقت همدیگررا وداع نموده، حضرت آخوند بزیارت اولیاء الله ارادهٔ[1] بخارای شریف نموده. بعد از احراز مثوبات آن سفر مبارك بطرف ثمرقندکه ممر راه فرغانه است، روان شده واین گدای خرمن بزرگان خبر قدوم میمنت لزوم آخوند در شهرسبز بودم که شنودم. بآرزوی دریافت شرف مصاحبت آن عزیز بخانهٔ پدر آمدم. اما بعد از آن که آخوند ببخارای شریف خرامیده بودند، هرچندکه ادراک جمال آن فرشته خصال بدست نآمد. اما از راه باز آمدن در مقصود گشاده بود، چشمم براه امید شمع مزار حسرت[2] بود، دلم در خیال آن خورشید آینه تمثال حیرت. **بیت لمؤلفه:**

شام خورشیدیکه از مغرب کشیدی بر رخ نقاب
صبحدم از سوی مشرق بی‌حجاب آید برون
آفتابم شد بمغرب، من همه شب تا سحر
خاک بر سر داشتم تا آفتاب آید برون

بعد از اندک مدتی حضرت آخوند ایام زیارت‌را در نوردیده، چون آفتاب قیامت (158[a]) از سوی مغرب بجانب مشرق طلوع نموده، مردگان بوادی طبیعت‌را زندگانی جاوید بخشیدند و میان خلق نمونه از نفخ صور ثانی ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ[3] مبین آنست که ظاهرگردید. فقیر وقتی که آن یگانهٔ دهر بدار السلطنهٔ ثمرقند نزول[4] اجلال داشتند، ذره‌وار خودرا بپای بوس[5] آن خورشید هدایت مشرف ساختم و دریای تلطف[6] آن بحر حقیقت بلالی شفقت در تموج آمده، بجواهر نوازش سرافرازم نمودند. رقت قوی روی داده، چون اشک خود بپایشان درافتادم. جناب‌شان مرحمت قدیم استاذی‌را بشفقت جدید مرشدی در حقم نصارت سر و سزا بخشیده، توجه <خاص در حق این کثیر الاخلاص مرحمت فرمودند. مدتی در بلدهٔ مذکوره ندیم صحبت[7]> خاص آن قدوت الخواص بودم. بعد از چندگاهی آن عزیز ارادهٔ سفر فرغانه و عزم وطن مألوف وخانهٔ مأنوس نموده، این بی‌بضاعت بسایر طلبه و

---

[1] S: اراده به
[2] S: شمع مزاجرت
[3] القرآن الکریم، ۶۸:۳۹
[4] S: نزل
[5] S: بیا بوسد
[6] S: در تلتف
[7] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

تلامذهٔ ایشان بچشم گریان و دل سوزان بثمرقند ماندیم. **بیدل:**

دلدار رفت، دیده بحسرت دوچار ماند
با ما نشان برگ گلی ز آن بهار ماند

(158ᵇ) و حضرت آخوند بوطن خودکه نمنگانست صحت و سلامت رسیده، بدوستان قدیم و یاران پیشین پیوسته، آنجماعت قدوم مبارک آن عزیزرا باحترام مالاکلام تلقی نموده، تمامی اهالی آن ولایت بارادت کامل و اخلاص شامل یا مرید یا شاگرد یا مخلص آن عزیز بودند و عمر خودرا بارشاد و افاده همیگذرانیدند تا در تأریخ غریب بوطن خود بجوار[1] رحمت ایزدی پیوسته، بدار الجنان بروح و ریحان در قصبهٔ[2] نمنگان در تاریخ هزارُ دو صدُ دوازده والله اعلم یاکم یا زیاده در آن سرزمین مدفون شدند، رحم الله تعالی یزار و یتبرک بمرقده الشریف.

تأریخ:

سفر اندر وطن نشان ولیست
تو از این ره مدار هیچ عجیب
که چرا در وطن بحق پیوست
آن ولی خدا حکیم لبیب
چون نه پیوند دانکه تأریخش
ز اتفاقات بود لفظ غریب

لمؤلفه:

ماراکه عدم ولایت اصلی بود
گشتیم مسافرانه در ملک وجود
هرکس بگرفت دامن سودایی
گاهی بزیان فتاده، گاهی در سود
سرهنگ اجل، شحنهٔ بازار امل
نقد ازکف جنس از بر ما بربود

تتمه: (159ᵃ) فقیر بعد از مفارقت استاد مهربان از خدمت والدین اجازت گرفته، بخدمت استاد ثانی که معلم اول طفل ابجدخوان دبستان تعلیم آن قدسی نفس بود و عقل کلی و جزوی از دفاتر تفهیمش مینمود، بشهرسبز مراجعت نموده بآستان‌بوسی سرافرازگردیدم.

---

[1] S: بجواهری
[2] S: قبضه

<ذکر فیلسوف[1]> زمان و افلاطون دوران، سلطان المحققین، برهان المدققین، مراد العارفین، مرصاد العابدین، معراج العرفا، علامهٔ الدهر والزمان، مجتهد العصر و الآوان، المعنی المدقق، التحریر المحقق، حجة الملة و الحق بالبرهان، آیة الدین والناموس بالعرفان علم الهدی علامه الوری وهو الفرید فی دهره و الوحید فی عصره، صاحب الآیات والکرامات العلیة، مظهر الخوارق و الحالات الجلیه، الجامع بین الحال و القال، الفائق من الاقران و الامثال، عماد الدین، شمس الیقین و نور الأئمه، کیوان درجه، استاد ثنوی حضرت قاضی، اعنی جناب محمد لطف‌الله[2] المشتهر بباباخواجه ولد الصلب و خلف الصدق صاحب الریاضات[3] و الکرامات الباهرة هدایت‌پناه، ولایت دستگاه ایشان محمد مؤمن خواجه ابن قطب الاقطاب، (159[b]) غوث[4] الاصحاب، قبلة الواصلین، قدوة الکاملین، سلالة الاولیاء، قبالة الاتقیاء، مرشد آفاق، ولی بالاستحقاق، زین العباد، فخر الزهاد، واعظ الملوک و السلاطین، ناصح الکرام و الخواقین، خلاصة الافراد، صفوة الاوتاد، رضوان درجه، اعنی زبدة العظام جناب ایشان ترسون خواجه که[5] حلیهٔ حسب‌را بزیور نسب[6] آراسته؛ سلسلهٔ انساب آباء عظام آن عزیز بحضرت امام المتقین ابو الائمه امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب کرم‌الله وجهه العزیز میرسد، بوساطت الاولیا[7] اسماعیل اتاکه نسب آن دفتر[8] اولیا باتفاق علماء انساب[9] بحضرت امام محمد حنفیه[10] رضی‌الله عنه و عن ابائه الکرام می‌پیوندد، در مناقب و مفاخر ایشان ترسون خواجه کتاب علیحده میباید نوشتن که از حد احصا بیرونست. درین مختصر بجای دو شاهد بذکر دو خارق[11] عادت از خوارق آنبزرگ اختصارکرده، دیگرانرا بقیاس حواله نموده میشود.

خارق اول: استاد این کمینه که ذکرشان گذشت از پدر خود محمد مؤمن خواجه روایت نمودند، برین وجه که در وقت آن عزیز (160[a]) حاکم اورگوت موسی‌بی ولد الله‌یار بیك

---

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[2] S: محمد لطف‌الله خواجه
[3] S: الرقیبات
[4] S: غثو
[5] S: جناب حضرت ایشان ترسون خواجه
[6] S: بنور نسبت
[7] S: قطبه اولیا
[8] S: سر دفتر
[9] S: علما ایشان
[10] S: حنیفه
[11] S: خوارق

مینگ که حکومت آنولایت از دیر مدت تعلق باسلاف آن میر سعادت مصیر داشته، بسبب بعضی امور از یك غلام خود باقی نام در غضب شده، بعد از حبس و ضرب امر بقتل آن بیچاره نموده. متعلقان غلام چون خبرکشتن اورا شنیده‌اند، زن و فرزندانش همه گریان و نالان روی تضرع بدرگاه مظلوم‌پناه آن ولی‌الله آورده، ناله و زاری بسیار نموده، التماس شفاعت کردند و آن عزیز چنانچه اخلاق حمیدهٔ این جماعه‌را میباشد[1] بآن مظلومان ترحم ورزیده، برای شفاعت بقوش حاکم تشریف آورده. بعد از ادای مواعظ و نصایح کلمه بحق شفیعی‌را در میان آورده، فرمودند: امیر، ترحم نمودن بزیردستان و عفو نمودن تقصیر ایشان از اکابر و حکام بسیار زیبنده است و موجب رحمت الهی است. در حق بخشندهٔ گناه اینغلام‌را که بحسب ظاهر بندهٔ شماست، اگر عفو فرموده از سر قتل آن گذرید، امید ازکرم پروردگاریکه شما بندهٔ اوئید این است (160b) که در روز عرض اگر نیز بمقضی حدیث صحیح نبوی علی صاحبه افضل الصلوة و اکمل التحیات که فرموده‌اند: ارحم ترحم از[2] تقصیرات شما گذشته از جملهٔ مرحومان گردید. حاکم مذکوررا از آن جهت که دود غضب چشم عقل و دیدهٔ خردش‌را پوشیده بود، عرق غضب در حرکت آمده شده کایش[3] او مضاعف گردیده، فرمود که شمارا درین میان چه مناسبت[4] است؟ هرکس بملك خود کدام[5] تصرف که نماید، دیگری کی ولایت منع است. خصوصا فقرارا در امثال این واقعه دخل نمودن از حد خود پای برتر نهادنست[6] و بعضی درشتیهای دیگر نیز اظهار نمود که ذکر آن از سوء ادب نیست. آری، قابلیت محل‌را داور کل کردن اثر مدخلیت تام و بیوجود این سعادت حصول مطلب ناتمام است. **لمؤلفه:**

نصیحت گر چه باشد از فرشته
نسازد کار بر غفلت سرشته
نصیحت روغنست، جهل آتش
حکیم این‌را بآب زر نوشته
بسی از دستگیران پا فشردند

---

[1] S: جماعه میباشند
[2] S: از جمله
[3] S: کاهش
[4] S: مناسب
[5] S: کدام کاررا که
[6] S: نهادن است

نشد تدبیر خط سر نوشته

و آنبزرگ فرمودند که (161a) ای میر، اگر در ازل ایزد تبارك و تعالی قتل این غلام‌را از شما تقدیرکرده باشد، ناچار واقع خواهد شدن و الا از دست شما که مخلوق ضعیف ناتوانید[1] کشتن پشه نمیآید که توانید که یك تار[2] موی از سر اینغلام کم نماید! از استماع این کلام غضب آن حاکم افزوده که[3] چگونه من اورا کشتن نمیتوانم؟ حضار مجلس‌را اعتقاد این شده که ایشان باعث قتل آن مظلوم گردیده. میگفتند: این خواجه قتل موهوم غلام‌را محقق، نسبهٔ اورا بنقد آوردند! افسوسها از آن جماعت برخاسته، بعد از آن حاکم بشدت تمام دست بقبضهٔ کارد برده، دستهٔ آنرا برکف خود استوار نموده، بقوت تمام بر سینهٔ برهنهٔ آن مسکین غلام چنان محکم زده که اگر بر سنگ خارا زدی، از سوی دیگر سر بر اوردی. در آن وقت ایشان متوجهٔ قبله مراقب نشسته بودند. آوازی سخت بگوش مردم حاضر مسموع گردید، چنانچه از تماس کارد بصفحهٔ سنگ پیدا میشود. همه حیران و شوریده بهر جانب میخزیدند[4] و حاکم مذکور بدهشت تمام بجای عود نموده، باضطراب (161b) تمام از اهل مجلس پرسید که وقتی که من کاردرا بغلام حواله کردم ایشان بکجا بود و بچه کار شروع داشت؟ همه باتفاق گفتند که اصلا از جاییکه الحال نشسته‌اند حرکت نکرده، بهیچ کار شروع ننموده، بهمچنان که می‌بینید مراقبه نشسته‌اند. حاکم گفت: فی والله که ایشان یك تخته سنگ‌را بدست خود برداشته، میان کارد من و سینهٔ غلام معلق نگاه داشته، کارد من بسنگ رسید نه بغلام! مردم‌را حیرت بر حیرت افزوده، چون چشم[5] بتامل گشادند، دیدند که آن مظلوم بجای خود صحیح و سالم نشسته، هیچ اثری در اعضای او از زخم کارد[6] پیدا نبود. کاردرا دیدند که در صحن میدان دسته‌اش دو قطعه شده است[7] و تیغش مانند شست خم آورده[8]، در زمین افتاده و درکف دست حاکم اثرکبودی چنانچه ازکوفتن اشیای سخت در دست کوبنده حاصل میشود ظاهر بود. از مشاهدهٔ این خارق عادت از آن منبع کرامت غوغای

---

[1] S: و ناتوانید
[2] S: تاره
[3] S: افزوده فرمود که
[4] S: می گریختند
[5] S: حضرت ایشان چون چشم خود
[6] S: از زخم کارد در اعضای او
[7] S: شده
[8] S: شصت زدن خم آورده

حضار مجلس بر فلك دوار پیچیده، بعضی بیهوش[1] و برخی در خروش افتاده، اول کسی که روی خودرا پای[2] آنبزرگ[3] سوده، دست ارادت بکف هدایت (162a) آن ولی الله داده، در توبه و راه انابت بروی خود گشاده[4] امیر موسی مذکور بود که از اعجاز آن ید بیضا در صورت عصا از اژدهای نفس اماره خلاصی یافت. بعد از آن سایر اهل مجلس بتوفیق ربانی پیروی حاکم خودرا نموده، همه از ارادت پاك و اعتقاد تمام بمصافحهٔ بابرکت آن خضرراه طریقت مستعدگردیده، از تارکستان نفس اماره و ظلمات[5] وساوس شیطان مکاره نجات یافتند. اکثر امرای منگیه وکلانان تاجکیهٔ اورگوت که بسعادت ازلی مسعود بودند، بشرف مریدی و سعادت توبه فایزگردیدند و از آن جمله ازکلانان منگیه غازی‌بیك و برادرش منگلی‌بای یساول و مصر علی دیوان‌بیگی بودند، و حضرت ایشان‌را بسطی عظیم واقع شده بود، همه‌را براه صلاح صواب هدایت نموده، بآب توبه نصوح از آلایش ذنوب پاك ساخته، بشهرت[6] این کرامت آبروی بوستان ولایت گردیده، منکران‌را ازکفر انکار بکوی تصدیق و منزل ایمان رسانیدند. **لمؤلفه:**

عیسی دمانکه لب بسخن آشنا کنند
در حق مردگان طبیعت دعا کنند(162b)
آنها که بنده‌گی خدارا بجا کنند
هم در لباس بنده‌گی کار خدا کنند
پروای فکر ظالم و تیغش نمیکنند
<شیران کجا ز حیلهٔ روباه اباکنند[7]>
بهر شفای خلق طبیبان حاذقند
درد دلند علت دل‌را دوا کنند
هرچند نیستند خدا، با خدا و لیك
حاجات بنده‌گان خدارا روا کنند
جام جمی ز داغ محبت کنند طرح

---

[1] S: برخروش
[2] S: خودرا بپای
[3] S: بزرگوار
[4] S: گشاده بود
[5] S: ضلت
[6] S: بشهرت شد
[7] این مصراع در نسخهٔ S موجود نیست

Digitized by Sam Qasemi Research Institute

آیینهٔ اسکندری از نقش پاکنند
امروزکه چه زیر خسانست جایشان
فردا مقام بر زبرکبریاکنند
از خاك تیره راه باوج فلك برند
آنهاکه خاك‌را بنظرکیمیاکنند
اکسیر دولت است قبول نگاه‌شان
ایا بودکه گوشهٔ چشم بماکنند
در نسیان کثرت و شیران وحدتند
هرچند آدمند عصا اژدهاکنند[8]
هرچند آدمند عشق آدم از حق است
موسی شوندکار خدا با عصاکنند
آفاق‌راگذاشته ز نفس گذشته‌اند
ماهی صفت ببحر حقیقت شناکنند
از پیروی راه نبی با خدا رسند
متبوع‌وار جا بصف انبیاکنند
در هر دلیکه یك نگه از لطف افکند
آینهٔ مصیقل گیتی نماکنند
هرچند سیرشان بوراء الوراء رسد
در خانقاه بنده‌گی کار زداکنند[9]
<بیچونُ بی‌چرا بخط دوست سر نهند[10]>
چون دشمنان تعلل بیجا چراکنند
(163ª) از باد قهر چرخ برین‌راکنند خاك
و ز آب لطف خاك سیه‌را سماکنند
درد خمولی خدمت مردان غیب شد

[8] S: ز انرو مقام خویش نی بوریاکنند
[9] T: کاوراکنند
[10] این مصراع در نسخهٔ S موجود نیست

شاید که از خزانهٔ غیبش دوا کنند

خارق دویم: جماعهء از ثقات خلفا که بمنشور خلافت آن آسمان کرامت سرافرازگردیده، هرکدام ازین اعزه بارشاد طالبان خدا بشهری وکشوری از دیار اسلام مأمور از آن جناب گردیده بودند، نقل نمودند که بر بالای کوهی که در جنوبی سمت[1] اورگوت میان شهرسبز و آن بقعه واقع است، در ممر راه عالی سالی حضرت ایشان علیه الرحمه و الرضوان از برای اقامت جماعهٔ نمازگذاران اهل سفر اختیار بنای مسجد قارعه نموده، اسباب عمارت مسجدرا از چوب و سنگ آماده ساخته‌اند و از برای شاه پُل مسجد چوبی‌راکه مانند اهل الله در راستی علم و در استقامت از هر چیز مستحکم بود، بصعوبت[2] بسیار پیدا گردیده و استادان بنا دیوار مسجدرا باتمام رسانیده، برای برآوردن بالار چنانچه رسم است، از آن بزرگوار التماس فاتحه و اجازت[3] طلبیده‌اند. چون چوب مقصود در بالا برده‌اند، قریب نیم گز از دیوارکوتاهی (163ᵇ) کرده، همه خجل و شرم‌سارگردیده، بخدمت‌شان عرض بنده‌گی نموده، کوتاهی چوب‌را بهمت رسای آن عزیز معروض داشتند. فرمودندکه[4] خود ما آنچوب‌را انشاء الله تعالی بموضعش وضع مینماییم. بعد از آن بذات خود ببالای دیوار تشریف ارزانی داشته، یکسر چوب‌را بدست مبارك[5] گرفته، «بسم الله» گویان بطرف خود کشیده‌اند. بفرمان خداوندی آن چوب از هر طرف دیوار قریب یکوجب[6] زیاده آمده، از مشاهدهٔ این کرامات باهره غریو[7] از حضار مجلس برآمده، باجمعهم[8] علیحده سر ارادت بپای آن مظهر ولایت سوده، تجدید توبه و انابت نموده، منکران قایل و معتقدان کامل گردیده، حقیقت کرامات اولیا الله بجهانیان روشن و بعالمیان مبرهن گردیده، امثال این کرامات جلیه و خوارق علیه از آن بزرگ بسیار نقل نموده اندکه این مختصر[9] تحمل ذکر آن جمله ندارد. کسی‌راکه بوی از سعادت بمشام جانش رسیده باشد، از برای صدق دعوی کمال آن مکمل این دو خارق عادت بجای (164ᵃ) دو گواه عادل است و منکر بی‌سعادت از

---

[1] S: سمت جنوبی
[2] S: بصد عقوبت
[3] S: ایجازت
[4] S: حضرت ایشان فرمودندکه
[5] S: حضرت ایشان بدست خود
[6] S: یکچوب
[7] S: کرامات بابرکات آن عزیز
[8] S: همه باجمعهم
[9] S: محقر

مبحث خارجست. وقتی محقر تحریر این واقعه میکردم، ملا پیر نام مرد پیر سال خورده از اهل اورگوت که سالها بآن بزرگ خدمت کرده و دعای آن عزیزرا گرفته حاضر بود. فرمودکه من همان چوب‌را و همان موضع و مسجدرا امروز میدانم، اگر خواهید بشمایان نشان میدهم. همانا راست گفت رحمه الله. خدایکه برای اظهار عزت دوستانش تخت بلقیس‌را بدان عظمت از مسافت سه ماهیه راه بیك چشم زدن به نزدیك سلیمان علیه السلام بتوجه آصف رضی‌الله تعالی عنه حاضرگردانید و از برای روشنایی چشم کنیزك درگاهش مریم رضی‌الله تعالی عنها از زمین خشك چشمهٔ آب و از نخل کهنهٔ بی‌بر خرمای تر برآورد، قادر است که تا قیامت برای نصرت اولیااش در نظر اعدا خوارق عادات وکرامات باهرات از دست مقربان درگاهش ظاهر و صادر گرداند ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ[1].

تنبیه علماء اسلام شکر الله سعیهم برای حقیقت کرامات اولیاء عظام قدس الله اسرارهم. هرچندکه این مقدمه بر اهل حق ذوی الابصار (164[b]) کالشمس فی نصف النهار بدیهی و روشنست، اما بنابر بتنبیه غفلاء و تجهیل جهلاء از اهل بدع و اهوا دلایل قاطعه و براهین ساطعه ازکلام الله و احادیث صحیحهٔ رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم ذکر نموده، از آنجمله است دو حکایت سابقه ازکرامت آصف بن برخیا و مریم بنت عمران رحمهما الله که در نص قرآن مذکور است، بعد از اینکه اتفاق و اجماع نموده‌اند، بر اینکه دو عزیز از انبیا نبوده‌اند. بدلیلی که بر ایشان[2]> ظاهر شده است در حق آصف و در حق مریم بنت عمران فرموده‌اندکه او پیغمبر نبود، زیراکه عادت الله از زمان ابو البشر آدم تا زمان خیر البشر حضرت خاتم صلوة الله علیهما و علی جمیع الانبیاء و المرسلین برینوجه جاری شده است که از جنس زن خدای تعالی اصلا پیغمبر نفرستاده است و صاحب کتاب «فتح الباری بر صحیح بخاری» اینجا اجماع امت‌را ذکر نموده است و فرموده است که آنچه نسبت وحی که در قرآن در حق مادر موسی علیه السلام واقع است، میگوید عز اسمه وَأَوْحَيْنَا إِلَى أُمِّ مُوسَى[3] علیه السلام، الآیة بمعنای الهام است که ذکر عام و ارادهٔ (165[a]) خاص نموده و این اسلوب درکلام فصحای عرب شایع است، از قبیل نسبت وحی بسوی زنبور عسل. چنانچه فرموده است عز اسمه که وَأَوْحَى رَبُّكَ إِلَى

[1] القرآن الکریم، ۲۱:۵۷
[2] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[3] القرآن الکریم، ۷:۲۸

النَّحْلِ[1] الآیة و در ظاهرکلام بعض علما که اطلاق نبی بر بعضی نسا مستفاد میشود، آنجا نبی‌را بمعنی خبیر است گفته، مبالغه در انعقاد اجماع نموده است و علامه محقق ربانی سعد الملة و الدین التفتازانی ره در «شرح عقاید نسفی» در بحث کرامات اولیا قصهٔ مریم رضی الله عنها را در ذیل دلایل حقیت[2] کرامت ذکرکرده و مولوی مدقق مولانا فیضی علیه الرحمه در شرحیکه بخیالی نوشته است، این مقصدرا قریب بده موضع، بلکه زیاده از آن دیدم که عدم نبوت نسارا مجمع علیه نوشته و ازکتب تواریخ و سیر مثل «تاریخ طبری[3]» و «منتخب» و «روضة الصفا» اصلا پیغمبری نساء نه صراحة و نه اشارة مفهوم نمیشود. اینچنین ازکتب احادیث و صحاح بسیاریرا بقدر وسع[4] مطالعه نموده شد. از عنقا خبری هست و ازین دعوی اثری پیدا نشد[5] و از استادان ثقه نشنیدم سوای عبارت «آخوند شیخ بر ملا جلال» که بر سبیل بحث و احتمال عبارتی در تعریف رسول فرمود است که این (165[b]) تعریف جامع نیست. اگر در تعریف رسول کلمهٔ رجل مذکور شود، بنابرین صاحب تعریف انسان بعثه الله گفته، نه رجل بعثه الله. زیراکه رجل کمل نسا، چون مریم و غیرها اینست. یا آنکه مقدمهٔ کل بحث غلط مشهورست، یا آنکه آن عزیز نیز صریح نکرده است نبوت نسارا. در بعض کتب دیده شد که استدلال عقلی در علاوهٔ حجج نقلی اقامت نموده، گفته است که حکمت الهی در عدم نبوت نسا حفظ آبروی منصب پیغمبری است. چراکه پیغمبران علیهم السلام مخالطت رجال از محارم و اجانب و مداخلت مجالس اوباش و فساق ضروریست. پوشیده نیست که مستوره‌گان جلابیت عفت و روپوشان پردهٔ عصمت‌را نمی‌زیبد که برای تبلیغ رسالت مرتکب[6] این امر خطرناك شوند. وجه دیگر اینکه جماعهٔ نسا بر نقصان جلی که در عقولشان و نقصان خفی در دینشان هست، شایستهٔ منصب کرامی نبوت نباشند. زیراکه انبیا علیهم السلام صاحبان عقل کل‌اند. ازینجهت است که فقهای امت قدس الله اسرارهم خلافت کبری و منصب قضا و شهادت در حدود الله‌را از نسا تجویز (166[a]) ننموده. پس، منصب نبوت و مرتبهٔ رسالت‌راکه اعلی مناصب و قصوی مراتب است، ازین جماعه چگونه تجویز نمایند؟! حضرت مولوی المحقق مولانا فیضی علیه الرحمه در مرتبهٔ

---

[1] القرآن الکریم، ۶۸:۱۶

[2] S: حقیقت

[3] T: تبری

S4: وسعت

[5] S: ازین دعوی اثری نه داشته

[6] S: مرتکبت

مولویت از آخوند شیخ عالی نباشند، سافل هم نیستند، با آنکه آنعزیز نیز تصریح ننموده‌اند[1]. چنانچه رسم علماء انظار است، یکراه احتمال‌را سلوك نموده است. بانمقدار جرءت کردن از ناقصان درین مسئله از احتیاط بسیار بعید است. اینمقصر اینقدر اطناب برای آن نموده‌که درینوقت جماعهء از مسیرتین بعضی علماکه بمجرد دانستن دوـ سه مقدمهٔ فلسفی خودرا اعلم العلما میدانند، دیدم‌که در مجالس و معارك بی‌ابا حکم بوقوع نبوت نسا میکنند.

حکایت: وقتی در مجلس یکی از حکام کمینه‌را بیکی از جماعهٔ مذکوره‌که سرخیل و سرکردهٔ ایشانست و ازین کنایه مرا و قاضی ملا رحمة الله مغیونیست‌که حالا باغلاط عامه مغیون‌را «ماغیان» و اهلش‌را «ماغیانی» میخوانند، مباحثه واقع شده، بنده‌گفتم‌که چرا بخلاف اجماع علما حکم به نبوت نسا مینمائید؟ هرچند روایت قیلی درینمسئله بفرضی‌که (166[b]) واقع باشد نگفتن بهتر مینمایدکلام آخوند شیخ[2] حجت آورد. فقیرگفتم: بکلام خداوند تعالی چه میگویید؟ عز اسمه وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا[3] الایة در جای دیگر میفرمایدکه و وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا[4] الایة گفت: کلام آخوند شیخ[5] ناسخ اینست، زیراکه کلام او بحسب تأریخ بعد ازکلام الله است. بنده‌گفتم‌که درکلام حق تعالی بی‌ادبانه[6] سخن میگویی! گفت: چرا درکلام استاد بی‌ادبی مینمایی[7]؟ اهل آن مجلس بیشتر طرف اورا داشتند، غیر از سکوت چاره نتوانستم پیداکردن. **لمؤلفه:**

آنجاکه حق نهان شد و باطل رواج یافت
<حق گویرا جواب بغیر از سکوت نیست
هرچند شیر شرزه دم شوکه پیش خلق[8]>
عنقا شکار معرکه جز[9] عنکبوت[10] نیست
از مویسفید معرکه دلها شود سیاه

---

[1] S: نموده اند
[2] S: آخوند شیخ‌را
[3] القرآن الکریم، ۹:۶
[4] القرآن الکریم، ۱۰۹:۱۲
[5] S: آخوند شیخ‌را
[6] S: کلام او تعالی چرا بی ادبانه
[7] S: بی‌ادبانه سخن مینمایی
[8] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[9] S
[10] T.S: عنکبود

روشندلی نتیجهٔ زاك و قروب نیست
از ریش حبه حالت مردان دین مجوی[1]
مردی گری برشتهٔ تار و بروت نیست

اکنون بسرکلام باز آیم. جناب استاد مشفق جزاه الله عنی خیر الجزاء کمال شفقت و نهایت مرحمت‌را در بارهٔ این بی‌بضاعت مبذول داشته، در باب تعلیم درس و افادهٔ علوم دقیقه از (167a) دقایق شفقت‌را فرو نگذاشته، چندسال بآستان‌بوسی ایشان بودم. ازکمال التفات در اول کار بعضی علوم‌راکه دیگران در اخیر حال میخواندند تعلیم می‌نمودند، مثل علم عروض، وقافیه و انشا و شعر و علم مساحت و فرایض. در ضمن درس کافیه به‌تفصیل تعلیم نموده بودند. چنان مهارت درآن فن حاصل شده بودکه موجب تعجب مبتدیان و باعث تحیر منتهیان بود. در آن علم شبُ روز در تربیت من اهتمام مینمودند. حتی که از برکت توجه‌شان بیداری عادت، بلکه طبیعت این خاك‌پای اعزه گردیده بود. هر درسی که تلمذ میکردم از من عهدگرفته بودندکه تا حفظ ننمایم بدرس دیگر شروع نمی‌نمودیم. سبقی‌راکه امروز میگرفتم، فردای آن بکسی دیگر تعلیم میدادم[2]. <درکافیه‌خوانی از اول علم تا تصرفات بترتیب درس طلبه‌را میگفتم. بنوعیکه از استاد اخذ می‌نمودم، بلا زیاده و نقصان بشاگرد تعلیم مینمودم[3]>. تا در مدت سه ـ چهار سال مطالعهٔ کتب بی‌احتیاج باستاد حاصلم گردید. اینهمه از برکت فیوض آن خضرراه دین نقد اوقات این خوشه چین مزارع (167b) یقین بود. اگر از سر موی زبان[4] عطایم کنند، از عهدهٔ شکر احسانشان بر نمی‌توانم آمدن. اما این کمینه نیز از وفور ارادت که داشتم، هرچند فرزندوارم می‌نواختند، غلام آسا خدمتشانرا بجان دل بجای می‌آوردم. تمامی خدمت در خانه‌را بشوق تمام آماده میداشتم: آستان روبی و سایسی و فراشی همه از من بود. گاها خطاب بر من نموده این بیت‌را بزبان غیب ترجمان می‌آوردند. **بیت:**

خدمت ترا بکنگرهٔ کبریا کشد
این شفقگاه‌را به ازین نردبان مخواه

چون فی الجمله از جانب اینغلام خاطر مبارك آن عزیزرا فراغی و فقیررا اندك مایهٔ

---

[1] S: از ریشی حالت مردان محو دین
[2] S: می نمودم
[3] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[4] S: از سر هر موی زبانی

فروغی بامتیاز ضار و نافع حاصل گشت و ساده روی‌ها بسواد ریش از تهمت آلایش خط امان بدست آورد، خاکساری ضعیف‌را کتابتی بدستم داده فرمودند که ترا بثمرقند میفرستانم، باید که اینخط‌را بوالدهٔ عروس ما که مادر اندر قاضی القضات جناب میر عبدالحی خواجه شیخ الاسلام بودند رسانیده، جواب آنرا بما بیاری! چون راهها بواسطهٔ محاربهٔ لشکر پادشاه بخارا (168a) امیر معدلت مصیر، سعادت تخمیر امیر معصوم که مشهور بشاه مرادست بالشکر حاکم شهرسبز که نیاز علی مخاطره بود و خط بر داشته براه متعارف رفتن تعذری تمام داشت. از راه غیر متعارف بمشقت تمام نامهٔ جناب استادرا در ثمرقند بمکتوب الیها رسانیده، سپارش لسانی‌را معروض داشتم و مضمون کتاب طلب مشورت بود، در باب آمدن بثمرقند و بخارا آن صالحهٔ عاقله. بعد از دو ـ سه روز بار فقیررا گردانیده فرمود که حالا آمدن درین ولایت <مصلحت نیست. چندگاهی در آنولایت[1]> استقامت نمایند تا من از راه تدبیر سلوك نموده بتدریج کاررا بر وفق مدعا انجام بدهم. صورت واقعه این بود که حضرت استادرا حاکم بخارا بمنصب تدریسی مدرسهٔ طلاکار یلنگتوش بی و بعمل افتای ثمرقند و احتساب ده‌بید منصوب گردانیده، بمراحم بسیار و عواطف بیشمار بااسب خوب و خلعت مرغوب از بخارا[2] بثمرقند فرستاده، از اقران سرافراز و از امثال ممتازگردانیده، خدمت‌شان بحسب فرمان پادشاه زمان بثمرقند آمده، بمناصبت[3] مأموره اشتغال نمودند. طبع (168b) شریف آن عنصر لطیف مجبور افادهٔ علوم بارباب طلب بود و در تعلیم درس درغایت مفیدی بودند و تلامذه‌را بسیار دوست میداشتند. وقتی که درس گفتن امکان داشت، التفات بامور دیگر در حیّز امتناع بود. بنابرین طلبهٔ آن بقعه باجمعهم روی ارادت بآستان افادت آن وحید زمان آورده، همه شاگرد و غلام گردیده، از اساتیذ[4] سابقه فراموش کردند و اهل ثمرقند صغار و کبار، خاص و عام تمامی محب و مخلص گردیده، در اعزاز و احترامشان افراط مینمودند. از بسکه رشك هم پیشگی و غیرت سهیمی در میان اکابر در هر زمان[5] بوده، طبعیت بشری مجبول این خصلت است. جناب علامهٔ الزمان، استاد العلما، برهان العرفا، مخدوم اعظم، قدوة العالم، علی‌شان میر عبد الحی خواجه قاضی کلان و شیخ الاسلام بلدهٔ ثمرقند و تومنات آنکه نسبت برادر عروسی بجناب استاد علیه الرحمه داشتند، از انگشت نمایی آن

---

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[2] S: بخارای شریف
[3] S: بمناصب
[4] S: اساتذه
[5] S: اکابر دهر و زمان

عزیز ناخن حیرت بسینه زده، از هجوم رشك و وفور غیرت پای همت براه بیگانگی نهاده، در پی آن شدندکه آن (169a) بزرگ در ثمرقند استقامت ننمایند. بناء علیه بلطایف الحبل[1] خاطر پادشاه بخارارا نسبت بآن علامهٔ العصر متغیرگردانیده، در ثمرقند خبرهای موحش بالسنهٔ[2] عوام شهرت یافت. چون عادت حاکم مذکور آن بودکه باندك تقصیری اشراف و اعزه‌را خشونت بسیار مینمود و بتحقیق واقعه کما حقه نکوشیده، باذای مخادیم شروع میکرد. حضرت استاد علیه الرحمه توحش نموده بمضمون الفرار مما لا یطاق من سنن المرسلین عمل نموده، بشهرسبز هجرت نمودند و حاکم آن دیار نیاز علی دیوان‌بیگی کینگس‌که مرد صاحب خیر علما[3] و دوست بود، مقدم آن عزیزرا از مواهب الهی دانسته، اکابرآن دیاررا باستقبال آن سعادتمند مأمور گردانیده، باعزاز تمام ببلدهٔ کتاب‌که بهترین موضع است از خطهٔ کیش دلکش باحمال و اثقال و اتباع متعلقاتشان فرود آورده، دقیقه از دقایق مهمانداری‌را مهمل نگذاشته، بموافقت[4] قدر قضای آن بلده‌راکه در خضارت چون خلد برین و در نضارت بهشت روی زمین است. **لمؤلفه:**

گر توقف دارد آن حسن ریاض شهرسبز
از جدل بگذر، نظرکن تا چه میگویدکتاب
(169b) از سوادکشور این نکته می‌آید بگوش
بندهٔ جنات تجری تحتها الانهارش آب

بنده بآن ادریس فلك تدریس تقلید نموده، در معارك و مجالس مقام شانرا بر علما و سادات مقدم فرموده، وجوه معاش ایشانرا از مآکل و ملابس بر احسن وجوه مترتب و ممهد ساخت. تمامی وجوه معاشرت منتسبان ایشانرا بر ذمهٔ همت والا نهمت خودگرفت. درآن ولایت از هیچ وجه تشویشی دامن‌گیر جمعیت‌شان نبود. بنابر مقدمات مذکوره قرب پنج ـ شش سال آن مهبط[1] کمال درآن ولایت[5] ارم‌مثال استقامت ورزیده، لیکن چنانچه ذکر یافت‌که طبع شریف آن عمدة العلما معشوف[6] درس و افاده بود، از امور دیگر انبساط خاطر عاطر[7] حاصل نمیگشت.

---

[1] S: الحلین
[2] S: بانسبه
[3] S: مرد خیر جوی علما
[4] S: بمواقت
[5] S: ملك
[6] S: مشغول
[7] S: خاطیر عاطیر

همیشه در آرزوی مراجعت بخارا و ثمرقند بودند. زیراکه در شهرسبز بواسطهٔ فترت و باغی[1] طلبهٔ علم‌را استقامت در مرتبه تعسر بلکه در درجهٔ تعذر بود. بهر حال طایعا اوکارها[2] بمقتضای تقدیر ازل در آن ولایت بی‌مثل بودند. چون فقیر جواب نامه‌شانرا از آن تاج المستورات برنج مسطور آورد، تنبه بتقدیر مانده بانتظار میعاد مذکور مترصد لطیفهٔ غیبی عمر (170[a]) میگذرانیدند تا آنکه در **سنهٔ ۱۲۱۵** بسعی همان صالحهٔ دوران و باعانت ایشان شیخ الاسلام خوان خواجه‌که نسبت باجه‌گی بجناب‌شان داشتند، حاکم[3] بخاراکتابت باشارت فرستاده، خدمت شانرا بثمرقند باز آورده، تدریس مدرسهٔ طلاکاری و افتای ثمرقندرا بدستور سابق بآن مصدر حقایق تسلیم نمود تا مادامیکه امیر معصوم پادشاه بخارا در سلك حیات بود، حضرت استادی علیه الرحمه بآن دو منصب خطیر منصوب بوده، حل اشکال طلبهٔ دین و اسعاف حاجات عامهٔ مسلمین می‌نمودند. درکمال ورع و نهایت تقوی زندوگانی[4] میفرمودند. باکمال خضوع و خشوع بوده، از خوشامدگوی[5] حکام و از مداهنت سایر انام احتراز تمام داشتند. در حسنت[6] اوامر نواهی صلب بودند و در اظهار حق عدیل نداشته، کلمه الحق نصیحت‌را بر حکام و قضات و امرا و ولات بیخوف و هراسن بجای می‌آوردند و در مناظره با علما و مجادله با فضلا بر امثال و اقران در حجت و برهان اکثر غالب بودند و در دفع منکر هرچند مرتکب آن حاکم ظاهر یا قاضی قاهر بود، (170[b]) بی‌محابا میکوشیدند.

حکایت: وقتی در مدرسهٔ شیردار یلنگتوش‌بی حاکم ثمرقند بوثاق قاضی القضات ولایت مذکور جناب میر عبد الحی خواجه شیخ الاسلام‌که در ربع مسکون در جلالت قدر و عظمت و شوکت و مهابت ضرب المثل روزگار بود و حاکمان عصر و والیان زمان از مهابت آن رفیع الشأن خایف و هراسان[7] مجال نطق نداشتند تشریف آورده بود. بسی اکابر علما و اعاظم امرا و سایرکبرا در آن مجمع مجتمع[8] بودند و این محقر در صف نعال[9] بحیلهٔ تمام جای کرده،

S[1]: باغی گری
S[2]: کرها
S[3]: بحاکم
S[4]: زنده گانی
S[5]: خوشامده
S[6]: حسبت
S[7]: هراسان بوده
S[8]: متجمع
S[9]: نعال خودراکه

بتقریب حاکمُ قاضی بهمدیگر مسارت داشتند و بگوش یکدیگر آهسته ـ آهسته سخن میگفتند. چون مسارت ایشان ممتد شد، جناب استادی فرمودندکه مجتهدان اسلام رضی‌الله تعالی عنهم مشاورت[1] دوکس‌را در مجلس مسلمانان منع کرده، حکم بحرمت این خصلت مذموم‌که بدعت شوم است فرموده اند. شمایان‌راکه حاکم اسلام و قاضی انامید، در معرکهٔ مسلمانان بچنین امر منکر قیام نمودن اصلا مناسب نیست! حاکم‌را مجال سخن نبود. جناب قاضی‌کلان شیخ الاسلام فرمودندکه شما هم خم شده بکلام مایان (171ª) گوش دارید[2]، نمیشود تا مشاورت[3] ما مجاهرت شود. خدمتشان فرمودندکه سبحان‌الله، عجب حالست قاضی اسلام‌راکه خود مرتکب امر نا مشروع شوند! العیاذ بالله، پس ناکردهٔ مسلمان دیگررا نیز دلالت بارتکاب منکره نمایند. زیراکه علما رحمهم الله چنانچه مسارت در مجلس منع نموده‌اند، اینچنین‌گوش داشتن کسی دیگر نیز حرام‌گفته‌اند. درین باب مبالغه بیشتر از پیشتر نموده، حدیثی‌را از حضرت نبوی صلی الله علیه و سلم روایت کرده‌اند. وعید شدید در خبر صحیح وارد[4] شده فرموده‌اندکه در روز جزا امنا به و صدقنا گوش[5] مستمع مسارت‌را از آنکه پر میکنند، علما کلمهٔ آنك‌را بسرب و قورغاشیم گداخته تأویل کرده‌اند. بعد از آن حاکم و قاضی ترك مسارت نموده، هر دو بزانوی ادب نشستند. زهی عالم ربانی‌که بتأیید رحمانی اینچنین در مجلس اکابر اظهار حق نماید، جزا الله تعالی خیر الجزاء، لاجرم بمضمون الحق یعلو[6] در میدان موعظت بتایید الله همیشه مظفر و منصور آید أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ[7] مبین احوال ایشان است. **لمؤلفه**

(171ᵇ) **تضمین:**

نایب[8]الله است از تأدیب خلق
هرکه کارش از برای حق بود
از ید الله دست دارد لاجرم
کار او پیوسته با رونق بود

---

[1] S: مسارت
[2] S: اندازید
[3] S: مشاهرت
[4] S: ویرد
[5] S: درکوش
[6] S: یعلود
[7] القرآن الکریم، ۲۲:۵۸
[8] S: جانب

چون در سنهٔ یکهزار دو صد پانزده **سنهٔ ۱۲۱۵**امیر مصعوم مذکور ودیعت روح‌را بقابض ارواح سپاریده و بروح و ریحان به بهشت رضوان خرامید. ولد ارشد او پادشاه مبرور و سلطان مغفور، خدیو رشید عدالت گستر[1] اعنی امیر سعید سلطان امیر حیدر قدس سره بجای پدر بر سر خلافت نشست. چنانچه تفصیل سلطنت این دو پادشاه دین‌پناه عنقریب بعون الله خواهد آمدن، این امیر خدمت استادی را باعزاز تمام به بخاراء شریف بکوج برده، بقضای تومنات و بمدرسی شهر در مدارس عظیمه منصوب گردانید. بعد از چند سال حاکم حصار شادمان سید اتالیق یوزکه پدر عروس امیر سعید بود و آبا و اجدادش مرید و مخلص اسلاف حضرت‌شان بوده، خود نسبت شاگردی بآن استاد العلما داشت، بالتماس تمام تکلیف ولایت خود کرد. بعد از تحصیل رخصت از امیر بخارا منشور قضاء ولایتش‌را (172ª) تمامًا بنام آن عزیز حاصل نموده، همراه خود بمملکت حصار برد. چند سال در ولایت حصار شادمان فرحان بامجمع دوستان بتفصیل قضایاء مسلمین و بتدریس درسهای طلبهٔ دین اشتغال نموده، درکمال احتشام در مسند احترام قبلهٔ توجه خاص و عام بودند و اوناس بدعتهای چنگیزراکه در الواح ضمایر[2] ارباب ظلم و طغیان و صحایف بواطن اصحاب جور و عدوان در میان قبایل اوزبکیهٔ آندیار مشیت و راسخ بود، بزلال شریعت و رشحات نصیحت همه‌را شسته، در مزارع صدور آنقوم تخم سنت و نهال شریعت می‌نشانیدند. حکام آن کشور منقاد و ولات آن مرزُ بوم[3] باعتقاد بسنت بخدام‌شان سلوك می‌نمودند. از برکت اهتمام آن عالم[4] ربانی مردم آن ملك‌را سعادت دو جهانی نقدکیسهٔ آمال و امانی بود، تا در **سنهٔ ۱۲۳۸** بتقدیر ازل از سنوح ناگاهی و فضل الهی از برای ازدیاد مثوبات و تضاعف خیرات کاسهٔ چشمان آن چشم و چراغ عالم از آب سیاه نزله پر شده، مردم دیدهٔ عبرت نگاه آن عارف بالله سفیدگردیده، (172ᵇ) مستوجب دخول بهشت و رضوان و باعث احراز[5] مصاحبت حور و غلمان بمضمون صدق مشحون حدیث رسول عالمیان‌که فرموده‌اند صلی الله علیه و آله و سلم که من ذهب بکریمیه وجبت له الجنه الحدیث شده، مدت سه ـ چهار ماه بظاهر اعمی و بباطن بینا بودند. همیشه بزلال شکر الهی رطب اللسان بوده، در حدود **سنهٔ ۱۲۳۸** یوم

---

[1] S: کستری
[2] S: خمایر
[3] S: آن مرزه بوم و بیر
[4] S: عالم مرد
[5] S: احتراز

سه شنبه در بلدهٔ دِهْ نو از بلاد حصار در ماه سلخ محرم از دار بیمدار مرغ روح پاکش[1] از قفس تن پرواز نموده، در شاخسار انهار جنت الماوی بمقتضای[2] فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ[3] آشیان گزید. **لمؤلفه:**

آن طایر قدسی که درین مزرع خاکی
افتاد بدام قفس ساخت بدانه
صیاد اجل آمد و بشکست قفس‌را
آزاد شد و بال فشان رفت بخانه

این رباعی‌را در ضبط سالُ ماه وفاتشان نظم نموده شد:

یافت خطاب ارجعی و رفت روان بکوی دوست
عمدهٔ کاملان که بود راه نمای خاصُ عام
چون سرکاملان سفرکرد نماند در نظر
سال وفات او نگر سلخ محرم الحرام

رحمةالله عنه رحمه واسعة. از حضرت استادی (173ª) علیه الرحمه سوای اولاد صغارکه درآوان طفولیت و صغر[4] ازین دار دوّار بیرون[5] رفتند، پنج پسر خجسته منظر بود. مدار روح اجرام افلاک‌را بمنزلهٔ خمسهٔ متحیره، مرکز اجسام خاک‌را بجای حواس[6] خمسه بودند. <کته خواجه و مله خواجه و ولدهٔ این دو از خاندان امراء دورمان بود. کته خواجه جوان[7]> مستقیم الوضع بود، بجواهر فضایل صورت آراسته و بلال خصایل معنوی پیراسته بود، بمنصب فتوی نویسی از پادشاه زمان منصوب بود. در اواسط جوانی عالم فانی‌را وداع کرده، بدار البقا انتقال نمود، اولاد او[8] هستند. و مله خواجه[9] جوان مستعد متزهد و متشیخ است، حالا در مسند شیخی بطریقهٔ کبرویه و عشقیه خلق‌را دعوت مینمایند. از خوردی رویهٔ کلانی و در زاهدی دعوی عاشقی از

---

[1] S: پاکشان
[2] S: بمقتضای کریمه
[3] القرآن الکریم، ۵۵:۵۴
[4] D، S:سغر
[5] S: ازین دار در بیرون
[6] S: خاک
[7] این کلمات در نسخه های D، S موجود نیست
[8] S: اولادشان
[9] S: حضرت ایشان مله خواجه

کرامات‌شانست، همه وقت از نرم دلی بی‌چشم‌تر نیستند. اگر باخلقند، محو صحبتند وگر نه گرم خلوتند. سالکانرا وجودشان معتصم است، محی رویهٔ آبا و اجداد خودند. درینوقت در موضع ضیاء الدین بروشنائی چراغ ارشاد خلق‌را براه راست راه نمایند، (173b) سلامت باشند. و سه پسر دیگرکه خلاصهٔ آباء سبعه و نتیجهٔ امهات اربع‌را برنگ موالید ثلثه‌اند و والدهٔ ماجدهٔ ایشان صلبهٔ مفخر العلما و حجة العرفا مولانا ابو الخیر اعلم و این عمدة المحققین ولد الصدق قدوة المدققین، بقیة المجتهدین، سفینة المتبحرین، تتمة المتقدمین، طلیعة المتأخرین الألمعی الاوحدی التحریر، مولا الموالی، استاد العلما مولوی فیضی الفیاضی الثمرقندی‌اند. شیرین خواجه[1] و آفاق خواجه[2] و قاضی خواجه مد الله[3] تعالی اعمارهم، اما شیرین خواجه[4] باوجود حلاوت شیرینی نمك سفرهٔ کمالاتست، شور غلغلهٔ فضایلش نمکدان سامعهٔ اهالی ربع مسکون‌را مملوح ساخته و ذایقهٔ مذکران[5] مناقبش‌را قند مکرر درکام و زبان انداخته است. در صغیر سن تمامی علوم عقلی و نقلی‌را تحصیل نموده فضایل مکتسبه‌را از اشعار و عروض و ادوار و هندسه بسیار اکتساب فرموده، درکم فرصتی موسیقی و انشا و املا و غیر این علوم‌را سرمایهٔ فضایلُ فذلك خصایل گردانیده، وقاری دارد بکوه هم سنگ و ملایمتی بآب یکرنگ. بضاعتش از (174a) قناعت و رأس المالش از ترك تجارت همتش‌را حاتم سایل، شجاعتش‌را رستم قابل، کلماتش بعقل سنجیده، کلامش بخلق پسندیده، نهال وجودش از حیا بارور، سراپا نمودش از ادب مخمر، ضمیرش ایئنهٔ عرفان، نهادش مرایای احسان مبتدیرا، وقایه‌اش هدایهٔ منتهی‌را، عنایه‌اش کفایهٔ نهایه اش، تحقیق خلاصه‌اش تدقیق مفتاحش، دانش مصباحش بینش نوادر علوم، جواهر فهوم اشارتش موافق عباراتش، عوارف کسوفش حقایق کنورش دقایق حضرت داور مبین این چراغ محفل دین و شمع مجلس یقین‌را از صدمهٔ صرصر آفات در فانوس حفظ عنایات تا ساعت قیام و قیام ساعات منور و محفوظ داشته، خانهٔ استفادهٔ طلاب‌را از پردهٔ انوار افاده‌اش روشن داراد! وَاللَّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ[6]. و ذکر پسر دویم که حضرت استاد آفاق خواجه بمضمون الاسماء منزلة من السماء طبعی دارد، آفاق تسخیر و فهمی دارد بچشم تنویر در وقت پسندی خارا درکف

---

[1] S: حضرت ایشان شیرین خواجه
[2] S: حضرت ایشان آفاق خواجه
[3] S: مده الله
[4] S: حضرت ایشان شیرین خواجه
[5] S ،D: مذکوران
[6] القرآن الکریم، ۳:۳۰

اقتدارش موم و در فطنت بلندی (174b) اسرار فلکی از رایحهٔ طالعش معلوم. جوان مستعد، مجادله دوست، مناظره پیشه است. جوانی که از حریف شنود هرچند جواب سلام است، نزدیك طبعش نامسلم و خطابی که بر مقابل نماید، چندکوه عظام است. از انعکاس صدا خاطرش پرالم و بی‌اسکات[1] طرف بخشیش خاطرش کوفته و بیچون و چرا چرایش گرفته و بی‌الم ولا دلش آشفته است. رشدکامل وکیفیت شامل دارد، بی‌آزار خاطر دوستان دشمن آسایش و بی‌خارخار سینهٔ محبان جانش درکاهش است. سرورش در حزن دوستان، حضورش تشویش خلت پرستان است. بنابر حداثت سن خفت در مزاجش غالب، امید اینست که بتدریج به تمکین انجامد. چون استعداد قوی و فهم زکی دارد، اینمقدار رزیله‌را اعتباری نیست. ازین مزرع کدام دانهٔ سخت سر نکشیده که آسیای گردش روزگار برنگ آرد نرمش نساخت و ازین سنگلاخ کدام سنگ در پای ره روان درشتی نکردکه دست فلك دوار درکورهٔ شیشه‌گرانش نگداخت؟! مناظره‌های شیرین و مکالمهای نمکین مخصوص آنمخدوم آفاقست، از آنجمله (175a) یکی این نقل محرر مقصر است.

حکایت: وقتی خدمت مخدوم از بخارای شریف تشریف قدوم بوطن اصلی‌شانکه قصبهٔ اورگوتست ارزانی داشته، بزیارت والده و برادران آمده بودند، این بندهٔ مقصر در آن وقت بحکم قدر قضاء آنولایت‌را متقلد بودم. مخدوم آفاق از راه اشفاق بوثاق رهی خود قدم رنجه دادند. در محلیکه بمعدودی از طلبهٔ علم بمکاملهٔ درسی داشتم، بناگاه بی‌سبقت اعلام بدو نفر دیگر نمایان گردیدند. از آنوجه که بعد عهدی شده بودکه همدیگررا ندیده بودیم، وقت دیدن نو مخطط بودند. امروز ریش عریض طویل بر صفحهٔ رخسار جمیل پیداکرده، فقیر در بادی اثری نشناختم. بهرحال درس‌را گذاشته چند قدم[2] بمشایفهٔ ایشان پیش رفته، مصافحهٔ معرفت حاصل شده[3] خدمت مخدوم بپا نشسته، بنده بتعظیم بر خواستم. از مرسومات اصدقا که در حین ملاقات بیکدیگر متعارف است، مطلقًا اثری از خدمتشان بوقوع نامد. با آنکه در میان‌شان و بنده بسی از (175b) سوز و ماتم واقع بودکه مراسم تهنیت و مراتب تعزیت و پرسش حال و فاتحهٔ مآل‌را مقتضی بود. اول کلامیکه بآن متکلم گردیدند این بودکه فرمودند: بعد از آنکه شکنج ابرو و عبوس در رو بر وجه کمال بود، مارا بتو امروز دو مناظره است. مناظرهٔ اول: عمرکاتبی در ذیل

---

[1] D: السکات

[2] D، S: چندگامی

[3] S،D: مصافحه انامیل فیض شامشانرا حاصل کردم در اثناء مصافحه معرفت شده

تقسیم مفهوم[1] باقسام ثلثه از وجوب[2] و امکان و امتناع میگوید که موجد عالم واجب الوجود، لذاته موجود در خارج است. در اثنای اینمطلب قیاسی ترتیب نموده که کبری آن قیاس ناتمام و ممنوعست. در جاییکه گفته است که مجموع مرکب از ممکنات موجوده در خارج موجود است. در خارج چراکه وجود اجزا بتمامها در خارج مستلزم وجود کل است در خارج. من میگویم که لا نسلم که از موجودیت اجزای مرکب در خارج موجودیت مرکب که کل است در خارج، لازم آید در سند منع. میگویم که جزء صوری در مرکب امر اعتبار نیست. هرچندکه جزء مادی موجود حقیقی <در خارج باشد، اما مرکب از موجود حقیقی[3]> و اعتباری ازکجاست که موجود حقیقی باشد در خارج. پس استدلال او ناتمام باشد. اینعامی بسبط (176[a]) خواستم که عذری پیش آرم، مجال تکلم نداده شروع به بحث دویم نمودند. مناظرهٔ دویم[4]: فرمودندکه همین مردکه یعنی عمرکاتبی در رسالهٔ «شمسیه»اش در تقسیم مفهوم بسوی جزءی حقیقی وکلی[5] میگویدکه جزء شیء حقیقی مفهوم است که نفس تصورش مانع باشد از وقوع شرکت در وی. من میگویم که این تعریف مانع نیست بنابر دخول حرف[6] و ادات در وی، با آنکه حرف را هیچکس از اهل نطق وکلام جزءی حقیقی نگفته است. خطاب باین کمینه نموده، فرمودندکه جواب این دو بحث را بگوی! اما در غایت شدت و عتاب <باین کمینه و[7]> نهایت غضب و التهاب دعاگویشان زمین عبودیت را بوسیده، عرض بنده گی کردکه بنده را ازین تکلیف آزاد نمایندکه بنابر نقصان عقل از علوم عقلیه بی‌بهره و عامی‌ام، نمیدانم که از مرکب تا مرکب امتیازکدام است و از جزءی و تا جزءی چه حلال وکدام حرام است. فرمودندکه مرکب اینست، جزء این نیست که خلاصی تو از دست من در[8] اعتراف تو به عامی بودن خود است. یعنی در بانگ بلند نمودن تو بر رؤوس اشهاد بنادانی خود (176[b]) بصوت انکرکمینه امتثال[9] فرمان نموده، گریبان را از دست و جانرا از شست مواخذه شان نجات دادم. بعد از آن اندك تشفی صدر از آن عالی قدر بمنصبهٔ ظهور

---

[1] D: مفهوم
[2] S: وجوآب
[3] این کلمات در نسخه های D، S موجود نیست
[4] D، S:ثانی
[5] S: و بسوی کلی
[6] S: حروف
[7] این کلمات در نسخه های D، S موجود نیست
[8] D، S:من امروز در
[9] S: امثال

آمده، بفاتحه‌خوانی و حال‌پرسی تنزل نموده، ایزد تعالی وجود باوجود عاقبت محمود این نوباوهٔ حدیقهٔ کمال‌را چنانچه بمحاسن خصال آراسته است و بمحاسن کمال پیراسته <فیض افاده[1]> و نور استفاده‌اش ممتد و جاوید داراد برب العباد.

<ذکر قاضی خواجه[2]>: جوان متمکن وسط الاحوال است، در خصایل و شمایل در حاق وسط است، قابلیت تمام و قبولیت عام دارد. اشتغال در تحصیل علوم داشته عنقریب است که فراغی از تکاپوی استفاده‌اش دست داده، پای استقامت بدامن افادت پیچیده، بهرهٔ علومش بطالبان شامل کرد و زهی خاندان مبارك که خوردُ کلان رجال و نسوان ایشان از فضایل صوری آراسته و بمجاهد معنوی پیراسته‌اند ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ[3] ایشان محمد مؤمن خواجه[4]را سوای جناب استادی سه پسر دیگر بوده، ایشان صوفی خواجه[5] و قاسم (177ᵃ) خواجه[6] و محمد رازق خواجه[7]. قاسم[8] در اول اوان رشد و بلوغ انتقال نموده[9]، اما عجب کیفیتی داشت، دریغ که پیش از ظهور آثار و بُروز اطوار، **مصراع:** از دار بیمدار بدار القرار رفت، <رحمة‌الله علیه[10]>. ذکر ایشان صوفی خواجه[11]: از خدمت استادی دو سال کم یا بیش خورد بود، اسم با مسمی صوفی صاف‌دل و عارف کامل بود، سراپای وجودش آیینهٔ شوق بود و مرایای نمودش تمثال شوق. از علوم ظاهری و باطنی حظ[12] کامل داشت و از جذبُ سلوك بهرهٔ وافر. درکمال فقر و فاقه و خضوع و خشوع زندوگانی میکرد. در فنا فی الله و بقا بالله در عهد خود نظیر نداشت، کارش خدمت مسلمانان و نفع بنده‌گان خدا بوده و بارش طاعت و عبادت بی‌ریا بود. بی‌تکلفانه در لباس و طعام و مسکن و مقام عمر میگذرانید. سالها در بخارا[13]

---

[1] این کلمات در نسخه های D، S موجود نیست
[2] S: ذکر جناب حضرت ایشان محمد قاضی خواجه
[3] القرآن الکریم، ۲۱:۵۷
[4] S: ذکر جناب حضرت ایشان محمد مؤمن خواجه
[5] S: جناب حضرت ایشان صوفی خواجه
[6] S: جناب حضرت ایشان محمد قاسم خواجه
[7] S: جناب حضرت ایشان محمد رازق خواجه
[8] S: جناب حضرت ایشان قاسم خواجه
[9] S: نمودند
[10] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[11] S: ذکر جناب حضرت ایشان محمد صوفی خواجه
[12] S: حفظ
[13] S: بخارا شریف

تحصیل[1] علوم دین و تسلیك راه یقین در تجرد و توکل مقیم بود. در یکهفته «شرح جلالی» را بخط خوب می‌نوشت، قیمت اورا طلبهٔ علم دو اشرفی مقرر کرده بودند. بهمراه پنج ـ شش نفر قوت میکرد از قشاقان و مسافران. چون (177[b]) مبلغ مذکور قریب بادا شدن میرسید، بکتابت رجوع مینمود. مادامیکه بود، رأیش همین بود. بدرخانهٔ حکام و اغنیا اصلا نرفت، از لقمهای نرم بنان سخت خرسند بود. بهر آدمیکه میرسید التماس دعا میکرد، بمعارك و مجالس حاضر نمیشد. اگر بی‌اختیار بمجالس[2] مردم مبتلا میگردید، جایش[3] صف نعال بود. اکثر اوقات مجذوب بود، جذبه‌اش[4] بلند بود، گاها بمدهوشی عاید میکرد. او بسی مشرب بود[5]. در ستر حال خود اهتمام عظیم داشت. در وقت غلبات جذبه‌اش[6] کس را آرای برویش نگاه کردن نبود[7]. همیشه ملتجی و متضری و مأیوس بود، از ریا و زرق چنان میترسید که دیگران از صاعقه و برق در نظر مردم بنوافل صوم و صلوة نمی‌پرداخت، بلکه بفرایض و واجبات و سنن رواتب اکتفا میساخت. در نماز جماعت صفوف اول را بدیگران ایثار[8] میکرد، در صف اخیر بخشوع و خضوع تمام نمازرا ادا مینمود. ازکسی که تکلف در اعزاز او میکرد میرنجید. در مولویت بحدی بود که فحول علمارا در پیش او مجال نطق[9] نبود. تا کسی (178[a]) چیزی نپرسد، ازین منقوله ساکت بود. بعد از سوال بقدر ضرورت جواب میگفت. از مجادله محترز بود. هرچند پادشاه وقت تکلیف نمود که یکبار آمده، مارا دعا کند تا بحال او نگریم[10] و بعملی از تدریس و مانند آن نصب نمایم، وظیفهٔ اورا[11] تعیین کنیم که بخاطر جمعی بکاری که دارد اشتغال نماید! قبول ننمود و بعضی از اساتیذ و اعزه‌را واسطه نمود، مفید نگشت و اوصاف حمیدهٔ آن سعادتمندرا شنیده بود، میخواست بچشم خود معاینه نماید که شنیدن کی بود مانند دیدن! تا آنکه جناب استادی علیه الرحمه باری از برای دعا کردن پادشاه مذکور به بخارا[12] تشریف آوردند، بعد از ملاقات امیر فرمود که

---

[1] D، S:در تحصیل
[2] D، S:بمجلس
[3] S: جایشان در
[4] S: جذبه شان
[5] S: او دویم مشرب بودند
[6] S: جذبه شان
[7] S: ارام بردی آنکس نگاه کردن نمیشد
[8] S: اشارت
[9] S: نطق کردن
[10] S: نکریم بحال انکس چیزی بعملی
[11] D، S:وظیفه و اوراد
[12] S: بخارا شریف

ما طالب دیدن برادر شما محمد صوفی خواجه هستیم، اما از ما میگریزد. چون شما[1] هم برادر وهم حق استادی دارید، شاید که نصیحت شمارا قبول نماید. اگر آن شخص را بدربار ما آورید، مراحم بسیار و مواطف بیشمار در حق شما و آنکس مینمایم! جنابشان قبول نموده فرمودند که انشاءالله، دعاگویشانرا بنظر امیر منظور خواهم (178[b]) کردن! این گفته عازم رفتن منزل آن عزیز گردیدند. بنده نیز در آن وقت در بخارا در مدرسهٔ گلاباد سکونت داشتم. فرمودند که در خدمت ما روان شوکه بدیدن صوفی خواجه[2] میرویم! در رکابشان رفتم. بگذر خیابان رسیدیم[3]. در آنمحله مسجدی بوده در اطراف او پنج ـ شش حجرهٔ محقر چوبین بود. آن عزیز در یکی از آن ویرانه چون گنج خاك‌نشین بوده، از قدوم حضرت[4] برادر بزرگوار خود خبردارگردیده، باستقبال دویده در صحن آن مسجد قران اسعدین[5] و التقا النیرین واقع گردیده، یکدیگررا مصافحه نموده، دست و روی هم‌را[6] بوسیدند. این خاکسار نیز بسعادت مصافحهٔ آن سعید مستسعدگردیدم. اما از مشاهدهٔ احوال انفرح فال رقت عالی بخدمت استاد[7] و حاضران مجلس رویداد. عجب هیئتی نوری لامع بود از جبههٔ مبارکش، در میان جامهای کهنه و دستار و کفش پاره[8]، اما چنان بقد و بالای آن مظهر فنا مناسب و زیبنده بود[9] از هزارکیمخا و دیبأ. دیگرانرا آن تجمل نبود، همانا مولوی جامی[10] قدس روحه (179[a]) السامی در صفت او فرموده بودند. **بیت جامی:**

هر نزاکت که نهان بود پس پردهٔ غیب
همه در قامت خوب تو عیان ساخته‌اند

آنشب در حجرهٔ آن عزیز[11] بودیم، غیر از نمد پارهٔ[12] فرسوده و بوریای فرتوت وکوزهٔ شکسته وکاسهٔ سفالین از اسباب‌خانه چیزی در آن حجره نبود. اما مهمان‌داریرا[13] بر وجه کمال مترتب

---

[1] S: جناب شما
[2] S: ایشان محمد صوفی خواجه برادرم
[3] S: برسیدیم
[4] S: جناب حضرت
[5] D: اسعد الدین
[6] D، S:هم دیگررا
[7] S: جناب حضرت استاد
[8] D، S:پاره ـ پاره
[9] S: بودکه
[10] S: حضرت مولوی جامی
[11] S: عزیز با برکات
[12] S: پاره ـ پاره
[13] D، S:داریها

داشته، با سه نفر طلبهٔ علم تا روز از خدمت نآسودند. بعد از فراغ از اکل و شرب جناب استادی[1] شروع بمقصود نموده، در تمهید مطلب ذکر مقدمات نموده، آیات و احادیث که در باب اطاعت الو الامر و انقیاد حکام وارد بوده خوانده، بر وجه ابلغ تفسیرها نموده، بسی از مواعظ بلند، نصایح ارجمند ذکر نموده فرمودند که ای برادر، حاکم زمان میخواهد که شمارا پند مارا در میان شفیع نموده، خود میدانید که این امیر مرد صالح و محیی شریعت و ولی علما و زهاد است. صحبت او مشحون از علما و فضلا و مملو از زهاد و عرفا بوده، استادان و پیران ما در آرزوی دریافت مصاحبتش ترددها مینمایند، بمشقت تمام این دولت ایشانرا بیکی از هزار میسر میشود. ازین قبیل مقدمات کثیره طی نمودند و آن شیرمرد بیشهٔ قناعت و هنرمند پیشهٔ (179ب) توکل سرفرود افکنده خاموش بود. در اخیر فرمودند که چرا سخن نمیگویی و جواب مرا[2] بنعم یا بلا آخر بده! بتواضع تمام بتضرع گفت که هر مقدمه که از روی شفقت از صغری و کبری[3] اقامت نمودند، همه صحیحه و مستقیم است. اما چه علاج که قیاس بمن نا قابل عقیمه است. قابلیت محل ندارم، پس در حق من ترحم نموده، من بیچاره‌را معاف[4] دارند، از طریق بنده نوازی بعید نخواهد بودن. هرچند سعی نمودند، فایده نبخشید. ناچار درشتی کردند، ملایمتی پیش آورد. حدت ظاهر ساختند، تملق نموده، خدمت استاد فرمودند که ای دیوانه، پندار یکه بمقتضای عقل کار میکنی، حاشا[5] دعوا داریکه قانعی کلاً من حقیقت ترا بتو نمایم. دیوانهٔ لا یعقلی که از نافع تا ضار فرق نمیسازی و مدهوش بیحاصلی که از فاجر تا بار امتیاز نمیکنی. این بیت‌را خواندند که **بیت:**

من آنچه شرط بلاغت که باتو میگویم[6]

تو خواه از سخنم پندگیر، خواه ملال

آن قانع حقیقی از جای خود راست ایستاده، تعظیمی بجای آورده عرض کرد، باین عبارت که تقصیر از زبان حق بیانتان کردم، (180ا) اکنون بسرکلام[7] آمدید. راستی اینست که

---

[1] S: جناب حضرت استادی
[2] S: مرا گفتند
[3] S: از صغیر و کبیر
[4] S: معاوف
[5] S: حالا
[6] S: گویم
[7] S: کلام حق

نمودید و صدق اینست که عنایت فرمودید. مدتی بود که گمان غالب منهم در حقیقت دیوانگی و لا یعقلی بود، اما گاه- گاه شبههٔ عاقلی طاری[1] میشد. این زمان شبهه بر طرف شد و علم یقین بدیوانگی‌ام حاصل شد. جزاکم الله بعد از آن نزدیکتر آمده، زمین‌بوسی ادب‌را بجای آورد. خدمت استاد[2] علیه الرحمه از بساطت بلکه از خجالت خنده نموده خاموش گردیدند. مجلس منقضی شد. چون ایشان صوفی خواجه[3] برای استفای بعض اسباب مهمانداری بیرون آمدند، حضرت استاد[4] اینغلام شانرا مخاطب نمودند. باین نوع که این مرد غرور بملایی[5] خود آرد[6] از نخوت علم طبعش نمیخواهد که به صحبت داناتر از خود رود، بلکه همه‌را دون خود تصور مینماید. چون بیاید باید که تو از جای مشکلتر علم منطق که جواب آن بآسانی میسر نباشد، از وی پرسی تا از جواب عاجز آمده، احتمال دارد که تنبهی بقصور خود اورا حاصل شود. چون وقوف این نادان‌را در علم مذکور دانسته بودند، بنابر آن بکلام از منطق امرکردند (180[b]) تا حریف‌را خجالت روی داده، بفقه بیانشان تصدیق حاصل شده[7]، باصولی که[8] دلالت مینمودند صرف عنان نماید. بعد از مراجعت ایشان[9] بمجلس اینمحقر باشارهٔ استاد[10] از بحث نقیض «حاشیهٔ میر سید شریف» علامه قدس سره بحثی میدانستم که بادعای خود ممتنع الجواب بود. تقریر بحث نموده[11] طالب جواب گردیدم. تعظیمی[12] بجانب استاد نموده، چنان جوابی بحث‌را گفت که[13] باعث حیرت استاد و موجب خجالت شاگرد بود. درجهٔ مولویت آن محقق اهل مجلس گردید. بعد از آنکه تحصیل قال و تکمیل حال در بخارا بر وجه اتم اورا میسر شد، بسعی پدر بلکه بتقضای قدر باورگوت آمده، از خانه‌دان اصالت نشراوان [14]آنولایت

---

[1] S: ظاهر
[2] S: حضرت استاد
[3] S: حضرت ایشان محمد صوفی خواجه
[4] S: چون جناب حضرت استاد
[5] S: بملاکی
[6] S، D: دارد
[7] S: شده بود
[8] S: باوجودکه
[9] S: جناب حضرت ایشان
[10] S: جناب حضرت ایشان استاد
[11] S: نمودم
[12] S: تعظمی بیهد
[13] S: کفتندکه
[14] S، D: نشروان

تاهل واقع گردید. فرزندان از بنات و بنین متولدگردیدند. ما بقی حیات‌را بوظایف عبودیت صرف نموده، در نهایت خضوع و خشیت و خشوع و مسکنت چندین سال بافادهٔ طالبان قال و ارشاد سالکان حال زندوگانی نمود. کارش[1] اطاعت امر الله و شعارش شفقت بر خلق الله تا در **سنهٔ ۱۲۳۹** باجل طبیعی در اورگوت عالم (181a) فانی‌را وداع نموده، ساکن روضهٔ رضوان و حدیقهٔ جنان در جوار قرب منان متوطن گردید. چنانچه تأریخ وفاتش ازین [2]روشن است. **قطعهٔ (خمولی)**[3]:

آنکس که بود اندر عمل زهادرا ضرب المثل
افلاك‌را شمس الدجی اخلاق‌را دیباچه مرد
تأریخ وصلش در حساب زاهد برو بسته نقاب
میگفت با صد اضطراب:افسوس، صوفی‌خواجه مرد

رحمه الله تعالی رحمة واسعة در حلقهٔ پدر وجد مجاور متقین عند ملك مقتدر گشت. بیان اعقاب ایشان صوفی خواجه‌را[4] نیز پنج پسر سعادت‌اثر در عرصهٔ روزگار از آن عزیز نامدار یادگار ماندند: اسحاق خواجه[5] و اسماعیل خواجه[6] و ابراهیم خواجه[7] و ناصر خواجه[8] و منصور خواجه[9]. امّا اسحاق خواجه[10] جوان پارسای پاك اعتقاد، متواضع، عفت نهادست. آری، آنچنان سلف‌را اینچنین خلف میشاید و آن نوع شجررا این نوع[11] ثمر میباید. شعارش هوش در دم، وقارش نظر در قدم، کارش سفر در وطن، بارش خلوت در انجمن است. بفضایل صوری آراسته و بخصایل معنوی پیراسته است، طبع دراك سلیم و ذهن پاك (181b) مستقیم دارد. غافل از سلوك و عاطل از جذبه نیست. باوجود بی‌بضاعتی و بی‌مالی در تربیت اخوان و اخوات صغار مساهله‌را جایز نداشته، تیمار احوال آنها از راه صلهٔ رحم کماینبغی بجای

---

[1] S: کارشان
[2] D، S:ازین قطعه
[3] S
[4] S: حضرت ایشان محمد صوفی خواجه جناب ایشانرا
[5] S: خواجه جناب حضرت ایشان محمد اسحاق
[6] S: ایشان محمد اسماعیل خواجه
[7] S: ایشان محمد ابراهیم خواجه
[8] S: ایشان محمد ناصر خواجه
[9] S: ایشان محمد منصور خواجه
[10] S: جناب ایشان محمد اسحاق خواجه
[11] D، S:جنس

می‌آرد. بغیر از رزاق مطلق از جای توقع روزی ندارد. موافق اعتقادش[1] الله تعالی <رزق اورا[2]> از جای میرساندکه گمان ندارد. بی‌تکلف استقامتی داردکه هجوم احتیاج بقواعد توکلش خلل نمیرساند و وفور علایق بدامن تجردش غبار تفرقه نمی‌نشاند. از یافت شاکر و از نا یافت قانع است. بکسی کاری و بموری آزاری ندارد. امید است‌که باندك زمانی باقصای مراتب رجال الله و اعلای مناصب عارفان آگاه مترقی و متصاعدگردد و این محقر نظر باداب کیشی و پاك‌منشی او نموده، دو نور باصرهٔ[3] خودرا متعاقب همدیگر در حبالهٔ نکاح آن سعادت‌مند درآوردم. اما تقدیر ربانی این مواصلترا[4] بمقراض مقاطعت قطع نموده، هر دوی آن یگانهٔ مهد عصمت بکنار دایهٔ خاك درگهوارهٔ فنا دست درگردن هم تا روز قیامت بخواب (182[a]) عدم آسودند. چنانچه در مرثیهٔ آن دو چشم[5] چراغ زندوگانی [6]این ماتم‌زدهٔ کنج پریشانی این رباعی‌را نظم نموده‌که **رباعی:**

بودند دوگل بباغ عمر همدم
از دید نشان ریاض جانم خرم
افسوس‌که از باد اجل گشته خزان
یك ـ یك رفتند زین گلستان پی هم

حالا هم همان محبت سابق <در حریم[7]> دلم باقی است و همان مجلس‌را مودت لاحق ساقی. خلاصه اینکه جوان مستعد است، خدایش به پیری رساند، هنوز از آداب صحبت و پاس داشت[8]. حرمت در حق این فقیر ذرهٔ کم ناکرده، روز بروز در زیاده‌تی[9] است. حق تعالی زیاده‌اش کرم نماید، آمین! هرکدام از اسماعیل خواجه[10] و ابراهیم خواجه[11] جوانان مستعدند، استعداد تام در اکتساب فضل و هنر دارند. شب و روز در تحصیل علوم دینی از

---

[1] S: اعتقاد
[2] این کلمات در نسخه‌های D، S موجود نیست
[3] S: نور چشم
[4] S: موصلت‌را
[5] S: نور چشم و
[6] S: زندگانی
[7] این کلمات در نسخه‌های D، S موجود نیست
[8] S: از اداب و مایوس داشت
[9] D، S:در پی زیادتی است
[10] S: جناب حضرت اسماعیل خواجه
[11] S: جناب حضرت ابراهیم خواجه

معقول و منقول اشتغال داشته، کلام مجید و فرقان حمید[1] در خزینهٔ دماغ مخزون و در لوح دل محفوظ دارند، **مصراع:** هنوز اول کارست فضل را سرشست این. امید واثق ازکرم خالق[2] است که بانتهای مراتب کمال و اقصای مدارج (182b) قال و حال مترقی و مستعد گرداند، آمین![3] ناصر خواجه[4] و منصور خواجه از انجام[5] طفولیت بآغاز شباب رسیده‌اند، از جبههٔ هر کدام آثار رشد و صلاح و علامات فوزُ نجاح لایح و واضح است[6]. **بیت:**

خاندان پاکشان از فیض دین معمور باد

چشم بد از قربت این نیك بختان دور باد[7]

(S.118) اما از جناب حضرت ایشان محمد منصور خواجه پنج پسر بوده‌اند: پسر اولی‌شان محمد بابا خواجه و ایشان محمد طاهر خواجه و ایشان محمد ظاهر خواجه و ایشان محمد باقر خواجه و ایشان محمد مطّهر خواجه. اما ایشان محمد بابا خواجه در آوان طفولیت فوتیده بودند. اما ایشان محمد طاهر خواجه جوانی پارسای پاك اعتقاد و متواضع، عفت نهاداند. آری، بآنچنان سلف را اینچنین خلف شاید و آن نوع سر شجررا این جنس ثمر میباید و خوش خولق[8] و خوش آداب، مشوف و صالح و عالی‌همت میباشند و کثیر خدمت‌اند بجناب حضرت قبله گاهی و یوم و ساعتی و دقیقهء طاقتی جدا شدن ندارند. از خدمت جناب حضرت قبله گاهی و چندین سال از برای طلبهٔ علوم دینی در سمرقند و در بخارا استقامت کرده‌اند. بفضایل صوری آراسته و بخصایل معنوی پیراسته، طبع ذرراك سلیم و ذهن پاك مستقیم داشته‌اند، آمین! اما ایشان محمد ظاهر خواجه از علوم دینی (S.119) در سمرقند در اوان میان سالگی و در تحصیل تعذیب و حکمت بسیار مدقیق میباشند و عن قریب است که بمرتبهٔ آبا و اجداد مذکوره رسند، آمین! اما ایشان محمد باقر خواجه و ایشان محمد مطهر خواجه که این دو برادران از برای طلبهٔ علوم دینی که و در تحصیل «شرح ملا» در سمرقند

---

[1] S: حمیدرا

[2] D، S:امید از خالق و ازکرم واثق

[3] S

[4] S: چون حضرت ناصر خواجه

[5] S: ایام

[6] S: واضح اند

[7] از اینجا قسمتی از اثر در نسخه‌های D،T موجود نیست. از نسخهٔ S اضافه گردانیده شد.

[8] کذا

۶۰

و در مدرسهٔ حضرت روحابات[1] اصله اسم جناب‌شان حضرت شیخ برهاندین[2] قیلیچ میباشند و آن لقب است و از مرشدان جناب حضرت قطب الاوتاد جناب حضرت قطب چهاردهم میباشند رحمهما علیهما و آن دو برادران در آنجا استقامت کرده، شریك درس و شریك مکالمه و شریك خواب میباشند. زود است که بمرتبهٔ ابا و اجداد برسند، انشاء الله تعالی الهی، آمین!

نقل: روزی از روزها و سالی از سالها جناب حضرت قبله‌گاهی‌ام بر این کمینهٔ غلام که خطاب نموده فرمودند که ای محمد مطهر خواجه، از آبا و اجدادماها که یك نسخه و نشانهٔ (S.120) کتابی تبرك مانده است و قریب فشرده و فسرده شده است. عن قریب است که او نابود شود، تو این‌را دیگر مکتوبی نو سازکه از آبا و اجدادماها این نسخهٔ شریف متبرك بماند تا اخر زمان. این کمینهٔ غلام ابو محمد مطهر خواجه چندین فرصت بی‌غیرتی و بی‌حفصلگی کرده، قلم‌را بر دست نگرفت و سیاهی‌را برکاغذ نه نوشت و یك بیگاهی بود که در خواب این محقر یك عزیز نورانی باشجاعت و مزخم وکثیر الهیبت درآمدند و گفتند که ای فلانی بن فلانی، چرا سخن پدر خودرا نمیگیری و بی‌آدابی میکنی؟ زود باش که تو اورا مکتوبی نو بساز و نباشد، بر تو زحمت بسیاری می‌رسانم و جستجویت دارم که خواهم و آن شب سحر چهارشنبه بود. بعد از فراغ صلواة فجر بعضی اسبابی مکتوب‌را تردد نموده، در ساعت چاشتگاه و در تاریخ ۱۳۱۹ در ۱۵ شهر محرم الحرام بود که این نسخهٔ شریف تحریر یافت فی ید ابو محمد مطهر خواجه اورگوتی، آمین! (S.121) و در آن محل که من این مکتوب شریف‌را تحریر مینمودم، جناب حضرت قبله‌گاهی ما در قید حیات بوده‌اند و سند شریف جناب حضرت قبله‌گاهی ۸۵ هشتاد پنج بود و سندی جناب حضرت ایشان برادری کلانی اکهٔ ما یعنی ابو محمد طاهر خواجه ۳۹ سی نه بود و سندی جناب ایشان اکهٔ ما برادر سیومین یعنی ابو محمد ظاهر خواجه ۳۶ سی شش بود و سندی جناب ایشان اکهٔ ما برادر دیومین یعنی ابو محمد باقر خواجه ۲۸ بیستُ هشت بود و سندی این کمینهٔ غلام ابو محمد مطهر خواجه ۲۲ بیستُ دو بود و همین چهار برادران مذکوره ابن و ولی فی حالنا و قطب فی زماننا، یعنی ابن جناب حضرت ایشان ابو محمد منصور خواجه میباشند و ابن جناب حضرت قطب الاقطاب ایشان ابو محمد صوفی خواجه میباشند و ابن (S.122) جناب حضرت قطب الاوتاد یعنی حضرت ایشان ابو محمد مؤمن خواجه، چنانچه در بالا مذکور شده‌اند و ابن

[1] کذا. [روحاباد]
[2] کذا

جناب حضرت قطب چهاردهم یعنی حضرت ایشان ابو محمد تورسون خواجه میباشند غفر الله تعالی ذنوبهم و ستر عیوبهم، **بیت:**

خانه‌دان پاکشان از فیض دین معمور باد

چشم بد از قربت این نیك بختان دور باد

چنانچه کرامت آن عزیزان در بالا و در چندین موضع و مواضع مذکور شده گذشت، خصوصًا در زمان موسی بیك ولد الله‌یار بیك از برای یك گنه‌کاری غلام در جواب یك کرامت‌شان معلوم شد و دیگر در سمت جنوب روئی اورگوت و مابین شهرشبز و اورگوت از برای شاه‌پُل مسجد که کوتاهی کرد، همه مردم و استایان شرمسارگردیدند. کرامات جناب حضرت ایشان در آنجا معلوم شد رحمه الله علیهما و دیگر این محقر ابو (S.123) محمد مطهر خواجه سخن‌را مختصرکرد تا اینکه خواننده و شنونده‌را ملالی خاطر نشود، آمین! یا رب، همه‌را بمقصد رسان، شاید که در آن میان منی مطهر هم باشم. و دیگر اینکه ان سخن بالا را قصیرکردم و این سخن دیگر است.[1]

(182[b]) اما محمد رازق خواجه[2] پسر سیومین ایشان محمد مؤمن خواجه‌اند. جوان آزاده وضع، بی‌تکلف بود. طبعش بمعنی آشنا و فهمش در حقایق عقده گشا و محبت فقر در ذاتش غالب بود و آرسته‌وار زندوگانی میکرد و باوجود اندك مایهٔ قوت زحمت بسیاری نمیکشید و بمایکفی قناعت داشت. بصحبت ظرفا مشفوق بود، اشعار اساتیذرا بسیار بموقع میخواند. بتصوف میل کرد، بقدر حال بهره یافت. خوش‌منظر و خوش‌تقریر بود. در سنهٔ ۱۲۴۵ باجل طبیعی انتقال نمود. از وی[3] دو پسر در عرصهٔ وجود هستند، بی‌قابلیت و استعداد نیستند: محمد صادق خواجه[4] و محمد شاکر خواجه[5] در طریقت[6] عشقیه از جد امجد خود مجازند و در استفای صید حقیقت در تکُ تاز و آبادی احسان اینجماعه علوشان در ذمهٔ این (183[a]) زهی از آن بیشتر است که در حیطهٔ تحریر منخرط و در رشتهٔ تقریر منسلك گردد. لاجرم بشکرانهٔ آبادی احسانشان فصلی در ذکر فضایل حمیده و شمایل حسنهٔ ایشان مع اعقاب و

---

[1] آخر قسمتی از متن که از نسخهٔ S اضافه گردانیده شد.
[2] S: ایشان محمد رازق خواجه
[3] S: از آنکس
[4] S: محمد صادق خواجه ایشان
[5] S: محمد شاکر خواجه ایشان
[6] D، S:طریقه

اولاد در سلك تحریر بروجه تفضیل مکتوب گردید تا بمضمون شرف مشحون **کریمه:** هَلْ جَزَاءُالْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ[1] الایه ذمهٔ عبودیت خودرا اندك تفریقی حاصل گرداند و الا مدحت این عزیزان در خورد استعداد این سهمدان نیست. **مصراع:** صنع[2] مشاطه چه با حسنی خداداد کند؟! در حدیث آمده است که روز قیامت آمنا به حضرت خداوند تعالی بچند فرقه بکمال غضب و خشم تجلی کند، نعوذ بالله. یکی از آن گروه آنکس باشد که بروی [3]احسان و نیکوی کرده باشند و حقوق نعمت و تربیت این جماعه بر وی ثابت باشد و این منعم علیه [I] پاداش احسان ایشان‌را بکفران نعمت نماید و بوجه از وجوه بر از آن قوم برّد. بعذر شرعی. و از شواهد این دعویست آنچه قاضی الحاجات در محکمه تنزیل میفرماید که **قوله تعالی:** وَإِذَا حُيِّيْتُم بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّواْ بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا[4] الایه. علما رحمهما الله تعالی ذکر خیر منعم‌را شکرانهٔ نعمت قرار داده‌اند (183b) و ترکش‌را کفران نعمت شمرده‌اند. چنانچه در کتب مذکور است که احسانیکه جزء احسانست از منعم غنی بمثلش بمال و از او بفقیر بذکر آبادی و انعام در غیب منعم در مجالس است. همچنین دینی که[5] عبارت از تعلیم و ارشاد است، مقدور باشد هم بمال و هم بذکر محاسن محسن و اگر نه لاجرم ذکر انعام او در غیب در معارك و مجالس و از آیت مذکور استدلال نموده‌اند که کسی ترا مدحی و ذکر خیر نماید، واجب است ترا نیز اینکه اورا مدح و ثناگویی، از وی بهتر یا مثل آن[6].

بیان ثنا: ثنا قادریرا که[7] برگذیده بمنصب جهان‌بانی از آل یافث قبیلهٔ اوزبك‌را اختیار نمود، از شعوب اوزبك شعبهٔ مَنْغیت‌را چنانچه خواست بوحی رسانی پیغمبری[8] از نسل سام عرب‌را <و از عرب قریش‌را[9]> و از قریش بنی هاشم. ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ[10].

---

[1] القرآن الکریم، ۵۵:۶۰

[2] S: صنع حسن

[3] S: قوم بروی

[4] القرآن الکریم، ۴:۸۶

[5] D، S:احسان دینی که

[6] متن نسخهٔ D اینجا باکلمه‌های «تمت الکتاب بعون الملك الوهاب» ختم میشود. در نسخهٔ S نیز اینجا کلمه‌های « تمت الکتاب بعون الملك الوهاب ملا محمد المطهر فی الادراك» موجود است،ولی در صحفهٔ نو با «بسم الله الرحمن الرحیم» متن اثر ادامه میشود.

[7] S: مر قادریرا که

[8] S: بتبلیغ رسالت

[9] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

[10] القرآن الکریم، ۵۷:۲۱

قریش است مقصد ز احفاد[1] سام
ز اوزبک باولاد یافت نظام
بنو هاشم آمد ضیای قریش
چو منغیت ز اوزبک بجای قریش
یافتن اوزبک سر تارک منغت
بر تارک سر تاج مبارک منغت
برهان قریش آل هاشم آمد
افزود رواج قدر اوزبک منغت
(و الصلوات علی من اصطفی
و السلام علی من اتبع الهدی)[2]

<بیان مجمل از مفصلات وقایع جلوس بابرکت و سنوح وقایع (184[a]) مهدی‌امت ظل الله الاعظم و ولی الله الاکرم المعصوم المرحوم بر سبیل ایجاز و اختصار، اعنی جناب خلافت‌مآب. چون درین تذکره در مواضع متعدده ذکر پادشاه سعادتمند بیان یابد تا بشرافت آن این نسخه‌را شرفی افزاید، دیگر باعث این بودکه هر چه از فضایل و خصایل حمیده‌که بقدر تقدیر ربانی این ریزه خور صفرهٔ کریمان‌را حاصل است به برکت زمان آن خسرو نیکو خصال بود. بنابر دلیلی‌که گذشت ذکر مناقب پسندیدهٔ آن سعید زمان در جزای احسان متحتم و ضروریست. بیان نسب حضرت امیر جنت مکانی و سلسلهٔ نسب باحسب آن نایب الحق فی الخلق، اعنی امیر خسروخیر مرحوم معصوم شاه مراد ابن امیر دانیال اتالیق ابن حکیم اتالیق بن محمدیار اتالیق بن خدایار اتالیق بن خدای‌قلی‌بی بن چاوش‌بای منغت بر ذوی‌الابصار کرام معلوم و مبرهن است‌که>[3] سنت الهی چنین جاری شده‌که در هرچند <قرن و زمان صاحب دولتی‌را بروی کار می‌آردکه به برکت او عباد الله در مهد آسایش آسوده، از ظلم اهل عدوان خلاص شده، در سایهٔ عدل و امتنان (184[b]) آن مظهر جود و احسان نفسی راست مینمایند و وجود باجود آن سعادت‌مندرا باعث احیای سنت و اماتهٔ بدعت میگرداند. خصوصًا در مبدا الوف و مطلع مآت هرچند نادر الوجود است، اما عالم از وی خالی نیست.

---

[1] S: ز اولاد
[2] S
[3] این قسمت متن در نسخهٔ S موجود نیست

۶۴

چنانچه علما احادیث و اخبار این معنی‌را درکتب تحقیق نموده‌اند و آن صاحب دولت‌را مجدد الف و مجدد مائه میگویند، خواه از علماء عظام باشد، خواه از خواقین کرام یا هم عالم باشد و هم سلطان. اینمسئله متفق و اعلیهاست، مصداق اینمعنی و مصدق ایندعوی جلوس میمنت‌مأنوس امیر مذکور است، در سر **سنهٔ ۱۹۹۵** مائه ثالث عشر بر مسند جهانداری.[1]

و قصهٔ چاوش‌بای و ملاقات نمودن حضرت خضر علیه السلام بروی و دعا کردن آنجناب در حق آن سعادتمند و اولادش که تا چند<[2] (وقت جمعی از بنده‌گان خودرا برگزیندکه سبب امن و امان اهل زمان و زمین باشند. بمقتضای آن بود از چندگاه از دعا نمودن حضرت خضر علیه السلام در حق چاوش‌بای بسلطنت از برای ارتفاع اعلام دولت سلاطین منغتیه خلاصه و زبدهٔ خواقین و خوانین عالم‌اند،)[3] >بطن الی ما شاءالله پادشاه شوند. درکتاب «تحفهٔ خانی» و غیر آن مشهور و معروفست، خواهند بروی رجوع نمایند. اما اول ابتدای ظهور دولت سلاطین منغیت‌را بر سبیل اجمال بیان نمایم‌که مطلع آفتاب عدالت امیر مذکورست بر یك مقدمه باینطریقه‌که[4]> در **سنهٔ ۱۱۴۷** یکهزار [یك صد] شستُ هفت هجری اعلام (185[a]) دولت خواقن[5] چنگیزیه در عرصهٔ ربع مسکون، خصوصًا در بلاد ماوراء النهرکه انتخاب هفت اقلیم است، منکوس گردیده، از آنجماعه دَیّاری در دیار<بر مسند سلطنت[6]> نماند. باعث انقراض ایشان در ظاهر این بودکه چون نادرشاه شیعه بر اکثر از ممالك ایران و توران ازگیلان و مازندران تا پای‌تخت هندوستان استیلا یافت، سلاطین آندیاررا بعضی‌را محکوم، بعضی‌را مستأصل گردانید. از هر دیاری جماعهء از اعیان آن مملکت‌را بر سبیل ضمان نوکرگرفته، نظام سلطنت خودرا استحکام داد. بقاعدهٔ مذکوره بعد از فتح بخارا و ماوراء النهر تابع گردیدن <خان شهید>[7] ابوالفیض خوان‌که اخیر خاندان خوانین چنگیزیه (است، نادرشاه مذکور دوازده هزار نفر از قبایل اوزبك)[8] ماوراء النهر نوکرگرفته، حکیم اتالیق منغیت‌را فرمودکه پسر اَرْشد خودراکه محمد رحیم خان بود، بعنان شاه مذکور سپاریده، خود

---

[1] سنهٔ جلوس امیر شاهمراد ۱۲۰۰ هجری بوده است
[2] این قسمت متن در نسخهٔ S موجود نیست
S [3]
[4] این قسمت متن در نسخهٔ S موجود نیست
[5] S: اعلام سلاطین
[6] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[7] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
S [8]

بوزیری ابوالفیض خان بضبط امور سلطنت و انتظام مملکت در بخارا باشد. اتالیق مذکور امتثال فرمان شهنشاهی[1] نموده، فرزند (185[b]) ارجمند خودرا[2] تسلیم نمود. شاه[3] اورا بدوازده هزار نفر اوزبك سپه‌سالار نموده، بایران بردکه اکثری‌را از امرازاده‌های اوزبك‌را همراه برده بود، مانند[4] محمدامین‌بیك[5] یوز از حصار شادمان و غیر آن در آن مجمع جمع[6] بودند. در اول ملاقات شاه مذکور بفراست جبلی‌که داشت، اثار دولت و علامات اقبال‌را از لوح جبین محمد رحیم خان مشاهده و تفرس نمود، بقبول فرزندی‌اش سرافرازی بخشید. آری،

مصراع: دولت ندهد خدای کس‌را بغلط. شاه مذکور روز بروز بتربیت و تقویت او می‌افزود و در آداب سلطنت و اسباب جهانداری تعلیمش مینمود. بارها در ملا و خلا میفرمودکه بعد از انقضای مدت دولت من جهانداری بمحمد رحیم اوزبك و احمد افغان خواهد قرارگرفت. الحق چنان واقع گردیدکه آن یکی در وراءالنهر[7] و آن دیگری[8] در هندوستان پادشاه گردیدند. چون چند سال ازین واقعه گذشت، در میان‌کال ثمرقند عباد الله‌بیك خطای رسوم بیقاعدگی و تاراج و یغمارا بنهایت رسانید. (186[a]) ابو الفیض خان عرضه بدرگاه شاهی فرستاده، از دست برد عباد الله در بارهٔ عباد الله استغاثه و تظلم نموده، شاه والا جاه دوازده هزار سپاه از مبارزان ایرانرا بسرداری سه امیر دلیر برای تأدیب عباد الله مذکور بامداد خان مشار الیه بماوراء النهر و بخارا فرستاده، فرمودکه بعد از جواب عباد الله لشکر مذکور در آن ولایت طرح اقامت انداخته، به تنبیه اوباش و تأدیب ظلمهٔ ضعفای آندیاررا حراست و نگاه‌بانی نمایند. امراء ثلاثه از جیحون عبور نموده، فرمان شاه‌را بخان بخارا رسانیده، متوجه عباد الله گردیدند و آن سفاك بی‌باك تاب مقاومت و مقابلهٔ آن لشکر نداشت. ناچار ترك وطن مألوف نموده، بجانب تاشکند و ترکستان گریخته، در آن دیار بهلاکت و بوار رسید و امیران مذکور چنانچه حکم شاه بود، چند سال در ماوراء النهر ایستادند، اما بفقرا و ضعیفان دیار ظلم و تعدّیها داشتند و بابنا و بنات مسلمانان دست تعدّی دراز می‌نمودند و ابو الفیض خان

---

[1]S: شهنشاهی نادرشاه
[2]S: ارجمند خود بمحمد رحیم خان‌راکه نور چشم عالمیان بود بوی
[3]S: نادرشاه
[4]S:همچون
[5]S: محمد امین‌بی
[6]S: حاضر
[7]S: ماوراءالنهر
[8]S: دیگر

۶۶

(186b) مشغول عیش و محبول طرب بوده، پروای ملک‌داری و رعیت‌پروایی مطلقا نداشت. لشکر شیعه بنابر عداوتی که باهل سنت داشتند، ظلم‌را بعجزهٔ <سنیه بافراط[1]> رسانیدند. در آن فتنه اکثر از مواضع ماوراء النهر که رشك باغ ارم بود ویرانه گردیده و ناله و فریاد ضعیفان و عاجزان بطاق آسمان پیچید. منهیان شاه اخبارات موحشه‌را بسمع شاه ایران رسانیدند. شاه بعد از تأمل بسیار و مشورت اخیار محمد رحیم خان‌را طلبیده، بعد از نصایح بلند و مواعظ ارجمند یارلیغ و منشور داده، فرمود که به بخارا عازم گردیده، بعد از وصول ابو الفیض خان‌را عزل نموده، بجانب حج و طواف کعبه زادها الله شرفا و تعظیما روانه نموده، پسرش عبید الله خانرا که هنوز بسن رشد و تمیز نرسیده بود، بخانی برداشته و خود بوزیری و اتالیقی آن قیام نموده، به تعمیر بلاد و ترقیه عباد در بخارا ایستاده، لشکر شیعه‌را جواب دهد که بدرگاه شاهی مراجعت نمایند. بحسب فرمان شاه بلکه بمشیت اله محمد رحیم خان متوجه ولایت ماوراء النهر گردیده، (187a) بجماعهٔ اوزبکیه که در خدمت شاه بودند، از جیحون گذشته درین اثنا حادثه قتل شاه واقع گردیده.

تتمهٔ وقایع نادر شاه، چون حادثهٔ نادری بمنزلهٔ مقدمه است مر دولت خواقین منغیتیه‌را، بتقریب اولاً باید که قصهٔ نادرشاه‌را بیان نمایم

صورت واقعه این بود که نادرشاه بعد از فتح بلاد ایران و توران و هندوستان خواست که تحقیق مذاهیب حقه بر وجه حق نه از روی تعصب نموده، بکدام مذهبی که از روی برهان بصواب مقرون باشد اتباع نماید. بنابرین علماء اهل سنت و جماعت و علماء اهل تشیع و سایر ملت‌را از ماوراء النهر و ایران و هندوستان احضار فرموده، بصحرای موقان که از توابع بادغیس است اجلاس فرموده، علما را گفت که بی شایبهٔ تکلف و غایلهٔ تعسف رجوع بکتاب و سنت و آثار سلف و اخبار خلف نموده، درین باب بذل جهد و سعی‌را بجای آورده، مذاهب حقه‌را از ملل باطله امتیاز دهند. در آن مجمع از علمای بخارا جناب استاد الاستاد ایشان (187b) هادی خواجه، علامه العصر مولوی میرزا امید و غیرهما از فحول علما حاضر بودند. بعد از مباحثه و مناظره اجماع نمودند که اگر شیعه رفض و سبّ کبار صحابه رضوان الله تعالی عنهم اجمعین نه نماید، در اصول و فروع از تقلید امام الانس و الجن، اعنی حضرت

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

امام جعفر صادق رضی الله عنه و عن ابائه العظام چنانچه دعوی دارند نبرایند، مذهب ایشان مذهب خامس باشد از مذاهب اربعه حقه و من بعد هیچکدام از اهل سنت و تشیع یکدیگررا تکفیر نکنند و قتل و بیع و تاراج همدیگررا تجویز ننمایند و تعصب و طرف گیری‌را حرام دانسته، بوجه صریح تکفیر اهل قبله نسازند. چون در فروع مذهب شیعه بمذهب امام شافعی و مالك رحمهما الله متقارب است، درکعبه وبیت الله زادها الله تعالی شرفًا و عزًا در پی یکی ازین دو فرقه از ارکان اربعه نمازگذارند، کسی ایشانرا منع ننماید. علما صورت اجماع‌را در صحیفهٔ وسیعه نوشته، مجموع اکابر اسلام از طرفین مهرهای خودرا در آن صحیفه ثبت نمودند. شاه مذکور بجماعه انعام و احسان بر وجه اتم (188a) نموده، فرمودکه خدای تعالی سعی شمارا ضایع ننموده، مشکور و مقبول گرداناد. علی الخصوص بعلما سنیه از استادین و غیرهما مراحم بسیار و عواطف بیشمار بجای آورده، اعزاز و احترام ایشانرا از دیگران زیاده‌تر نمود. بعد از آن صورت اجماع علمارا بروجه‌که گذشت نوشته، بخدمت خلیفهٔ روم‌که سواد اعظم اسلام است، مصحوب رسولان دانا فرستاده، التماس قبول و تقاضای اتفاق باجماع علمای ایران و توران نموده، فرمودکه از امت رسول عالمیان و پیغمبر آخر الزمان مهما امکان تکفیر یکدیگر نمودن و تجویز بیع و قتل و محاربه داشتن بسیار نازیباست. درین آوان بتوفیق ملك منان امید داریم‌که مبادی وحشت و اسباب مبانیت از میان سنی و شیعه بر طرف گردیده، مادهٔ نزاع طرفین بالکل برطرف گردد. این چگونه بیمروتی است‌که امت خیر البشر علیه السلام یکدیگررا بکفار خطای و ملاعن فرنگ خذلهم الله بَذلِ رقیت مقید نموده فروشند. توقع از مکارم اخلاق خلیفه‌که معدن مروت (188b) و مظهر احسانند اینست‌که بامت مرحومه مرحمت نموده، اجماع علمارا امضا فرمایند. چون رسولان داخل روم گردیدند، بعد ازگذارش سفارت و ادای رسالت جناب خلافت‌پناهی فرمان واجب الاذعان باحضار علماء روم و اکابر آن مرزُبوم ارزانی نموده فرمودند: چه میگویند در جواب شاه ایران؟ علماء آن دیار از قبول این معنی ابا و امتناع نموده، رسولان شاه بی‌نَیْلِ مدعا بدربار شاهی مراجعت نمودند. چون[1] بمضمون جواب خلیفه اطلاع یافت، فرمودکه این کار بی‌پای سعی ما بدست نمی‌آید، اگر تقدیر ایزدی امداد تدبیر نماید، خواهم اهل روم‌را طوعًا وکرهًا چون موم بسر ملایمت آوردن. **شعر:**

---

[1] S: چون شاه

اگر شاه مردان دهد رونقم
بقسطنطنیه زنم بیرقم

بعد از آن باحضار عساکر عالم تسخیر از ایران و توران و سایر بلدان فرمان داده، خود بلشکر جرار بعدد مور و مار از مستقر سلطنت خودکه مشهد مقدسه بود زادهاالله کرامةً نضهت فرموده، بچند منزل (189a) آندیار رحل اقامت انداخته، درآن اثنا اکابر شیعه و امراء قزیلباشیه که از شاه مذکور تفرس تسنن نموده، متوهم بودندکه او توقیر و تعظیم علماء سنی را بیش از علماء شیعه نمود. مباداکه اختیار مذهب اهل سنت نموده، مذهب شیعه‌را ترك و شیعه‌را مستاصل گرداند. فرصت‌را غنیمت دانسته، چون لشکر اوزبکیه و افغانیه اکثری درآن لشکر حاضر نبودند و منصب ندیمی و حراست بقزیلباشیه متعین بود. ندیمان و محرمان شاه‌را باین آوردندکه شب در فراش خواب اورا قتل نمایند و آن بیسعادتان بعضی بطوع و برخی بکره و جمعی از راه تعصب شبی بر بالای شاه هجوم آورده اورا بقتل آوردند و پگاه آن لشکریه یکدیگررا غارت نموده، هرکس بدیار خود بازگشت. یکباره کرُّفَرّی نادری که آفاق‌را گرفته بود، بخاك عدم یکسان گردید. در طرفة العینی ازآن اردوی باعظمت و بارگاه باحشمت اثری نماند. آری، این اول بازی نیست که درین بساط باخته باشند وآغاز شیشه نیست که درین بزم بروی سنگ انداخته. **نظم:**

یکی‌را برند دیگر آرند بجای
جهانرا نمانند بی‌کت خدای[1]

صاحب «کتاب نادری» درینواقعه میگویدکه، **بیت:** (189b)

سر شب سر غارت و باج داشت
سحرگه نه تن سر، نه سر تاج داشت
بیك گردش چرخ نیلوفری
نه نادر بجا ماند، نی نادری

مؤرخان اتفاق دارندکه از زمان امیر تیمورکورگان انار الله برهانه تا این وقت که **سنهٔ ۱۱۵۲** است، پادشاه جهان‌گیر از اهل اسلام وکفر چون نادرشاه باورنگ جهان‌بانی نه نشسته. قواعد فریدونی‌را باسیاست چنگیزی و شجاعت تیموری جمع آورده بود. صورتی داشت در

[1] کذا

غایت زیبایی و سیرتی داشت در نهایت دانایی. اینست ختم کار نادرشاه بر سبیل اجمال.

بیان سلطنت محمد رحیم خان که اول سلاطین منغیتیه است

اکنون یکران قلم از میدان قصهٔ شاه معطوف داشته، بسر داستان جلوس سعادت‌مأنوس محمد رحیم خان بعنایت ملك منان بر سریر مملکت بخارا و ترکستان باید آمدن. چون بفرمان و یارلیغ شاهی چنانچه گذشت محمد رحیم خان عازم ماوراء النهر گردیده و بقیهٔ لشکر اوزبکیه که در پیش شاه بودند باو ملحق گردیدند و قتل شاه بی‌اشتباه معلوم گردید، محمد رحیم خان برفقایی دلیل اقبال در لشکر فرمود که واقعهٔ قتل نادرشاه‌را در دلها (190a) پنهان داشته، زینهار ازینمقوله احدی لب نگشاید که زبانرا از دهن و سررا از بدن خواهد بای داد و راه‌هارا احتیاط نمود که کسی از تجار و غیر آن اینخبررا پیش نبرد. چون ایزد تعالی خواسته بود که در عالم انقلاب دولت از خاندان چنگیزیه بدودمان منغیتیه واقع گردد، این تدبیر موافق تقدیر آمده، قتل شاه‌را[1] هیچ احدی به بخارا و ماوراء النهر نآورد، تاکه خان و اتباع آن از دریای جیحون عبور نموده، مثال و فرامین شاه‌راکه بنام ابو الفیض خان و سرداران لشکر شیعه بخود داشت، از دست معتمدانش پیش تر روان کرد که هرکدام بامری که مأموراند اقدام نمایند. ضبط شاه چنان بود که هرگاه که یارلیغ و فرمان او بکس دیگر رسیدی، بکدام جای که بودی بلا توقف بمضمون فرمان شروع مینمودی و اگر پای از جادهٔ فرمان برداری بیرون نهادی سررا بباد دادی <بنابرین قاعده[2]>. چون تا سخنان نشان شاه‌را بابو الفیض خان و امراء شیعه رسانیدند، فی الفور امرا از نواحی کرمینه و خان مذکور از بخارا (190b) بی‌توقف عازم کبعه زادها الله تعالی شرفًا، شیعه قاصد درگاه شاهی گردیده بسوی مقصود راهی شدند. چون خان از شهر بخارا برآمد و امرا نزدیك شهرگردیدند، خبر قتل شاه مشهور گردید. سرداران شیعه بخان عرضه نوشتند که ما همه غلام و بنده ایم، باید که بلشکر ما تشریف قدوم ارزانی دارند که باز بضرب شمشیر خانرا بتخت موروثی نشانیده انتقام از اعادی خواهیم کشید. از آنجانب محمد رحیم خان بلطایف الحیل دل لشکر اوزبك‌را بدست آورده، به تجمل تمام و وقار مالا کلام عازم دخول شهر بخارا گردید. چون عرایض امرا شیعه بخان رسید، بخواص خود مشورت نمود. خاصانش گفتند که صواب آنست که بلشکر شیعه

---

[1] S: خبر قتل شاه‌را

[2] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

پیوندیم[1] تا باستهظار[2] ایشان انتقام از این جماعهٔ طاغیهٔ باغیه گرفته، دیگر باره بسریر ملك و تخت آبا و اجداد متمکن و صاحب گردیده، عار و ننگ خودرا از مخالفان ستانیم. **نظم:**

<یکی کاسه آب‌را زکس بدسگال
به از عمر هفتاد هشتاد سال>[3]

اما خان مغفرت نشان مدت چهل سال باستقلال حکومت بخارا نموده، بکمال کامرانی و دوستکامی عمری گذرانیده، (191a) دلش از ملك‌داری خانی سرد گردیده بود و محبت جاه و دولت از ساحت ضمیرش محوگشته، میل بحکومت نداشت. فرمودکه من در کیش مروت و مذهب فتوت بعد از اینکه چهل سال باهل اسلام پادشاهی نمودم و نیکهای ایشانرا دیده روا نمیدارم‌که پادشاه شیعه گردیده، دست تطاول این جماعه‌را بمسلمانان دراز کرده، وِزر و وُبال ضعفا[4] و مساکین‌را بگردن خود گیرم. همان دانستم‌که چند سال دیگر نیز باکتساب مظالم و انحراز مساوی بقیه زیندوگانی‌را به نهایت رسانیده هر خیرکه مقدرست از خامهٔ تقدیر الهی سر بآن نهاده، بپای مصابرت پیش خواهم رفت. راضی بقضا و صابر ببلا گردید و گفت: نزدیك من خاك گردیدن بزیر دَخْمهٔ پدران بهترست از پیمودن بر زیر تخت دیگران. این گفت و بی‌محابا بجانب شهر بخارا روان شد. در آنوقت محمد رحیم خان سبقت نموده شهررا در حیطه تسخیر[5] درآورده و جماعه‌که[6] همراهش بودند، فوج‌ـ فوج بیوفایی‌را شعار نموده براه بی‌عاری و بکوی بی‌ننگی میخزیدند. **لمؤلفه** (191b):

ز هرکس تخم امیدیکه میکاشت
چو مژگان روی برسوی قضا داشت
نمك پروردگانش در نکویی
نکرده جانب اوگرم رویی
ز بحر ناظم آن استاد ماهر
نکو در سمین دارم بخاطر

---

[1] S: نپوندیم
[2] S: باستفسار
[3] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[4] S: ضعیفان
[5] S: تصرف
[6] S: جماعهٔ شیعه‌که

رهت در روز دولت خلق پویند
چو برگرد همه همراه اویند

تاکه داخل شهرگردید تا بمرکز شهرکه مسجد جامع است رسید، از جماعت خود اثری ندید. ناچار آن شاه عرصهٔ گیتی از اسب مراد پیاده گردیده، رخ امید از دغل‌بازان حرام نمك پرتافته، بفرزین بند اجل در بساط امل بگشت. مات قضا بندگردید، بتحصیل درس کتاب شهادت بمدرسهٔ حضرت امیر عرب رحمه علیه بهزار رنج و تعب آمده، از سمت قبله بزینه پایهٔ تحت منار مترقی گردید و بحجره که مشهد آن شهید تیغ ستم است بصورت ساجدان جبههٔ عزت‌را بخاك مذلت سوده، تن بقضا و سر برضا تسلیم کرد ولینعمت. کسی که ارواح شمر و یزید هزار بار از وی عار داشت، به شمشیر بی‌رحمی سر آن تاج بخش سلاطین‌را از ملك تن جدا کرد. یکی از ظرفا تأریخ شهادت خان شهیدرا کلمهء گشت مات یافته رحمه الله تعالی رحمة و اسعة. اما ابو الفیض خان (192a) پادشاهی بود ملایم طینت و بی‌آزار، زیاده از مرسوم از فقرا چیزی نمیخواست. طبعش از محاربه و پرخاش متنفر و جانش از تحمل میثاق متفرر، مشعوف عیش و طرب، تارك طیش و غضب بود. از آنجهت فتوری عظیم و ضعف جسیم در قواعد سلطنتش راه یافت. قبایل اوزبکیه بیقاعدگی‌ها برپا کردند. هرکرا اندك قومی بود، دعوی سرداری داشت و هرکدام‌را دستی بود از راه اعتدال پای بیرون گذاشت. از توهمی که در مزاجش طاری گشته بود، چند دفعه امرا و سرداران اوزبکیه‌را ببهانهٔ مشورت جمع کرده، جمعی‌را قتل نمود. ایلات از وی نفور نموده، اینمعنی علاوهٔ ضعف و باعث وهن اوگردید. از بخارا مطلقا بیرون نآمده، درین اثنا عباد الله خطای از میان‌کال خروج کرده، چند دفعه ببالای بخارا لشکر برده، تاراج و غارت‌را بافراط رسانید. اینچنین در تمامی ماوراء النهر ظلم و بیداد او عام شد. سرداران قبایل دیگر تاب مقاومت و طاقت محاربت او نداشتند تا در اخیر خان شهید استغاثه بشاه ایران برده، کار اورا بانجام رسانید. چنانچه سابقًا مرقوم (192b) گردید، حاصل اینکه ارادات الله تعالی بانقطاع سلسلهٔ سلطنت آن دودمان تعلق گرفته بود، اینهمه اسباب از مقدمات ظهور دولت سلاطین منغیتیه گردید. **قوله تعالی:** إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ[1]

[1] القرآن الکریم، ۱۲۸:۷

سلسلهٔ سلاطین منغیت

اول پادشاهی که از جماعهٔ منغیت بر اورنگ پادشاهی نشست محمد رحیم خان بود که بعد از شهادت ابو الفیض خان برعایهٔ رسوم اوزبکیه که از زمان ظهور دولت چنگیزخانی تا این زمان آن بود که بغیر از اولاد چنگیزخان بکسی بیعت نمیکردند. بنابرین پسر خان شهید عبید الله خانرا که قریب ببلاغت رسیده بود، بخانی برداشته، خود بدستور اتالیقی قیام نمود و لشکررا مواجب و احسان آنمقدار بجای آورد که همه از وی راضی شدند. علما و سادات‌را تعظیم و توقیر بحدکمال نموده، فقرا و رعیت از استمالت او شاکرگشتند. رسوم و آداب سلطنت و جهانداری‌را از نادرشاه آموخته بود، قواعد پسندیده در ملك نصب نموده، نظام عسکریه که از بی‌پروایی (193a) خان شهید برهم خورده بود، از سر تازگی یافت و صلبیهٔ محترمهٔ خودرا در عقد نکاح خان‌زاده عبید الله درآورد. در ایام کورونش اورا بر تخت خانی نشانیده، خود برکرسی وزیری و اتالیقی می‌نشست و خطبه و سکه‌را بنام عبید الله خان موشح و مذیل گردانید. اکثر امراء قبایل اوزبك منقاد اوگردیدند، غیر از محمد امین‌بی مینگ ولد قربان اتالیق یوزکه از بخارا باحتراز برآمده، بحصار رفته آغاز طغیان و اظهار عصیان نمود. بعد از ایامی چند عبید الله خان ببالای حصار ارك بخارا باطفال بازی میکرد. ناگاه از شعبده بازی ایام بتماشای چرخ‌فلك که در آن وقت بنا نموده، ببالا آب از وی می‌برآوردند، رفته در اثنای تماشا پایش لغزیده از بالای قلعه بزیر افتاده بهلاکت رسید. محمد رحیم خان برسوم عزا و قاعدهٔ سوگداری او چنانچه قاعدهٔ پادشاهان عظام است قیام نموده، بدخمه آبا و اجدادش بخاك سپارید. دُوْدَهٔ چنگیزشاه و بیضهٔ جوجی تباه گردیده، دفتر اعتبار آن خاندان (193b) مختوم گردید. ابو الفیض خان دیگر پسرانش‌را بدست خود هلاك کرده بود، غیر از عبید الله فرزند پسرینه[1] نداشت و شامت فعل فرزندکشی‌را در خاندان خود بعین اعتبار مشاهده نموده، نسل آن خاندان از اولاد ذکور منقطع گردید. اما اولاد اناث بسیارند، مثل جناب ظل اللهی و سادات عظام احراری و جویباری و مخدوم اعظمی.

لمؤلفه:

شد ز پس انگیخت دور چرخ انقلاب
دودهٔ جوجی سیاه، خانهٔ چنگیز خراب

---

[1] S: نرینه

(هر نسب انقطاع، هر حسب‌را مقطع است
هرکهی‌را ریختن، هر ریشته‌را پیچتاب
این دو خصلت از خواص مصتفاست
خانه‌دان پاك او باقی ست تا روز حساب
جزو عادل امیر المؤمنین ظل اله
آن زمین قطب اعظم این جهان‌را آفتاب
بیگمان چون انصری پاکش زکانی مصطفاست
در حسب همچون نسب دارد بآن نور احشاب
تا ابد بادا بنامش خاتمی کلی اله
این دعا دور از خطا، والله اعلم بالصواب)[1]

بعد از واقعهٔ عبید الله خان محمد رحیم خان بر سبیل انفراد و استقلال بر سریر ملك متمکن گردیده، بآیین جهانبانی وکشورستانی همهٔ عالی نهمت مصروف داشته، از تنظیم امور بخارا و تومنات آن فارغ گردیده، به تسخیر ممالك دیگر عَلَم جهان‌گیری‌را برافراخت و در اندك مدتی خطهٔ ماوراء النهررا در حیطهٔ تسخیر درآورده، میان‌کالات و سمرقند بتوابع و لواحق آن مفتوح گشت و حاکم نوراتا طغایمرادبی بُرقوت در اول عصیان ورزیده، بعد از محاربات و مصافات بسیار مطیع و منقادگردیده، در زمرهٔ امراء عظام منتظم گردید. حاکم حصار محمد امین‌بی یوز (194[a]) و حاکم شهرسبز سبحانقلی‌بی کینگس <و حاکم خجند و اوراتیپه فاضل‌بی یوز>[2] و حاکم اورگوت موسی‌بی مینك باتفاق همدیگر بخان مذکور یاغی گردیده، میان ایشان و خان عالی‌شان محاربات شدیده بدفعات رویداد. در تمامی آن معارك ظفر در جانب خان بود و لشکر ظفراثر ببالای شهرسبز برده، بضرب شمشیر آبدار سر سرداران آن بقعه‌را بخاك مذلت و بوار فرود آورد. بعد از قیل و قال بسیار و حرب و جدال بی‌شمار آن مملکت بهارخاصیت‌را از آن جماعه استخلاص نمود و لشکرها بحصار و اوراتیپه و خجند فرستاده، حکام آن دیاررا ضعیف و زبون گردانید. دفعهء لشکر قیامت‌اثر در زیر علم ظفر پیکر جمع آورده، متوجه فتح خجند و اوراتیپه گشت و حاکم اوراتیپه فاضل‌بی از حاکم حصار محمد امین‌بی که خویش او بود استمداد نمود و محمد امین‌بی پنج هزار نفر

---

[1] S

[2] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

از لشکر خود انتخاب نموده، در شدت زمستان در ماه دلو از عقبهٔ فان بصعوبة تمام گذشته، باوراتیپه بکومك فاضل‌بی داخل شد و جماعهٔ یوز و قرق کمر تعصب (194b) برمیان بسته، تمامی ایلات مذکوره بخانَهای خود بدرون اوراتیپه متحصن گردیدند. لشکرکهستان از فَلْغَر و مسچاه <و فان پیاده و سواره>[1] بمدد فاضل‌بی آمدند. گویند در آن واقعه قریب چهل هزار مرد محاربه از اوراتیپه مجتمع شده بود، سوای رعیت و اهل حرفه و محمد رحیم خان بحاکم خوقند ایردانه‌خانکه دوست و پسرخوانده‌اش بود، رسولان فرستاده اظهار ملاقات و ابراز روی دیدن نموده از اجتماع فاضل‌بی و محمد امین‌بی اعلام بخشیدکه ملاقات ضروریست و حاکم خوقند بلا توقف و بی‌بهانه با لشکر فرغانه متوجه اردوی محمد رحیم خان گردیده، بهمدیگر روی دیده در باب حرب اعادی مشورت نموده، در میعاد معین هر دو پادشاه بدبدبهٔ عظیم و بآراستگی تمام طبل جنگ در صدا درآورده، اوازکوس بفلك آبنوس پیچید. از آن جانب محمد امین‌بی بمقابلهٔ محمد رحیم خان و فاضل‌بی بمحاربهٔ ایردانه‌خان عازم گردیده، در آن روز جنگ سخت و محاربهٔ قوی در میان فرقهٔ اربعه رویدادکه آسمان باصد هزار چشم کواکب مثل این واقعه‌را (195a) در خواب ندیده و بهرام با این تیغ خون آشام صورت اینمحاربه‌را بگوش خیال نشنیده. سرهای مبارزان چون گوی در میدان افتاده و خونهای دلیران مانند جوی روان بود. از اول روز تا نماز شام نایرهٔ حرب بالا و قایمهٔ تیغ خون پالا بوده، غالب از مغلوب و منصور از مکسور ممتاز نگشته، طبالان طبل بازگشت فرو کوفتند و پادشاه بخارا بحاکم خوقند اکابررا فرستاده، اتفاق نمودندکه فردا بدستور دیروز هرکس بمقابل خود روی آورده، انمقدار مقاتله و مخاصمه‌را کار بندندکه حکم شمشیر تیززبان بقطع خصومت گشاده، مادهٔ نزاع‌را از میان ببردارد، پای ثبات بمیدان قتال محکم بسته و دست جلادت از آستین بسالت برآورده، روی از تیر، سر از شمشیر نگردانند، اما حکم تقدیر موافق نقش تدبیر نبود. **بیت لمؤلفه:**

نه سخن این و نه آن میشود
هر چه خدا خواست همان میشود

تفصیل این اجمال آنکه محمد امین‌بی مرد فکور مدبر بود. در آنشب تدبیری اندیشیدکه پروین جمعیت حریفان بواسطهٔ آن چون (195b) نبات النعش متفرق و پریشان

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست.

Digitized by Tajikistan Academy of Sciences

گردید. کتابتی نوشت بنام حاکم فرغانه، مضمونش اینکه ما و شما خویش یکدیگریم، مع ذلك قرب جوار و حق همسایگی در میان است. بایدکه بهم متفق و متحد باشیم و این لشکر بیگانه راکه باخزینهای خانان سابق از بخارا آمده است، باتفاق شکسته، درستی مواد دوستی و یکجهتی‌را بنهج استحکام بدهیم‌که تا قیامت خلل نه پزیرد! وثوق و ایمان مغلظ و سوگند در آن نامه ثبت نموده، نامهٔ دیگر بصورت عرضه بنام پادشاه بخارا نوشت. مضمونش اینکه تمامی ماوراء النهر و نودُ دو قبیلهٔ اوزبك بخدمت شما بیعت نموده، مطیع و منقاد شده‌اند. اکنون ما هم از عناد و سرکشی توبه کردیم و خویشتن‌را در سلك نوکران، بلکه در جرگهٔ غلامان دربار عالی درآوردیم. ملتمس <آنکه فردا علمای عظام و سادات و امرا فخام در مابین آمدُ شد نموده،[1]> اول از مایان بیعت ستاند، بعد مایان از قورغان[2] برآمده، بتقبیل رکاب همایون مستعد و سرافرازگردیم! و این نامه نیز مسجل بایمان مغلظ وسوگندهای عظیمه بود الخ. بعد از آن کتابت حاکم فرغانه‌را بدست معتمدی دادکه (196[a]) بقرب لشکر بخارا برد و بجای معین گذارد و عرضهٔ خان بخارارا بیکی از ملازمان سپاریدکه بجوار لشکر فرغانه القا نماید. چون ماموران بکارگذاری خود قیام نمودند، قضارا هر دو کتابت بحالوچیان[3] هر دو لشکر افتاده، منظور هر دو خان گردیده، باعث ظن و منشأ توهم از یکدیگر شد. فردای آن این دو فرمان فرما بمرکز خود قایم بوده، ارادهٔ جنگ ننمودند و محمد رحیم خان[4] بخان خوقندکسی فرستاد و گفت‌که اکنون سفر ما پیر شد، بایدکه آن فرزند اولاً بمستقر خود مراجعت نماید، ثانیًا ما نیز بجانب بخارا نهضت نمائیم. اگر خدا خواسته باشد، باز فصل بهار باتفاق هم ببالای دشمن خواهیم آمدن. چون فرمان بحاکم خوقند رسید و خود نیز در بهانه جوئی مراجعت بود، فرصت‌را غنیمت دانسته، دفعةً کوچ نموده، <بطرف ولایت خود روان شد. بعد از اندك مدتی محمد رحیم خان نیز بجانب بخارا عنان مراجعت منعطف گردانید. روزیکه این دو لشکریه آغازکوچ نمودند،>[5] بتقدیر یزدانی سخت باران بارید، تا شب متواتر بود، ساعت بساعت ریزش (196[b]) امطار بامر قادر مختار

---

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[2] S: فرغانه
[3] S: بچالوچیان
[4] S
[5] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

در تضاعف و تزاید[1] بود. درآنوقت مصداق فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَى أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ[2] نصب العین ألو الابصار بود و لشکر خوقند آنروز راه بریده، شب بمنزلی فرود آمده میرفتند. شب درغایت ظلمت و تاریکی بود، راه‌را گم کرده تا روز سرگردان بودند، بلکه رجوع قهقرا داشتند. روز دویم چون هوا تسکین یافت، محمد امین و فاضل‌بی مشورت نمودند. در اینکه در قفای کدامی از دو لشکر درآیند. گفتند که لشکر بخارا انجام و سامان برف و باران دارند، ظفر یافتن بانها دشوار است. دیگر اینکه در چند سالی بر بالای ما می‌آیند، ضرر آن کم است. مارا دفع قوقند[3] ضروریست که هر سال ضرر آن بما میرسد. دیگر اینکه جماعهٔ بی‌اسباب و فرقهٔ بی‌سامانند، کثرت باران ایشانرا ضعیف نموده. پس، متوجه اینقوم بودن اسهل است! بعد از آن بهیئت اجتماعی از عقیب لشکر خوقند روان گردیدند. خان خوقند بخواص خود بقریبی خجند رسیده بود، دیگر لشکری پریشان (197ª) و سرگردان افتان و خیزان راه میرفتند، مانده شده و یراغ و اسلحه ترگشته، در آن صحرا علف شمشیر قضا و طعمهٔ نهنگ بلا گردیده بقتل رسیدند. **لمؤلفه نظم:**

در آن ساعت که چرخ آسیاوار
سرانرا آردکردی آسیاوار
قضا نی‌رحم بر پیران نمودی
قدر نی‌چشم بر طفلان گشودی
همی بفروختی دلالهٔ چرخ
متاع پیرُ برنا را بیك نرخ
بسی سیمین تن گردن بریده
درون آب چون ماهی طپیده
ز بی سر تن، ز بی تن سر در آن قیر
لبالب رزمگاه از توبُ از تیر
کهن پیریکه آنجا بود حاضر
بآن هنگامه محشر مآثیر

---

[1] S: تضاید
[2] القرآن الکریم، ۵۴:۱۱-۱۲
[3] S: لشکر خوقند

حکایت‌را چنین تقریر میکرد
ادای قصه بی‌تغییر میکرد
بنوعی زین فسانه آتش افروخت
که جان از اشتعال شعله‌اش سوخت
همی گفت: ای حکایت برده هوشت
ربوده پردهٔ غفلت زگوشت
هنوزت آتش دل نا تمام است
ز نار پختگی کار تو خام است
من اورا دیده، اما تو شنیده
شنیده کی بود مانند دیده
بگفتم: چون کلامش شد یقینم
الهی بشنوم، اما نه بینم[1]>

گویند که در آن روزکم آدمی بود که کسی‌را قتل ناکرده باشد. بقیة السیف که دو هزار نفر بودندکم و یا بیش اسیر نموده، باوراتیپه آوردند. محمد امین‌بی در ساخت سینه‌اش اثری از تخم رحم نبود، بعد از یك روز منادی زدکه بندیهارا حاضر سازند. هرکسی که بندی داشت بحسب فرمان او حاضر نموده، فرمودکه همه‌را در عرصهٔ وسیع جمع آورده، سر از تن جدا سازند! فاضل‌بی مرد رحیم بامروت بود، هرچند منع نمود سود نکرد. مجموع اسیرانرا بصورت صفوف نماز مغلول (197b) و مقید نشانیده، از اول صفوف تا اخیر همه‌را سر بریدند. فغان مردم از مقتولان و قاتلان بآسمان برآمد. **لمؤلفه نظم:**

ندانم روی بر قاتل چه آورد
که هم میکشت، هم خود نوحه میکرد
بروی زرد قاتل خون مقتول
نمودی زعفران با لعل محلول

چون از قتل فارغ شد، فرمودکه کله‌های از بدن جدا شده‌را حساب نمایند، قریب دو هزار بود، سوای مقتولان معرکه. ثانیا فرمودکه ببالای تل معروف که در آن ولایت میباشد،

[1] T: بیتها در حاشیه هستند

مناره ترتیب دادند. اصل آنرا از سنگ وگِل بقدر یکُنیم قد نیزه برآوردند. بعد ازآن بجای سنگ سر آدمی‌را تعبیه مینمودند تا مناره تمام شد و این مناره مدتی در آندیار عبرت ألو الابصار بود و مورد طواف زوار. محمد امین‌بی بعد از ایامی چند بجانب حصار شادمان فخرکنان برگشته، در اثنای رجوع ملکان فانراکه از زمان قدیم حکومت آن ولایت بایشان تعلق داشت وکلان آن قوم ملك مضرابراکه پسرخواندهء بود و درین سفر بدرقهٔ راه او بوده، خدمتهای خوب نموده بود، (198a) در تگاب وکشتود[1] با دوازده نفر از اقربای آن به بهانهٔ خون قاضی خواجه حسین میرکانی حاکم فلغرکه در **سنهٔ ۱۱۵۶** ملك مضراب اورا کشته بود، مجموع ایشانرا بقتل رسانید. تاریخ قتل قاضی مذکوررا فاضلی چنین نظم نموده‌که، **بیت:**

تأریخ قتل قاضی پرسیدم از خشیکت
ارباب بامرادش گفتاکه قاضی مرد

و خشیکت نام قریهء است از قرای فلغر. بعد از قتل ملکان قلعهٔ کشتودرا[2] بموسی‌بی ولد الله‌یاربی مینك که درآنوقت در معسکر محمد امین‌بی بود داد و قورغان فانرا بملازم دیگرش داد. باعتقاد خود راه حصاررا تا اوراتیپه از خار وجود اغیار پاکیزه نمود، اما زمانه بزبان حال مترنم اینمقال بودکه، **بیت:**

خواجه دربند قصرُ ایوانست
خانه از سخت کار ویرانست

چون محمد امین‌بی بحصار بوطن خود آمد و افراط خون‌ریزی و آدم‌کشی بروی نامبارك آمده، روز بروز مردمش از وی متنفر شده، روی بدرگاه محمد رحیم خان می‌آوردند و ایلات یوزیه فرقه‌ـ فرقه از وی جدا میشدند تا در اثنای دوـ سه سال (198b) ضعف‌حال بر وجه‌کمال بروزگار آمال او روی آورد و قلاع اطراف از تصرفش برآمده، ضمیمهٔ ملك پادشاه بخارا گردید. مقدمات فاسده‌که از برای ملك ترتیب داده بود، عقیمه بلکه بر عکس نتیجه داد. آری، زمانه در پی‌انتقام و دور از بهر مکافات تشنه‌کام است. **بیدل:**

سنگ هم بی‌انتقام نیست در میزان عدل
بت شکستی، مستعد آتش نمرود باش

و محمد رحیم خان لشکرها متوالی و متعاقب فرستاده، نهب و غارت مینمودند تا در

---

[1] S: کیشتوت
[2] S: کیشتودرا

اخیر وهم قوی بحالش طاری شده، بی‌جنگ و جدال از ملك و مال دل کنده، روی بفرار آورد. چندگاهی جرگهٔ المذبوحی وکروفری داشت تا در اخیر اسیر پنجهٔ تقدیرگردیده، هواخواهان خانی اورا مقید و مغلول بدربار محمد رحیم خان آوردند. بعد از جرم پرسی و الزام بسیاست رسانیدند و ملك حصار بمضافات و لواحق تا قوادیان و قندز بیکبارگی مفتوح گردید، بلکه بلخ و توابعات آن وکولاب و بدخشان تا کوتل هندوان متخلص گردیده و خطبه و سکه در تمامی آندیار بنام محمد رحیم خان (199[a]) موشح و مزین گردید و خطهٔ ماوراء النهر بی‌مزاحمت احدی اورا مسخر شد و از مخالف سوای فاضل‌بی‌که تنها اوراتیپه‌را حاکم بود، دیگر اثری نماند. در مدت ده سال ماهچه و رأیت خانی بذروهٔ عیوق سرکشید. در آن مدت اورا امیر کامکار می‌نوشتند. بعد انقضای ده سال نوبت بثمرقند نزول اجلال فرموده، جشن عالی بکافهٔ انام از خواص و عوام داده، فرمودکه سنگ سبزراکه مهبط سلاطین کبار و مطلع خوانین عالی مقدارست، آرا و زینت دادند. بعد از آن تاج مرصع بجواهر و لالی بر سر و دیهیم مصبع بزواهر و یواقیت در بر بتجمل تمام پای سعادت بر سر تخت کوکتاش نهاده، سر مفاخرت بآسمان و کوس مباهات بکیوان رسانیده، خودرا بلقب خانی موسوم و ملقب گردانید. علما و سادات و مشایخ‌را صله‌های[1] کرامند و عواطف ارجمند ارزانی داشته، فاتحه و دعاء آنجماعه‌را زیب افسر شاهی و فخر اورنگ جهان‌پناهی گردانید. ماوراء النهررا آباد و اهالی آنرا دلشاد نمود. سه سال (199[b]) کما بیش بمنصب خانی زندگانی نمود. پادشاه قاهر بود، مهابت عظیم داشت، سخنهای بلند میگفت درکمال وقار و تمکین بود. انعام بلند و خلق ارجمند داشت و قهرُ لطفش بموقع. و بیتهارا بمناسب نوعی میخواندکه گویا از خود انشا نموده باشد و قامت بلند و پیشانی گشاده و اعضای متناسبه داشت. بی‌تکلف جمهور خلایق و نودُ نه قبیلهٔ اوزبک بخانی‌اش راضی و بغلامی‌اش شاکر بودند. بجاییکه از مهر نظر می‌انداخت، اگر چند خاک سیه بود، سرمهٔ دیده‌ها میساخت. بخرمنی‌که آتش خشم می‌افروخت، اگر چه بر مزرعهٔ فلک بود، چون خورشید میسوخت. بیوسونات چنگیزی مرسومات نادری‌را بر افزود. در ضبط قواعد سلطنت و نگاه داشت مراتب سیاست رأی بلند داشت. در شیوهٔ جهانگیری و جهانداری تتبع نادرشاه مینمود. بعد از استخلاص ممالک توران و بلخ و بدخشان و حصار و ختلان در حصول اطمینان از ضوابط آن بتمامی قلمرو تابچیان فرستاده، فرمان دادکه لشکریان در معاد معین به بخارا

---

[1] T.S: صیله‌های

(200a) جمع شوند تا از ممر مهم حاکم اوراتیپه نیز خاطر عاطر خودرا فراغی بر وجه تمام حاصل نمایم. هنوز حضور عساکر بدربار خانی جمع ناگشته، جمعیت اجزای وجود آن خسرو باجود پریشان گردیده، از دار خانی از دریکه دیگران رفتند بیرون شد. دو ـ سه روزی بیماری صعب‌طاری شده، پنج روزه نوبت زندوگانی‌را بانجام رسانیده، باجل طبیعی در گذشت. روایت میکنندکه در آن ایام خواست مرقد جناب قطب الاولیا و غوث الاصفیا شیخ المشایخ مولانا محمدیکه مشهور بایشان املا راکه در درون شهر بخارا واقع شده، آن مشهد سعدرا ویران نموده، در آن موضع چهار باغی بنا نماید. چون اجل موعود رسیده بود، دود نخوت جاه و حشم چشم عقل اورا تیره و بخار طلاطم دولت آیینهٔ بصیرت اورا خیره گردانید. بچنین امری‌که شرعا و مروة نا مجوز و غیر محمود است، مرتکب گردید. این ارادهٔ ناصواب اورا مبارک نآمده[1]، بمرض صعب مبتلا گردید. در اندک مدتی وفات یافت. (200b) نقل است‌که بعضی اصحاب کشف و ارباب ریاضت از خلفای ایشان املا در آنواقعه دیده‌که شیری باستیزهٔ تمام متوجه باغچه‌که تعلق بآن عزیز داشت گردیده، میخواهدکه باشجار و ازهار آن باغ آسیبی رساند. در آنوقت ایشان املا رحمه الله حاضر شده، آن درویش‌را فرموده‌اندکه این شیر بی‌ادب‌را از باغ ما دفع نمای وکمانی و تیری بدست او داده‌اند و آنصوفی آن شیر شریررا بآن تیر انداخته، شیر هلاک گردید. همانا که آنصوفی متوجه بود. فردای آنواقعه محمد رحیم خان به مرض موت گرفتار شده، العیاذ بالله من غضبه و غضب اولیائه، **مثنوی:**

تا دل مرد خدا نآمد بدرد
هیچ قومی‌را خدا رسوا نکرد

بعد از وفات خان امرا و علما جمع شده، جنازه‌اش‌را خوانده بیرون دروازهٔ مزار آن گنج معادن شاهی‌را بخاک دفن ساختند. چون فرزند پسرینه نداشت، امرا باتفاق دانیال اتالیق نبیره دختری او فاضل توره ولد ناربوته‌بی‌را بمسند خانی برداشته، (201a) اتالیقی بدستور سابق بعم بزرگوار او محمد دانیال اتالیق و قاضی‌گی بخواجه نظام الدین میرکانی و امیر دیوانی ببدل دیوان‌بیگی قرار یافت. چون فاضل توره‌را رشدی نبود، امرا و اکابر اورا شایستهٔ این امر جلیل نداشته، بعد از چند روزی اورا خلع نموده، تمامی امرا و علما

[1] S: نا مبارك آمد.

باتفاق و اجماع دانیال اتالیق‌را بمسند حکومت و سریر سلطنت نشانیده، دست بیعت از کمال ارادت بروی دادند.(S.162) **لمؤلفه:**

فرود آمد از تخت ابو الفیض خوان
برآمد رحیم خوان ساحب قران
درین عرصه شبدیز اقبال راند
شهانرا پیاده بخدمت دواند (S.163)
فلك دایر حکم فرمان او
ملك ناصیر دور دوران او
هرآن شه‌که از حکم او سرکشید
تنش بر سرش روی آفرید
غلامی‌که شد تابع رئ او
بفرق شهآن زد سر پای او
بهار امیدش گل آرزو
گل آرزویش همی رنگُبو
بهر سوکه گر آن همت کشید
دو اسپه ظفر پیش ـ پیش دوید
بتوفیق عدل بمفتاح داد
در فتنه دامن بست کشاد
ز وصفش سر خطبه برآسمان
ز نامش دل سکه مهر آشیان
ز قهرش فلك تختهء خاك بود
ز لطفش زمین لوح افلاك بود
سر شهریاران منغیت نژاد
دُرّ تاج شایان جادوش مراد
مهین عم والا ظل الهی
سیمین گوهر تاج شاهنشاهی

اساس خواقین عالم‌پناه
مدار سلاطن غرّآن تباه
ز مادر رحیم آمد اندر جهان
باهل جهان چون پدر مهربان
بخارا سمرقند قرشی کیش
نهادند سرها بخاك درش
بحکمش روان گشته بی گفتگو
چو انهار جنت شده چارجو
لب آب خندان ز احسان او
نسف سفره گشت نمکدان او (S.164)
بمفتاح همت گشاده حصار
بدخشانُ بلخ از یمینُ یسار
دهی نو بدستُ بکف تالیقان
حصاری بیك دسته‌اش شادمان
بیوز دیزخ از بیم دوزخ شده
لب قرق ازآن پر ز ازخ شده
باین زیبُ زینت باین آبُ تاب
گهی کام بخش وگهی کامیاب
بدادُ عدلش خلق‌را شادکرد
جهانرا ز عدل خود آبادکرد
چو دوران اقبالش آمد سری
نه ملکش وفا کرد و نه لشکری
بحسرت روان شد ازین خاکدان
بر آهنگ رفت ازآن دیگران
رحیم‌خوان چو زین بوستان رخت گسست
بتختش دیگر نیك‌بختی نشست

همی خواهد اکنون فسانه سگال
حکایت بر عهدی شه دانیال)[1]

ذکر جلوس محمد دانیال ولد محمدیار بی اتالیق بر تخت بخارا و ماوراء النهر

سابقا ذکر یافت که بعد از خلع فاضل توره خواص و عوام، بلکه جمهور انام بطوع و رغبت، باخلاص و ارادت امیر دانیال‌را بیعت نموده، منطقهٔ بنده گیش‌را بمیان جان بربسته، مطیع و منقادگردیدند. طغای‌مرادبی برقوت که ارشد امرا بود و دم از استبداد و استقلال میزد، بهمراهی پسرش کشته شد و بیکنظربی کینگس از بخارا با امراء متفرقه برآمده بشهرسبز آمده، آن ملک‌را از دیگران استخلاص نموده، عصیان و طغیان اختیارکرد و بیک بوته‌بی اولاً در قرشی آغاز مخالفت نموده. اینچنین در نور[2] بایمرادبی (201[b]) برادر طغای‌مراد مقتول و در ثمرقند و میانکال امراء خطای و در اورگوت موسی‌بی مینگ هرکدام سر ازگریبان نزاع برآورده، شوری در ممالک ماوراء النهر و حصار برپا کردند و فاضل‌بی بعد از وفات محمد رحیم‌خان قوتی و شوکتی عظیم یافته، قصد تسخیر ماوراء النهر نمود. لشکر بثمرقندکشید و برات بیک سلطان برادر محمد رحیم‌خان که حاکم دار السلطنهٔ ثمرقند بود، بسایر امراء منغیتیه در شهر متحصن و محصور گردیده، مدتی از جانبین مقاتله و مدافعه برپا بوده، در اخیر سبب نفاق جماعهٔ پاری کی که در آن وقت بکره در ثمرقند بودند، شبی از مول جر خود بدشمن حرفی شده، چند سرکردهٔ فاضل‌بی‌را بشهر درآوردند. برات سلطان و امرایش همه اسیرکمند تقدیرگردیدند. فاضل‌بی بقصاص محمدامین‌بی آن نونهال حدیقهٔ سلطنت‌را به تیغ بی‌رحمی بقتل رسانید و قاضی محمدشاه میرکانی‌راکه هواخواه دولت منغیت بود وکمال عزت و حکومت داشت، آنسید اصیل‌را سادات مخدوم اعظم برعایهٔ قرابت و ملاحظهٔ صیلهٔ[3] رحم از وفور مروت از فاضل‌بی طلبیده، (202[a]) ببالای چوب دار سرافرازی بخشیده، بتحقیر تمام خودرا مطعون انام گردانیده، باعث نیکنامی و موجب شادکامی خودها ساختند و این کردار ناصواب ایشان مصدق و مصداق **کریمه:** فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ

---

[1] S

[2] S: نورآتا

[3] S: سیله

[1]الآیه گردید. بقیهٔ قصهٔ فاضل‌بی‌را در محلش تحریر نمائیم، انشاء الله تعالی.

چون امیر دانیال بمسند حکومت نشست، خودرا بلقب ولینعمی ملقب نموده، پاس آداب عظام‌را نام خانی و پادشاهی‌را بخود نه پسندید. به تنظیم و تنسیق ملک پرداخته، اولاً نفس شهر بخارا بروجه دلخواه راست نموده، کجانرا براه راست دلالت نموده و راستانرا در ترقیه و تعظیم بر افزوده، از ریق و فیق نفس شهر فارغ گشته، به تنظیم تومنات سبعه همت والا نهمت مصروف داشته، بر وجه‌که میشاید و بنوعیکه میباید بطریق رعیت‌پروری و معدلت گستری مهام سلطنت‌را بقواعد خوب و اسالیب مرغوب استحکام داده و بتجهیز لشکر و تربیت عسکر پرداخته، همه‌را باحسان وافی از خود راضی و شاکر گردانید (202[b]) و در قطع خصومات و دعاوی رجوع بعلماء عظام نموده، بمحاضر و سجلات فقها بمرافعهٔ شرعیه بمشورت قضات اسلام معامله‌را بانجام میرسانید. قهر و لطفش بموقع، احسان و امساکش بموضع واقع بود وکرمینه‌را بولد ارشد و فرزند امجد خود امیر معصوم شاه مراد داد. آن گلدستهٔ رحمت الهی‌را بالطاف نامتناهی مفاخر و مباهی نمود، بآن بلدهٔ طیبه فرستاد. در آن اثنا امراء قبایل استقلالی یافته، هرکدام بقلعهء سر استکبار برآورده، پای استجبار می‌افشردند. در میانکال و قرشی و لب آب طغیان و آشوب ایشان برپا بود.

واقعهٔ ارتقای دولت و ارتفاع رأیت اقبال فاضل بی ولد صادق‌بی ولد نوربی یوز از احفاد قلیکه، محاصره[2] نمودن او کرمینه‌را و بی نیل مقصود با شکست تمام مراجعت نمودن تا اخیرکار[3]

و فاضل‌بی یوز چنانچه مرقوم گردید، قوتی و شأن عظیم پیدا نموده، از خجند تا کرمینه‌را مستخلص و مسخرگردانیده و لشکر عظیم از توابع خود ترتیب داده، قصد پای‌تخت بخارا پیش نهاد خاطر خود گردانید. (203[a]) بامداد امرای خطای و قبچاق بعد از فتح ثمرقند لشکر تاراج‌اثر ببالای کرمینه و ساکنان آنمدینه برده، بمحاصره و مخاصمه اشتغال نمود. امیر معصوم با حداثت سن بکمال خبرت و آگاهی بمدافعهٔ اعدا پیش آمده، نهایت قلعه‌داری و غایت محافظت‌را رعایه نموده، چون سد سکندر میان آنقوم یاجوج‌اثر

[1] القرآن الکریم، ۲۲:۴۷
[2] S: در محاصره
[3] S: از اول تا اخیرکار

و اهل قلعه مانع و حاجزگردیده و ایام محاصره بامتدادکشیده، فاضل‌بی بقدر امکان در تسخیر آن بقعه کوشش نموده، سعیها و جدهای بلا احصا بجای می‌آورد. اما از هیچ در کلید فتح و ظفر بدستش نمیامد. امیر دانیال باعیان بخارا از علما و امرا و اهل بصارت درین باب مشورتها و رأیها استخراج مینمود. در آخیر همه اتفاق این رأیرا پسندیدند: بهیئت اجتماعی از بخارا برآمده، بمحاربه و مقاتلهٔ اعدا پیش باید رفتن، تا هر امریکه از دیوان قضا در ازل امضا یافته باشد، از پردهٔ خفا بمنصهٔ ظهور بروز نماید و حکمی‌که قاضی قدر آغاز مقدر نموده باشد، بزبان شمشیر و قلم نیزه بلوح تحریر و وثیقهٔ تقریر مختوم گردیده، دفتر خصومت خصومًا (203b) پیچیده و صفحهٔ مخالفت اعدا نوردیده گردد. فرمودندکه جارچیان رعد آواز و تابچیان برق تاز در شهرُ تومنات جار و اخبار رسانندکه مردم نفور عام از خواص و عوام نموده، احدی مخالفت و مقاعدت درین سفر جایز نداشته، همه بزیر رأیات به ظفر[1] جمع آیند. باندک فرصت آنمقدار لشکر از سپاه و رعیت جمع آمدندکه محاسب زبان از احصای آن عاجز و مهندس بیان از املای آن قاصر بود و امیر دانیال بتضرع و ابتذال بعد از فاتحه و اجازت از مشایخ عظام و زیارت و طواف مشاهدهٔ اولیای‌کرام بتوکل تمام و عزیمت تام از بخارا بجانب کرمینه نهضت نمود. بتأنی و تمکن بقطع منازل و طی مسافت راه میرفتند. از آنجانب فاضل‌بی بکثرت لشکر و وفور عسکر مغرور بوده، از طریقهٔ حزم و شیوهٔ آگاهی غافل و عاطل بود. فتح کرمینه‌را مقرر دانسته، از لطایف غیبی و از مشیت لاریبی بیخبر بود. چون لشکر ظفر نشان بخارای شریف قریب بموضع هزاره نزول نموده، (204a) مقدمهٔ لشکر از موضع قتغان گذشته، جماعهء ببالای پشته‌که در آن نواحی بود برآمدند. اوتچیان لشکر فاضل‌بی از دور سواد آنهارا دیده، دوروغ کشیده فوج ـ فوج بسوی معسکر خود مراجعت نموده‌اند. غباری از سرعت آنقوم بهوا ساطع گردیده، از طرف بخارا بجانب کرمینه میل نموده. چون در آنروز از تأییدات سماوی باد و بور در اهتزاز و عبور بوده، چون باد صباکه مقدمهٔ ظفر سپهسالار اسلام علیه الصلوة و السلام گشته، بمضمون شرف مشحون حدیث ظفرت بالرعب و الصبا از غبار ساطعه گرد گروه راجعه دشت و صحرا تاریک و تنگ، در رنگ قلوب ارباب شقاق و اصحاب نفاق گردید و لشکریهٔ فاضل‌بی‌را از رویت این غبار رعبی و هراسی در

---

[1] S: رأیات ظفر آیات

دل قرارگرفته، هرکس از موضع و مولجر خود بقوش نآمده، روی بفرار آورده، اکثری پیاده از عرصهٔ پیکار میگریختندکه نی اسب بخاطر پیاده و نی شاه بخاطر وزیر میرسید. همه غلام‌وار قرار بر فرار اختیار نمودند. اول کسی‌که (204b) بی‌عاری‌را شعار و بی‌ننگی‌را اختیارکرد، بابابی خطای حاکم کته‌قورغان بودکه در آنروز قراولی لشکر باو مفوض بود و فاضل‌بی دیدکه کار از دست و دست ازکار ماند، ناچار بمضمون الفرار مما لا یطاق الحدیث عمل نموده با معدودی از خواص خودکه پیش رو فراریان بود. درآنموسم طغیان دریای کهك بر وجهی بودکه شناوران ماهی بتکلف عبور مینمودند. بنابرین جمعی کثیری غریق دریای فنا گردیده، هرکسی‌که از آتش تیغ صاعقه بار بنیمجانی خلاصی میجست، بآب دریاء خونخوار دست از زنده‌گی میشست. عدد غریقان از شمار بیرون بود. استماع دارم‌که در لشکر فاضل‌بی از قبیلهٔ راقم‌که جماعهٔ ترکیه است، قریب هفتاد نفر نوکر بودند. از آنجمله سی نفرکمابیش بآب غرقه شده بهلاکت رسیده‌اند. دیگرانرا ازین قیاس باید نمود. نقل است از ثقات‌که گویند درآنروزکه لشکر فاضل‌بی بارادهٔ فتح کرمینه از دریا میگذشتند، جماعهٔ کثیره غرق شده بود. سبب او آن بودکه در فلغر یکقطعه ازکوه جدا گردیده، سه روز (205a) سد راه آب بود. <در آخیر بزور آب[1]> آن‌کوه پاره از جای خود رفته، باین جهت آب دریا بامثال از آنچه بود زیاده گردیده، قضارا آن آب بآن کثرت برابر درآمدن لشکر بمعبر رسیده، این واقعه از نوادر و اعاجیب بوده، در معنی امداد غیبی بود. از علاوات[2] دولت منغیتیه و از مقدمات خوارق عادات امیر مجدد بوده، چون تفرقهٔ چنان از موهبت منان بجماعهٔ مخالفان واقع شده، خدمت معصومی دروازه‌هارا گشاده تعاقب دشمنان نموده، تا قریب سلطان رباط هزیمتیانرا اسیرکنان رسیده، فرمودکه هیچ کس اسیری‌را نکشد! چون بسیاری گریزها مکشوف العورت بودند، منادی فرمود باین نداکه مردم چشم خودرا از نگاه کردی بسوی عریانان پوشیده دارند! هرچند آنمبارز میدان مجاهدت در شجاعت بمزتبهء بودکه از تیر و نیزه چشم همت نمیدوخت و از ملاحظهٔ او امر شریعت یارای دیدن بدن برهنگان نداشت. بنابرین ناصرش تأیید غیبی و معاون‌اش تقویهٔ (205b) لاریبی بود. چون خبر هزیمت اعدا بسمع <همایون عالی>[3] امیر دانیال

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[2] S:علامات
[3] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

رسید، سجدات شکر بجای آورده، بشکرانهٔ اینظفرنامی و نعمت‌سامی نیت کرد که کسی‌را از اسیران قتل نسازد. **بیت:**

پدر اینجنین و پسر آنچنان
چگونه مسخر نگردد جهان

تمامی اسباب و آلات و احشام و ادوات <و خیول و مالات>[1] تجمل فاضلبی که بسنون مدیده و قرون بعیده فراهم آورده بود، همه بدست متکلفان سلطنت معصومی افتاده و محاسبان در آن واقعه عدد لشکر و سواد عسکر فاضل‌بی‌را از چندی وسوقی و غیرهما بعضی یک لک و برخی[2] کمتر تخمین مینمودند و چون ببقعهٔ شریفهٔ ده‌بید رسیده، در اطرافش زیاده از صد نفر سپاهی نبود و اسیران‌را امیر دانیال جمع آورده مغلول و مقید بدست حافظان سپارید، ببخارا روانه نمود تا باعث تسکین اضطراب عجزه و رعیه گردد. گویندکه در آن واقعه باختیار احدی مقتول ناگشته، بعد از مشاهدهٔ عامهٔ انام اسیرانرا آزاد و لباس و سایر مایحتاج ایشانرا مبذول داشته (206[a]) اطلاق فرموده، همه‌را آزاد نمودند. چون موهبتی چنین از ممکن غیب واقع گردید، اهالی بخارا از سپاه و فقرا نذورات و صدقات بمصارف و مواقع ادا نمودند. امیر دانیال فرزند ارجمند خودرا درکنارکشیده، سر و روی آن نونهال حدیقهٔ جهانبانی‌را بوسیده نوازش ها نمود و تمامی اهل کرمینه‌را در خورد اخلاص و ارادت خودها مشمول مراحم بلند و عواطف ارجمند[3] گردیدند. این فتح مطلع آفتاب عالم‌گیری و مقدمهٔ فتوحات آینهٔ معصومی بود. **رباعی لمؤلفه:**

از سعادت هرکرا صبح ازل بنواختند
در دم شام ابدکارش کفایت ساختند
شمع اقبال خلیلی لیکن شد عاقبت
منجنیقی‌راکه ابراهیم‌را انداختند

بعد از آن امیر دانیال بمستقر خود مراجعت فرموده، بترتیب امور سلطنت همت گماشت. بمحاربات کثیره بمفتاح شمشیر در اندک زمان قصبهٔ[4] نوررا از بورقوت، میانکال‌را

---

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[2] S: بعضی
[3] S: عواطف ارجمند و مراحم بلند
[4] S: قلعه

از امراء خطای فتح نموده، قرشی را که بوته بی استیلا داشت، (206b) بضرب تیغ استخلاص نمود. بعد از تعب بسیار آندیار از خار اغیار خالی گشته، ضمیمهٔ ممالک معموره گردید. در آخیر بوته‌بی‌را محرمانش کشته، ولایت‌را بهواخواهان معصوم سپاریدند. در تمام این معارک سپهسالار لشکر ظفراثر بجناب معصوم مخصوص و معین بودکه بنام پدر والا گهر فتح ممالک مینمود. خزاررا ازکام سرای و لب آبرا از دهان ترکمان بیرون کشید. در اثنای کارزار یکبار در حین جهانگیری و فتح گستری بلشکر معصوم زخم چشم راه یافته، آن شیر بیشهٔ هدا بدست اعدا اسیر سلسلهٔ قضا گردید. میر سرای از پی اقبال آن گوهر شاهی‌را گردیده، ببوته‌بی[1] تفویض نمود و قرابت قریبه مانع قتل آن نادر وقت گردیده، ایلچیان کارگذار آمدُ شد نموده، قورغان قرشی‌را ببوته‌بی‌که تا آن روز در قلعهء امیرِ میران میبود داده، خدمت معصومی‌را از قید بند آن مشهور خلاص نموده، ببخارا بردند و این کس‌که در حقیقت رفیع بود، باعث توفیق عظیم و آگاهی جسیم آن نیک‌بخت قدیم از عنایت رب کریم و موجب فتح عظیم گشته، یکباره از (207a) مناهی و ملاهی تایب و تارک گردیده، علاوهٔ سعادت ازلی آن سعیدگشت. چون داخل بخاراء شریف گردید، بعد از دریافت سعادت زیارت والد بزرگوار، سر ارادت بآستان مرشد زمان و مکمل دوران، قطب ولایت، سعید اکبر مولاناء کبیر آخوند داملا صفر علیه الرحمه نهاده، داخل طالبان صادق گردید. چنانچه تفصیل این اجمال در محلش واقع خواهد شدن، مدعا بیان سبب[2] توبه و باعث انابت آن معصوم حقیقی بود. چون خاطر خطیر امیر دانیال از فتح قرشی و نور[3] و میانکال بموهبت ذی‌الجلال فارغ شد، توجه خاطر بدفع فاضل‌بی و فتح ثمرقند مصروف داشت. دفعهء لشکر سنگین جرار فراهم آورده، ببالای ثمرقند نهضت فرمود. از اوراتیپه فاضل‌بی و از شهرسبز بیکنظربی و از اورگوت موسی‌بی و از حصارکته‌بی یوز همه در درون شهر ثمرقند با لشکر و اتباع خود مستعد جنگ و آمادهٔ پیکار بودند و خدمت امیر دانیال از جانب جنوبی ثمرقند موضع قزل قورغان‌را مضرب خیام گردانیده، (207b) چند روز بین الفریقین قبضهٔ شمشیر خون پالا و نعرهٔ تفنگ رعد انشا بود. خدمت معصومی بالشکر قرشی اولا ببالای شهرسبز رفت و آنولایت‌را تاخت نموده، از میان شهر وکتاب‌که حکم

---

[1] S: بدست بوته بی

[2] S: صب بیان

[3] S: نوراتا

یک شهر دارند گذشته، دست برد عظیم نموده و هراس در دل اعادی انداخته، سالم و غانم برگشته، از راه جام بلشکر پدر [1]باجاه و احتشام بزرگوار خود ببالای ثمرقند ملحق گردید و وهمی‌که از اجتماع مخالفان در باطن امیر دانیال طاری گردیده بود، مندفع گشته مطمئن گردید. فردای آن از طرف جنوبی ثمرقندکوچیده، بسمت شمالی آن ولایت فردوس‌خاصیت گذشته، موضع ماترید مضرب سرادقات جلال گردید و دشمنان‌را رعبی و هراسی در ضمیر راه یافته، بدرون قلعه متحصن و محصور گردیدند و مرتبهء جنگ صعب و محاربهٔ قوی واقع شده، در هر دفعه ظفر قرین رکاب امیر بخارا بود. قریب پنجاه روز ثمرقندرا محاصره نموده، بظفر و فیروزی به بخارا مراجعت نمودند و جماعهٔ مخالفان‌که مانند پروین (208[a]) جمع و منتظم بودند، چون بنات النعش پریشان و متفرق گردیده، هر کدام بولایت خود مراجعت نمودند. کته‌بی یوزکه از قبل فاضل‌بی حاکم ثمرقند بود، بولایت حصار رفته، آندیاررا استخلاص نمود و فاضل‌بی پسرکهین خود بابابی‌را حاکم ثمرقند نموده، خود باوراتیپه رفت. بعد ازین ضعف قوی باحوالش راه یافته[2]، روز بروز در تنزل بود. اهل ثمرقند از حملات متوالی معصومی در مضیقی افتاده، در آخیر بابابی باختیار یا باضطرار ارادهٔ آستان‌بوسی امیر دانیال نموده، ثمرقندرا بهواخواهان آنحضرت سپاریده، در جرگهٔ امراء عظام انتظام یافته، مشمول عواطف پادشاهی گردید و فاضل‌بی نیز غیر از اطاعت و انقیاد مخلصی نایافته، وادی بیگانگی‌را ترک نموده، سالک جادهٔ موافقت و قاصد شاه‌را مصادقت گردیده، بدرگاه گیتی‌پناه حاضرگردید. کمر مطاوعت بر میان بسته و افسر مفاخرت بر سر نهاده، تمامی ماوراء النهر سوای شهرسبز طوعًا وکرهًا در قبضهٔ تصرف و ربقهٔ تملک امیر دانیال (208[b]) درآمد. بکرات و مرات لشکر قیامت‌اثر ببالای کیش کشیده، بیکنظربی در کمال ضعف و بیقوتی آنولایت‌را بحمایت دیوار و معونات اشجار از دست بُرد لشکر جرار نگاه میداشت و فاضل‌بی بنفس خود مع لشکرش در عنان امیر بخارا درآمده، در خدمت شهرسبز چون اقبال ملازم و مانند دولت در خدمت قایم بود، تا آنوقت‌که خدمت امیر دانیال شهرسبزرا هرچندگاه محاصره نموده، بقصد تاراج ایلات کینگس‌که درکوهستان در موضع امان‌جر در وسعت و رفعت و استحکام بحصار فلک نیل فام توامان افتاده قبل بودند، لشکرکشیده آنموضع‌را محاصره نمودند.

[1] S: پدر بزرگوار
[2] S: طاری شده

فاضل‌بی در نظر امیر دانیال حملهای متواتر آورده، در آخیر زخم‌کاری از تیر تفنگ از ممر نام و ننگ بآن میر بافرهنگ رسید و سبب آن کار ناتمام مانده، طبل مراجعت کوفتند. فاضل‌بی‌را تفقدات بسیار نموده، باخلعت و اسب و دیگر مراحم سرافراز نموده، بتخت روان بمسند خودش (209a) روانه نمودند. بعد از آن تا وقت اجل غیر از موافقت و مصادقت از جانبین امری صدور نیافته، بنام دوستی و یکجهتی از عالم گذشت. بجای او پسر ارشدش خدایار بیک قایم مقام پدر شده، معاصر معصوم غازی گاه در مقام دوستی بقانون موافقان آهنگ راستی ساز میکرد، وقتی در پردهٔ دشمنی در شعبهٔ مخالفان چنگ کجی مینواخت، تا طبال قضا بطبل کوب اجل آواز رحیل بگوش جانش رسانید، پنج[1] نوبت زندگی‌را بانجام برد.

در بیان کردن اولاد قلیکه‌بی یوز

قلیکه‌بی جد اعلاء فاضل‌بی و محمدامین‌بی و اسلاف و اعقاب اینجماعه است. اطبای و طولیت بهرحال خاندان اصالت و دودمان نجابت‌اند، امارت در طبقهٔ ایشان قدیمیست. چنانچه از تواریخ خوانین شیبانیه ـ اشترخانیه مستفاد میشوند. سیمای اصالت از جبههٔ صغار و کبارشان هویدا و آثار نجابت از حلیهٔ رجال و نسایشان پیداست. در دیار خجند و اوراتیپه و حصار شادمان امارت و حکومت نموده، (209b) از ایشان در آن دیار اثار خیر از مساجد و معابد و مدارس بسیار مانده. نفرکثیر ازینجماعه میری و لشکرکشی‌ها کرده، در آخیر چون نوبت بخدایاربی رسیده، از همهٔ اسلاف در تجمل و حشمت و لشکرکشی و عظمت زیاده بوده، توان گفتن که خاتمهٔ شرف این دودمان بود <و حلیم‌طبع وکریم‌صفت و رعیت‌پرور[2]> مردی قوی هیکل، بلندقامت، خوش‌منظر، نیکو شمایل بود. یکبار به امیر معصوم غازی در بالای چلک جنگ[3] سخت کرد. بعد از آن تا اخیر حیات بمصالحه روزگارگذرانیده، در آن جنگ غالبیت و مغلوبیت هیچ کدام معلوم نشده، صلح برینوجه واقع شدکه قورغان چلک از آن معصوم غازی و اهل قورغان و حاکم آن خواجه مراد دادخواه قبچاق مع قوش از آن خدایاربی باشد. همچنین قرار یافته از همدیگر جدا

---

[1] S: پنج روز
[2] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[3] S: جنگ جدل

شدند <و غیر آن امارت و حکومت نموده‌اند>.[1] آنچه در تواریخ اخبار و معاینه یقین شده اینست که اما احدی ازین جماعه در تجمل و حشمت از ابتدای ظهور دولت ایشان (210a) تا این زمانکه تخمینا سه صد سال کم یا بیش است، عدیل و نظیر خدایاربی ولد فاضل بی نگذشته و مثل او در حصار و اوراتیپه و خجند حکومت ننموده. در عصر معصوم ثانی مرتبهٔ دولت آن نور چشم سلطنت و چراغ بزم معدلت همین خدایاربی بود. <مرد بلندآواز، شجاع و علما دوست و حکیم‌پیشه بود.[2]> اینمقدار بتقریب بیان احوال جماعهٔ آل قلیکه نموده شد. بتفصیل ایشانرا این نسخه تحمل درادند. چون دولت امیر دانیال استقرار و استقلال پیدا کرد، کلی و جزوی مهام سلطنت‌را برای زرین فرزند ارجمند خود معصوم زمان گذاشته، از پادشاهی بنامی و از حکومت باحترامی قانع بود. با وجود آنهمه در هیچ امری جزئی وکلی بی‌رضای پدر بزرگوار شروع نمودن‌را تجویز نمی‌نمود. **رباعی لمؤلفه:**

بی رضای پدر مکن کاری
که رضای پدر رضای خداست
بی‌ادب بر رخ پدر منگر
که اذای پدر اذای خداست

ایام عمر خودرا توزیع و تقسیم نموده، یکسال بغزا میرفت و سال دیگر به تنبیه مفسدان و تنظیم مملکت می‌پرداخت. در ایران از بیم نیزه‌اش کسی بعناد سر نمی‌افراشت و در توران (210b) از خوف دره‌اش احدی پای از جادهٔ راست بیرون نمیگذاشت. سُعدارا مسرور و اشقیارا مقهور میداشت و اغلب اوقات در سنه دو بار یا سه بار لشکر در شهرسبز و اورگوت میبرد و بیکنظربی <و موسی‌بی>[3] بشفاعت شعفا و بوساطت فصحا صلحی انگیخته، از چنگ جنگش خلاصی میجستند و بیرام‌علی قاجار در مرو شاه جهان علم عصیان بآسمان و سر طغیان بکیوان رسانیده، تراکمه و شیعهٔ آن دیاررا بضرب تیغ و دست تسلط از پای درآورده، علم منحوس باقبال معکوس بفلک برده، در تشیع غلو نموده، تتبع مذهب ناحق داشت. ازکمال تهور و بیباکی فرمودکه در ایران و خراسان

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[2] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[3] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

هیچکس از شیعه تَقیه ننماید. هرچند تَقیه بمذهب شیعه فرض بود، پروای آن نداشت، در ظلم و تعدی افراط مینمود. جناب معصومی‌که شفقت بر خلق‌الله پیش نهاد، همت والا نهمت او بود، بعجزه و فقرای آندیار ترحم ورزیده، توجه خاطر بر وجه جلی بر قلع بیرم‌علی مصروف داشته، بجد تمام و جهد تام لشکرها متواتر بمرو فرستاده، آن بدمست بادهٔ غروررا بهشیاری و بی‌آزاری دلالت مینموده وگوشمال‌ها میداد.(211ª) باین مدت بیستُ هفت سال[1] دیگری بنیابت پدران فرزند والا گهر ملک‌داری وکشورستانی داشت تا در **سنهٔ ۱۱۹۹** امیر دانیال در ارک بخارا باجل طبیعی گوهر روح‌را بخازن رحمت سپاریده، از دار بیمدار دنیا بمنزل دار القرار عقبی خرامید. مدت حکومتش بیست هفت سال[2] کم یا زیاده بود، پادشاه متمکن و شجاع بود. رأی کامل و عقل شامل داشت، بر عباد الله و ضعفا و سایر فقرا برفق و ملایمت معامله مینمود و دعاوی و مرافعات‌را بی‌مشورت علماء عظام و قضات اسلام بقطع نمیرسانید و سپاه‌را مرسومات خوب و اقطات مرغوب تعین کرده، در مواجب و علوفات ایشان چیزی برافزوده، همه‌را شاکر و راضی میداشت و بمشایخ و زهاد و عباد نذورات وافره و فتوحات کثیره عطا میفرمود. علمارا موقر و معزز میداشت، اوقاف‌را بمصارفش صرف مینمود. در امور شرعیه تابع رأی فرزند امجد معصوم خود بوده، جانب اورا مرعی داشته، تعظیم بلیغ میفرمود. تمامی اصناف خلایق اورا محبوب‌وار (211ᵇ) مطیع و منقاد بودند. آیینهٔ ضمیرش از زنگ کذب و نفاق مبرا و لوح خاطرش از نقوش ظلم و شقاق مصفا بود و دوستان قدیمه‌راکه قبل از ایام دولت مصادقت داشتند، در اوقات سلطنت فراموش ناکرده، در ادای حقوق سابقهٔ آنها اهمال و تغافل‌را تجویز ننموده، همه‌را موظف و معزز میداشت. از تکلف در مأکول و ملبوس مجتنب بود و در باب قتل بسیار تأمل داشت. حاصل اینکه در اخلاق حمیده در حاق وسط بوده، از افراط و تفریط احتراز داشت. **لمؤلفه مثنوی[3]:**

بهر مقصدکه اورا خواست بودی
چو فال دانیالی راست بودی

---

[1] S: بیست سال
[2] S: بیست سال
[3] S: مثنوی شریف

نبوت‌را فضیلش[1] ارمیا بود
همی دانیالُ ارمیا بود
ندیده روی مکتب‌را بتدریس
بعلم من لدنا بود ادریس
همه آثارش انوار هدا بود
چرا نبودکه او ظل خدا بود

لمؤلفه مثنوی:

دانیال آن امیر با فرجام
یافت چون روز نامه‌اش انجام
داد آن خسرو سعادت‌مند
جان بجانان ملک با فرزند
چون بمعصوم ملک(212ª)را سپرد
گرچه جان داد، نام بر نیکو برد
گرچه زین بحر آن صدف بشکست
ملک‌را گوهری رسید بدست
گوهری زیب تاج نوشیروان
قیمتش نقد بحر و حاصل کان
آن صدف رخت از جهان بر بست
این کرامی گُهر بجایش نشست[2]
ماه رفت و باوج شد خورشید
شاه رفت، بتخت شد جمشید
رحمت حق بجان آن پدری
کش بود جانشین چنین پسری

چون امیر در سنهٔ یکهزارُ یکصد و نودُ نه از دار پرملال بدار الوصال انتقال و ارتحال فرمود، اعیان بخارا از سادات و علما و امرا بعزت تمام جنازهٔ اورا بدوش خودها

---

[1] S: نسیش
[2] S: این کهر بجایش کرامی نشست

برداشته، صلوة جنازه اش‌را بجمعیت عظیم ادا نموده، بسر مزار مطلع الانوار قطب الابرار غوث الاخبار فردوس‌مانند شاه نقشبند در صخره از مدرسه‌که از احداث اهتمام آنخسرو نیکوکار در آن بقعهٔ شریفه یادگار است مدفون نموده، آن گنج معنوی‌را بخزینهٔ خاک[1] مخزون ساختند (رحمت‌الله تعالی. **مثنوی شریف لمؤلفه**)[2]

>چو رفت از میان خسرو دانیال
بمعصوم دادند جاه و جلال
پدر آن جهان و پسر اینجهان
دو عالم گرفتند در یکزمان
یکی‌را مقرکشور خاك شد
دیگررا محل تخت افلاك شد
چو وحدت کمال است ظل الهی
بنوبت بود کار فرمان دهی
دو شه‌را نمانندکه با هم شود
عسل چون مکرر شود سم شود
خدایئکه تاج کمر میدهد
پدررا چو شد بر پسر میدهد
چوکار جهان‌را بسرکرد رفت
وصیت برای پسرکرد رفت
که ای نور چشمم درین بوستان
چوگل سبزُ خرم زی با دوستان
خدارا شناس، خدارا ستا
ندارد دیگر حاصل این روستا
بکاری‌که هستی دل آگاه باش
خدارا گدا، خلق‌را شاه باش
امارت اگر باعدالت بود

S¹: بخزینه معنوی
S²

جهان آفرین‌را خلافت بود
اگر ظلم منظور شاهی بود
ز شیطان خلافت‌پناهی بود
سر ظالم شوم مکسور دار
که برسنگ نبود سزاوار مار
چه خوش گفت سعدی به «بوستان» خویش
کل این سخن در «گلستان» خویش
خدا ترس‌را بر رعیت گمار
که معمار ملك است پرهیزکار
همیشه تضرع بدرویش دار
که شه‌را بدرویش باشد مدار
شریر ارچه شیراست ازو دور باش
سلیمانی در خدمت مور باش
سپه‌را باندازه مرسوم ده
که بازی شکاریت نیم سِیرْ به
مکن حیف‌را بر رعیت پسند
که زین بیخ گردد نهالت بلند
دو اسپه روان است عمر عزیز
ز ظلمش چه حاجت بمهمیز تیز
چو این گوهر چند شهسوار سفت
بجان آفرین داد جانرا و خفت>[1]

تنبیه: معلوم ذوی الابصار و مشهود الو الاعتبار بوده باشدکه از (212[b]) ابتدای زمان محمد رحیم خان تا انقضای دوران امیر دانیال و اواسط خلافت جناب امیر معصوم غازی بسی از زهاد و عباد و عرفا و صلحا در روی کار آمده‌اندکه همه‌را مرتبهٔ کمال و درجهٔ تکمیل بر وجه اتم حاصل بوده است از سلاسل حقهٔ نقشبندیه و قادریه وکبرویه و حسینیه

[1] متن در حاشیهٔ ورقهای[b]211 ـ[a]212

و دیگر طریق. اما درینمختصر بذکرکمال از بزرگان نقشبندیه بنابر مناسبت هم طریقی معصومی که مقصود بیان خصایص آن پادشاه خداآگاه است، از روی اختصار میرود، نه بر وجه انحصار، والله اعلم. سر و سرور این طایفهٔ زکیه از اولیاء عظام جناب قطب الاقطاب موسی‌خان خواجه ده‌بیدی و خلافاء ایشان خلیفه خدایار و خلیفه عبدالقیوم کشمیری و خلیفه محمود و خلیفه صدیق و خلیفه قوزی ترکستانی و خلیفه محمدامین باغ‌میدانی و خلیفه رحمت و حاجی خواجه و غیر ایشان بودندکه هرکدام آفتاب شریعت و ماه‌تاب طریقت بودند، (213a) رحمهم و در بخارا خلفای ایشان املا: داملا نیاز چقماقی و داملا نعمت الله عاشق و ایشان صوفی و ایشان امیر چاربکری و غیرهم قدس الله ارواحهم بودند و آنجماعه همه نقشبندی و مجددی بودند. امید است که ذکر ایشان بتفصیل درین کتاب مذکور گردد. و مشایخ سلاسل دیگر ازکبرویه و عشقیه نیز در عصر این امیر پاك‌ضمیر بودندکه ذکر ایشان‌را این مختصرگنجایش ندارد، والله اعلم.

ذکر جلوس سعادت مانوس سلطان السلاطین، برهان الخواقین، مجدد الملة، محیی السنة، ماحی البدعة و الضلالة و حامی الشریعة و الهدایة، نور الخلفاء، شمس العرفاء، حجة الرحمان، رحمت المنان، فاروق الزمان، مهدی دوران، مصباح الطریقة، منهاج الشریعة، ظهیر المسلمین، مغیث المساکین، ملاذ الامم، ملجأ العالم، فخر الاوتاد، نجم الافراد، اعنی جامع الخلافة[1] الحقیقی و المجازی، امیر المؤمنین المعصوم شاه مراد الغازی انارالله تعالی برهانه

در مبادی مائه ثانی عشر آن (213b) مجدد مآت[2] در ساعت مسعود بر سریر جهان‌بانی و اورنگ سلطانی باتفاق اهل حل و عقد عصر جلوس نموده، خواص و اعیان از صمیم جان دست بیعت بدست آن خسرو زمان و مرشد دوران سپاریده، پای انقیاد از روی اعتقاد در جادهٔ اطاعتش بسر بردند. زهی قومی سعادت‌مندیکه بچنان پادشاه ارجمند نسبت بنده‌گی و علاقهٔ خادمی نصیبهٔ ایشان گردیده، موفق بهم عصری آنمهدی

[1] S: جناب الخلافه
[2] S: مآة

عصر آمدند! **کریمه:** كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ[1] الآیه نظیر حال آنقوم بود درینمقام ساز تکلف شکسته و تار تعسف گسسته و آهنگ تعصب راه بسته است. نوائی است از راستی که استماع آن کوچک وبزرگ‌را ضروریست. باید از پردهٔ خفا وکمون برآوردن، قانون ادب‌را پاس باید داشت. بر واقفان تواریخ اخبار سلف و بر عالمان وقایع آثار خلف پوشیده نیست که بعد از خلفاء راشدین رضوان الله تعالی علیهم اجمعین از پادشاهان امت مرحومه شرذمه قلیلی موفق بتوفیق الله بوده، (214a) بر وجهیکه باید و نهجیکه شاید بترویج شریعت نبوی و احیای سنت مصطفوی همت خودرا مصروف داشته‌اند. خصوصًا در بلدهٔ فاخرهٔ بخارا که آبروی بلاد ربع مسکونست حفظها الله تعالی مع والیها عن الآفات اول کسی که باین سعادت مسعود ابدی و سعید دو جهانیست، پادشاه اسماعیل سامانیست که مفاخر و مناقب آن شهریار چون آفتاب در نصف النهار بر ألو الابصار روشن است که خلافت‌را از اجتهادش سامانی و عدالت‌را از اهتمامش برهانی حاصل گردیده رحمه الله تعالی رحمة واسعة و چند نفری از اعقاب و اولاد او و احوال دیگران بکمال نقصان آمیخته است. بعد از انقضاء سامانیه پادشاه بسامان‌تر در عدالت و توفیق چون معصوم صدیق بر تخت بخارا نه نشسته و توان گفتن که در اقالیم دیگر نیز بعد از عمر عبد العزیز رحمه الله که عادل متفق علیه است و مهدی و هارون و مأمون عباسی که حسنات ایشان بر سیئات غالب بوده، عدالت مختلف فیه دارند. (214b) از ملوک اسلام احدی سهیم و شریک اینمعصوم زمان نبوده، از سلاطین تیموریه اورنگزیب که زیب تاج خاندان ایشانست، بتوفیق این مجدد دین موفق نگشته، سخن بخبر منجر میشود و این فقیرراکه مقصود اصلی از تسطیر این سطور ذکر احوال سنجیده و افعال پسندیدهٔ این نیک‌بخت است، مناسب نمودکه درود تمهید بیان اخلاق حمیدهٔ اینخسرو غازی نمایم. اول بیان کمالات و مفاخر و مناقب و مباشیر[2] و ذکر باعث توفیق و سبب توبهٔ آن تایب صادق و دویم شرح مهاریب و مفاتیح و مآثر آن پادشاه فایق.

[1] القرآن الکریم، ۳:۱۱۰

[2] S: مناشیر

تمهید اول: [بیان کمالات و مفاخر و مناقب و مباشیر و ذکر باعث توفیق و سبب توبهٔ آن تایب صادق]

پیشتر ذکر یافت که دفعهء جناب معصومی لشکر سنگینُ جرار فراهم آورده، از بخارا بفاتحهٔ والد بزرگوار بصوب قرشی و خزار برای دفع شر جماعهٔ اشرار برآمده، اولا دست بردی بایلات سرای که آن وقت در خزار غبار فساد و طغیان می‌انگیختن نموده، اطراف حواشی آنقوم‌را از اموال و مواشی خالی کرده، تفرقه (215ª) در جمعیت آن دیار فرقهٔ طاغیه انداخته، میخواست که غانم و سالم مراجعت نماید. جماعهٔ قلیلی از آن قوم از تعاقب لشکر معصومی برآمده جنگ و جدال آغازکردند. چون بیوقت بود و اهل لشکررا دستها باولجه و غنیمتها مشغول، هرکس در پی پیشروی بر دیگران سبقت جوی بود. فرو رفتن آفتاب و ورود تاریکی‌را باعث بیشرمی و موجب بی‌ننگی دیده، مردم گروه- گروه جدا گردیده، قرار بر فرار اختیارکردند، تا آنکه در پیش آنجناب غیر از معدودی از لشکر اثری نماند. دشمنان تاریک دل بمدد ظلمت شب بآن آفتاب اوج سلطنت غلبه نموده، چون مرکز در میان[1] باطرافش دایره کشیدند. آن همای قلهٔ قاف سعادت بمقتضای عقل دوراندیش دانست که کوشش و جدال در معرض قتال باعث هلاکت و موجب غرامتست، ناچار تن بتقدیر ازلی داده، اسیرکمند تقدیرگردید. **قطعه لمؤلفه:**

چوکوشش بی‌اثر شد، بنده تسلیم شود ورنه
گره بر رشتهٔ جان از تردد بیشتر پیچد
حذر پیش ازگرفتار[2] است چون دردام افتادی
(215ᵇ)تردد بیشتر سازی بپایت بیشتر پیچد

آن آفتاب آسمان جلالت‌را نشناخته، در قطار اسیران دیگر مغلول و مقید نگاه داشتند. مردی بودکه معرفت آن گوهر شاه وار سرمهٔ دیدهٔ بصارتش گردیده، اینواقعه‌را چون گوهر بگوش هوش بیک بوته‌بی حاکم میر میران همدستان سرایان بود، رسانید و آنحریف چون همیشه طالب[3] اینچنین روز بود، بنفس خود سوارگردیده، بنزدیک آن جماعه حاضر شد و از ایشان برسم شلارغه از اولجه و بندی طلبید. جناب معصومی‌را

S¹: در میان گرفته
S²: گریبان
S³: آنحریف طالب همیشه

باین تقریب با چند نفر دیگر از دست آن قوم جدا ساخته، بجانب لشکر خود برد. چون مسافتی قطع نمودند، مؤکلان خودهارا از اسب انداخته، روی بپای آنسرور سرداران سرافرازان بدولت دست بوسیش مشرف گردیده، بدلجوئی و ملایمت بنزدیک بوته‌بی آوردند. چون قبیلهٔ سرای‌را معلوم شدکه آن اسیر جناب معصومی بوده‌اند، انگشت ندامت بدندان گزیده و آهٔ حسرت بآسمان رسانیده، خاک (216a) نومیدی بسر خود پاشیدند. اما کار از دست و تیر از شصت رفته بود، سودی نداشت. **نظم لمؤلفه:**

درین دریا مده ازکف توانی گوهر مقصود
چو رفت از دست، چون ماهی طپیدنها ندارد سود

و بوته‌بی با آنکه مرد سفاک و متهور بیباک بود، یا برعایه علاقهٔ قرابت باامید نیل ولایت، بلکه بحفظ همایت ایزدی آسیبی بآن نونهال حدیقهٔ سعادت نرسانیده، بمنزل خود برده، بحارسان سپارید. دشمنان بحسب ظاهر ظفری یافته، مسرور و مطمئن گردیدند. چون خبرکلفت‌اثر اینواقعهٔ هایله در بخارا انتشار یافته، بسمع اقدس همایون امیر دانیال رسید، بشکرانهٔ سلامتی فرزند ارجمند صدقات بدرویشان و نذورات بمشایخ گذرانیده، باستخلاص آن مقید بسلاسل ابتلا و آزادی آن اسیر دام بلا دعای فقرا و مساکین و اولیارا مفتاح کشایش وکلید خلاصی قرة العین خود گردانیده، دست بحبل المتین اختیار و عروة الوثقی شکیبایی زده، رسولان نامدار و ایلچیان (216b) کارگذار بکرات و مرات در میانه آمدُ شد نمودند. بعد از قیل و قال بسیار و مباحثه و جدال بیشمار مهم بآن قرار یافت که ولایت قرشی‌را ببوته‌بی گذاشته، جناب معصومی‌راکه یوسف کنعان سعادت و عزیز مصر عزت بود، ببخارا بپدر و الا قدر فرستانند و **کریمه:** وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ[1] الایه حسب حال این قصهٔ نادره گردیده، بوته‌بی‌که شر اخوان بود، بخاک سیاه قرشی قناعت نموده، یوسف احسن اخوته‌را بمصر بخارا بدامادی زلیخای ملک روانه نمود. اهالی بخارا از پادشاه تا گدا شادمانیها نموده، سجدات شکر بجای آورده، صدقها و نذرها بمصارف ادا نمودند و پدر بزرگوار پسر نامدار خودرا بآغوش مهرکشیده، بوسهای متواتر بسر و روی آن سرو جویبار رحمت الهی داده، مملکت بخارارا با خطهٔ ماوراء النهر

[1] القرآن الکریم، ۲۰:۱۲

بفرزند عزیز بمزد قدم میمنت لزوم پیشکش نمود. بزبان حال مترنم باینمقال بود که، **بیت:**

حاسدا آتش مزاج باد پیما را بگوی (217a)
خاک بر سرکن که آب رفته باز آمد بجوی

معلوم اخبار ذوی الابصار است که در دار العباد بنده‌گی سعادت‌مندی‌را بسکه قبول مینوازند، اولا غش وجودش‌را در کورهٔ ابتلا بآتش آلام و اسقام تمام میگدازند. بعد از آن در چارسوی اعتبار قیمتش‌را صیرفیان ذوی الاختیار و مقومان کامل عیار بچشم خریداران سعادت در بازار عز و کرامت مضاعف و مزاد میسازند. این سنت سنیهٔ الهی از ابتدای آفرینش تا قیام قیامت در میان خلق الله مسنون و مسلوک آمده، اگر چشم عبرت بقصهٔ ابو البشر آدم تا بحکایت خیر البشرگشائی، اینمقدمه‌را صادقهٔ مقبوله یابی و بیوساطت چونی و چرایی، **لمؤلفه:**

گل نچید از باغ عزت هیچکس از اعتبار
تا نشد اول ز خار ابتلا جانش فگار
گر نه باور میکنی این نکته از من، ای رفیق
سورهٔ یوسف بخوان، از جور اخوان یاد دار
قصهٔ نار خلیلُ گریهٔ آدم شنو
فرقت یعقوب‌را با نالهای زار ـ زار
نیزهٔ طعن ابی جهل و جفای بو لهب
خنجر (217b) ظلم قریش، طعنهٔ خویش تبار
لولو درکام نهنگست، لعل در آغوش سنگ
گل به نیش خار دارد، جای مستی در خمار
خواب شیرین تلخکامان راست گرنی باورت
از تأمل یک نظر بگشا بحق کوکنار

چون جناب معصومی صحت و سلامت داخل بخارا گردید، اول در جستجوی مرشدکامل و مکمل افتاده، بجماعهٔ درویشان و فرقهٔ خدا پرستان پیوسته، باصحاب طریق مخالطت و مصاحبت نموده، در تجسس هادی راه عبودیت هر فرقه‌را از ینجماعه از مشایخ جهریه و خفیه درک میپرسید. در اخیر ببدرقهٔ توفیق و راه‌نمای تحقیق بآستانهٔ آن

[1] 69.1.1.36.4.1.1.3.6.3.6.3.6

مرشد صدیق وکامل محقق و آن قطب دایرهٔ حقیقت و مصباح شاه راه طریقت و مفتاح مبانی شریعت، شیربیشهٔ مجاهدت و شاه‌باز اوج مراقبت، راه‌نمای سالکان راه اله، دستگیر تایبان جرم وگناه، سپه‌سالار عساکر جنود الله، سردار مشاهیر خداآگاه، قافله سالار سایران الی الله، منزل‌نمای (218a) واردان سیر فی الله، آن فایق مراتب النفس و آفاق و آن لایق مسند فردیت بالاستحقاق و آن برگزیدهٔ عواطف و مراحم من عند الله الاکبر، یعنی سلطان المشایخ جناب مولوی صوفی صفر الخوارزمی ثم البخاری رحمة الله الکریم الباری که خلفای خاندان مشایخ نقشبندیهٔ مجددیه بودند و در آنوقت در بخارا در مسند ارشاد نشسته، سالکان راه‌را از راه باطن بخدا آشنا مینمودند. برهنمائی سعادت بآستان آن چراغ هدایت رسیده، دست انابت بدست خدای پرست آن پیرکامل سپاریده، به تشریف توبهٔ نصوح مشرف گردیده، از صغایر وکبایر از صمیم قلب وکانون جان توبه نموده، از خلعت سلطنت وکلاه رعونت عاری گشته، بلباس فقر و مسکنت متلبس گردید. از جماعهٔ نوکریه هرکسی که سعادتی داشت، موافقت آن سلطان درویشان‌را آبروی خود دانسته، موافقتش‌را اختیار نمود و جناب ارشادمآبی ازکمال شفقت (218b) بخطاب فرزندیش[1] مخاطب و سرافرازگردانید. زهی سعادت ازلی که بنده‌را بقبول[2] اولیا الله مستسعدگرداند! آری، بیسعی تجسس و تجهد این قفل نمیگشاید و بپای مردی تردد وکوشش این گوهر بدست نمیآید. ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يشاء[3]، **لمؤلفه:**

هرکرا اندر ازل بنواختند
در ابدکارش برونق ساختند
مصطفی چون داشت از حق اختیار
در عنانش قدسیان میتاختند
بی قول حق کسی راهی نیافت
گرچه نقد جان نثارش ساختند
پس علمها کاندرین ره سر سرکشان
از تردد بر فلک افراختند

---

[1] S: بفرزندیش
[2] S: بقبول قلوب
[3] القرآن الکریم، ۲۱:۵۷

چون قبول دوست نآمد دستگیر
همچو نقش پا بخاک انداختند[1]

بعد از آن تعلیم طریقهٔ خواجه‌گان قدس الله ارواحهم بر وجه معروف نموده، بتوجه خاص بقیهٔ عروق ما سوی[2]راکه در ساخت ضمیر آنسعادت‌مند تخمیر بود، بالکل قلع نموده، اعطای جذبهٔ قوی فرمود. یکباره از علاقهٔ هستی‌اش رهانیده، باندک مدتی لطایف خمس آن سالک حقیقی بانوار ذکر (219[a]) منور گردیده، دوام حضور آگاهی بر وجه کمال حاصل گشت. بعد از آن بمنهاج سلوک و معراج جذبه متوجه فوق الفوق گردیده، بوراء الوراء الی ما شاء الله ترقی فرموده، رسید جائی‌راکه رسید. بعد از عروج باقصای سلوک و تخلق باخلاق الله از برای تکمیل و اکمال عباد الله بدار عبودیت و ابتلا نزول فرموده، ظاهر و باطن کمال‌راکه عبارت از قطبیت و خلافتست و معبرست در اصطلاح این قوم، بمقام انسان کامل و خلیفه الله فی الارض جامع ومالك گردید، رحمة الله تعالی و ظاهرش باتباع شریعت و التزام سنت چنان آراسته بودکه فوق آن خارج از وسع بشر بود، بقلت طعام و منام وکلام آن مقدار سعی نمودکه از متقدمین صوفیه نظیر عشیرآن بمتأخرین نرسیده، مأکول و ملبوس و مشروب او نان جو خشک و خرقهٔ پشمینه درشت و آب سرد خالص بود. از وجه حلالُ طیب در مدت سلوک متصدی آب طهارت (219[b]) صوفیان بود. بنفس خود آب میکشید، در ظاهر شهر در بازارها و محلّها گاها پشتارهٔ هیزوم بدوش خود برداشته، بوثاق خود می‌آورد. هرکس‌را چشم بر احوال پرهول آن وحید بی‌اهمال می‌افتاد و اشک ترحم از دیده میریخت. ایام سال‌را توزیع نموده بود. بعد از ادای صلوة مکتوبه و فراغ از توجه مراقبه بسنت قیلوله قیام مینمود بنوم خفیف. بعد از بیداری بتعلیم علوم دینی و استفادهٔ مسایل یقینی و درس مسلمانی و تجوید فرقانی و تکرار قواعد قرآنی میکوشید. چون ازین امور فارغ شدی، بخدمت دربار خانقاه پیر دستگیر و بملازمت صوفیان صاف ضمیر از آستان روبی و طعام پزی و تمهید آب وضوء شطری از ساعات روزرا بشب میرسانید. چون شب گردید، بعد از نماز شام بنوافل و صلوة اوابین احیای بین العشائین مینمود و نماز خفتن‌را از انقضای ثلث شب بادراک مستحب ادا نموده، بخواب میرفت. چون پاسی از شب میگذشت، بادای تهجد

[1] در نسخهٔ S جای چندین بیتها عوض شده است
[2] S: سوای

CC-0. Digitized by eGangotri

بر میخواست و نماز تهجدرا (220a) بدوازده رکعت که جامع همه روایات علما ست، بر جا می‌آورد. بعد از آن بوظایف ذکر نفی و اثبات و تهلیل و مراقبه مشغول میگردید، تا آنکه صبح صادق از افق ظاهر میشد، نماز بامدادرا اول وقت بجماعت گذاریده، بحلقهٔ ذکر می‌نشست تا طلوع آفتاب. بعد از آن بنماز اشراق و استخاره مشغول میگردید، تا وقت چاشت گاه مراقبه وگاها مواعظه داشت. بعد از ادای نماز چاشت بدوازده رکعت باعمال روز بر وجهیکه گذشت مشغول میبود. بیشتر احوال و عموم اوقات خودرا در محاسبهٔ نفس اماره و معاتبهٔ دیو مکاره مصروف میداشت و در تجسس احوال مظلومان و تفقد امراض بیماران بقدر وسع و امکان جهد و کوشش داشت و مجالست علما و مخالطت صلحارا از اهم مهمات میدانست وکتب متداوله‌را در اندک وقت قراءت نموده، مهارت مولویت بر وجه اتم حاصل داشت. از درجهٔ متعلمی بمرتبهٔ معلمی رسیده، خصوصًا در علم فقه و حدیث و تفسیر بر معاصران(220b) خود فایق بود. «هدایه» و پذدوی‌را بر وجهی درس میگفت که کسی‌را مجال دخل و قدرت اعتراض نبود. در تعلیم علم قراءت قرارا مقرّی و مقری‌را قرارگاهی چون کوی او نبود. علم قرآنرا باساتیذ بتلمذ استادان ثقات علی الخصوص بخدمت امام القرا فی عصره مولوی نذر باقی خجندی که مشهور است بآخوند لب‌رودی گذرانیده، بقراءت شاطبی مجاز و مرخص بود. چون از اکتساب فضایل صوری وکمالات معنوی فراغی کامل و حظی شامل پیدا کرده، بدلالت سر مشق و شفاعت استاد موافق[1] و بمضمون الدین النصیحة شفقت خلق الله‌را بتعظیم امر الله افزوده بامر سلطنت بروجه معدلت رجوع نموده، خاطر والد ماجد خودرا مسرور و مطمئن گردانید. اما از پدر بزرگوار عهد و میثاق گرفت، درین باب که هر منکریرا که در قلمرو معلوم نماید، در اعدام آن کوشیده، میل و مداهنه‌را ترک نموده، تسلط اقوی‌را از ضعفا دفع نماید و پدر بزرگوار در اجرای اوامر شرعی برعایهٔ (221a) جانب امرا و اقویا مانع و مزاحم نشود و آن سعادتمند >بطوع تمام[2]< متقبل گردیده، حل و عقد مملکت‌را برأی زرین فرزند ارجمند مفوض داشت. بعد از آن جناب معصومی بجماعهٔ صلحا از متصوفه و علما تمامی همت خودرا مصروف باحیای سنت و اماتهٔ بدعت گردانیده، در تمام شهر

---

[1] S: استادکامل

[2] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

۱۰۴

و تومنات بخارا از علماء متدین[1] و محتسبان کامل نصب نموده، فرمودکه در مساجد و معابد مردم‌را جمع آورده استفسار نمایند. هرکه‌را در ضروریات دین و فرایض اعیان مقصر و نادان یابند، معلمانرا نصب نموده، باهستگی تعلیم شرایع نمایند و اجراء اهل تعلیم‌را از خراج تعین نموده، کسی‌راکه تمرد نماید، تعزیر بلیغ فرمایند، هرچند از اشراف و اعیان باشد و اطفال‌را بمکتب دهند و بدعتهایی‌که میان مردم[2] معتاد و مأنوس گشته است، بسعی بلیغ ترک کنانند و در تعدیل اوزان و تکمیل زروع سبکی وکوتاهی ننمایند و مدارس‌راکه از بی‌تعهد مندرسه و از بی‌وقفی خرابه بود، بمدرسان (221[b]) مدقق معموره نمود. اوقاف‌راکه از زمان سبحانقلی خان تا این اوان بتعدی اهل عدوان املاک گردیده بود، متولیان کافی نصب نموده، هرکدام‌را بمصرف خود بر وفق شرط واقف جاری نموده و در شهر و قصبات قاضیان عدالت شعار از علماء نامدار تقلید نموده، تحقیق کردکه در قطع خصومات و فصل دعوات از میل و مداهنه مجتنب بوده، بترازوی عدالت سنگ اصحاب خصومت‌را درکفهٔ امانت نهاده، ببازوی معدلت راست نمایند و مشایخ‌را بخوانق و صومعات تعین نمودکه سلاسل مشایخ عظام‌را بذکر ملک علام جنبانیده، طریق سنت‌را از خار بدعت پاک ساخته، سلاسل سبعه مشهوره‌را خصوصا طریقهٔ مرضیهٔ نقشبندیه‌راکه اقرب طروق مواصلت و اتباع سنت و جماعت است، بدوام اذکار و مراقبهٔ اتباع نموده، بر سایر طروق حقه راجح دانسته، در صباح و مسا بالتزام صحبت و دوام مراقبت معمور (222[a]) و ممهد دارندکه از بدعت دور و بسنت پیوسته است. آری، اگر پردهٔ تعصب و دیوار پندار از پیش انظار[3] ألو الابصار برداشته، بدیدهٔ انصاف نگرند، میان طریقهٔ نقشبندیه[4] و میان طور اصحاب کرام رسول علیه السلام بقدر مژگان مغایرت و مخالفت نه بینند. بخلاف طروق دیگران چنانچه بر منصفان ظاهر است بی‌تکلف بایدگفت‌که بر اهل انصاف ایدهم الله، **مثنوی لمؤلفه:**

کسی از دین احمد بهره‌مند است
که خاك اندر طریق نقشبند است

---

[1] T.S: متعدین
[2] مردوم
[3] S: انظار
[4] S: طریق نقشبند

قلم بر لوح در صد جا شکسته
که این زیبا طریقت نقش بست
بدان کین سلسله زنجیر باشد
که در هر حلقه اش صد شیر باشد
همه شیران بیدای شریعت
هزیران بیابان طریقت
بزنجیر عبودیت گرفتار
همه شیر خدا در فتح کرار
بغیر ازکوی حق مأوا ندارند
ز روباه خصلتان پروا ندارند
ز افسون شغالان پرحذر باش
سگ اینقوم باش، شیر نر باش
بحکم من احب من تشبه
بشیران خدا میباش همره
بهر نادانی بی‌دست پایی
به بحر مهرشان میکن شنایی
(222b) اگر خواهی ز درویشان نتیجه
چو رانند از درت، آی از دریچه
نه بینی چونکه درکان نمک خاک
درافتد میشود همچون نمک پاک
سگ اصحاب کهف آن پا شکسته
چو دل با رهروان دوست بسته
دو ـ سه روزیکه با نیکان قرین شد
بایشان در دو عالم همنشین شد
بحمدالله بهر نابهره مندی
بدل دارم ولای نقشبندی

خمولی چون غلام ترک ایق
در این خسروانرا نیست لایق
ولی از خان احسان کریمان
رسد نان ریزه برکام لئیمان
ز فیض ابر رحمت فصل نیسان
سیرابی گل و خار است یکسان
ز آب سرد روزگرم عطشان
تلذذ بیشتر یابد ز زیان
چنین دارم ز استادان روایت
از آن سلطانکه اورنگ ولایت
بهاوالدین امام دین ملت
ز لعلش ریخت درّ این بشارت
که راه ماره سلطان دینست
سلوک باطن شرع متین است
در انکار طریق ما خطرهاست
که این راه ازکمال شرع برپاست
درین ره سالکی چون گشت مقبول
نگردد عاقبت مردود محذول
اگر چندیکه عمری در میانه
شود تیر خطاهارا نشانه
(223ب) بدریای گنه افتد چو ماهی
کشد از داغ درهم دل‌سیاهی
ز جذب لطف روزی دردمندی
کمندی بزرگان نقشبندی
ز پا افتاده‌گی‌اش دستگیرند
مهی آسا بدام از شست گیرند

Digitized by Google Original from University of California

بآب توبه بدهندش طهارت
کشان آرند در دار سعادت
خدایا از قبول نیکمردان
اگر چندی بدستم نیک گردان
دم آخرکه خواهی برد جانم
ز راه نقشبندی بر روانم
ز نور سنت راه جماعت
کرم فرما صراط استقامت
بایمانم بزیر خاك جا کن
دری از روضه‌ام بروی وا کن
چو از خاك لحد بیرون برایم
بده زیر لوای احمد جایم
بمحشر از طفیل نیك مردان
میان مردُ زن رسوا نگردان
مریز از عارضم نور صفارا
شفیعم کن محمد مصطفی‌را
طفیل خسروان نقشبندی
بوبخشا از شفاعت بهره‌مندی
که عمر در ولای این گروهم
مگردان روز محشر بیشکوهم
هم از ارواح اصحاب سلاسل
که هر یك از طریق گشته واصل
همه پروردهٔ یکذات باشند
همه یك مهررا ذرات باشند
(223b) همه در سایهٔ یك آفتابند

حراسان[1] یك یکی‌شان حل حسابند
ببخشا از فیوض عام ایشان
از آن می کز تو دارد جام ایشان
چو هستم از ولای جمله سرمست
قلم کش از مداد عفو برمست
ز جام حب ایشان شربتم ده
ازین کثرت شراب وحدتم ده
که کردم زین سواد انجمن گوی
یکی خوان و یکی دان، یکی گوی
دم آخرکه از تن جان برندم
بوحدت لب گشایم، چشم بندم

چون طبع سلیم آن سعادت‌مند بطریقهٔ علیهٔ نقشبندیهٔ مجددیه[2] میل تمام داشت، از راه ابتنای این طریقهٔ علیه بسنت سنیه علی صاحبها الصلوة و التحیة مشایخ طرُق جهریه‌را از بدعتهای مستحدثه منع تمام میفرمود. بنابرین در عصر آن امیر غازی طریقهٔ نقشبندی‌را رونق و اعتبار باقصای غایة رسیده، سلاسل دیگر روی بالخطاء و تنزل آورده، جهر پنهان و خفیه اشکارا گردید و کبراء مشایخ جهریه که در آن عصر بودند، چون قطب وقت اسلام شیخ و مولوی[3] خدای‌داد خوارزمی و میر مخدوم سرپلی و غیر ایشان بعضی متواری گردیده، عزلت (224ª) اختیار نمودند، برخی بمسافرت و غربت افتادند. خلاصه آنکه از هدایهٔ آن مهدی خصال نهایه احوال مردم بر مرتبهء رسیدکه در وقایهٔ نفس و اهل هرکس بکفایه مهمات خود از احتیاج بغیر غنی و بحزازت ضروریات اهل بدیگری منعی بود و از فیض وجود آنعاقبت محمود بسی اولیای عظام و مشایخ کرام بمرتبهٔ تکمیل و مقام ارشاد رسیده، در راه نمائی خلق الله دست هدایت از آستین ولایت بر آورده، در ابطال شجره نفس اماره ید بیضا نموده، در احیای ارواح فجاره دم از احیا میزدند. چنانچه ذکر اینجماعه بر سبیل اجمال بعون ذی الجلال خواهد آمدن، حاصل اینکه از حسن نیت

S[1]
S[2]. T: نقشبندی مجددی
S[3]: قطب وقت ایشان شیخ الاسلام و مولوی

صحیح آن بخاری[1] هر مسلم‌را در روایت سند عالی و هر حاکم‌را در عدالت کمالی بدست آمده و اشباه و نظایر متقدمین بخلاصهٔ فتوی فقهای بخارا و بفتاوی اهل ثمرقند از مرایای کمالات متأخرین محیط نوادر و مبسوط زیادات بود. در تمامی ممالك محروسه از بخارا تا حصار (224b) شادمان و از بلخ تا ثمرقند و لب آب مذاکرهٔ مردم در معارك و مجالس اکثر بامسائل شریعت بود و با معارف طریقت. بفحوای صدق انتما حدیث الناس علی دین ملوکهم در بلاد مذکوره طبایع خواص و عوام مایل تشریع و تدین بود و بواطن سپاه و رعیه راغب خیرات و مبرات. **لمؤلفه:**

ز تشریف شریعت محترم بود
بخارا در شرف رشك حرم بود
برخسار سوادش از صفا نور
نمودی در نظر نور علی نور
ثمرقندی نژادان ثمرقند
بعهدش آدم فردوس مانند
حصار شادمان، بلخ، قرشی
شده دار السلام از فیض عرشی
ز رابتك، سرخس، مهنه، پنجاب
شده مروی باستاد از لب آب
چو روی نو خطان فرخ میان کال
سغد از خرمیها در میان خال
ز نور عدل آن خورشید روشن
منور شهرکیش تا استروشن
مساجد در زمین از فیض مذکور
نمودی در فلك چون بیت معمور
خوانق در صفای حسن رونق
ربوده گوی از قصر خورنق

---

[1]S: صحح بخاری

۱۱۰.

ز سر خلق خدا از راه بر بود
بخارا قبله‌گاه کاشغر بود
نمود از عدل آن شهباز اعدل
بناخن باز عقد سوده‌را حل[1]
(225ب) ز یمن لطف آن سلطان درویش
نموده گرگ و بره بره میش
بگنجشك ضعیف از مهربانی
نموده چرغ شاهین پاسبانی
ز طفلان پری پیکر دبستان
بهشتی بود پر از حورُ غلمان
بهشت آسا بعالم غم نبودی
بمحنت مبتلا آدم نبودی
جهان در خرمی باغ ارم بود
خرابی چون پری در بال رم بود
ز نهر آمویه تا رود سیحون
زمین خرم تر ازگلزارگردون
سعادت چون بما بالُ پر افشان
ز دریای کهك عالم زرافشان
چو عزش[2] عام شد بر اهل عالم
خدا خیرش دهد، والله اعلم
مقامش روضهٔ خلد برین باد
بقرب مغفرت مسند نشین باد

خلاصه کلام اینکه آن موفق بتوفیق ازلی از وقتی‌که بهدایهٔ لم یزلی بسعادت توبه و انابت مستسعدگردید تا روز واپسین قدم همت در جادهٔ استقامت افشرده، یوما فیومًا در ترقی، روز بروز در ازدیاد بود. علما شکر الله سعیهم فرموده‌اندکه علامت قبول توبه دوام

[1] S: بناخون باز سوده عقد حل
[2] S: چو خیرش

استقامت تایب است، بلوازم عبودیت و عدم معاودت بنده است. بمعاصر و این صفت در حق آن تایب (225b) صادق بر سبیل کمال واقع بود اینست. انموذج مفاخر و خلاصهٔ مآثر خبر آن پادشاه مرحوم بر سبیل ایجاز تا زمان جلوس برکت مانوس آن.

تمهید دویم: در شرح محارب و مفاتح و سایر مآثر پادشاه ابو المفاخر معصوم

چون در سنهٔ ۱۱۹۹ امیر دانیال از دار پر ملال بدار الوصال بتقدیر ذی‌الجلال انتقال نمود، جناب معصومی بر سبیل استقلال بر سریر حکومت جلوس فرمود. چنانچه ذکر یافت، بقیهٔ بدعتهای چنگیزیراکه بواسطهٔ موانع شتی در ولایت معمول بود، بیکبارگی از میان خلق برداشت. گویندکه در آنوقت از وجوه بدعت از داغانه وکاسبانه و سرانه مبلغ عظیم داخل خزینهٔ سلطانی میگردید و آنچه از دست عاملان و متکفلان بدست خزینه‌چی خاص میرسید، هر روز نیمسیر[1] طلای مسکوك بسنگ بخارا حساب مینمودندکه همه‌را بهمت عالی بفقرا و رعیا بخشید. در تمامی قلمرو جارچی رسانیدکه عاملان سوای خراج و عشر و زکوة‌که مؤنات شرعیه است، از رعیه چیزی و از فقرا پشیزی طلب ننماید و عجزه و ارامل بکاریکه مقدورشان باشد مشغول (226a) بوده، احدی از ایشان فلوسی طلب ننماید. بعد از تنظیم قواعد شریعت همت عالی نهمت به تجهیز عسکر و ترقیهٔ لشکر مصروف داشته، وجوه معاش سپاهی‌را از مأخذ شرعیه مقرر نمود. برادران عظام‌راکه یازده نفر بودند، باشفاق پدری نواخته، هرکدام‌را بشهری و ناحیه امارت داده سرافرازی بخشید. ازینجمله سلطان مرادبی‌راکه ارشد اخوان بود، بحکومت ولایت کرمینه منصوب گردانیده و توختمیش‌بی‌را بقرشی حاکم ساخت و محمودبی و رستم‌بی‌را بسلطنهٔ دار السلطنه ثمرقند و توابعات آن مقرر نمود بر سبیل مناوبت و عمر قوشبیگی‌را بمرو حاکم نمود. نصایح ارجمند و مواعظ بلند ارزانی داشته، فرمودکه زینهار از خود مرو و امراء نامداررا هرکدام بقصبهء از قلمرو معموره نصب نموده، همه‌را بعدل و احسان دلالت فرموده، بخلع گران مایه از اقران ممتاز گردانید و ابو الغازی خان‌راکه از بقیهٔ خوانین اشترخانیه بود و بعد از واقعهٔ محمد رحیم خان امیر دانیال اورا بخانی برداشته، بیارلیغ و منشور (226b) او در معظمات امورکار میکرد تا زمان نکته‌گیران قبایل اوزبکیه‌که خانی‌را بخاندان چنگیزی مخصوص میدانند، بسته

---

[1] S: دو نیمسیر

شده‌گره از سلك[1] سلطنت گشاید. خان مشار الیه‌را جناب معصومی معزول نموده، بعزت و احترام بمولد اصلی‌اش فرستاده، فرمودکه اعتصام من در تشیید امور جهانبانی بعروة الوثقی شریعت و حبل المتین احیای سنت است، رجا واثق دارم‌که درین نیت‌که دارم معین و ناصر من فضل و نصرت صاحب شرع متین[2] و واضع دین مبین خواهد بود. لاجرم بیمن این عزیمت عون الهی معاون آن معدلت پناهی آمده، بمنتهای همت خود کامران گردیده، در همه معارك و مضارب[3] بر اهل ظلم و عدوان و بر خیل بغی و طغیان غالب بوده، اعادی مقهور و مخالفان مبشور بودند. اول کاریکه بعد از تنظیم امور سلطنت اختیار نمود، عزیمت استیصال شیعه و استخلاص مملکت مرو شاه جهان و مضافات آنبلدهٔ ارم تؤمان بودکه از ابتدای ظهور دولت صفویه تا این زمان‌که تقریبًا سه صدُ پنجاه سال (227a) وکثیر است، آن بلدهٔ طیبه‌که مقر اولیاء عظام و مدفن علماء اعلام است، از تصرف اهل سنت برآمده، دار العصیان متفتان شیعه و تختگاه آن جماعهٔ مبتدعه گردیده، معالم اسلام در آن دیار منکوس و مدارس دین مدروس بود، همت عالی نهمت بر قلع ان فرقهٔ طاغیه و زمرهٔ باغیه گماشته، مرارًا عساکر نصرت مآثر به نهب وغارات آندیار دار الفجار برده، از مرو و مشهد و نشاپور و شیروان و شمهی و سایر اماکن و باقی مساکن آنقوم غبار بوار بر فلك دوار رسانید. سر شریر آن قوم‌را بشمشیر مجاهده از پای درآورد و در آن زمان حاکم مرو شاه جهان خلیفهٔ شیطان و مغضوب رحمن اشجع فجار بیرم علی خان قاجارکه علم تهور عصیان در رایت استبداد و طغیان از نه طاق اطباق آسمان گذرانیده، دست تعدی از آستین تصدی برآورده، حاتم‌را در بزم گدای و رستم‌را در رزم بیدستُ پائی میپنداشت. از شط جیحون تا عراق در قبضهٔ تغلب و حیطهٔ تسلط داشت، مرةً بعد اخری بلشکر (227b) ظفراثر مقابله و مقاتله نمود. در اکثر معارك آن مغرور مخذول و مکسور میگردید تا در اثنای پنج ـ شش سال از دعوی مجاهره در قتال گذشته، از سر حکومت صحاری بپای تحصین و قلعه‌داری محصور و متحصن گردید و عسکر اسلام باستظهار تمام قلاع و حصون آن بلادرا فتح نموده، رجال و نساء آن گروه بشکوه‌را غلامُ کنیزك نموده، اموال و مواشی ایشانرا بغنیمت میبردند. در آن اوان در ایران و توران قحطی و ارزانی و خرابی و آبادانی به نهایت رسیده بود و اهالی آن دیار در

---

[1] S: سلوك
[2] S: مبین
[3] S: مصافات

خانه بعذاب ناسیری و در صحراها ببلای اسیری مبتلا بودند. **کریمه:** وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ [1] الایه حسب حال بلدهٔ مرو سکان آن گردیده، قوت مقاومت و قدرت[2] مصادمت بلشکر ماوراء النهر نداشته، روزی بهزار عقوبت بشب میرسانیدند. تا در سنهٔ یکهزار دو صدُ یك جناب معصومی از لشکریهٔ خود جوانان جلد و جنگازمارا (228[a]) انتخاب نموده، بسیاری دواسپه از بخارا برآمده، راه‌هارا احتیاط نموده تا کسی خبر بدشمن نرساند، از جیحون چون باد عبور نموده، بشبگیر چون برق آتش یغما بخرمن آمال اهل بدعت و ضلالت زده، حواشی آن بلده‌را از سواد مواشی پاك ساخته، خاك ادبار بفرق ساکنان آندیار ریخته، غانم و سالم بجانب مستقر عز و کرامت رجوع فرموده و حاکم مرو بَیْرَم علی از راه حزم و طریق احتیاط جاسوسان کار دیده از عقیب لشکر اسلام روان کرده، فرمودکه تا جناب معصومی‌را بچشم خود داخل بخارا نه بینند، مراجعت ننمایند! جاسوسان بروفق فرموده از اثر لشکر ظفر پیکر شتابیده، چون باد در شکنج موج درآمده، از آب آمویه گذشته، بعسکریه ملحق گردیدند. تا موضع قراکول رسیده، جناب معصوم مجدد احمال و اثقال[3] لشکریه‌را در آنموضع گذاشته، خود بمعدود اندك بجانب بخارا روان گردید. جاسوسان بیرم علی تا قریب چار بکر مرافقت نموده بازگشتند. گویندکه سپهسالار اسلام در طیران[4] (228[b]) ظلام داخل خیر البلاد بخارا شده. بعد از اندك زمان سوار رخش اقبال گردیده، هنگام صبحی از آن بلدهٔ اقبال چون آفتاب بجانب مغرب و شام روان گردیده، دیدهٔ مردم‌را آورد. فرداکه در قراکول گذاشته بود، بغبار موکب عالی اکتحال و روشنایی بخشید و از آنجا بعزیمت راسخ و نیت خالص بعد از انتخاب شجعان و اختیار فرسان از لشکر ظفر توأمان بطرف آمویه و عمان چون سیل بهاران و برق درخشان شتابان و روان گردیده، بکشتی توکل از آن بحر توغل بیواسطهٔ جسر و اعانت پُل عبور نموده، از چهارجو[5] به پنجهزار جوان جرارکار دیده در مدت یکشبُ دو روز خودرا بنواحی مرو رسانیده، جماعه‌را فرمودکه بظاهر مرو تاخته، بهر چیزی که بدست آید قناعت نموده، پای فرار برقرار اختیار نموده، برجوع قهقرا سرعت نمایند و خود بخلاصهٔ

---

[1] القرآن الکریم، ۱۱۲:۱۶

[2] S

[3] S: احوال

[4] T.S: طریان

[5] S: چارجو

لشکری در کمین انتظار فرصت گردید که تا از پردهٔ غیب کدام صورت جلوه‌گر آید. گویند جاسوسان <بیرم علی>[1] از جانب بخارا باخبارات معصوم غازی در همانروز داخل مرو گردیده، در مجلس بیرم علی گرم تقریر اخبار بودند که آواز شیپور دادخواهان تاراج (229ª) یافته بگوش اهل مجلس رسید. چون استفسار نمود گفتند که حاکم بخارا بلشکرش اطراف مرورا تاراج نموده، بسرعت تمام معاودت فرمود. چون وقت آن متهور نزدیك بود و پیمانهٔ عمرش از شراب زندوگانی پرگردیده، قضا در پی تقدیرکارگر آمده، نوبت کفر بپایان رسیده، دولت اسلام بفلك نیل‌فام سرکشیده بود، مدبریکه بهیچ کار بیملاحظهٔ تدبیر و تامل حزم پای نمی‌افشرد، رشتهٔ احتیاط وگوهر آگاهی‌راکه نتیجهٔ آن دولتست از دست داده، بمضمون "اذا جاء القدر اعمی البصر آن کور باطن فرمودکه اینمنصوبه از شعبدهای محمد امین است. نصیبه آنست از خوان احسان شاه مردان که حوالهٔ شیعه گشته است. اینچنین گفته و بجارچی جار فرمودکه لشکر بزور و زود سوار شوند، بمقدار پانصد نفر از حضار در خانه‌اش سواری نموده، زبان حال آنفرعون خیال بمضمون اینمقال <صدق مآل ناطق[2]> بودکه إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ وَإِنَّهُمْ لَنَا لَغَائِظُونَ[3]الایه و آنجماعه (229ᵇ) که غارت نموده بازگشته بودند، برای مصلحت بتعجیل تمام میراندند و مال و اسیرانرا بقصد هرجاکه میگذاشتند و اینمعنی علاوهٔ استعجال بیرم علی و قوم او میگردید و از لشکر اسلام هرکرا شهادت نصیب بود، بدست آورده بلا توقف سر میبرید. تا بموضعی رسیدکه کمین گاه آن شیر بیشهٔ شجاعت و ببر تنبه بسالت بود. جناب معصومی با مجموع مجاهدان اسلام از چار جانب تکبیرگویان ظاهرگردیده، خودرا بآن گروه طاغیه و فرقهٔ باغیه زدند. چون بیرم علی دانست که اینواقعه خدیعهء است، از خدا تعالی محاربهٔ امیر اسلام بآن فرق ملام با آنکه هوش از سرش پرید، هشیارگردیده باوجود آنکه بختش در خواب بود، بیدارگشته بمردم خود گفت: هرچندکار از دست رفت، پای ثبات باید افشردن و در معرکهٔ قتال بناموس رجال و ننگ ابطال باید مردن! چون در آن صحرا ملاذی از قلعه و دیوار و غیرهما نبود، ناچار خودرا از چار جانب نشانهٔ تیر غازیان دین گردانیده، جرگه (230ª) المذبوحی اظهار میکرد و تجلدی پیش میبرد تا مردم

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[2] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[3] القرآن الکریم، ۲۶:۵۴-۵۵

خودرا در قتل ترغیب میداد. حاضران آنمعرکه نقل نمودند که جلادتی که در آن کارزار از بیرم علی قاجار باختیار یا باضطرار صادر شد، فلك دوار باچشم ثوابت و دیدهٔ سیار از رستم ذال و اسفندیار عشر عشیر آن مشاهده ننموده. اینچنین جماعه که در عنان او بودند، فدائی‌وار از مردن خود اندیشه ناکرده، بلکه باعتقاد باطل خود بامید شهادت در میدان جلادت پای ثبات بسته و دست قتال گشاده بودند. **مثنوی:**

چو روباه داند که گردد اسیر
کند حمله بر مرد چون نره شیر
اگر صعوه افتد بچنگال باز
زند ناخن تیز بربال باز
فدائی که مردن بود کام او
ز خون خود است روی گلفام او
اجل بیجگررا بهادر کند
می از صافی پیمانه‌را پرکند
هر آن مرده‌گان ز جان دست شست
زند پنجه بر تیغ، بر نیزه مشت

اینچنین غازیان مجاهده بشوق نیل ثواب وفور عقاب کمال سعی در قتال و غایت جهد و جدال (230b) مبذول میداشتند تا آنکه از جانبین جمع کثیری شهادت و قتل یافتند و کار از نیزه و تیر بکارد و شمشیرکشید. قومی که در رکاب بیرم علی بودند، خودها را بجائی سر در پیش روی آن مخذول میداشتند و لشکر اسلام بیکباره هجوم آورده، اکثر آن مخذولان مقتول گردیده، بیرم علی زخمهای گران خورد، پای از رکاب زنده‌گی سبک ساخته، پیاده در تحت پای اسب مجاهدان آن پادشاه سپاه طغیان غلام‌وار در فیل بند اجل گرفتارگردیده، در خانهٔ مات قبل گشته، ساعتی چون بسمل در میان خاک و خون دست و پای میزد تا آنزمان که سر پرشریررا از بدن جدا کردند و قومش‌راکه بقیة السیف بودند، غازیان اسلام اسیر پنجهٔ تقدیر گردانیده، داخل غنایم گردانیده از نظر انوار امیر معدلت گسترگذرانیدند. سپاه اسلام مظفر و منصور در رکاب آن خسروکامکار ببالای قلعهٔ مرو رفته، محصوران آنجماعه‌را هرچند دلالت (231a) براه راست و دین قویم نموده در صلح زدند، باصلاح نیامده اصرار بضلالت و عناد

نموده، موفق بتوفیق سعادت نگشتند. ناچار خسرو کامکار بقضیة العود احمد عمل نموده، فیروز و غانم بدار الخلافهٔ بخارا مراجعت نموده، انظار اهالی آندیاررا سرمه از غبار سم توسن خود برکشید و طبل شادی‌را فرمودکه طبالان در صدا درآورده، آواز تکبیر از برنا و پیر بکرهٔ اثیر پیچیده، اسلام بلند و کفر پست و ناچیزگردید. شعرا و فضلا قصاید غرا درینواقعهٔ کبرا نوشته، فتح‌نامها باطراف و اکناف فرستادند و میرزا صادق منشی‌که گوی مسابقت در میدان فصاحت از اقران ربوده، قصیده بر غرایب و صنعت درین باب انشا نموده، موجب تحسین و منشا آفرین گردید. درین تذکره بمقطع آن‌که مشتمل بر تاریخ اینحادثه بود اکتفا نموده شد. مقطع مذکور اینست، **بیت:**

به نیش خنجر اسلام آن شه غازی
سر غلام برید و بپای دار انداخت

بر اهل بلاغت پوشیده نماندکه مراد از خنجر اسلام باسقاط و مطلعی غین مسمی و مراد باسلوب (231[b]) تشبیه الف است و مراد از پای دار باسقاط مقطعی حرف راست، مجموع یکهزارُ دو صدُ یک میشود.

واقعهٔ جلوس منحوس محمد حسین خان ولد[1] بیرام علی قاجار و اضطراب سکان مرو [2]بتعذیب واحد القهار

و اهل مرو بعد از واقعهٔ بیرم علی پسرش حسین‌راکه [3]مشهور بحاجی خان بود، از مشهد مقدسهٔ رضویه علی صاحبها و آبایه السلام و التحیة آورده، بخود حاکم نمودند. اما حاجی خان مذکور جوانی بود بی‌تکلف، بجواهر صوری آراسته و بلالی معنوی پیراسته، بانواع فضایل معروف و باصناف مناقب موصوف. علوم عقلی‌را بفنون نقلی جمع آورده، بحسنات طالب و از سیئات راغب بود. سوای تشیع مقتضی نداشت و درین باب نیز از افراط و غلو مجتنب بود. از تعصب و تغلب طبعش محترز و از سب و رفض اکابر دین معترض بوده، بحکومت مایل نبود. همیشه معتکف روضهٔ رضویهٔ رضی الله تعالی عنه بود، حج اسلام و عمره مکرر بجای آورده، بطواف روضهٔ مقدسه علی صاحبها (232[a]) و الصلوه و السلام و

S[1]
S[2]: ارکان مرو
S[3]: محمد حسین‌راکه

التحیة مشرف شده بود. اهل مرو اورا بکره یا بطوع حاکم نموده، کمر اطاعت بخدمتش بسته، در فرمان برداری برویش گشاده، مال و جان خودرا مملوک‌وار بدست تصرف آن مخدوم‌زادهٔ خود گذاشتند و این حاجی خان مذکوررا بعد از آمدنش بماوراء النهر در مجلس درس مولوی عبد الحی خواجه سیخ الاسلام در ثمرفند فردوس‌مانند دیده‌ام. بعلما مناظره و مباحثه داشت، ظاهرا مبحث امامت بود، اما از جهت حداثت سن و قلت استعداد که در آن وقت نقد حال این بی‌بضاعت بود، کیفیت مناظره و تفصیل مباحثه‌را اینمقدار احساس نمی‌نمودم. بهرحال غلبهٔ اورا بحضار مجلس در اثنای گفتگوی من و غیر من هرکسی که در آن مجلس بود، معلوم مینمودیم. از علما آنانیکه قوة ممیزه داشتند، میفرمودند که در مقدمهٔ مذکوره تقدم اورا بود و بنفس خود غالبش میشمردند. جوانی خوبروی سیاه‌موی و بلندقامت، اکحل چشم و سفید گونه بود، در تکلم وقاری و در (232b) مکالمه بردباری کامل داشت. جناب استاد العلما شیخ الاسلام مشار الیه قدس سره مکالمهٔ خان مذکوررا استحسان مینمودند و در اعزاز و احترامش مولع و موقن بوده، تلامذه‌را بتعظیم و تکریمش ترغیب و تحریض می‌نمودند. پای از طریق اطناب و دست از دامن احلال باز داشته، بسر مدعا باز آیم. چون خاطر انور امیر معصوم از ممر بیرم علی شوم فارغ و مطمئن گردیده، بعد از آن اوقات عمر خودرا توزیع نموده، سالی مجاهده و سالی بغزاء مبتدعه و سالی به تنبیه اهل فساد اطراف ماوراء النهر مشغول بود و لشکرها و سریع‌ها بایران میفرستاد و خود بنفس نفیس ببالای شهرسبز و بلخ چند دفعه سواری نموده، اعدارا مقهور و مغلوب میداشت. به یمن عدالت و بشرف نیت خیر آنمحمود العاقبت طرق امن و امانی گشاده و ابواب شر و فتنه بر بسته بود. تجار از اقصای دیار بماوراء النهر و بخارا و خطا و ختن از مغرب و عدن، بلکه از روم و یمن (233a) و فرنگ و هندوستان و زنگ با امتعهٔ نفیسه و اقمشهٔ لطیفه آمد و شد مینمودند و مملکت درکمال امانی و نرخها در غایت ارزانی بود و رعیا در مهد آسایش غنوده و ضعفا درکنار آرامش آسوده، کسی‌را بر کسی مجال ستم و یارای ظلم نبود. شریران کینگس‌را در شهرسبز از درهٔ عدالت آن شهریار پشت‌ها سیاه و جباران بلخ‌را از شمشیر سیاست آن کامکارکامها تلخ، یوزان پلنگ خوی‌را از سطوت سنان آنمجدد سر تا پای داغ و قاطعان قاطغان‌را از صولت حسام آن مهدد بجای باده زهر در ایاغ بود. تا آنکه ولایت حصار شادمان سر تا پای گشاده، داخل قلمرو معموره گردید و حکومت آندیاررا بقبضهٔ اقتدار سید اتالیق ولد محمدیاربی یوز سپاریده، مضافات

بلخ بیشتری مفتوح گردیده، آن کشوررا پایمال و مقهور گردانید. سوای نفس شهر بلخ همه تابع و محکوم گردیدند و سپه منصور افغانکه گماشتهٔ پادشاه کابل بود، مغلوب و مقهور گردید. از حکومت اثری بروی مترتب نبود. تا در اخیر در معرکه از امراء امیر مجدد شکست فاحش یافته، اسیر مغلول بدربار معصومی آوردند، از بسکه آنمخذول سفاك و بیباك بوده، در قتل بی‌گناهان افراط بلیغ داشته، در قصاص یکی از مقتولان خود و جزای فعل بدش بسیاست رسید و سر پرشر منصورکه باوجود ناحقی در دعوی انا الحق بآسمان تکبر میسود، از بالای دار عبرت أولو الابصارگردید.

گرچه دنیا مقام آفاتست
لیك هم خانهٔ مکافاتست

(233b) واقعهٔ فتح آقچه در زمان معصومی و قصهٔ گشادن بلخ در عصر امیر رشید سعید بعد ازین در موقع خود مذکور میگردد، انشاء الله تعالی العزیز. چون خاطر خطیر آنجناب بالکل متوجه استیصال امارت شیعه <از بلدهٔ مرو[1]> و استقلاع تسلط آل بیکنظر از خطهٔ شهرسبز بود، رخت اقامت در خانهٔ زین انداخته، هر سالی دو بار یا سه بار ببالای هرکدام ازین دوکشور سواری نموده، معاندان شیعه‌را مقهور و متغلبان کینگس‌را مکسور میگردانید. هر دفعه‌که علم ظفر توأم بمملکت کیش میکشید، حاکم آنکشور خلداثر نیاز علی دیوان‌بیگی ولد (234a) بیکنظر دیوان‌بیگی کینگس‌را تملق بآرزوی مسکنت جادهٔ همالی مسلك انابت و راه نورد طریق اطاعت گردیده، بوساطت علمای عظام و بسفارت سادات کرام از سطوت حسام خون آشام آن پادشاه اسلام ایمین و از سم شمشیر جهان تسخیر آن سرور ایام مطمئن میگردید. اما در هر یورش لختی از آن مملکت مفتوح گردیده، داخل قلمرو همایون میگشت، تا نزدیک بودکه آن خطهٔ دلپذیر بضرب شمشیر آن خسرو بی‌نظیر بتمامه مفتوح گردد. اما چون کار مرو هنوز ناتمام بود و خاطر خطیر آن جناب مشغوف اعلای کلیمهٔ دین و مایل استیصال مبتدعین بود، مانع فتح شهرسبز و دیگر نواحی اطراف گردیده، همت عالی نهمت‌را مصروف فتح مرو و تسخیر ایران زمین میداشت.

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

Digitized by Google Original from University of California

بیان اضطراب متوطنان مرو بعد از واقعهٔ بیرم علی

چون اهالی مرو حاجی خان ولد بیرم علی‌را بخود حاکم نمودند، در تمرد و عصیان بیش از پیش اصرار و استقامت نموده، عمری بمشقت بسر میبردند. هرچند حاکم مذکور حق نصیحت‌را فرو نگذاشته، میگفت که مارا (234b) طریق ثواب در پی روی پادشاه بخاراست، اگر تسنن اختیار نماییم، حقیقه و اگر تشیع ورزیم تقیه. اما اعیان شیعه از مرد و زن[1] از قبول اینمعنی که سعادت دو جهانی ایشان بود امتناع نموده، اورا بران داشتند که عریضه‌ها بپادشاه کابل[2] تیمورشاه افغان پیامی فرستاده، ننگ و ناموس خودرا بشاه مذکور انداخت. اما فایده برآن استغاثه مترتب نشده، سوای وعده امداد و اعانت نقد وقت آنجماعهٔ مخذول نآمد. چون سکنهٔ مرو شاه جهان از قهر پادشاه افغان غیر نا امیدی و خسران چیزی نه‌دیدند، در جای دیگر ملاذی و ملجایی نبود، ناچار باضطرار اختیار خودرا بدست حاکم خودها گذاشته، پای اطاعت بسجادهٔ انقیاد حاکم فشرده، تابع رئی و محکوم تدبیر اوگردیدند و حاجی خان رسولان چرب زبان و سفیران نرم بیان به بخارا باستان دار الخلافت فرستاده، عریضهای مشتمل بر عجز و انکسار و فاقه و اضطرار متوطنان آندیار مرة بعد اخری نموده، ضعفا و مساکن (235a) و صبیان و ارامل قوم را شفیع آورده، عرض نمودکه اگر اکابران ایندیار گناه کارانند، باری اصاغر[3] ایشان گناهی ندارند. اگر انسانشان سزاوار سختی و مشقتند، اما حیوانشان امیدوار ترحم و شفقتند. پس، امید از مراحم آن مجدد اسلام آنست که شفقت بر خلق الله‌راکه شرط دین است، در بارهٔ آنجماعهٔ عاصیه مرعی داشته، قلم عفو بر زلات ایشان درکشند! [مصراع:] باکریمان کارها دشوار نیست.

چون تضرع و مسکنت آنقوم از حدگذشت، جناب معصوم‌را بمقتضای کرم جبلی <و مروت ذاتی دل بیغل بدرد آمده، خواست که ملتمس ایشانرا>[4] بقبول تلقی نماید. بر نهجیکه شریعت مصطفوی تحمل آن نماید، بنابرین بعلماء عظام درین باب رجوع نموده، مشورت‌را بمصلحت دین قرار دادند. علما جواب دادندکه اکابر اهل سنت و جماعهٔ شکر الله سعیهم بدلیلی که بایشان معلوم گردیده است، علات[5] روافض وسیئات شیعه‌را تکفیر نموده، حکم

---

[1] T.S: مردان
[2] S
[3] T: اصاغر
[4] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[5] T: غلات

این فرقه‌را چون حکم اهل ارتداد قرار داده‌اند. زیراکه اباء اجداد ایشان در زمان سلاطین (235b) صفویه بران حکام دنیویه از دین قویم و صراط مستقیم برگشته، بالواث رفض منسوب و بادناس سراب[1] معیوب شده‌اند و باندک قلب ناسره رفض‌را بر خود فرض دانسته، خودرا تاابد بطعنهٔ وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ[2] مطعون گردانیده‌اند. پس، ایمان این گروه وقتی معتبر است که از مذهب مستحدث آباء اجداد برگشته، تولای تسنن‌را به تبرای تشیع از صمیم قلب شعار خود سازند. و الا سوای قتل و سیف از ایشان مقبول نیست لان المرتد لا یقبل منه الا التوبة او السیف مجمع علیه فقهاست. جناب معصومی روایت علمارا مستجل بخواتم ایشان بدست رسولان دانشمند باهل مرو فرستاده، فرمودکه شما از ضرب شمشیر غازیان اسلام بی‌سر ایمان ایمین نخواهیدگردیدن، بی‌جنّهٔ ایمان بجنت أمان نخواهید رسیدن و بر تقدیر ایمان بیجلاء اوطان نخواهید آسودن. چون حدیث العهد بدور آنولایت بودن شما از مصلحت دین دور است. باقی: السلام علی من اتبع الهدی. (236a) چون اهل مرو بمضمون شرف مشحون نامه مطلع گردیدند، دانستندکه تا اختیار ملت اهل سنت ننمایند، گوی سلامت از میدان سعادت نه‌ربایند. بنابرین طوعا وکرها حاکمُ محکوم، صغیر وکبیر، رجال و نسا متفق الکلمه گفتندکه از عقاید شیعه‌گی بیزاریم و بحقیت معتقد اهل سنت اقرار و تارک بلدهٔ مرو و قاصد فاخرهٔ بخارایم[3]. رسولان‌را مقضی المرام با مسرعان برق سیر به بخارا فرستاده، استدعای تشریف قدوم آن پادشاه معصوم نمودند. جناب معصومی از استماع اینخبر مسرت‌اثر شادمان گردیده، چون باد صبا از آب جیحون عبور نموده، ظلمت خاک بیابان مرورا باشعهٔ نعال خیول لشکر اسلام چون آتش وادی ایمین منور و شعله افکن گردانید. ظاهر مرو مضرب خیام اهل اسلام گردید و حاجی خان باصنادید و اعیان استقبال نموده، صغار وکبار آن دیار بطوع و اختیار متلبس بلباس سنت و متخلع ازکسوت بدعت بتفصیل گردیدند، همه از صمیم قلب مستحسن[4] (236b) و حب ختنین قایل گردیدند. منهیان خبر فتح مرو و اسلام مرویان‌را باطراف عالم رسانیده، آوازهٔ تهنیت و غلغلهٔ مبارک‌باد ازکرهٔ خاک بکنگرهٔ افلاک پیچید. فرمان قضا و جریان شرف نفاذ پذیرفت‌که اهل مرو با جمعهم ترک

---

[1] S

[2] القرآن الکریم، ۲۰:۱۲

[3] S: قاصد بخارای شریفیم

[4] S: شیخین

وطن مألوف نموده، اختیار توطن ببلدهٔ فاخرهٔ بخارا نمایند. سوای دو ـ سه محله که از قدیم الایام سنی مذهب و حنفی ملت بودند. تسنن ایشان معلوم سکنهٔ آن بلاد بود و جماعهء اندک از شیعه که دولتخواهی نموده بودند، چون لطف علی خان زواتگی[1] و سایر اهل زواتک[2] دیّار در آن دیار باقی نماند و مصداق **کریمه:** كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ وَزُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ[3] الآیه در آنوقت ظاهر شد. گویند قریب به بیست هزار خانه‌وارکم یا بیش از سکنهٔ مروٌ در آن قضیه از جیحون عبور نموده، ببخارا و اطراف آن و ماوراء النهر ساکن گردیدند و حکومت آن بلده‌را با مضافات آن تا موضع سرخس به برادر کامکار خود عمربی قوشبیگی (237ª) مرحمت نموده، جماعهء از نوکریه و محترفه از بخارا بمرو کوچانیده شد. باین وصیله مغایرت مبانیت‌راکه از ازمنهٔ سابقه در میان ایران و توران بود، برداشته بخارا مرو و مرو بخارا، بلکه ایران توران و توران ایران گردید. **لمؤلفه نظم:**

تسنن شد بعالم آشکارا
بخارا مرو و مرو آمد بخارا
شیع شد ز التفاتش خرمُ شاد
تشیع‌را بسنت آشتی داد
بشیعه داد چندان از رومال[4]
که شد آل عمر آل علی آل
ز احسان شه معصوم عالی
علی‌را از عمر نشناخت غالی
ابو بکر، عثمان، حیدر
علیٌ فاطمه شیر بشر
ز هم پیوستن این چار در چار
بدنیا هشت جنت شد نمودار
در آنفرصت اگر تو زنده گشتی

---

[1] T: زواوتگی
[2] T: زواوتك
[3] القرآن الکریم، ۴۴:۲۵-۲۶
[4] S: از نرمیال

نمرده زنده میگشتی بهشتی
تخلف رخت بست از طبع اضداد
شبان بر میش داد ازگرگ داماد
قزیلباش ایمین از تاراج اوزبک
چنان در صیدگاه از باز اوردك
صفا اندر صفا تاجیک بایماق
چنان در جام چینی شیرُ قیماق
عجب عهد عجب دورُ زمان بود (237b)
بخارا تا دژن دار الامان بود[1]
کنون ز آن سنی شیعه نشان نیست
بایمان میخورم سوگند امان نیست
ز سنی ما و تو هستیم اعقاب
ولی از شیعه فاسدگشته اسباب
میان شیعه و سنی گروهی
ز فیض دین تقوی بیشکوهی
تسنن‌را ز ایشان سست بنیاد[2]
تشیع‌را ز دست ظلمشان داد
ز آل شمر اگر خر میربایند
ز اولاد علی سر میربایند
مقابر پیشگان اسب جلاب
بمعنی آتش اندر صورت آب
بهرجا روی آرند غرق سازند
میان خشکُ ترکی فرق سازند
بسنی از بهاالدین بسوگند
بشیعه از امامان میدهند قند

[1] S: بخارا تا دجن خلد اشیان بود
[2] S: سست نهاد

Digitized by Caspian Majlis
Caspian Majlis Foundation

بمردم نیش زن جمعی قرمساق
چو عقرب بر جفا جفت، از وفا طاق
اگر شیعه زنند روح امامان
بهاالدین زند باشند مسلمان
خمولی واقف این راز بوده
نمیگوید سخن نا آزموده

چون خاطر خطیر آن امام معصوم از ممر شیعه و فتح معظم بلاد خراسان و استیصال بحکم آن جمع پریشان فارغ گردید، همت والا نهمت به تسخیر (238a) ام البلاد بلخ و بدخشان و بتدبیر جماعهٔ کینگس و سایر اهل طغیان مصروف داشته، لشکرهای متواتر باطراف بلخ و نواحی او میفرستاد. هر سال یکبار و دو بار ببالای شهرسبز سواری نموده، حواشی بلدهٔ کیش‌را تا بلدهٔ کتاب چون جدول احاطه نموده، قلم نسخ به نسخهٔ اعتبار آل بیک‌نظر میکشید. چنان مطالعه میرودکه از اجزای قطعات آن مملکت شطری تمام در حیطهٔ تصرف خدام آن پادشاه اسلام داخل گردیده، در هر دفعه وقت مراجعت از جنگ و مجادله بیصلح و مصالحه بوضع خراج و مؤنات شرعی بر نمیگردید و اینچنین بتناوب از آب جیحون چون باد عبور نموده، آتش نهب و تاراج مزرعهٔ خاکساران آن بلاد از اهل بغی و فساد میزد تا دفعهء بلشکر عظیم از معبرکلِف گذشته تا نفس شهر بلخ فتح نموده، چند روز بمحاصرهٔ ام البلاد کوشیده، تزلزل در بنیاد اعدا افکند، نالهٔ افغان‌را بگنبذگردان رسانید. در آن یورش هوای نفس شهر بلخ[1] تمامی مضافات بلخ از میمنه و اندخو و شبرغان و سرپل و سانجاریك (238b) و سرمزار فیض‌آثار، مهبط الانوار، ملائک‌یزار شهنشاه ابرار، اعنی جناب حضرت حیدرکرار کرم‌الله وجهه، **لمؤلفه:**

آنکه از پاس ادب نامش نه آرد بر زبان
تا دهان خود نشوید زآب کوثر جبرئیل
میندانم او چه ذات است: یا ملایك یا بشر
اینقدر دانمکه هم نامست با رب الجلیل

همه تابع و منقادگردیده، متقبل ادای خراج و متحمل مؤنات باج شدند. اعیان آن

S1

مملکت‌را بمناصب والا و خلع گران بها از عواطف خسروانی و مراحم سلطانی سرافراز گردانیده، بعلاقه احسان بنده و تابع فرمان گردانید. اما نفس شهر بلخ مفتوح ناگردیده، سه ـ چهار هزار افغان بیک سردار از جانب تیمورشاه پادشاه کابل و هندوستان در چهل کرهٔ بلخ بودند. بهزار صعوبت نیم جان بسلامت برده، بعد از مراجعت امیر مبرور سردار بلخ عرضها بدربار شاه فرستاده، استغاثه نمودکه در بساط ساکنان این عرصه دانه نماندکه پایمال اسب لشکر شهسوار میدان مجاهدت معصوم غازی نگردیده باشد. اگر پادشاه هندوستان بفور [به] افغان این غلامان رسیده، از تحت پای خیل حوادث ایام نجات نبخشد، پیاده‌گان اینعرصه ازکشت امید مأیوس گشته (239a) پای بند ششدر حیرت خواهند شد. معلوم جناب شاهست‌که اخیر این بازی از دو حال بیرون نیست: یا اختیار جلاء وطن نموده، رخ امید بدرگاه شاه عالم‌پناه نهادن، یا تن بتقدیر داده، بکشت مات ممات افتاده، از آسمان عزت بزمین مذلت و خاری فتادن. چون عرایض متوالی شد و قبل از این واقعه اهالی خراسان از مشهد و نشاپور و سایر بلاد ایران ننگ و عار خودهارا بپادشاه کابل انداخته، استدعای عزیمت شاه هند ببالای بلخ مینمودند و اینچنین بعضی سلاطین اوزبکیه چون خدایاربی یوز حاکم خجند و نیاز علی دیوان‌بیگی والی کش و یولداش پروانچی میر اورکوت رسولان بعرایض بدرگاه شاه مذکور فرستاده، شاهد تسخیر ماوراء النهررا بسهولت در نظر شاه جلوه میدادند. عرضهای سکان بلخ علاوهٔ اسباب پیشینه گردید و شاه‌را ارادهٔ عزیمت ماوراء النهر از اهم مهمات نموده، درین باب بارکان دولت و اعیان مملکت خود خواست (239b) که مشورت نماید تا اتفاق بکدام امر واقع شود. فرمان نمودکه اعیان و ارکان از خوانین افغان و غیر آن بدربار عالی حاضر شوند.

مشورت نمودن تیمور شاه ولد احمد شاه در باب سواری نمودن بصوب ام البلاد بلخ با امراء عظامُ وزراءکرام خود و قرار یافتن رأی ایشان بر عزیمت سفر با لشکر قیامت‌اثر بجانب بلخ به قصد جنگ امیر معصوم و لواحق آن

چون مجلس مشورت انعقاد پذیرفت، شاه افغان بحضار مجلس فرمودکه هرکرا هر چه درین باب بخاطر رسد، از اختیار صلح و ارادهٔ جنگ بموقف عرض معروض دارد! مقربان عتبهٔ شاهی زمین عبودیت بلب ادب بوسیده، بامر مصلحت شروع نمودند. امراء افغانیه از

سداد راهی که داشتند عرض بنده‌گی نمودند که شهریار عالم میداند که پادشاه بخارا بجناب حضرت شاه در دین و مذهب متحد بوده، مع ذلک امری از وی صدور یافته باشد که موجب (240a) تصدیعی لشکرکشی و باعث فتنه‌انگیزی گردد. نیت و تقوی و دیانت و توکل و شجاعت امیر معصوم بحضرت شاه مسموع و معلوم است، بی‌وجود علت نامهٔ مرتکب مشتاق سفری که نفع و ضرر بروی مرتب است و عاقبت کار معلوم نی، پس از عقلا ناجایز صلاح دولت در ترک این عزیمت مینماید، باز جناب شاه مختارند! اما امراء شیعه که دربارگاه شاهی بود و اعتبار تمام داشتند، بنابر تعصبی که در جبلت ایشان مرکوز بود، بموقف عرض رسانیدند که چون تمامی اهل ایران بدفعات دست تظلم بدامن ترحم بندگان شاه زده، ننگ و عار خودها را بر ذمهٔ همت والا نهمت گذاشته‌اند و اینچنین سکنهٔ بلخ و سایر متوطنان آندیار استغاثه بدرگاه عالم‌پناه آورده، دست رد بر روی ملتمس مظلومان زدن و ضعفارا پایمال اسب ستم خصم ساختن از شیوهٔ مروت دور و از اصلاح دولت مهجور است. بلکه اگر همت شاهی را در دل عمل آورده، راه این سیل را نه‌بندند، احتمال قریب است که دشمن دلیر گردیده، بدریای لشکر متوجه (240b) دار الملک کابل و سواد هندگردد. بعد از آن شناعت اموریکه متفرع این امر است، محتاج بیان نیست. شاه‌را مشورت فرقهٔ ثانیه صواب نموده، باحضار لشکر فرامین نوشته، از اقصای هندوستان و سیستان و غور و غزنین و سایر قلمرو خود در اندک زمان لشکری فراهم آمد که فلک دوار بچشم کواکب ثابت و سیار در ازمنهٔ بسیار مانند آن ندیده و بحری در تموج و طلاطم جوشید که چشمُ گوش ماهی صفت آگاهی این دبدبه‌را از امواج بحر زخار باخرج درم و دینارگاهی نشنیده. **بیت لمؤلفه:**

سپاهی که از نام حصر و شمار
چو انگشت از مهر تنگ در فشار
شمار سپاهی برون از خیال
شماریدنش از خیال محال[1]
نه لشکریکی بحر زخار بود
چو ماهی سراپا درم زار بود
نه لشکر، زر وگنج هندوستان

[1]S: چو ذرات انجم ز ضبط جوان

مصور شده گشته گنج روان
محیطی زری از سما تا سمک
درش ماهُ انجم حباتش فلک
محاسب ز تعداد آن در عذاب
چو عاصی فرو مانده روز حساب
(241a) فلک‌را حزون کرده شورُ سلخ
زمین‌را زبون کرده مورُ ملخ
ز فیلان جنگی گردون شکوه
زمین مانده از ثقلشان زیرکوه
مرتب شد از هند زادان سپاه
بجان ضعیفان بلای سیاه
ز هندو جهان بود سرمه بدوش
عجب سرمه کافغان ازو در خروش

القصه شاه‌کابل بدبدبه و تجمل تمام ظاهر بلخ‌را مضرب خیام و محل احتشام گردانیده، چند روزی رحل استقامت در ام البلاد بلخ انداخته، <در اصلاح کشوریکه باحوال سکنهٔ آن بلاد از صدمهٔ روزگار راه یافته[1]> بود کوشیده، باطراف بلخ و ماوراء النهر رسل و رسایل فرستاده، استمزاج دوست و دشمن مینمود. از سلاطین اوزبکیه جماعهء که پیشتر عرایض بدرگاه شاه فرستاده، بسفر ماوراء النهر ترغیب و تحریض فرمودند، غیر از خلاف وعده‌اثری پیدا نشد. ازین راه دغدغه بخاطر شاه دایم طاری گردیده، دانست که بخدیعت و فریب از برای اغراض فاسدهٔ خودها سخنان مموه و روی اندود و حرفهای عرض آلود ایشان (241b) اصلی نداشته، پروز بخواص خود در اختیار صلح و جنگ و در ارادهٔ سرور و رنگ مجالس مشورت و محافل مصلحت متعقد میداشت. چون اخبارات آمدن شاه بولایت بلخ متواتر مسموع معصوم غازی گردید، جماعهء از لشکریهٔ خودرا بسرداری محمد امین خواجه نقیب بالشکر کرمینه در میانکال بمحافظت ثمرقند از فتنهٔ یغمای مخالفان اندشیده، نامزد نموده در ساعت مسعود بلشکر بخارا متوکلا علی الله ازکثرت اعدا نادیشیده، بجانب قرشی نهضت فرمود.

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

در موضع گلشن سرا پردهٔ اقبال بر پای نموده، بامراء ارکان دولت خود در استقبال شاه وگرفتن راه بآن سبیل آشوب و ابر سیاه مشورت نموده، بعضی از امرارا بر جماعهء از لشکر ظفراثر از برای دفع فساد آل بیکنظر از یغما و شر نامزد و مقرر فرموده، بالشکر اندک و توکل بسیار خود بجانب بلخ روان شد. باندک زمانی بمعبرکلف تشریف موکب اقبال ارزانی داشت. در آنجا چند روز توقف (242a) نموده تا لشکر لب‌آب و چارجوی و دیگر ولایت دور دست باوردوی عالی ملحق گردیدند. بعد از آن برادر نامدار خود سلطان مرادبی‌را با چند سردار جلد کاردیده از سایر لشکر گزیده، فرمان عالی صادر شدکه چون باد از آب جیحون عبور نموده، بالغار خودرا بحاکم آقچه رحمت بیک رسانیده، آتش در خانمان اعدای خاک‌را افکنده، در آن بقعه تا رسیدن رایات ظفرآیات عجزه و ضعفای آن مملکت‌را از تاراج افغان ایمن و از بلای ایشان مطمئن گردانند و ایشان بحسب فرمان خودرا بجناح استعجال بآقچه رسانیده، آنجا رحمت بیک باستقبال آمده، تمامی لشکریه‌را با سلطان مرادبی و سرکرده‌های دیگر بدرون قورغان خود درآورده، کلید دروازهٔ ولایت‌را بدست ایشان سپارید. در امور دولتخواهی دقیقهء نامرعی نداشته، خدمات پسندیده بتقدیم رسانید. هرچند ایلچیان شاه کابل بمناشر عالیه و بمواعد جزیله دلالت بدرگاه (242b) شاه نمودند، از راه ثواب منحرف نگردیده، بی‌تکلف مقدمهٔ فتح درین یورش انقیاد و اطاعت او بوده و از استماع موافقت او دل لشکریهٔ معصومی قوی گردیده، مخالفان مکسور و مغموم دم درکشیدند. جناب معصوم هر روز چند امیررا بگروهی از لشکر جدا نموده، از دریا میگذرانید و ایشان بتدریج بالشکر سلطانی ملحق میگردیدند. از آنجانب تیمورشاه بالشکر زیاده از ریگ بیابان از بلخ بقصد تسخیر آقچه حرکت نموده، بدبدبهٔ تمام بعد از چند روز ظاهر آقچه‌را مضرب خیام و موطن احتشام گردانید و آن قلعهٔ فلک رفعت‌را لشکر شاهی چون انجم محیط گردیده، نور آفتاب و ماه از طلاطم غبار سپاه برنگ اهل هند مظلم و سیاه گردانید. رشتهٔ نالهٔ ضعیفان از تطاول افغان مانندکاه کشان بکنگرهٔ آسمان پیچیده، جماعهء از ابطال و شجاعان[1] از خدمت سلطانی فاتحه گرفته، باوجود قلت در مقابلهٔ سپاه هندوستان صف آرایی نموده، از طرفین آغاز(243a) جنگ و بنیاد پرخاش برپا گردیده، محاربهٔ قوی و جنگ سخت واقع گردیدکه نمونه از فرع اکبر و نشانه از غوغای محشر بود. مخالفان بکثرت و غدوت خود مغرور بودند. بیملاحظهٔ

S1

حزم جنگ مینمودند. در اخیر بمنطوق **کریمه:** كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ[1] نسیم ظفر بر پرچم اقبال لشکر بخارا وزیده، جمعی از لشکر هندوستان مقتول و گروهی اسیر و مغلول گردیده، چند قطار از اشتران جزایل و سراپرده و اسباب و اسلحهٔ بسیار از غنیم و غنیمت گرفتند و پادشاه کابل‌را از تجاسر جماعهٔ اندک هراس بسیار طاری گردید. فرمودکه توپخانه‌چی بیکباره تمامی توپ و جزایل‌را آتش داده، لشکر خودهارا از دست برد لشکر معصوم خلاص و نجات بخشید و از محلی‌که فرود آمده بود، مسافتی عقیب تر نزول فرمود. سلطان مرادبی خبر این ظفررا با جماعهٔ اسیران و غنایم برکاب همایون معصومی مصحوب عرضه فرستاده، ترغیب و تحریض قدوم میمنت لزوم جناب معصوم غازی نموده، طبل شادیانه‌را[2] در لشکر آقچه بصدا (243ᵇ) درآوردند. چون پادشاه کابل یکنوع شکست یافت، این فال‌را بخود مبارک ندانسته، بصمیم‌قلب تارک جنگ و مایل صلح گردیده، ایلچیان سخندان بخدمت پادشاه غازی فرستاده، اعتذار نمودکه مقصود ما درین یورش تماشای ولایت بلخ و اصلاح نظام آن بود. متوقع اینکه جماعهء از علماء اعلام و امراء عظام‌را از اوردوی همایون بسعادت روانه نمایند، تا استحکام مواد دوستی و استقلاع اسباب دشمنی‌را باحسن وجوه بتقدیم رسانیده، خدمت ما و شان بمستقر بخارا و هندوستان بسعادت مراجعت نماییم! <چون آمدُ رفت ایلچیان از طرفین متواتر و متوالی گردید، جناب[3]> معصومی‌که طبع شریفش مجبول مروت و احسان بود، فرمودکه پادشاه هندوستان پادشاه عظیم است. عمری بغزای کفارگذرانیده، مارا بحکم مهمانست. پس، اعزاز او لازم و احترامش منحسم است. بنابرین جماعهء از فحول علما چون ابو الفر خواجه قاضی القضات (244ᵃ) بخارا از علما و کیچکنه بیک میرزا نبیرهٔ محمد رحیم خان و سوای آن از امرا انتخاب نموده، باوردوی پادشاه کابل فرستاده، سخنان خوب دلپسند و مواعد مرغوب ارجمند بسفارت ایشان بموقف استماع شاه کیوان بارگاه رسانید. از آنجانب شاه مذکور اعیان و اکابر خودرا باستقبال رسولان معصوم غازی روان نموده، باعزاز تمام و اکرام مالا کلام بموضع نزه[4] فرود آورده، چند روز بقدوم رسولان سور و جشن عالی داده، در اخیر مقدمات صلح و مواد اتحادرا بطریق‌که تا ابد

---

[1] القرآن الکریم، ۲:۲۴۹

[2] S

[3] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

[4] S: نیزه

العمر این دو پادشاه اسلام زوال نه‌پذیرد استحکام داده، درین باب مواثیق و احکام از هر دو جانب وقوع پذیرفته، رسولان‌را باخلع گران مایه و اسپان برق پایه و سایر مراحم بازگردانیده، از تحف هندوستان یکرءس فیل کوه منظر، ملبس بجواهرگردون پیکر، مسما بمحمود و امتعهٔ نفیسه و اقمشهٔ جمیله باسایر هداياء لطیفه و تنسوقات شریفه (244b) که شهریارانرا سزد، بجناب معصومی فرستاد و بعد از چند روز هر دو خسرو کامکار و هر دو خاقان با ناموس و عار بصوب کابل و مستقر بخارا مراجعت نمودند و اهل تشیع که محرک سلسلهٔ عداوت و مصدر رابطهٔ شقاوت بودند، خاسر و محروم باوطان خود بازگشته، از حسن نیت و علو همت آن دو سعادتمند از اقصای هندوستان تا اعلی ترکستان خلد الله در قرون فراوان در مهد امن و امان آسوده فارغ‌بال بودند و جزاهما الله تعالی عن المؤمنین خیر الجزاء. **لمؤلفه:**

ز فیض وفاق آن دو کشورپناه
جهانرا گرفتند چون مهر و ماه
شه ترک وسلطان هندوستان
برنگ گل و سبزه در بوستان
شده در صفا و عدالت مثل
بسان شب و روز فصل حمل
چوکافور با مشک پیوند یافت
عدالت مزاج خردمند یافت
ز جوشیدن ترک و هندو بهم
جهان دیده رخسارُ گیسو بهم
شد آقچه بهندوی ترکان وطن
چو رخسار خوبان بخال ذقن
شده ترکُ هندو بیک بزمگاه
چو در چشم مردم سفید و سیاه

در آن واقعه بعضی از شعراء خراسان (245a) از فرط غضب و عصیان پادشاه کابل‌را اهاجی رکیکه از آن جمله عبد الکریم مروی چند بیت بی‌ادبانه دارد. این چند بیت از وی است که میگوید:

تیمور پادشاه که هند است مسکنت
باشد فزای دلکش کابل نشیمنت
از ترک تاز میر بخارا از روی عجز
بردند دست اهل خراسان بدامنت
یک فیل داده، مهلت رفتن گرفته
افسوس برگرفتن و لعنت بدادنت

سایر اهاجی نحیفه‌را نوشتن از ادب نبود. چون صلح و سداد بواستهٔ صداقت و اتحاد میان آن کشورپناه شدید الارکان و قوی البنیان گردید، اثار بر عدالت ایشان تا این زمانکه **سنهٔ ۱۲۵۳** است، ثابت و راسخ است. امید است که اجراء این عمل صالح مکفر سیئات بدستور ایام حیات در اوقات ممات آندو خسرو عالی نژاد نیز باشد. بلا اشتباه و شبهات چنانچه مضمون صدق مشحون خبر صادق است، علیه و علی آله و اصحابه و ازواجه و ذریاته السلام و الصلوة اجمعین.

مقرر چنان شدکه سمت غربی ام البلاد بلخ مانند قصبهٔ آقچه و غیر آن (245b) بر معصوم غازی قرار یافت و نفس شهر بلخ با مضافات قریبه بپادشاه کابل کماکان ثابت ماند. دیگر بقعات آن بلاد چون میمنه و شبرغان و سرپل و سانجاریک و اندخو و امثال آنکه در تصرف قبایل اوزبکیه بود، حکام آن نواحی بجناب هر دو پادشاه پیشکشها فرستاده، اظهار انقیاد و ابراز اطاعت نموده، جان بسلامت از دست برده، یغما و غارت بخط امان جانبین بحال خود سالم ماندند، تا زمان امیر سعید مبرور مغفور. اما واقعهٔ رحمت بیک چنانچه واقع شد بعد از واقعهٔ صلح آندو خسرو عالی‌تبار، چند سال حکومت آقچه باانضمام چند قصبه و قرای از جانب معصوم غازی بروی تعلق داشت. اما مرد شریر بد اعتقاد و ظالم متهور ظلم نهاد بود، هرچند جناب معصومی از راه شفقت کامله نصایح بلند و مواعظ ارجمند نموده، دلالت بصلاح و سداد میفرمودند، آن بی‌سعادت در ظلم و شقاوت می‌افزود. **لمؤلفه:**

درشتان ز نرمی فزاید ستیز
زوالست شمشیر در قتل تیز
ز باران اگر دشت جیحون شود
کجا سختی از سنگ بیرون شود

زخامیکه سخت است اورا سرشت
(246a) ملایم نگردد ز آب بهشت
بیکدانگ خنطل دو من از شکر
بیک حقه آمیز و طعمش نگر
بظالم نصیحت نآید بکار
ز روغن فزاید حرارت بنار

چون آه مظلومان آن سرزمین از ظلم آن بی‌سعادت بآسمان رسید، فقرا و ضعفای آندیار بکرات بآستان آن آفتاب ابرار استغاثه و تظلم برند و نصایح و مواعظ اثر نه‌بخشید و خدمات سابقهٔ آن بی‌دولت جناب معصومی‌را مانع از عزل و حاجز از خلع بود و خاطر خطیر آن دستگیر عاجزان از ممر ظلم و ضمان آن مشوش و پریشان گردیده، ناچار در باب عزل آن خاسر بعلماء دین و اصحاب یقین مشورت نموده، رجوع بفتوی ایمهٔ اسلام نمود. علماء دین[1] ازکتب مجتهدین رحمهم الله از متقدمین و متأخرین روایات صحیحه و عبارات صریحه استخراج نموده، در صحیفهٔ عریضهٔ طویله صورت مسئله‌را ثبت نموده، مذیل بدلایل و مشوح بخواتم در نظر آن صاحب بصر درآوردند. مضمون آنکه هر گاه‌که ظلم یکی از عمال (246b) و حکام بحضرت اولو الامر نور الله معلوم گردد و آن ظالم بمنع و وعظ جناب پادشاه ظل الله ممنوع و منزجر نگردد، واجبست بجناب خلافت مآب‌که آن ظالم‌را عزل نموده، مظلومان‌را[2] از شر ظلم آن نابکار خلاصی بخشند. هرچندکه در میان حضرت پادشاه و آن ظالم خدا ناآگاه سبقت پیمان مؤکد بایمان واقع بوده، لازم است بر ذمهٔ ملک اعظم‌که اختیار نقض عهود نموده، خودرا حانث و ملک‌را خالص گردانیده، کفارت یمین‌را ملزم باشند و الا در عرصهٔ قیامت دست مظلومان بدامن و ظلم ظالمان بگردن پادشاه دین‌پناه بوده، چون باوجود قدرت دست تعدی شریررا از تصرف در اموال و انفس و ابنا و بنات ضعیفان کوتاه نکرده، در پاداشت تغافل امروز در موقف حساب، فردا عاجز از جواب او شده، مستحق عتاب گردند و سبب مداهنت در عزل این رحمت مطرود خودرا مستوجب (247a) لعنت ممدودگردانیدن از مقتضای عقل سلیم دور و از ملازمات فهم قوی مهجور بوده، حمال بارگناه دیگران گردیدن است. شناعت این کار بر أولو الابصار روشن‌تر از آفتاب نصف النهار است، والله اعلم.

---

[1] S: علماء اسلام
[2] S: مظلومان اندیار را

چون وثیقه علماء عظام شکر الله مساعیهم الی یوم القیامة منظور آن امیر اسلام قدوهٔ انام گردید، بفحوای شرف انتمای آن از روی دین‌پروری غافل گردیده، رقم عزل بر جریدهٔ آمال آن بی‌سعادت کشیده، فرمان واجب الاذعان بشرف نفوذ رسیده، فرمودکه رحمت بیک‌را بااتباع و اثقال و احمال خود از آقچه ببخارای شریف آورده، بجای او سیادت‌پناه اصالت انتباه، نجابت درجه ایشان پادشاه خواجه حیدری حاکم آن دیار بوده، اجنحهٔ عدل و احسان بر مفارق اهالی آن بقعه مبسوط و الویه برد امتنان بر وجنات سکنهٔ آنقصبه مرفوع داشته، از مواید فواید رعیت‌پروری و از فراید اماجید عدالت گستری عجزه و ارامل آنملک‌را بهره‌ور وکامیاب گردانیده،(247b) زهر ظلم آن ظالم معزول‌را بترياک عدل جبر نقصان نماید و سیادت‌پناه مذکور بموجب فرمان قضا جریان معصومی بدار الامارات آقچه شتافته، جراحات قلوب مظلومان‌را بمراهم شفقت و احسان بروجه امتنان التیام بخشید و مدتی مدید بحکومت آن ولایت منصوب بوده، تمامی مردم آنخطه‌را چشم امید ازکحل الجواهر قدوم میمنت لزوم <قرة العین مرتضی و[1]> آن نوردیدهٔ خاندان اصطفا و سرور سینهٔ دودمان مصطفی منور و روشن گردانیده، شکر ایزدی‌را بتقدیم رسانیدند. تا امروزکه **سنهٔ ۱۲۵۳**[2] <یکهزار دو صد پنجاه سه سال[3]> هجری است، اولاد و اعقاب او بامارت آن دیار با ضمیمهٔ حکومت ام البلاد بلخ اشتغال دارند. درین اوان خلف الصدق و ولد اکبر ارشد پادشاه خواجه ایشان خواجه نقیب از قبل پادشاه کیوان بارگاه، عوالم‌پناه حضرت ظل الله امیر المؤمنین، اعنی امیر خورشید ضمیر، اقالیم تسخیر، خلافت مصیر، مهدی‌نشان امیر المؤمنین (248a) سید نصر الله بهادر سلطان ایده الله المستعان بحکومت بلخ و آقچه و سایر مضافات آن مملکت منصوب و سرافراز است. اما رحمت بیک بفرمان پادشاه عصمت‌نشان بااتباع خود ببخارای شریف متوطن گردیده، تقریبًا هشت سال در فاخرهٔ شریفه زادها الله مع والیها عزا و شرفًا اقامت نموده، مشمول عواطف سلطانی و مراحم خاقانی بود. در زمان خلافت امیرکبیر رشید سعید مغفور اسکنه الله علی اعلی الفرادیس الاعلی بمقتضای شرارت جبلی و شقاوت ازلی از بخارا فرار نموده، ببلخ و نواحی آن رفت. چون هنوز بلخ مفتوح نگشته بود، بحکام آندیار ملحق گردیده، چند روزی کرّ فری مینمود. در اخیر باغوای اهل فساد شبی بامعدودی چند

---

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

[2] S: ۱۲۶۵

[3] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

آن روز برگشته بخیال تباه و بخت سیاه داخل آقچه گردیده، کاری پیش نابرده در سر دعوی سروری داشت. سر خودرا بباد فنا داده و باشارت حاکم آنجا مقتول گردید. **لمؤلفه:**

رفت رحمت ز خاکدان غرور[1]

(248b) بکف خالی، بسر پر شور

گرچه عمری براه لعنت رفت

هرچه باشد، بنام رحمت رفت

اینمقدار بتقریب مقام قصهٔ رحمت بیک و آخرکار او بیان یافت. اما جناب معصومی بعد از عزل و نصب حاکم اول و ثانی در مسند زندوگانی وقت خودرا موزع نموده، بدستور سابق بطاعت و عبادت بعدالت گستری و رعیت‌پروری و مسکین‌نوازی و ظالم گذاری در کمال تعبد و تشرع بانقیاد امر الله و شفقت خلق الله عمری بسر میبرد.

واقعهٔ وفات خدایار بیک[2] یوز و حکومت برادرش بابا دیوان‌بیگی و لشکرکشیدن جناب معصومی بجانب مشرق و سایر وقایع آن سفر

چون تا در سنهٔ <یکهزارُ دو صدُ چهارده>[3] **سنهٔ** [4]**۱۲۱۴** بودکه حاکم اوراتیپه و خجند خدایاربی ولد فاضل‌بی یوز باجل طبیعی خود درگذشت و اعیان مملکتش از یوز و قرق و سایر مردم اتفاق نموده، برادرکوچک او بابا دیوان‌بیگی‌راکه حکومت دیزخ[5] بروی تعلق داشت، باوراتیپه برده، بجای برادرش بحاکمی نشانیده، بیکمرادبی ولد خدایاربی‌را بخجند و محمودخواجه احراری خواهرزاده‌اش‌را بزامین حاکم نموده، هرکدام از قلاع آن ولایت‌را بیکی از امرا (249a) و سردار تسلیم نمودند و جناب معصومی بعد از استماع خبر انتقال او بالشکر جرار روی بآندیار نموده، اولا قصبهٔ دیزخ‌را از دست گماشته‌گان بابابیک مذکور بقهر و ضرب شمشیر استخلاص نموده و اثار ظلم و بدعت‌راکه از سوالف زمان از عهد چنگیزخان تا این اوان در اوراق ضمایر اهالی مکان راسخ البیان و قوی الارکان بود، همه‌را برشحات امطار عدالت و بقطرات ابحار سنت و شریعت معدوم و ناچیزگردانید و حاکم و قاضی عادل و

---

[1] S

[2] S: خدایار بی

[3] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

[4] S: ۱۲۱۵

[5] S: جی زخ

رعیت‌پرور در قصبهٔ دیزخ[1] که تا آن وقت قرینهٔ دوزخ بود گماشته، چون روضهٔ رضوان و غرفهٔ[2] جنان خرم و مزین ساخت. چون خاطر خطیر از ممر سکنهٔ دیزخ جمع و مطمئن گردید، بجانب سریر خلافت <سنهٔ[3]>۱۲۱۵ مراجعت نموده، مدت یکسال قمری کم یا بیش عمرگران مایه‌را بی‌تشویش و بوظایف عبودیت و روایت رعیت‌پروری در مستقر خلافت صرف نموده، در (249b) اواخر فصل بهار بالشکر جرار بعزم استیصال اولاد خدایاربی عنان عزیمت بجانب اوراتیپه و خجند معطوف گردانید. اولا قلعهٔ زامین‌را از دست تصرف محمود خان احراریکه حاکم آن موضع بود، چنانچه سابقا ذکر یافته، استخلاص فرموده، ببالای اوراتیپه‌که دار الملک اولاد قلیکه بود، لشکر قیامت‌اثررا فرمودکه آن شهررا چون حصار در میانه گرفتند. چون حاکم آنولایت‌را تاب مقاتله بلشکر منصور معصومی نبود، لاجرم در نفس شهر متحصن گردیده، ایلات اطراف و قرای نواحی‌را در حکم پیشکش و پای انداز بدست حارسان دولت معصومی تسلیم نموده، خود باسباب قلعه داری مقیدگردیده و امیر غازی اورا بجایش گذاشته، بجانب خجند روانه گردیده، چند قلعه‌راکه در اثنای خجند و اوراتیپه بود، چون ناو و قوش تیگرمان و خواص و غیرها همه‌را بقهر فتح نموده، از خود حاکمان نصب ساخته، تمام ایلات و اهل (250a) قری آنولایت بسورون و پیشکش آمده، مطیع و منقادگردیدند. بعد از آن لشکر ظفر پیکر ببالای خجندکشیده، آن شهر فرح بهررا عسکر معصومی چون عروس تنگ در آغوش محاصره‌گرفتند. حاکم او بیکمرادبی ولد خدایاربی چون دانست‌که از عهدهٔ[4]> خانه‌داری نمیبراید، ناچار از در تملق درآمده، زنجیر صلح بدست انقیاد جنبانیده، علماء عظام آندیاررا بشفاعت برکاب ظفر انتساب روانه نموده، اظهار عبودیت دایر از فرمان برداری نمود. چون طبع همایون معصوم غازی مجبول مروت و مجبور خطابخشی بود، سر ازگریبان رضا برآورده، قلم عفو بر جراید اهالی آن ولایت کشیده، جرایم اکابر آن بلادرا بکنف عاطفت پوشانیده، یارلیغ نامی و منصب کرامی دادخواهی بحاکم آنجا مرحمت فرموده، باسب برق پایه و خلعت گران مایه بحکومت ولایت خجند و مضافات آن سرفرازی بخشیده، بمواعظ بلند و نصایح ارجمندگوش هوش (250b) حاکم خجندرا بجواهر آبدار ولآلی شاهوار مکلل

---

[1] S: جزخ
[2] S: عرصه
[3] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[4] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

و مرصع گردانید و عنان مراجعت بدست معاودت سپاریده، برجوع قهقری بصوب اوراتیپه معطوف ساخت. چون در اوقات محاصرهٔ خجند از بابا دیوان‌بیگی جرئتی بی‌ادبانه صادر شده، قوشون ببالای خواص فرستاده، عوام ایلات و اهل صحرا بروی همدستانی نموده بودند. آتش قهر معصومی در اشتعال آمده، شرر در مزارع امال خشک و تر و خرمن بضاعت فاجر بر اهالی آنکشور افتاده، برق یغما و صاعقهٔ تاراج از در و دیوار از روزگار سکنهٔ آندیار بر فلک دوار سحاب آثار ساطع و شرار دمار از صغار وکبار ومتوطنهٔ آن اقطار در رنگ ثوابت سیار[1] طالع و لامع گشته، مجموع صحاری و حواشی از اموال و مواشی خانی و سایر دشت و دور از افواج لشکر قیامت‌اثر پرگردیده، از نواحی آقسو تا اطراف اوراتیپه‌را غارت و تاراج نمودند. چون فقرای (251[a]) قصبات نیز ضمنا بدشمنان دولت قاهره مکاتبات و مراسلات ارسال نموده، نفاق آنجماعه ظاهر و فساد ایشان معلوم گردیده، از جانب معصومی حکم بر جلاء اوطان آنقوم طغیان نهاد و عصیان بنیاد صادر شدکه ترک وطن مألوف نموده، خفافا و ثقالا سواره و پیاده آماده کوچ گردیده، دیّاری در آن دیار باقی نماند. در آن واقعه از مفارقت اوطان و دوری مکان و حرارت زمان و تشدد اعوان قیامت صعب بر آن جماعه قایم گشت که نمونهٔ يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ [2]الایه کریمه نصب العین ألو الابصارگردید. بسیاری اطفال ونساء از غایت گرمی هوا و شدت گرما در اثناء راه هلاک شدند و بعضی‌که سامان فرار داشتند، بمغاکیها و بیشها متواری گردید و بهر جانب‌که مقدورشان بود، متفرق و پریشان شدند و آنچه بضبط محاصلان درآمده، عزیمت دیار ثمرقند و بخارا نمودند. پادشاه اسلام از وجه مرکوب (251[b]) و ماکول و مشروب امداد و اعانت تمام مرحمت فرموده، سپاهی‌را از تعدی و جور مانع آمده، جارچیان جار رسانیدندکه کسی بعورات و مستورات آنجماعه در اثنای راه دست ستم و نظر خیانت روا نداردکه مقطوع الید و منزوع العین خواهدگردید. چون فقرای یام و زامین در ابتدای تعلل نموده، اثری بی‌اخلاصی آن گروه نیز ظاهر بود. در واقعهٔ کوچ و جلای وطن بفقرای خواص اختصاص و باهل نوکنده پیونده‌گی نصیب ایشان گردیده، ضمیمهٔ آنقوم آمده، ترک اوطان و اختیار جلا طوعا وکرها نیز نمودند[3]. در آنواقعه تقریبا سه ـ چهار هزار خانه‌وار سوای اهل فرار داخل قلمرو معموره گردید و شهر ثمرقندکه

---

[1] S: ثابت و سیار

[2] القرآن الکریم، ۸۰:۳۴-۳۵

[3] S: ضرب نمودند

از زمان رجب خان تا این تاریخ بواسطهٔ فتنهٔ قزاق و سبب قحط سالی و سایر مشاق ویران گردیده، آن بلدهٔ فردوس‌مانند مدتی مدید خراب و ابتر بود، سوای اندک موضع از ارک (252a) آنشهر که معدودی قلیل در آنجا سکونت داشتند، در آن بقعه دیّاری نبود. چون دولت معصومی روی کار آمد، بفرمان آنفردوس‌مکانی کمتر از ثلث شهر مذکور عمارت یافته، سوای بر اطراف آن بنا فرموده بودند، دیگر مواضع آن مکان وحوش و حیوان شده، آن بلدهٔ طیبه خراب و بی‌رونق از نظر ذوی الابصار افتاده بود. فرمان امیر مسلمانان چنان نفاذ پذیرفت که فقرای‌راکه از بلاد شرقی آورده بودند، در ثمرقند متوطن باشند. بعد از بردن[1] بدار السلطنه بنفس نفیس خود با جماعهء از اهل خبرت و دانش سوارگردیده، شهر قدیم‌راکه از متحدثات امیر مغفور مبرور امیر تیمور صاحبقران بود و بجز اساس دیوار قلعه از وی آثار نبود احیا فرموده، تعیین گذرها و بازارها نموده، بمردمی که از بلاد شرقی آورده بودند تقسیم نموده، بهرگذری مسجدی انداخته، امام و مؤذن نصب نموده، اوقاف و ادرار بایشان مقرر فرموده و موضع ده‌بیدراکه بمرور (252b) ایام جماعهٔ متفرقه از بلاد و امصار بآنمقام ابرار مجتمع بوده، مردم بسیار در آن بقعهٔ شریف سکونت داشتند، فرمودکه سکنهٔ آنجا سوای اولاد قطب مکرم، اعنی مولانا خواجه‌که مشهور بمخدوم اعظم قدس سره الاکرم باجمعهم کوچیده، بثمرقند طرح حولی و منزل نمایند. امتثالا لامره تعالی جماعهٔ کثیره از متفرقه که همه از نجیب و اصل زادگان هر ولایت که آبا و اجدادشان از اماکن بعیده از برای عبادت باری تعالی بآن سر منزل اولیاء الله بارادهٔ سلوک مخدوم الاعظم قدس سره آمده، تأهل و توطن گزیده بودند، اول از ایشان زریات طیبه و اولاد نجیبه در سرمزار فیض‌آثار ملائک‌یزار حضرت مخدوم الاعظم باقی مانده و آنچنین ارباب حرفه و اصحاب هنرکه از اطراف عالم در آن مکان مکرم سکونت داشتند، تمام آنقوم‌راکوچانیده بثمرقند آورده، سمت جنوبی شهرکهنه‌را از چارسوی نو تا دروازهٔ پای‌قباق بآنجماعه تعین نمودند تا امروزکه **سنهٔ** (253a) **۱۲۵۳** است، چندین گذر معموره از اعقاب آنجماعهٔ مبروره درکمال آبادانی در شهر ثمرقند مذکوره موجود و معموره است[2]> **مصراع:** تاابد این سلسله ممدود باد! و اینچنین سایر محلات وگذرهای دیگر از اعقاب مشریقیان درین بلدهٔ طیبه درکمال فراغت و رفاهیت استقامت دارند و جناب معصوم بیست و چهار عدد مسجد بدست خودکه عبارت از بیست و چهارگذر است طرح

[1] S: نزول

[2] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست.

انداخته، بامام و مؤذن و قوم تسلیم نمود و بقشاقان و ناتوانان در عمارت حوالی و منزل مرحمتها و اعانتها نموده، از باج و خراج همه‌را مرفوع القلم گردانید و سه دروازه بسه موضع قدیم گشاده، یکی دروازهٔ فیروزه که مشهور است بدروازهٔ قلندرخانه، دیگری دروازهٔ حضرت شاه و دروازهٔ پای‌قباق، بلکه دروازهٔ سوزنگرانرا بتجدید بنا فرمود و در مرکز شهر چارسوی بنا کردکه مشتمل بر اجناس موالید ثلث بوده برنگ پنج حواس محیط بضاعت عالم از شش جهت بودکه در هفت اقلیم برنگ هشت بهشت محبوب سودائیان (253b) متاع حلاوت و بضاعت و قماش فراغت بود. چون اکثر عمارت شهر اتمام پذیرفت، مؤکلان وکتاولان مهندس‌نشان بر سر عمارت گذاشته، ارادهٔ مراجعت بمستقر عزت نموده، چند روزی بعلما مباحثه و مناظرهٔ علوم دینی و مواعظهٔ معارف یقینی فرموده، در مسجد ارک ثمرقند مجلس مکالمه برپا میداشت. **لمؤلفه:**

گهی ناصر اهل دنیا شدی
گهی حاضر فوج عقبی شدی
دو عالم ز خیرش برومند بود
ثمرقند فردوس مانند بود
ببازار مقصودش از جستجو
رضا خدا بود از چارسو
اگر چشم باشد ترا یار بین
متاع دو عالم ببازار بین
کرا چشم پاکی و بازاری است
فروشندگیها خریداری است
ز همدرسی عالمان هدا
نبود مطلبش جز رضای خدا
مقامش چه مسجد، چه بازار بود
متاع رضارا خریدار بود
بظاهر بخلق و بباطن بحق
ز اهل دو عالم ربوده سبق

روانش بفردوس خرسند باد

مقامش رضای خداوند باد

پوشیده نماندکه جزءیات کمالات (254a) معصومی امکان این نداردکه در ضبط تحریر و در تحت تقریر منضبط و مندرج گردد، از جهت این معنی مجلدات مبسوطه و مصنفات مضبوطه[1] میبابد. خوارق عاداتی که از آن مظهر سعادت در اوقات زنده‌گی ظهور نموده، بتواتر انجامیده کتاب علیحده میخواهد. این مختصررا گنجایش آن نیست، لاجرم بتسوید دو خصلت پسندیده که بچشم خود از آن مجدد دین و ملت ابصار نموده‌ام، اختصار میرود تا دعوی کمالات اورا بمنزله که دو گواه عادل اثبات نموده باشم.

نقل خصلت اول: مؤلف این دیباچهٔ فصولی المقصر الفضولی الملقب بالخمولی در آن ایام در مدرسهٔ طلاکاری یلنگتوش بتحصیل علوم دینی اشتغال داشت. پگاهی بارادهٔ ادای نماز فجر بجانب مسجد میرفتم، چون محاذی میان سرای غربی مدرسهٔ مذکوره رسیدم، پنخ- شش نفر از بیرون داخل مدرسه گردیدند. اول وقت سنت بود، دیدم که پیش- پیش جماعهٔ مذکوره جناب معصوم غازی بوده، متوقف گردیدم و آن جناب میل برواق میان (254b) دو دروازه نموده، بآنجماعت بنماز فجر شروع نمود. فقیر اینمعنی‌را از مغتنمات وقت دانسته، رفیق ایشان سنت‌را گذاریدم. جناب معصوم غازی بنفس خود امامت نمود و بعد از فراغ نماز از مدرسه برآمده بطرف چهارسوکه طرح عمارت آن میکردند روان شد. کمینه نیز چون سایه از دنبال آن خورشید پایه خاک پیما راه گردیدم. چون بسر عمارت رسیده بپای ایستاده بایستاد. آن معمار بدست اشارت مینمودکه اساس عمارت‌را از اینجا گیرید و بنای دروازه‌را از آنجا گذارید! درین اثنا دو نفر از علمای فقراء نو آورده گی که نام یکی مولوی خدای نظر و آن دیگری آخوند داملا قربان خواصی بودند حاضرگردیدند. چون برابر آن پادشاه غفران جایگاه ایستادند، بی‌سبقت سلام ملا قربان مذکور بدرشتی تمام بامیر مذکور خطاب نمود وگفت که ای ظالم مظلوم آزار خداناترس، گناه ما چه بودکه از وطن ما بقهر برآورده محاصلان غلاظ و سپاهیان (255a) شداد سپاریدی که بسیاری از اولاد ما از مشقت راه و در زیر پای اسپان سپاه هلاک شدند، عیالان ما با سر پا برهنه افتان و نالان[2] و اموال ما بدست ظلمه تاراج و تالان، خودهای ما سراسیمه و حیران بهزار عقوبت باینولایت به بلای مسافرت گرفتار شدیم؟

---

[1] T: مطبوطه

[2] S: افتان و خیزان

فردای قیامت دست ما در دامن تو! ای ظالم، خودرا بدروغ صوفی و متقی نام گذاشتی و ما بیچاره گان باعتقاد تقوی و خداترسی تو اعتماد نموده، بجایی فرار ننمودیم! از این قبیل بسیار عبارتهای بی‌ادبانه بزبان میراند. جناب معصومی مطلقا بجواب ملتفت ناشده، بجانب دیگر میل نمود. باز مقابل گردیده، بیشتر از پیشتر تشددها نمود تا چند دفعه خطاب همین بود و جواب ناتعیین. خودکسی از حجاب و بواب یارای دفع او نداشت. چون غوغا بکثرت انجامید، جناب معصومی بحدیث الفرار مما لا یطاق عمل نموده، بسرعت تمام بجانب اسپان که میان سه طاق بودند، آن زبدهٔ آفاق پیاده روان، دو ملای بی‌ادب‌را هر چه بزبان (255b) می‌آمد، بلا تحاشی میگفتند. بدستور مدیونی که از دانیان خود گریزد، میگریخت و امیران و سایر ملازمان حاضر مجالی نداشتند که آن پادشاه عدالت دستگاه‌را از زخم زبان آن دو نفر خلاص نمایند، تا باسب خود رسیده، سراسیمه راکب گردید و بسرعت تمام راند و آن دو نفر تا بموضعی که مقدورشان بود، دویده دشنام و ناسزا میگفتند. چون دورتر شد، بآواز بلند هزیانها میگفتند تا بعد مسافت مانع حقارت ایشان گردیده، کاری‌راکه باتمام آن آمده بود، ناتمام گذاشته، بارک پناه برد. ای عزیز، یک راه[1] درین قضیه از روی انصاف تأمل نمای که صبر و شکیبائی آن شیربیشهٔ مجاهدت بکدام درجه بود! جذم آراسته و حجاب بر پای خواسته در خدمت منتظر اشارت و آمادهٔ فرصت بودند. با وجود این قدرت تحمل این حقارت بی‌اعانت، ولایت از وسع شر خصوصًا از پادشاه صاحب تاج وکمر از ممتنعات عادیه است. هرچندکه جوابهای شافی درین مقام بود،(256a) اصلا خود لب نگشود و دیگری‌را نیز نفرمود، رحمة الله علیه رحمة واسعة.

اثر دویم آنکه روزی از روزها جناب استاد مشفق ایشان لطف الله خواجه اورگوتی رحمه الله فقیررا فرمودندکه برای کفش برداری رفیق ما روان شو! کمینه رفاقت نمودم تا رسیدیم بمسجد باقی‌خان‌که جناب معصومی نماز ظهررا در آن مسجد میخواند. جماعه از علماء عظام در آن جا مجتمع بودند. چون وقت نماز قایم شد، جناب معصومی بامامت خود نمازرا باتمام رسانید و کتاب «شرح تعرف»را حاضرکردند و کتاب خوان چند سطری از آن کتاب عزیز برخواند. بموضعی رسیدکه عارفی فرموده است‌که من دیدار دوست میخواهم نه جنت، بلکه اگر بهشتم تکلیف نمایند، بی‌دیدار اورا نمی‌خواهم! چون کلام باینمقام رسید، جناب او خطاب بعلماء نموده، فرمودکه فقیررا در معنی این عبارت شبهه بخاطر میرسد. چون بهشت

---

[1] S: یکبار

موضع رضوان الله و مظهر رضای اتم است، چگونه کسی گوید که من رضای خدا (256b) را نمیخواهم. ظاهر شریعت این سخن‌را تحمل ندارد. پس، معنی اینکلام شیخ چه باشد؟ و این خطاب از آن عمدهٔ ألو الالباب چند دفعه تکرار یافت و هیچکدام از علماء عظام بردّ یا قبول جوابی نفرموده، همه سکوت ورزیدند، بجز تقصیر بحرفی لب نگشادند و این نادان کفش استاد بدست در صف نعال ایستاده، این بحث و تکرار آنرا می‌شنودم، جوابها بخاطر ناقص خطور میکرد، اما دهشت صحبت پادشاه و حضور اکابر علما مانع از تقریر جواب بود. چون تراجع و تکرار بحث بکثرت انجامید، از حداثت[1] سن و بیتجربگی بی‌ادبی نموده، عرض کردم که چون علما و مشایخ طوایف اسلام‌را بسه قسم حصر نموده‌اندکه اهل الله و اهل آخرت و اهل دنیاست. اگر احدی از اهل الله گوید که من بهشت‌را نمیخواهم و لقای الله‌را میخواهم، چنانچه در حدیث است و هما حرامان علی اهل الله واقع شده و حضرت مولوی عبد الرحمن جامی نیز در «نفحات الانس» فرموده‌اندکه **کریمه**: (257a) مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ[2] الآیه در مرتبه تو نخست گویا جناب احدیت میفرماید که **کریمه**: فاین من یرید الله. پس، اینکلام مولوی مؤید این است که مرید الله دیگر و مرید آخرت دیگر باشد و عارف مذکور اهل الله باشد. موضع رضوان الله بودن جنت وجود رضا الله‌را در غیر آن نفی نمی‌نماید، بلکه عارف تام همیشه رضای اتم‌را خواهانست که مشاهده بر سبیل دوام عبارت از آنست. چون این بنده این گستاخی نمود، بملامت سوال نمودکه این سخن مولوی در کدام کتاب است؟ عرض نمودم که در «نفحات الانس»، فرمودکه تو آن کتاب داری؟ عرض کردم: آری! بتوجهٔ عام بسوی من نگریسته، این عبارت‌را ادا نمودکه امر ما بتو واجب است، بایدکه بگوش هوش شنیده، بمضمون آن عمل نمایی! چون بمدرسه روی، آن کتاب‌را شسته، دیگر بآن نسخه نظر نسازی که خیریت تو در اینست. حالا استعداد مطالعهٔ امثال این کتاب در حق تو مفقود است، مقصود آن جماعه‌را فهمیدنت محال. زینهار، بصد زینهار، باین کتابها نظر مسازکه بخسران (257b) ابدی[3] در میمانی و اینچنین بزیارت قبور بزرگان نروکه ترا استعداد فیض گرفتن از اصحاب قبور نیست! ازین نوع نصایح کثیره در بارهٔ داعی مبذول داشته، بحضار فرمودکه استعداد خوب داشته است، افسوس که بآفت پیچیده است. اگر بسخن عمل نماید، حالا هم

---

[1] T: حداست

[2] القرآن الکریم، ۱۵۲:۳

[3] S: بجزای ابدی

فرصت فوت نشده است و ازین مخلص درین باب عهد ستود که تا ازکتاب علوم ضروریه فارغ نشوی، مطالعهٔ کتب اهل تصوف و مصاحبت آنجماعه‌را ترک نمایی! بمضمون من طلب شیئا قبل اوانه عوقب بحرمانه. باینمقدار صحبت منقضی شد. چون بمدرسه مراجعت نمودیم، جناب استادی عتاب نمودند که چرا جرءت بی‌ادبانه در مجلس عالی نموده، خودرا معاتب ساختی؟! فقیر عذر نادانی پیش آوردم. فرمودند که همه مخادم عظام که در مجلس امیر دیدی، هرکدام قدرت جواب امیر بچندین وجه داشتند، اما ادب در سکوت انگاشتند. فقیر عرض کردم: در باب شستن کتاب چه مهربانی مینمایند؟ فرمودند که کتاب‌را (258a) بما بده! دادم. در بدل آن کتاب یک جنگ در فقه بر من مهربانی نمودند. آبی که امیر معصوم فرموده بودند، بدریای علم استاد خود[1] تأویل کردیم و مقصود آن پادشاه دین‌پناه ازین نصیحت شفقت بود در بارهٔ همهٔ طلبهٔ علم که از ضروریات علوم فارغ نگشته‌اند. کسی در شفقت خلق الله باین مرتبه باشد که در حق امثال این لاشئ مخلص شنیدی. پس اطاعت امر الله اورا ازین قیاس بایدکرد. جزا الله عنی و عن سایر المسلمین خیر الجزاء.

اکنون بسر اصل سخن رویم. چون مدت سفر بطول انجامید، معماران دانا وکارگران بنّا بر سر عمارتهای ناتمام از چارسو و سرای و مساجدگذاشته، باکابر و اصاغر اهل ثمرقند انعامات و تفقدات بسیار نموده، بجانب پایتخت دار الخلافه بخارا[2] روان گردیده، چشم امید منتظران آن بلدهٔ شریفه‌را از سرمهٔ غبار قدوم خود روشنایی بخشید. در آنوقت پایهٔ دولت معصومی بنهایت کمال رسیده، از دیزخ تا سرخس از اقصای بلخ تا اعلای حصار شادمان و از سیحون(258b) تا جیحون خطبه و سکه بالقاب همایونش موشح و بنام نامی شرف مشحونش مزین بود. در ماوراء النهر و خراسان احکام مسلمانی جاری و محبت تقوی در قلوب ساری، در مجالس گفتگوی مسلمانان مسایل شریعت و در مساجد جستجوی اهل ایقان دلایل طریقت، گلبانگ مؤذنان اسلام بمئذنه آسمان رسیده و نهال مد قراءت ائمهٔ انام از روضهٔ رضوان سر بالا کشیده، ملک‌را امانی پیرایه، نرخ‌را ارزانی سرمایه، علما در ازدیاد علوم، صلحا در انهدام رسوم، کاتب یمین‌را در طول و عرض صحایف افزودن و ناسخ شمال‌را در اطراف نهار و انای لیالی آسودن، ملائک‌را سرور تازه و شیاطین‌را غموم بی‌اندازه، پردهٔ غنا سیراب، ساز افلاس بی‌تاب، عیشی موفور، غم مقهور بود. باد صرصر شیرازه بند اوراق گل و فصل خزان مرهم کافوری زخم بلبل،

---

[1] S

[2] S: بخارای شریف

گرگ چوپان میش، چرغ تیهورا خویش، آب‌را ازکرم روی آتش دل در جوش و خاک‌را (259a)
از دلجوئی آب سبدش سبزه بر دوش، خاک‌را باد فراش و بادرا خاک رشاش، دانارا پیشهٔ تعلیم،
نادانرا اندیشه تفهیم، اقویارا فکر درویشان و ضعفارا ذکر دعای ایشان، کامل‌را در تکمیل قلب
ناقص کیمیای سعی در دست اهتمام، ناقص‌را مس طبیعت از اکسیر دانا طلای عیار تمام بود.
چون هرکمالی‌را نقصانی گریبان گیر است و هر شادی‌را غم دامن بدست، هر عیش‌را غم آماده
است و هر تریاک‌را سمی درکمین ایستاده. درین بهارستان کدام گل سرکشیده که <خاری بپایش
نخلیده و درین خمارستان کدام نشأ بالیده که[1]> از خمار نیش خونش نچکیده؟! عقلا درکمال
نعمت هراسانند، چنانکه جهلا در نقصان نعمت ترسان. **لمؤلفه:**

راحت و رنج جهان دست گریبان همند
نوش‌را نیشی ز پس، تریاک‌را زهری ز پی

واقعهٔ انتقال امیر معصوم مرحوم ازین دار بیمدار بدار القرار بفرمان ایزد داوار در سنهٔ یکهزار دو صد پانزده سنهٔ ۱۲۱۵

چون جناب معصوم غازی از دار السلطنهٔ ثمرقند فردوس‌مانند ببخارای علم‌آرا رسیده،
(259b) بدیدار اولاد و اتباع آن پادشاه مطاع واصل گردیده، چند روزی بعبادت نافله از صوم
و صلوة و سایر مقربات افزوده، در امر معروف و نهی منکر بیشتر سعی و اجتهاد مینمود و صبح
و شام در صحبت قطب انام و غوث ایام، پیر طریقت خود حضرت میان فضل احمد مجددی
فدس سره آمدُ شد نموده، تجدید توبه و احیای سلوک مینمود. بعد از مدت قلیلی مزاج آن
مرحوم صاحب تاج از مرکز اعتدال منحرف گردیده، روز بروز ضعف قوی و قوت ضعیف
میگشت، تا یکباره به فراش بیماری افتاد و از شدت ثقل[2] بیماری آن شیربیشهٔ عبادت نالان بود.
نمازرا مادامیکه قدرت داشته ایستاده بترتیب ادا مینمود. چون ضعف قوی شد، بجای رسید که
نمازرا مستلقی بایما ادا میکرد. باوجود اینهمه آزار فتوری بحضور و اگاهی آن سعید دارین راه
نیافته، مستغرق شهود و مغلوب حضور و اصحاب سلوک پرگار بدوران مرکز ابرار محیط بودند و
اهل آن مجلس همه اصحاب حال و ارباب کمال بوده، ممد احوال و معین حال آن نیکوخصال

---

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست
[2] S

(260a) بوده، بتوجه القای آگاهی و طرد غفلت مینمودند و حضرت مرشد مشفق اکثر اوقات بعیادت آن مرید رشید تشریف حضور ارزانی نموده، بتوقیع سرور رحمت دلداریها میدادند. چون عزیمت از دارغرور بدار سرور معلوم آن قدوهٔ ارباب نور گردید، بادای حقوق عباد بقدر امکان قیام نموده، اهل بیت خودرا احضار فرموده، وصیتهای ارجمند و نصیحتهای بلند در بارهٔ آنجماعه مبذول داشته، همه‌را باستقامت در بنده‌گی و اختیار تقوی و اجتناب از معاصی و هوا دلالت فرموده، بصبر در مصیبت و شکیبائی در بلیت مبالغها نمود و ایشانرا وداع کرده، رضاجوئیها و تحلیها[1] طلبیده، مستعد تسلیم امانت رواح گردید. گویند که از ابتدای بیماری تا وقت نزع جناب ولایت مآب بحق فانی، اعنی خواجه شیخ الاسلام ثانی ولد امجد قطب الاقطاب و غوث الانام حضرت شیخ الاسلام اول استاد العلما عطاء الله خواجه ولد علامة الزمان، حجة الرحمان مولوی هادی خواجه رحمه الله بر سر امیر مغفور حاضر (260b) بوده، خصوصًا وقت انقطاع نفس تلقین شهادت وحید و تنها اشتغال داشته، از مشار الیه منقول است که آخرینه کلمه که بزبان آن فخر الخلفا جاری شد و بانقطاع نفس منقطع گردید، کلمهٔ شریفهٔ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ[2]. بعد از آن جناب شیخ الاسلام از آن منزل خارج شدند و اهل بیت داخل گردیده، سراج اهل مصیبت ازکرهٔ خاک بذروهٔ سماك پیچید و صدای اهل ماتم و نوحهٔ اهل عالم بافلاک رسیده، خواص وعوام بل مجموع طوایف انام خبردار شده، غوغای روز محشر وغلغلهٔ فروغ اکبر ازین رواق دودر بگنبذ اخضر رسید و امرا و فقرا از پیر و برنا و رجال و نسا نعرهٔ واویلا و وامصیبتاه باگریبان چاک بر سر سنگ وخاک میپاشیدند. بیوه‌زنان در مویه و یتیمان در پویه باطراف قصر آن پناه ارامل و ایتام از صبح تا شام بیطاقت و بی‌آرام بموت آن شمع مروت و چراغ ناموس بدستور پروانه بگرد فانوس با فغان وافسوس سینه میخراشیدند، آب از چشم (261a) و خاک بر فرق میپاشیدند. علما و زهاد تجهیز و تکفین آن ملاذ عباد پرداخته، در ادای نماز جنازهٔ آن قبلهٔ سعد انتظار قدوم فرزند ارجمند آن غفران مکانی امیر سید قدس سره می‌بردند. چون در آنوقت آن پاکیزه خلقت در بلدهٔ نسف بود. چون وفات آن مرحوم شب جمعه واقع شده بود و مردم از برای نماز جمعه و بامید دریافت ثواب جنازه باضعاف متعارف جمع گردیده، در بخارا اجماعی روی دادکه تا آنروز کسی عشر و عشیر آن ندیده و اما از وهم فتنهٔ اهل فساد در ادای نماز تأخیر واقع میشد. چون

[1] S: تهیلها
[2] القرآن الکریم، ۱۵۶:۲

فرزند ارجمند آن رحمت پیوند فوق العرش از بلدهٔ قرشی ببخارا نزول کرد، جنازهٔ امیر جنت مکان‌را برؤوس اشهاد خوانده، بتحت پای پیر دستگیرش آنگنج دو جهانی‌را بزیر خاک مدفون ساختند وتأریخ وفاتش‌را جناب هدایت آیات قطب الاقطاب میان فضل احمد قدس سره العزیز این آیت باشارت‌را از نص قرآن و سورهٔ فرقان بزبان (261b) اسرار ترجمان و حقایق بیان خود چنین استخراج نمودندکه فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ[1] الهام بودکه از دل پاک آن نتیجة الاولیا بزبان حق بیانش ظهور نمود. بشارتی بودکه ارحم الراحمین بعالمیان مقام قبول آن سلطان درویش شأنرا اظهار فرمود. ادخله الله تعالی واباه وابانا برضوانه خالدین برحمتک یا ارحم الراحمین. شعراء زمان در واقعهٔ آن پادشاه والاشأن مراثی و تواریخ انشا نمودند. از آنجمله مؤلف اینمجموعه کلمهٔ دریغارا آمادهٔ تأریخ یافته وآنرا بدو طریقه برشتهٔ نظم کشیده، اول باسلوب تعمیه. **قطعه:**

امیر ملک معانی، پناه دین معصوم
چو آفتاب وجودش نهفته شد در میغ
زهرکسی که نمودم تأریخش سوال
سر از الم بکف خود نهاد، گفت: دریغ

نهفته نماندکه سر از الم گفته باسلوب انتقاد مطلعی الف اراده نموده‌که مقصود حصول یک عدد است‌که با کلمهٔ دریغ محصل تأریخ مقصود است بکف نهادن. کنایه از (262a) نگاه داشت آنست‌که ادخال نموده نه حذف کردنکه اسقاط است وآنچه مشهور است‌که در مورد سور ادخال نمایند و در واقعهٔ ماتم اسقاط سازند. این سخن اصل ندارد، بلکه اسالیب اساتیذه و مکاتیب. ثقاط از تواریخ و قصاید و مراثی[2] و اشعار بر عدم تفرقهٔ مذکور دلالت میکند و اگر باشد، از محسنات است نه از واجبات. چنانچه بر متبقان[3] کلام ثقات روشن است و غیر متبع از مبحث خارج است. طریقهٔ ثانی باسلوب تصریحست، چنانچه درین قطعه، **تأریخ:**

چراغ بزم دین معصوم غازی
فروغ آفتاب اوج تقوا

[1] القرآن الکریم، ۷۰:۲۵
[2] T: مراسی
[3] S: مبتدعان

بدنیا رحمتی بود از خداوند
برای خاکیان باد پیما
چو نام خویش پاک از لوث عصیان
که منزل از سما میباشد اسما
بمعصومی مثل شد در دوعالم
زهی نام نکو نعم المسما
نوشته کلک عدلش در زمانه
برات ظالمان در بال عنقا
بشسته آب تیغش از روانی
خط چنگیزیان آل تمغا
بعدلُ جودُ تقوی در ممالک
جهانرا داد حسن(262ب) زیب آرا
بشر اندر زمین گفته دعایش
ملک اندر فلک خوانده ثنارا
چو فارغ شد ز تشویش دو عالم
بجانش ریخت عشق قرب مولی
به تسخیر دیار ملک باقی
گشت از دار پرآشوب دنیا
به نیروی پرُ بال بشارت
پرید از خاک سوی خلد اعلی
باوج مقعد صدق وطن ساخت
بقرب حضرت واجب تعالی
زمین بر آدمی ماتم سرا شد
فلک شد بر ملائک شور انشا
قدش شد سرو باغ قاب قوسین
رخش گل در گلستان تدَلّی

بتأریخی که مرغ روح پاکش
ز زندان قفس شد سدره مأوا
فلک زد در عزایش جامه در نیل
ملک گفتا بتأریخش دریغا
خمولی در دعایش تر دماغ است
ندارد منت از ساقی صهبا
خدایا از طفیل شاه معصوم
بیامرز این گدای بینوارا

و بعضی وقایعی که از آغاز وفات و مبداء ممات آن قدوهٔ ثقات تا مقدمهٔ مقدم سعادت توام امیر رشید و حیدر سعید اسعده الله تعالی الی الجاوید واقع و سانح (263ª) گردید، در عنوان بیان جلوس میمنت‌مأنوس آن مظهر مروت و ناموس تقریر خواهم نمودن بتوفیق الله و عنایته. **مثنوی:**

پس از دانیال آنشه نیکنام
بمعصومی دادند شمشیرُ جام
چو از مادر دهر مصعوم زاد
پدررا برامد ز شاهی مراد
از آن شه مرادش لقب ساختند
که با نسل نیکویش بنواختند
چو معصوم فرزند نیکو نهاد
درین امت از هیچ مادر نزاد
ز اقوام اوزبک ز عهد بعید
کسی مثل او نی شنیدُ نه دید
خدا خواست بر خلق بخشایشی
که یابند از بخت آسایشی
شه عدل معصوم پاک آفرید
که شد ظلم در عهد او ناپدید

ز عدلش نمودند اهل جهان
فراموش از عدل نوشیروان
ز جودش کسی نام حاتم نبرد
بدورش گدا نام درهم نبرد
جهان چون عروسان نو خواسته
بعهدش بدُرّ و زر آرسته
ز احیای سنت درین خاکدان
چو عیسیُ مریم همیداد جان
گهی تیغ برکافران آخته
گهی بر سر مفسدان تاخته
گرفته از آن ناکسان تاج را
(263b)نهاده برین سرکشان باجرا
قدم بر مکانی بگذاشتی
پیش بر زمین آسمان کاشتی
ز نخل شریعت بباغ جهان
نشانید صد سرو شادی روان
ز سروش گل ارزوها دمید
ز شادی روانش بهار امید
فرستاد دُرها ز بحر علوم
ز ملک بخارا بایرانُ روم
کف بحر جودش[1] بروز نثار
بدادی گدارا دُرّ شاه‌وار
لب سایل از عرض خاموش دم
چو همیان ماهی شدی پردرم
سر ظالمان نرم چون موم داشت

[1] T، S: حوشش

که از سختی آزار مظلوم داشت
سلیمان صفت بود وقت مرور
سر ظالمان زیر پایش چو مور
نداند مگر ظالم شور بخت
که شیران بخاکندُ موران بتخت
شهی‌را سلیمانی در خور بود
که عفریت کشُ مور پرور بود
<شه کآن بدینحال موسوم بود
سر خسروان شاه معصوم بود
نه دیوی بایوان او بار یافت
نه موری بدورانش آزار یافت
جهان بود در عهد پاکش بهار
شریعت کلی رنگ بود درکنار
یتیم (*264) بره‌را مادر نبود
چوگرگ نرش مادر اندر نبود
شدند ازکرمات آن نامدار
شیاطین نژادان ملائک شعار
بآخر ازین خاکدان غرور
که آمد وداعش همه‌را ضرور
سفر از زمین سوی افلاک کرد
وطن گاه خود عالم پاک کرد
چو معصوم از رنج آشوب رست
سعیدی بجای کریمی نشست
بلندگشت خورشید بنشست ماه
جهان‌را نمانند بی پادشاه
اگرگل بر افتد ز شاخ شجر

Digitized by Sarmad University, Hyderabad. CC-0. Mohtasham Estate Collection.

دهدکام دهقان بجایش ثمر
چه غم چون چراغ از شبستان شود
بمحفل اگر شمع تابان شود
بمردن نمرد است شمع پدر
اگر زنده دارد چراغش پسر
پدررا رسد زیر خاک لحد
ز فرزند نیکو حیات ابد
سلفرا فزاید شرف از خلف
زگوهر بود آبروی صدف
اگر مهر بر خاک گردد نهان
شود ماه بر مسند آسمان[1]>
غرض اینکه در بزم این کهنه راغ
گهی شمع سوزند وگاهی چراغ
نه بینی که چون مصطفی رخت بست
ابو بکر بر جای پاکش نشست
چو دوران بو بکر آمد سری
بفاروق دادند دین پروری(264b)
چو برد از میان فاروق نیز رخت
بعثمان سپردند دیهیم تخت
از این دار عثمان پاک اعتقاد
قدم بر سر تخت جنت نهاد
علی راکه آمد وصی ولی
سپردندکار خفی و جلی
پس از مرتضی با حسن ماند کار
همین است گیر و دهی روزگار

[1] این ابیات در نسخهٔ S موجود نیست

چه خوش گفت فردوسی نامدار
که اعمال احکام پروردگار
یکی را برند دیگر آرند بجای
جهان را نمانند بی کدخدای
بو بستند در از پسر حیدری
بتار دوگیسوی پیغمبری
چو دوران معصومی آمد سری
جهان پر شد از صیت میر حیدری
باورنگ موروثی آن نیک بخت
سر تاج نهاد در پای تخت
در فتنه بر روی عالم ببست
بروی گشاده بمسند نشست
زده سکه از اوج اقبال جاه
بروی زر و سیم خورشیدُ ماه
بدستور معصوم عصمت نهاد
در فتنه بستُ ره دین گشاد
از آن پاک اصل وزین نیک فرع[1]
چه گلها که نشکفت از باغ شرع
برفتند ازین دار با نام نیک
بآغاز(265a) محمود وانجام نیک
نه معصوم مانده، نه حیدر بجای
نماندکسی باقی غیر از خدای
کنون ذکر معصوم ونام سعید
بگوش زبانهاست گفتُ شنید
جهان نو پدید است این گیزُ دار

[1] T.S: بخت

ز دیر است آمدُ شد روزگار
بباغ جهان روحشان شاد باد
ز آثارشان شرع آباد باد
قلم دارد اکنون زبان آوری
بتحریر اخبار شه حیدری

<ذکر اجمال وقایع جلوس سعادت‌مانوس>[1] امیر رشید سدید، اعنی جناب خلافت مآبی امیر سعید رحمه الله الکریم المجید تا زمان حیات آن مظهر سعادت

پادشاهی بوده موفق بتوفیق الله وخسروی بود مؤید بتأیید نصر من الله، خلقی داشت درکمال زیبائی و خلقی[2] داشت در غایت دلآرای، قامتی داشت خجلت افزای سرو، خرامی میگاشت انفعال بخش تذرو، روی چون ماه منور، موی چون مشک غالیه پرور داشت. ضمیری چون خورشید روشن و استعدادی بزیورکمال مزین، عدلی کامل، وجودی شامل داشت.

در وقتیکه امیر جنت‌مکانی ودیعت (265[b]) روح‌را بخازنان جواهر ارواح تسلیم کرد، این نتیجهٔ فیوضات عرشی بدار الحکومت قرشی و مضافات آن منصوب بود. چون خبر وحشت‌اثر واقعهٔ معصومی بآن سعیدکونین رسید، متوکلا علی الله بی‌مرافقت احدی تنها عازم گردید. خدام ذوی الاحترام آن گزیدهٔ انام بعد از مدت مدید خبردارگردیده، در عقیب آن خورشید اوج اقبال ذره‌وار پرافشان تکپو نموده، ثه[3] ـ چهار نفری بقریب بخارا ملحق گردیدند. بتأیید اینروی برؤوس اشهاد داخل دار الخلافه گردیده، بتخت وتاج موروثی صاحب گردید. حادثه‌که بعد از انتقال امیر جنت‌مکانی تا آمدن امیر سعید ببخارا حادث شد، واقعهٔ عمر قوشبیگی بود. برادر علاتی امیر مرحوم پیش‌تر جناب جنت المکانی قوشبیگی مذکوررا بشهر مرو حاکم نموده، از مرو تا سرخس‌را بعهدهٔ امارتش درآورده، چند سال در آن بلده و نواحی آن حکومت نموده، در اخیر باغوای شیاطین الانس والجن از جادهٔ استقامت (266[a]) انقیاد و منحرف گردیده، اظهار طغیان و عصیان نسبت بآن مرحوم جنت آشیان نموده، بی‌قاعده‌گی‌ها از وی صادر شده، دعوای استقلال بناحق از راه محال بمحضر خیال ثبت نموده، یکباره رشتهٔ

---

[1] S: در بیان واقیعه
[2] S: کذا
[3] S: سه

موافقت‌را بمقراض مخالفت بریده، سعادت دارین‌را بشقاوت کونین فروخته، حرکتهای شنیعه و خسارتهای قبیحه نمود. در آخر بمشامت افعال سوء خود گرفتارگردیده، اهالی آن دیار اورا معزول بلکه مقید و مغلول بدربار معصوم آورده، حاکم دیگر بجای او نصب یافته بود. جناب جنت‌مکانی ازکمال مروت زلات[1] اورا عفو نموده، مراحم و احسان خودرا در حق آن طاغی مبذول داشت. روز جمعه‌که در شب آن آفتاب اوج سعادت بمغرب افول متواری گردیده، در مسجد جامع سنت گذاریده، منتظر اقامت فرض بودکه خبر انتقال امیر جنت‌مکانی بر وی رسانیدند. بمجرد استماع این خبر[2] بفرض نه‌ایستاده، بمعدودی از توابع خود سوارگردیده، متوجه بالای حصارگردید[3]. (266[b]) چون بدروازهٔ ارک رسیدند، آنرا مانند در بخت خود بر بسته یافت. از بالای نقاره خانه هواخواهان سعیدی آن شقی‌را به تیر و سنگ زده گردانیدند. ساعتی سعی و تردد نمود، بجائی نرسید. ناچار امید از حکومت بریده، وداع خانومان‌را ضمیمهٔ یأس و حسرت گردانیده، روی فرار بجانب میانکال یا شهرسبز نهاد. در آن حادثه قاضی القضات مولوی میرزا فضیل[4] که در اکثر ایام دوران معصومی قضای بخارا تعلق باو داشت، اهالی شهررا جمع نموده، هرجاکه آتش فتنه سر میکشید، بآب تدبیر از پا می‌نشانده، فقرای شهررا فرمودکه خانه‌های عمر قوشبیگی و همدستانش‌را یغما و تاراج نمایند. باندک فرصت رنود و ایتام امتثال فرمان قاضی اسلام نموده، اثری از دار و دیار در صفحهٔ روزگار از جماعهٔ اشرار باقی نگذاشتند. این معامله باعث عبرت سایر سرکشان گردیده، احدی‌را زهرهء آن نبودکه سر از خانهٔ خود برآرد. لاجرم قاضی مذکور بشرافت مساعی جمیله‌اش منظور (267[a]) نظر مراحم و عواطف امیر سعیدگردیده، خیرخواهی اورا بجزایل احسان مکافات نموده، محسود امثال و اقران گردید.

اکنون باصل سخن رجوع نمایم. چون در ساعت سعد بطالع مسعود بتخت موروثی جلوس فرمود، کافهٔ انام از خواص تا عوام بمبایعت و متابعت[5] آن سعیدکونین بسعادت دارین فایزگردیده، دست و زبان بدعا و ثنای آن پادشاه عالیشان گشاده، اهل عالم از آشوب فتنه ایمین و عباد الله از تشویش غوغا مطمئن گردیدند. بی‌شایبه تکلف ذات شریفش بصفات

---

[1] T: ذلات
[2] S
[3] S
[4] S: فضل
[5] T: مطابعت

حمیده موصوف و طبع لطیفش باخلاق حسنه مشفوق بود. در شجاعت وعفت و حکمت در چاق وسط بوده، در علم سیاست و جهانداری وکشورگشایی بی‌نظیر و فضایل مکتسبه و علوم متعارفه‌را از زمان صبا تحصیل نموده، در رعیت‌پروری و عدالت گستری پی روی امیر جنت‌مکانی داشت. بهر مقصودیکه پیش نهادی همت والا نهمت داشتی، بتأیید سماوی باندک توجه حاصل بودی. در ابتدای جلوس میمنت‌مأنوس (267b) اهل فساد باغراض فاسده جرئتها نمودند. اما همه مأیوس و مقهور گردیده، سوای اختیار متابعتش ملاذی نیافته، طوق غلامیش‌را بگردن جان بسته، از هلاکت وارستن یا سر خودرا بعبرت عالمیان بچوب دار بر بستند. در زمان سعادت توامان فردوس نشانش وسعتی در قلمرو عالی واقع گردید و از بلاد عظیمه تفصیل این اجمال آنکه از اوراتیپه بابا دیوان‌بیگی یوز برادر خدایاربی یوز بلشکر سنگین ببالای دیزخ که در آن وقت محمد یوسف خواجه سید اتایی حاکم آنولایت بود آمده، آن بلده‌را محاصره نمود. محمد امین خواجه نقیب از احفاد سید اتاکه نسبت خواهرزاده‌گی بجناب امیر جنت‌مکانی داشت و والد محمد یوسف خواجهء مذکور بود، امیر صاحب ثروت دسته دار قوی حشمت و سرآمد امرای پای‌تخت معصومی منظور نظر آن پادشاه والا گوهر بود و بمنصب امیر الامرا بدو مفوض بوده، درکته‌قورغان حکومت داشت و لشکر میانکال ازکرمینه تا ثمرقند در (268a) فرمان او بود. چون محاصرهٔ دیزخ‌را یقین[1] نمود، بدو ـ سه هزار لشکرکه در آنوقت در فرمان او بودند، بجانب دیزخ شتافت. چون لشکریهٔ اوراتیپه مشغول بمحاصره و غافل از طریق حزم و مغرور بکثرت بودند، تا لشکر خواجه نقیب از ایلان‌اوتی عبور نموده، مقدمهٔ ایشان بباغات دیزخ داخل گردیدند، اصلا خبردار نشدند. وقتی‌که دو لشکر سواد همدیگررا معاینه نمودند، اندک جنگی در میانه واقع شد. شکست فاحش بلشکر بابا دیوان‌بیگی افتاده، اخیام و احشام و اثقال و اموال خودرا وقایهٔ جان نموده، تا زامین گریزان گردیده، مقدار هزار نفرکمابیش اسیرکمند تقدیر آمدند. خواجه نقیب داخل قورغان دیزخ شده، پدر و پسر همدیگررا در آغوش کشیده، شکر بر سلامتی و ظفر بر اعدارا بجای آورده، مظفر و منصور، سالم و غانم بمستقر خود مراجعت نموده، اسیرانرا مقید و مغلول بدربار امیر سعید روانه نمود و این واقعه (268b) امارتی بود از امارات اقبال آن پادشاه سعید. چو سه جماعه اسیران ببخارای شریف رسیده‌را ازکورنوش گذرانیدند، بشکرانهٔ دولت

[1] S: تعین

همه‌را لباس و زادراه داده، آزادگردانیده، دعای آن جماعه‌راکه از جمله دعای مضطران بوده، در بارهٔ دولت خود گرفته، شادمان و فرحان بوطنشان بفرستاد. اما فرستادگان خواجه نقیب مهربانی‌راکه چنانچه توقع ایشان بود نیافته، مقبوض و مغضوب نزدیک خواجهٔ خود آمده، صورت واقعه‌را معروض داشتند. از استماع این واقعه خواجه نقیب متوحش گردیده، در ترددکار خود افتاد. گویندکه اصل واقعهٔ وحشت خواجه و باعث بی‌التفاتی جناب امیر سعید این بودکه نقیب مذکور ضمنا بدو برادر پادشاه سعیدکه جناب میر حسین حاکم ثمرقند و دیگر میر دین ناصر والی مرو بودند و امیر جنت‌مکانی در ایام دولت خود این دو ولایت‌را بآن دو فرزندکرامی مهربانی نموده، حاکم و والی آن مملکت عظیمه وکشور وسیعه ساخته بود. (269[a]) بعد از وفات جنت‌مکانی هرکدام بجای خود از قبل امیر سعید حاکم و والی بودند. خواجه نقیب مذکور[1] بهرکدام آنها سخنان فتنه‌آمیز وکلمات وحشت‌انگیز فرستاد و میخواست‌که بخود همدستان و متفق نماید و این معنی‌را منهیان دولت بآن پادشاه باجاه و حشمت رسانیده، باعث بی‌التفاتی و تغافل گردیده. چون خواجه نقیب مذکور دانست‌که کار او بامیر سعید رحمه الله رونق و رواج نخواهد پزیرفت، در صدد آن شدکه فتنه برانگیزدکه باعث ترقی دولت خود، موجب تنزل حال منسوبان دربار خلافت سعیدی گردد. ندانست‌که سعادت ازلی قابل زوال نباشد، مکاتیب و مراسل بحاکم شهرسبز نیازعلی دیوان‌بیگی کینگس فرستاده، بعهود و مواشق[2] بنیان موافقت‌را بایمان مؤالفت مؤکدگردانیده، استدعا نمودکه عمر قوشبیگی‌راکه بعد از فرار از شهر بخارا بآندیار افتاده، درآنجا سکونت داشت، بمرافقت عبد الله میرزا برادر دیوان‌بیگی مذکور بکته‌قورغان فرستاند[3] و حاکم شهرسبزکه همیشه جویان این نوع (269[b]) فتنه بود، این معنی‌را از مغتنمات وقت دانسته، بلا توقف قوشبیگی مذکوررا بمرافقت عبدالله میرزا مع پانصد نفر جوانان جلده[4] از لشکر خود انتخاب نموده، بکومک نقیب فرستاد و نقیب ولایت پنجشنبه‌را بقوشبیگی داده، خود با عبدالله میرزا درکته‌قورغان ایستاده، معتمدان خودرا بثمرقند نزدیک میر حسین فرستاد وگفت‌که من این ترددرا از برای شما میکنم! میر حسین مذکور بحداثت سن و خوردسالی بفریب خواجهٔ مذکور از راه ثواب

S[1]

S[2]: مواثق

S[3]: فرستادند

S[4]: جلودار

منحرف گردیده، از روی خطا بآن افساد <و امیرزاده حسین باغوای نقیب و بدست سلطان فاخره افتادن. تورهٔ مذکور با طغای خود>[1] مظهر جفاء همداستان گردید. میخواست که در ثمرقند و میانکال خطبه بنام او باشد. چون نوکریهٔ متقیهٔ ثمرقند و امراء ایلغر از اندیشهٔ عذر ایشان وقوف یافتند، طغای محمد میر حسین‌راکه زمام اختیار او بدست او بود، محمد یحیی نام داشت، گرفته محبوس و مقید ساختند و خود اورا طوعا یاکرها به بخارای شریف بدربار خلافت روان نموده، صورت واقعه‌را معروض آن پادشاه سعیدگردانیدند. چون خواجه نقیب (270[a]) از طرف ثمرقند مأیوس و خایب گردید، در استحکام امور بغی و فساد مساعی خیمه نموده، در تشید مبانی امارت خود کوشیده وکته‌قورغان و پنجشنبه‌را ملاذ و ملجاء خود و اتباع خود ساخت و بحاکم شهرسبز صورت واقعه‌را معروض داشته، استمداد بیش از پیش نمود. بالتماس نقیب حاکم کیش لشکر بطرف ثمرقندگذرانیده، قلعهٔ قراتپه‌راکه ثغور آن ملک است، از دست داروغه و حاکم آنجا استخلاص نموده، از خودش حاکم نصب کرده، باطراف ثمرقند بتاراج و یغماء فقرا و ضعفا دست غارت از آستین وقاحت برآورده، فتنهٔ خوابیده‌را بپای کرد و بی‌باکان خطای و قبچاق از روی بی‌آرامی و شقاق سر بیمغز بهوای نهیب و تاراج برافراشتند. باین اسباب اضطرابی در مملکت افتاده، آتش قتل و بیداد اشتغال پذیرفت و دود آه مظلومان بی‌سامان در رنگ کهکشان باسمان پیچید. چون عرایض حکام نواحی بسمع اقدس آن پادشاه سعید رسید، باوجود اینکه هنوز انتظام امور خلافت کما ینبغی صورت (270[b]) نه بسته و مبانی ارکان دولت[2] و سلطنت چنانچه[3] میباید وقوع نپذیرفته، متوکلا علی‌الله از مستقر عز وکرامت بعزم دفع فساد اهل فتنه و شقاوت در حرکت آمده، بالشکر بخارا بجانب ثمرقند عنایت عزیمت معطوف داشت. ظفر در عنان، فتح اندر رکاب اولا ببالای قصبهٔ پنجشنبه که عمر قوشبیگی و برادرش فاضل‌بی و چند سردار از لشکرکینگس در اینجا بوده، شوکتی و حدتی تمام داشتند و علم تهور بر فلک تجبری می‌افراشتند، نزول اجلال کرامت فرموده، آن قلعه‌را چون دایره بر مرکز محیط گردیده، در اثنای سه ـ چهار روز آن بقعه‌را[4] بقهر و ضرب شمشیر فتح نمود. در آن شورش عمر قوشبیگی و برادرش فاضل‌بی مع

---

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

[2] S

[3] S

[4] S: قلعه‌را

سرداران کینگس مقتول گردیدند و از آن گروه یاغیه و فرقهٔ طاغیه هرکس بدست افتاد، بپای خود بکوی عدم رفت و فقرا و رعیا و عجزهٔ آن ولایت باستقبال آن پادشاه باسعادت مبادرت نموده، دست بدعا و زبان بثنا گشودند. آن مظهر عدالت همه‌را بمراحم جزیله و عواطف جمیله نواخته، (271a) ایمن و مطمئن گردانید. چون فقراء پنجشنبه هواخواهی نموده، دیوار قلعه‌را سوراخ کرده، بعضی امرارا بدرون قورغان درآورده، باعث فتح گردیده بودند، یارلیغ ترخانی از دربار خاقانی بنام آنقوم صدور یافت که آن جماعه تا ابد مرفوع القلم بوده، قرنا بعد قرن احدی از ایشان پشیزی بوجه شرعی طلب ننموده، از نوایب رسمی آزاد باشند. امروزکه از آن تاریخ چهل یکسال بهجریست، همان قوم بهمان حکم از مؤنات سلطانی و از حشر و بیگار فارغ و آسوده اند. چون خبر فتح پنجشنبه و قتل مخالفان در نیم شب بخواجهٔ پرشعب رسید، مضطرب گردیده، بغیر از فرار ملازی نیافت. در همان ساعت بمرافقت عبد الله میرزا باعیال و احمال خود دروازه‌را گشاده، بجانب شهرسبزگریخته، یکباره‌گی دل از امارت سرد نموده، چند سال در آن ولایت استقامت داشت. در اخیر بدرگاه عالم پناه شتافته، در سلک[1] سایر بنده‌گان عتبهٔ خلافت منخرط[2] گردید، آری. **بیت:**

کلاه خسرویُ شهریاری

(271b) بهرکل کی رسدکَلا و حاشا

چون مخبران سعادت‌خبر[3] شقاوت‌ح‌نقیب و سایر ارباب شقاق بسمع آن خسرو آفاق رسانیدند، بتأییدات عینی مستشرگردیده، طبالان طبل شادیانه‌را بصدا درآورده، منشیان عطارد رقم فتح‌نامه‌ها باطراف نوشته، ازکرمینه تا ثمرقند بیک حملهٔ حیدری مفتوح گردیده، نقش مهابت آن پادشاه در صفحهٔ دلهای موافق تا مخالف بر نشسته، اولیاء دولت قاهره مسرور و بدسگالان شوکت باهره مقهور گردیدند و مخالفان اطراف از آغاز ظهور فتوح دولت قاهره حسابها گرفته، در فکر انجام کار خود افتادند. چند روزی نواحی[4] کته‌قورغان و پنجشنبه مضرب خیام آن خسرو با احتشام بود. چون از مهمات آن حدود فراغی روی نمود، قایدان اقبال عنانُ ظفر توامان خسرو توران‌را بجانب ثمرقند و توابع آن کشیدند. آن بلدهٔ فردوس‌مانند بفر مقدم آن

---

[1] S: سلوك
[2] T.S: منخرد
[3] S: اثر
[4] T: نواح

پادشاه سعادت‌مند رشک خلد برین و غیرت نگار خانهٔ چین گردید. فرمان عالی صادر(272a) شدکه فراشان چابک دست صحن کورنش خانهٔ باقی محمد خانراکه محتوی بر سنگ سبز است، پاک و مصفا گردانند. باندک زمان آن مأموران آن خدمت مأموره‌را بانجام رسانیده، رسوم و آثار بنیان قدیمه‌را ظاهر ساختند. کتاولان[1] صورت واقعه‌را بموقف عرض معروض تلقی گردانیده، فرمان واجب الاذعان نافذگردیدکه سنگ سبزراکه تخت کورگانی است و بکوکتاش اشتهار دارد و در آن وقت از حوادث روزگار فرق سرش از قدوم خسروان صاحب اقتدار عاری بوده، از زمان سبحانقلی‌خان تا دوران خسرو خاقان‌نشان از نظر اعتبار آن گروه گردون اقتدار افتاده، بخاک خاری متواری گردیده، اندکی از جرم آن نمایان بود، از تحت خاک برآورده، بدیباهای رنگین و فرشهای نفیس آرایش داده، مستعد جلوس میمنت‌مأنوس گردانیدند. بعد از تزیین تخت و آرایش صحن در وقتی‌که سعادت طاری و نخوت متواری بود، آن (272b) شهریار باعز و وقار پای فرقد پیما بتارک آن تخت قدر افزا نهاده، تاج زر بر سر و دیهم اقبال در بر چون آفتاب عالمتاب بر بیت اشرف تخت کوکتاش خرامیده، بار عام بخواص و عوام در آن احوال فرح فال زبان حال سنگ سبز مترنم این مقال بودکه، **لمؤلفه:**

حاسد آتش مزاجُ باد پیمارا بگوی
خاک بر سرکن‌که آب رفته باز آمد بجوی

نثار زر در آن روز بنوعی بودکه سایل حاجت خودرا فراموش داشت، چشم عام بآئین تمام بخاص و عام داده، جوش دعا و آهنگ ثنا بفلک میرسید. مولوی عبدالجبار هروی در «تاریخ وقایع شاه رخ سلطان» نوشته‌که این سنگ بفرمان پادشاه جنت‌آشیان صاحبقران، یعنی امیر تیمور کورگان ادخله‌الله الجنان استادان از بلاد مغولستان بریده اند و آن دو قطعه سنگ بوده، اما آوردن آن سنگ از حوادث روزگار دو رنگ بثمرقند در توقف دو رنگ افتاده، بعد از انتقال آن پادشاه مبرور از دار غرور بسرای (273a) سرور نبیرهٔ آن خسرو مرحوم سلطان فلاطون‌نشان امیرزاده سلطان اولوغ‌بیک کورگان اسکنه الله فی بهجة الجنان آن سنگ‌را از محل بریدنش تا ثمرقندکه تخمینا شصت منزل راه است آورده و یک سنگ دیگر در راه ضایع گردیده است و سلطان مذکور انارالله برهانه همیشه بآوردن این مباهات و تفاخر داشته‌که سنگی‌راکه جد أعلایم بآن عظمت از آوردنش بثمرقند بستوه

[1] [کبتاولان]

آمده، من بتوفیق ایزدی باتیان آن موفق گردیدم. حاصل اینکه سنگ مذکور از آن تاریخ تا زمان سبحانقلی‌خان غفران‌نشان مستقر خواقین عظام و نشست‌گاه سلاطین کرام بوده، در زمان فترت‌که سبب قحطی و تسلط قزاق بملک ماوراء النهر و دیگر اسباب‌که در مطولات مسطور است. ثمرقند ویران گردید و سالها در آن دیار دَیّاری نمانده، آن سنگ از شرف مقدم سلاطین عظام محروم مانده، مگر آنکه محمد رحیم خان دفعهٔ اول‌که ثمرقندرا فتح نموده، تکیه بآن کرده حرمت بزرگان‌را چون باتفاق (273b) اعیان زمان خود بمنصب خانی رسیده، دفعهٔ ثانی یکبار باوج آن جلوس فرموده، تفاءلا ثانیا مرتبه همان سنگ بهمان وضع خرابی و بی اعتباری بخاك خاری افتاده و جناب جنت‌مکانی معصوم قدس سره ازکمال زهد و ورع پروای تخت نشستن نشئنما و تاج مانی نداشت. باوجود آن‌که نقش قدمش برتر از افسر شاهی بود و این جلوس سعادت‌مأنوس آن خسرو باننگ و ناموس در **سنهٔ ۱۲۱۰** بود، تاریخ سال آن‌را محمد شریف اغانقی در یک مصراع نظم نموده، بخاتم نقش‌کنده از نظر انور آن امیر معدلت گسترگذرانیده، منظور عواطف و مشمول مراحم خسروانی گردانید. مصراع این است، **مصراع:** جلوس پادشه بر اوج سنگ سبز قدرافزا! بعد از چند روزکه از لوازم تخت‌نشینی و کورنش‌نشانی گذشت، هواخواهان دولت قاهره بعز عرض رسانیدندکه در ایام فترت کینگس ازکوه گذشته قلعهٔ قراتیپه‌را گرفته، الحال جماعهء از آن گروه عدوان در درون آن قورغان پای اقامت بربسته، دست تطاول (274a) بر ضعفا و عجزهٔ آن حدود از آستین وقاحت گشاده، بحال خود ثابت و قایمند. فرمان قدر جریان صادر گردیدکه از امراء صاحب وجود چند امیر با فر و جود بمحاصرهٔ آن قوم عنود عازم گردیدند. بحسب فرمان عالی امراء مورین[1] از دارالسلطنهٔ ثمرقند بسمت قراتیپه ایلغار فرموده، قلعهٔ‌را چون مرکز در میان دایرهٔ تنگ در برگرفته، بقدر مجهود سعی و تردد بجای آوردند. چون دو روز از ایام محاصره منقضی گردیده، صورت فتح در مرآت مطلوب روی ننمود و احتمال لحوق مدد و آمدن کومک از شهرسبز متصور بود، ناچار صورت واقعه‌را بپایهٔ سریر خلافت معروض داشته، استدعای قدوم میمنت ملزوم نمودند. بنابرین جناب خلافت‌مآبی بنفس نفیس همان ساعت سوار توسن اقبال گردیده، حکم عالی بنفیر عام صادر شدکه هرکرا قدرت رفاقت و قوت سواری است، از لشکر ظفراثر تخلف ننماید. امتثالا للامر اهالی ثمرقند و توابع آن سواره و پیاده چون ظفر در رکاب عالی

[1] [مامورین]

روان گردیده، (274b) درین واقعه طلبهٔ علم و جماعهٔ متفقه باجمعهم مع اساتیذ عظام چون خدمت میر ابو الحی خواجه شیخ الاسلام و استاد العلما مولانا لطف‌الله خواجه اورگوتی وغیرهما بلشکر چون فتح و ظفر ملازم بودند و راقم این قصه خمولی گم‌نام که استقامت در مدرسهٔ یلنگ‌توش‌بی داشت، نیز با این گروه رفاقت داشت. هر چیزیکه درین اوراق مینویسد از معاینه است و دیدن، نه از مخاطبه و شنیدن. وقت چاشت بود که جانب شمالی قورغان قراتپه مضرب اخیام و مقر احتشام عسکر آن پادشاه ذوی الاحرام گردید. حکم عالی شرف نفوذ یافت که چند سردار با اقتدار با خیل بیشمار منفذ جَبَلَین را که جنوبی قلعهٔ مذکوره است شتافته، چون سد سکندر مانع عبور آنقوم یأجوج‌اثر باشند تا بقیهٔ لشکریه باطمنان قلب و فراخ خاطر باساس فتح اشتغال نمایند. چون سرکرده‌هاء مأمور بموضع مذکور رسیده، مخبران اخبار وصول ایشانرا بموقف عرض رسانیدند، نقیبان مولجرها از برای هر فرقه تعیین نموده، از تمام اطراف قلعه‌را احاطه نموده، (275a) توبچیان توبهاء رعد آسارا در صدا درآورده، آواز و نعرهٔ تفنگ و صدای نقاره و نوای کرنا بگنبذ خضرا پیوسته تا نماز شام از جانبین صفیر تیر و رسول مرگ آمد و شد داشت و امراء مولجرها خودهارا بخندق قلعه رسانید. نقبچیان از چار جانب بنقب کندن مشغول گردیدند، اما چون اسکنهٔ دیوار آن قلعه بر بالای قطعه سنگ واقع است، نقب‌کندن در نهایت دشواری بود. فرمان قضا جریان نفاذ یافت که در آنشب هر کس در مولجر خود ثابت بوده تا روز از مرکز خود حرکت ننماید. بعد از دمیدن صبح صادق فرمان آن پادشاه فایق برکافهٔ خلایق چنان واقع گردید که یساولان غلاظ و شداد که وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ[1] را مطابق بودند، از اطراف درآمده اهتمام نمایند. هرگاه آواز طبل و نقاره بسمع مردم رسید، باتفاق از چارسو لشکری‌را رانند تا قلعه مفتوح نگردد، احدی روی بقفا نگرداند و اگر پای از فرمان عالی کشیده، رجوع قهقری جایز دارد، (275b) سر اورا از تن سبک بر دارند. چون محصلان بمضمون فرمان مردم‌را از چارسو بسودای کالای مراد نقد جان در کف مهیا نمودند، طبالان که خریداری آن قماش بشارت و مشتریان متاع سعادت بودند، بدلالت دلالان فتح و ظفر طبل و دمامه‌را در صدا درآوردند. از هر جانب توغها در حرکت آمده، سورون عام در لشکر افتاده، از پیش روی تیر و کمان و از پس سر شمشیر و سنان بهیئت اجتماعی متوجه قلعه گردیدند. زمانه از نفخ صور و روزگار از یوم النشور نمونه بود. بی‌باکان

[1] القرآن الکریم، ۱۶:۵۰

کینگس از فرط جهالت بی‌وهم و هراس در مدافعه و ممانعه داد مردی داده، بر سر لشکریه تیر تفنگ وکلوخ و سنگ را چون ژاله از بالاء نشیب میریختند. بدستیاری اقبال و پای مردی ظفر چون جمله‌را اتفاقی بود، باندک حرکت قلعهٔ چنان محکم راسخ البنیان شدید الارکان مفتوح گردید. **مصراع:** آری، باتفاق جهان میتوان گرفت! و از اهل قلعه سوای یکنفرکه خودرا قبل از فتح از بالای (276a) قورغان انداخته، جناب خلافت‌مآبی‌را دعاکرده، مهربانی دیده بود، کسی بجان امان نیافت. همه‌را مغلول و مقید از نظر انور گذرانید بیاسا رسانیدند. **مصراع:** آتش اندر نیستان افتد نه تر ماندُ نه خشک! درین واقعه هر آدمی‌که اندک خدمتی از وی صادر شد، مهربانی بسیار دید و هرکسی‌که دستی از آستین اخلاص بیرون کرد دامنش پر زر گردید تا بیاری سحاب اقبال پادشاهی غبار فتنه‌که سر بآسمان برده بود، بخاکُ هوا و خاری فرو نشست و خار آزار ظلم از پای مظلومان عجزه رخت بعدم کشید. کل آمال عباد الله از نسیم الطاف آن پادشاه خداآگاه در چهار فصل روی بخرمی آورد. خیرخواهان مسرور و بدسگالان مقهور گردیدند. چون خبر فتح قورغان و آوازهٔ قتل اهل عدوان در شهرسبز شیوع یافت، اضطراب در قلوب حکام و ولاة آنجا طاری گردیده، از حیرت انگشت غرامت بدندان ندامت گزیده حساب‌ها گرفتند. گویند نیازعلی دیوان‌بیگی‌که حاکم بالاستقلال آن ولایت (276b) بود، از وهشت این خبر چنان بیهوش و متحیرگردیدکه از جاییکه نشسته بود، مجال برخواستن نداشت. بامداد دیگران قامت خودرا راست‌کرد و هول مردمش بجای رسیده بودکه در تردد کار خود افتاده، گوش بسخن او نداشتند. ظاهر اینکه اگر جناب آن پادشاه مروت پناه رعایهٔ فقرا و ضعفاء آن دیار نا نموده‌که در تحت پا نمانند از عقبهٔ تخت قراچه عبور میفرمود، بی منت تیغ و نیزه و بی مؤنت تیغ و لشکر آنمملکت پای تا سر مفتوح و مسخر میگردید. چون خاطر خطیر آن خسرو ملک گیر از ممر مهم قراتپه فارغ شد، بتعمیر خرابی‌های آن اشارة نموده، حاکم جدید نصب فرموده، طبل مراجعت بمستقر خلافت‌کوفته، عازم ثمرقند و بخارا گردیده، در ترقیه انام و تنظیم مهام مشغول گردید. **شعر:**

بهمت صف دشمنانرا شکست
میان از پی دوستان چست بست
ز اعدای دولت ستانیدکام
تسلسل روان شد بدوران جام

بتخت عدالت مربع نشست
در عدل و هدا دلکشا است

صورت واقعه در آن روز مسود این (277a) بیاض خمولی که آشفته‌های سوادیش برنگ زلف خوبان باعث صدگونه پریشانیست، از مشاهدهٔ جمال شاهد غیبی مثالی در کون شهادت از موایدات غیبی دولت آن پادشاه مبرور تحریر میسازد، بگوش سمعش استماع نمایند.

در روز فتح قراتپه این مقصر در رکاب استادی از تماشابینان حضار در پای حصار با جمع از اهل عامه از طرف مغربی آن قلعه متفرج تلوین عالم بودیم. چون محصلان بجد تمام مجموع لشکررا بطرف قورغان راندند و مقدمهٔ لشکر بدروازه رسیده، نردبانها بدیوار راست شد. در آنوقت بجسم خود چنان دیدم که مردی قوی هیکل، بالا بلند، مهیب ببالای اسب سیاه که در عظیم جثه مناسب راکب مذکور بود، شمشیر بوضع قوس قزح برهنه در دست دارد، سواره بمرکز تلی که اساس قلعه بر بالای آن واقع است، روی بمشرق غضب آلود ایستاده، شمشیریکه داشت چنان بر سر آن تل و قورغان کوفت که چون چنار تر بدو تقسیم برابر قطع نموده، قبضهٔ تیغش از طرف مغرب و نیش آن از جانب مشرق بقعر زمین رسیده، در کمال غضب همچنان سوار ایستاده، اجزای قلعه‌را دیدم که از هم فرو ریخته و لشکر از چار جانب (277b) داخل گردیده، صورت فتح در آیینهٔ ظفر جلوه‌گر شد. اما این فقیر محو تماشای آن سوار غیبی بوده، دهشت بر وجهی مستولی شدکه قوت نطق و مجال تکلم نداشت، تا از رفیقان در بارهٔ آن سواری سخنی گوید. قرب یک ساعت آن صورت مرئی تا در نظر ثابت بود. از بیم آن واقعه خودرا در میان فوج لشکر متواری و پنهان میکردم. چون اسیران‌را از نظر پادشاه گذرانیده، مجموع مقتول گردیدند. آن صورت روی در پردهٔ اختفا آورده، از نظرم غایب شد و فقیر بافاقه آمدم و جناب استادی علیه الرحمه‌را با مجمع علما در دور خود حاضر و معاینه نموده، نزدیکشان رسیده میخواستم که از واقعهٔ سوار مذکور عرضی و استفسار نمایم. اما متکفلان اسرار عالم چنان فراموشی‌را بر حافظ اینمحقرگماشتندکه تا مدة قرب ده سال نسیا منسیاء آن قصه‌را فراموش کردم. گویاکه مصلحت در فراموش بود. بعد از انقضای مدة ده سال بیکبار آن واقعهٔ عجیبه بخاطر رسیده، متحیر و مبهوت گردیدم. حالاکه از آن تاریخ چهل سال گذشته است، سوار (278a) و اسب و شمشیرش در نظرم جلوه‌گر است. فقیر میدانم

و علام الغیوب است. **لمؤلفه:**

بزم نیرنگ جهان‌را کردم محرم شوی
در پس هر پرده صد نقش آشکارا میشود
خوان عبرت‌را طعام از هر چه خواهی برتر است
لیک فیض آنرا که میخواهدگوارا میشود
شهر بسیار است، سلطان پیش عالم بیشمار
میشود، اما کجا همچون بخارا میشود
فیض درکار است، اینجا قابلیت کو مباش
شیشه با این نازکی از سنگ خارا میشود
در جهانگیری مدارا کار بر اسکندر است
خضر از هرگوشه چون الیاس پیدا میشود
باغبانی باید و استادکار از ضرب چوب
سعیها خون میشود تا غوره حلوا میشود
ترک بسیار است، اما از هزاران بر یکی
چون خمولی کشور اسرار یغما میشود

آنچه در تأویل این واقعه بخاطر میرسد، این است، والله اعلم که آن صورت مرئی در شهود این محقر یکی از مدبرات دولت امیر سعید بودکه اهل سلطنت‌را رونق اقبال بی‌اعانت آن جماعه از ممتنعاتست، یعنی فردی از رجال الله بود. متصدی جزئیات امور آن پادشاه مبرور چون قطب کشور یا قطب (278b) ناحیه یا ابدال اختصاص ظهور تمثال غینی در وقت مذکور بواسطهٔ این بوده‌که در آن محل از ورد و خوف و وفور اسباب ترس بیخودی تمام روی داده بودکه تعلق روح ازگرفتاری بدن و نگرانی اساس منقطع گردیده، چون حجاب دیدهٔ روح از ابصار مغیبات همین تعلق جسمانی است. چون طریان دهشت باعث سریان حیرت است، روح‌را یکنوع تجرد حاصل گردیده بودکه مناسبت بعالم معنی بیشتر پیدا گشته، هرکجا تعلق کمتر، کشف معانی بسیار تر است. چنانچه باطنهای مجانین و اطفال‌را این خاصیت میباشدکه اکثر اقوال ایشان در مغیبات صحیح و راست می‌آید و اولیارا نیز همین نکته است. اما از وقتیکه دارندکشوفاتشان دایمی است و از خلل سالم، والله اعلم.

۱۶۳

اکنون رجوع بتحریر مقصود میرود. چون شجاعت مندی و اقبال منشی امیر سعید در آغاز جلوس بعالمیان معلوم گشت، طوعا وکرها موافق تا مخالف سر بر خط مطاوعت و متابعتش نهاده، طوق غلامیش طومار آزادی خود گردانیده اند. (279[a]) حاکم اوراتیپه و خجند بی مضایقه چون چند باعیان ولایت خود آمده، بسعادت دستبوس خلافت‌پناهی فایز گردیده، صلبیهٔ مخدرهٔ خودرا در عقد آن سلیمان رفعت بلقیس‌وار درآورده، باعث تشیید مبانی دولت خود گردانیده[1]>. لاجرم تا اخیر زنده‌گانی خود معزز و مکرم بود. تتمهٔ واقعهٔ اورا در محلش انشاءالله ذکر خواهم نمود.

متابعت کردن حاکم حصار

اینچنین حاکم حصار شادمان و فرحان بطوع و رغبت بدار الخلافت بخارای شریف توقیع تشریف آورده، باولاد و اتباع و اعیان مملکت خود دست بیعت بدست آن خداآگاه داده، علاقهٔ پدر عروسی سابق‌را برابطهٔ لاحق خادمی و نوکری مشید و مجدد گردانیده، بعمل اتالیقی و سایر عواطف خسروانی سرافراز و از امثال و اقران خود ممتازگردید. چون شطری از مدت جلوس منقضی گشت و تمام بلادی‌که در تحت ولایت امیر جنت مکانی بود، بدست درآمد، از اطراف و جوانب خاطر خطیرش بر آسود، ایلچیان سحن گذار و رسولان فصاحت شعار بحاکم شهرسبز (279[b]) نیازعلی دیوان‌بیگی فرستاد.

<مکتوب فرستادن حضرت امیر کامکار خسرو نامدار بنیاز علی دیوان‌بیگی حاکم شهرسبز>[2]

چون در زمان وفات امیر جنت مکانی حاکم شهرسبز پای از حد خود برتر نهاده، دست تصرف ببعض مواضع درازکرده، قلعهٔ دوآبه‌راکه از مستحدثات امیر جنت مکانی[3] بود ازگماشتگان آن امیر غفران پناه گرفته، از جانب خودش حاکم و داروغه گذاشته بود. جناب خلافت مکانی رسولان دانا، مشتری سعادت، فصاحت قوام مصحوب نامهٔ منشیان عطارد رقم مشتمل برسم و امید، محتوی بر بشارت و تهدید بحاکم شهرسبز فرستاده، از مافی الضمیر خود آگاهی ببخشید. مضمون نامه اینچنین بود.

---

[1] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

[2] این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

[3] S: امیر مرحوم

پس از حمد مولا، نعت رسول
درودی باصحاب آل بتول
بآن مرد بادا سلام خدا
که باشد سلوکش براه هدا
شنو ای کهن نخل گلزارکیش
چوگل دیدی اندیش از خارکیش
که مارا دوآبه است جوی پدر
اگر بخردی از دوآبه گذر
چو ماراست دریای لطفُ غضب
از این دو یکی‌راکه خواهی طلب
(280ª) یکی عذبُ شیرین وگر تلخُ شور
بجانت برد آن، اینت بگور
اگر آب شیرین ترا کام شد
بدان، توسن دولتت رام شد
شود شهرسبزت چو خرم بهار
گل لاله ات روید از هرکنار
اگر آب تلخ است منظور تو
یقین دان، فزاید زکیش شور تو
ببالای ملکت برم لشکری
نماند نشانت زخشکُ تری
نمایم حواشی شهرت خراب
کتابت پریشان چو نقشی بر آب
شود کشورت خاک، شهرت خراب
کتابت نماید چو نقشی بر آب[1]
مه نخشبترا زکوه سیام

[1] S: کذا

بخاک افکنم همچو طشتی ز بام
ز تیزاب کندت نماند نشان
توگردی مقنع نهان از جهان
زکاغذ پری بسته همچون پری
پری و سری تا سلامت بری
بنام خداوند ختم کلام
سلام علیک، علیک السلام[1]

سنهٔ ۱۲۵۵ مینك ایکی یوز ایلیک بیش ییلدا ارشاد پناه، ولایت انتباه، سیادت دیباچه، قطب وقت ایشان شاکر خواجه – لا زال برکات شموع هدایته طالعة فی الآفاق و برقات شموس ولایته ساطعة فی الاشراق نورت – بیت متین که هر بری درّ ثمین ایردی، (280b) نعت نبی صلی‌الله علیه و آله و سلم بابیدا معدن طبعیدین اخراج قیلیب بو خمولی مقصرغه یباردی. اون ایکی دینار برله کیم اشارت ایردی هر قایسی سی که – امتثالا لامره العالی – بو اون ایکی بیت نعت نبی ده علیه السلام انشا تاپیب، بیش بیت ذکر القاب چاریار رضی‌الله عنهم بابیدا منظوم اولدی. اول عزیز نی تبرک تورت بیتی بو تورر، **ابیات:**

درگاه حقه قویوب عزیز باش
حقدین تیلادینک بو قوم اوباش
اوّلده قیلیب عدم دین اظهار
محبوبلوغینگنی قیلدی حق فاش
هرکیمکه سنی وصالینک ایستار
دردُ المُ بلا قریندداش
اسرا کیچه‌سی جمیع ارواح
جبرئیل امین سنیگله یولداش

ابیات منظم خمولی اینست:

اولکونکه تیشنگ شهید بولدی

[1] متن نسخهٔ S اینجا ختم میشود. کالافون کاتب اینطور است: "تمت الکتاب بعون الملك الوهاب. سنهٔ ۱۳۱۹ بود که و در تاریخ بستُم ماه ربیع الثانی از شهر اورگوت و ازگذری صوفیان از دست محمد مطهر خواجه ابن جناب ایشان منصور خواجه. اللهم اغفر لهما ذنوبهما و ستر عیوبهما و لجمیع المؤمنین و المؤمنات و المسلمین و مسلمات ارحم و ترحم».

دامان اُحدنی توتی قان یاش
اعدا ستمیله سیندی ساقتینگ
کفار لعین چو آتی لار تاش
بو جهل لعین دیمای کیم ایردی
دشمن سنگا قوم ایله قریندداش
اوتماس ایدی غم یتیب امتیم دیب
بوغزونگ‌دین، ایا رسول حق، آش
(281ª) رضوان اتم مقام محمود
حق بردی جفالارینگا پاداش
درگاه قدم‌غه یار تابتینگ
جبرئیل امین یولونگده فراش
عیسی کبی کوک نور بولدونگ
دورینگدا ملک صفی چو خفاش
چون سدره نورد اولوب براقینگ
روح الامین ایتی ساز خوشباش
اولدم که مقامینگ اولدی زخرف
سست اولدی براق قالدی یولداش
حق اوزی اوزیغه قیلدی واصل
کورگیل که نه یرغه یتی پاداش
رضوان خدادین اوزگا موجود
کوزونگا کورونمادی چو خشخاش

انصاب چهاریار:

بو بکرُ عمر ایکی رفیقینک
اول بیری وزیر و بیری یولداش
عثمانُ علی ایکی ندیمینک
اول بیری امین و بیری سرداش

Digitized by Khalili Research Centre, London

تن بولسه الارنی خاک راهی
جان بولسه الار فداسی، ای کاش
جان برسه کیراک بو یولدا شاکر
ایتلاری ایاغیگه توتوب باش
تا کهف فناغه باردی اصحاب
پی رو بو خمولی ایتگا اوخشاش
امت که حسن بیله حسینینك
اول بریسی کوز و بریسی قاش

عرضه:

خواجم، بو دورور قولینگنی عرضی
گر بولسه جنابنگزگه مرضی
(281ب) اون ایکی که بولدی امر صادر
اول جمله نی خلق ایتی قادر
القاب چهار یار اعظم
بیش بیت دیگر اولوندی منظم
اون یتی غه یتی بیت ناچار
هم مونده بیر اوزگه منفعت بار
رسمیکه کرامت اولدی منگه
کیراک ینه لیک بیش تنگه

دعا:

بودور تیله گیم که حی آفاق
توتسون سنی جمله نقص دین طاق
ارشادینگ ایله طریقت آباد
الطافینک ایله کمینه لار شاد
بولغونچه جهاندا شادمان بول
منصوبهٔ دهردین امان بول

محتاجم و حاجتم روان قیل
یعنی منی حقیمه دعا قیل

تمت ۱۲۵۵

تزئین اوراق این رساله بجواهر قصص اولیاء عظام و توشیح اجزاء این تذکره بلالی حکایات اصفیاء کرام

اجزاء این رساله‌را برشتهٔ تقریر اسامی اولیاء عظام چنانچه مشرف ساختن و تتمهٔ اوراق این کتاب ببار تقریر القاب علماء کرام مطرز نمودن تا چنانچه عنوان آن از حمد خدا و نعت نبی مجلا بشرافت است و نزاکت، اتمام این نیز از ذکر اولیا و علما مجلا بکرامت آید و برکات. **لمؤلفه:**(282a)

عنوان این کتاب چو از حمدُ نعت بود
اتمام این نیز است از القاب اولیا
چون دانهٔ صدف بمیان دور افتد
گر در بها کم است زیاده است در بها

این کمترین خواست که شرافت اختتام واقعات معصومی برکت افتتاح اخبارست سعیدی بذکر خاصان در بارکبریا مختوم بخیر و مبدأ بسعادت گردد تا رحمت عامتر و برکت تمامترگردیده، اول و آخر این اجزا برحمت پیوسته و بشرافت وابسته مبتدا و منتهی‌را حظ کامل و نصیب شامل از عطیات الهی جل ذکره سرمایهٔ وقت آید.

ذکر مشایخ کرام. درکلام مشایخ عظام و ثقات کرام این اثر مذکور است و درکتب علماء اعلام و صلحاء فخام این خبر مذکورکه الا عند ذکر الصلحاء تتنزل الرحمة هرچند این رساله از احاطهٔ اخبارات این جماعه که جنود الله فی الارض و حزب الله فی سماء مبین احوال ایشان است، از حیطهٔ امکان خارج و بدایرهٔ امتناع داخل است، اما بمضمون صدق مشحون این خبرکه فرموده اند ما لا یدرك کله لا یترك کله بذکر برخی از اولیاکه کلیهٔ عالم ناسوت بآفتاب هدایت ایشان منور و روشن گردیده، معاصر امیر (282b) مرحوم معصوم بودند و هرکدام هادی وقت و مهدی نقد، بعضی در اوایل و برخی در اواسط و جمعی در اواخر زمان آن پادشاه دین‌پناه خلق‌را از ظلمت غفلت رهانیده، بروشنی شمع ارشاد براه راست و سداد رهبری نمودند. اختصار نه بر وجه انحصار نمودیم. از آفتاب بذره و از دریا بقطره اکتفا

میرود. چون عمدهٔ این جماعهٔ مرحومه و قدوهٔ این زمرهٔ مغفوره جماعهٔ ده‌بیدیان اند، اول شروع بمناقب ایشان واقع شده، اولا در توصیف این بقعهٔ شریفه شروع نموده شد.

اشاره نمودن باین حدیث که شرف[1] المکان بالمکین بتوصیف بقعهٔ شریفهٔ دهبید و اهل آن مکان شرف جاوید

مثنوی شروع:

دلا فیض خواهی بده‌بید شو
چو آدم بفردوس جاوید[2] شو
چه ده‌بید باغی ز خلد برین
فرود آمده ز آسمان بر زمین
سه طفل، پدر هفت، مادر چهار
چو ده‌بید نبود یتیمی است خار
چوکوثر بهرکوچه آبش روان
بخاک عزیزان چو روح روان
به شاخاب چو هست از سلسبیل
که خونست از حسرتش رود نیل
چو ماهی هرآن کو در بین آب شد
(283a) خدابینُ خداگوُ خدایاب شد
وضویش دهد آبروی ترا
می صاف بخشد صبوی ترا
در آن خانقاه مصفا نگر
ز دنیا گذر، روی عقبی نگر
یکی بحر از شور ذکر صمد
ز بست وگشاد رسن خز آمد
ز بس سر بلند است، گردن فراز

[1] T: شراف
[2] T: جاید

بپایش شهان سوده سر از نیاز
یکی است معمور از آسمان
بطوفش ز زوّارگرد و بنیان
زکرسی نشانیست ایوان او
بهر سو ز قندیل کیوان او
ز وصفش چو عرش الکن آمد زبان
بعجز آنسخن را بکرسی نشان
مزن حلقه بیهوده از پشت در
درونش خرام و بحلقه نگر
نه حلقه است چشمی است عبرت نگاه
درو مردمی از سفید و سیاه
در آن حلقه پیران روشن ضمیر
معارف شکاران شهبازگیر
همه غرق امواج بحر شهود
شنا ور بدریای تقی و جود
چو شهباز چشم از جهان دوخته
بدل علم پنهان آموخته
ز همت بهر سو نظر میکنند
اگر خاک راه است، زر میکنند
روان بگذر از معبر خانقاه
که جنت عیانست از پیشگاه
چه جنت مقام خدا دوستان
خریدار خاکش هزار آسمان
یکی روضهٔ آسمان در کنار
(283b) از آن کل کرده نامش مزار
مزاری فلک قدری کرسی مطاف

ملک تا بشر صف ـ صف اندر طواف
یکی دخمه، نی دخمه، فردوس پاک
بطوفش فلک کرد برگرد خاک
از آن خاک مشکین عنبر شمیم
جهانرا معطر نموده نسیم
در آن مشهد اولیای عظام
صفوت بنا صفه از رخام
چو فردوس اعلی ملائک‌زار
زکرسیش انوار عرش آشکار
ببالای آن روضه از لوح میل
قد طوبی است و پر جبرئیل
ز انوار شمع، ز اشراق نور
سراپای آن صفه یک کوه طور
مگو از من این دعوی بیهوده ست
که موسی درین طور آسوده است
زمین از دو موسی است گردون مقام
ز موسی ده‌بیدُ موسی شام
ازین دین احمد قوی دست شد
و ز آن گردن قبطیان سست شد
و ز آن یک پُرانوار قندیل طور
و زین یک بده بید قندیل نور
علمها ز هر سو بچوگان گوی
برهنه سرانند، اشفته موی
بابروی چوگان اشارت کنان
که بردند آنقوم گوی از میان
درین روضه هرکس که شد پاسبان

برویش گشادند دری از جنان
(284ه) گدای درین در جهان‌بانی است
درین مورگشتن سلیمانی است
بدیوار این در پرکاه باش
چو نقش قدم بند این راه باش
که آخر ازین در بسلطان رسی
و زین راه برکوی جانان رسی
خدارا ز مخدوم اعظم طلب
صفارا ز خورشید عالم طلب
ز اولاد احفاد امجاد او
که ارشادشانست ارشاد او
ز اخلاف اعقاب آن قطب دین
مدار ز مانند قدر زمین
همه تا ابد شمع ارشاد باد
ز انوارشان شرع آباد باد
همه پاک زادند آل رسول
چراغ علیٔ نور چشم بتول
خمولی، بیا ای زیارت قبول
مبارک شود نعت آل رسول
وداعی ز ده‌بیدُ اهلش نما
ز راه خیابان ثمرقند آ
بفردوس رو بر خیابان خرام
که این روضه‌را اوست دار السلام
چنان مخوان از چمن رسته
زهر سو درختانش گلدسته
صراطی‌است برسالکان مقیم

سرش بوده برپای خُلد نعیم
برین خط مستقیم زکلک قضا
بلی، اینچنین است راه خدا
کسی کز خیابان خرامان شود
کهک برقدومش زرافشان شود
رحیقی که در آخرت کام شد
(284b) بدنیا رسید وکهک نام شد
بظاهر چو دیوانگان تندُ شور
خردرا برسانده از راه دور
بغل پر ز سنگ، دو لب پر زکف
بخود چنگ پیوسته از هر طرف
غلط گفتم، آن نهری ازکوثر است
لب تشنه اش کام بحر و برست
روان کرده هر سوی آب حیات
و ز آن زنده حیوان جان و نبات
چو زین آب کوثر برومند شد
ثمرقند فردوس مانند شد
ثمرقندی شو تا مکرم شوی
بجنت درآ تاکه آدم شوی
پناه زمانُ آبروی زمین
شه نیکنامُ سلیمان نگین
گل آل احمدُ بهار سعید
زگلزار حیدر نهال امید
ز خورشید برتر بود پایه‌اش
جهان خفته از عدل در سایه‌اش
دل مهر از مهرش آگاه شد

از آن مظهر نصر الله شد
خدایا، بحق خدا دوستان
ز فیض جهانرا نما بوستان
که هست ماوای انسُ ملک
ثمرقند خاک و بخارا فلک
ز عدلش بخارا بساط حرم
ز جودش ثمرقند باغ ارم
نه تنها ثمرقند و تنها بخار
مطیعش همه ربع مسکون‌وار
چو خورشید هر جا زرافشان شود
ظفر در رکابش پر افشان شود
روان باد این نهر تا حشرگاه
چو حکم شهنشاه عالم‌پناه

ذکر اوصاف قطب الاقطاب (285ª) حضرت سید موسی‌خان خواجه ده‌بیدی قدس الله تعالی بر وحه العزیز

آن مرکز دایرهٔ ارشاد، و آن محیط حلقهٔ اوتاد، آن هادی سالکان سیر الی الله، و آن موصل طالبان آگاه، آن نتیجهٔ کریمهٔ آل رسول، و آن لطیفهٔ شریفهٔ نسل بتول، آن خلاصهٔ ذریهٔ طیبهٔ علی الله، و آن سلالهٔ سنیهٔ علیهٔ ولی الله، آن خضر بادیهٔ هدایت و توفیق، و آن الیاس بحار ولایت و تحقیق، آن مسیحا قلوب اموات ارباب جهالت، و آن روح القدس بطون اصحاب فکارت، آن آفتاب اوج عظمت و جلال، و آن ماه تاب برج مکرمت وکمال، و آن رافع انوار شریعت، و آن واضع آثار طریقت، آن محیی اطوار نقشبندی، آن محور آسمان سر بلندی، آن مقرّب کریاس دنی فتدلی، و آن مسند نشین ایوان قاب قوسین او ادنی، و آن صفوت افزای صفحات اسلوب متقدمین و سلف، و آن زنگ زدای مرآت قلوب متأخرین و خلف، و آن خاتم اولیاء حقانی، و آن مقدم (285ᵇ) اصفیای روحانی، و آن مظهر جود و سخاکه از مبدهء ولایت و سایهٔ کرامت‌گاه تجلی نمودکه بیدی سید موسی‌خان ده‌بیدی ادام الله تعالی موایدِ فواید احسانه علی العالمین الی یوم الدین از خانه‌دان سادات عظام‌اند از احفاد امجاد قطب عالم،

غوث اکرم مولانا خواجه گی کاسانی دهبیدی المشهور بمخدوم اعظم بود. بمشیت سبحانی بهندوستان افتاده، در آن بلاد خیر نهاد بتحصیل فضایل صوری و معنوی و باحراز خصایل نسبی وکسبی شطری از اوقات خودرا صرف نحو و منطق وکلام و حدیث و قفه و تفسیر نموده، بسیاری از علوم عقلی و نقلی‌را باستادان گذرانیده، باعیان آنملک مواحات و معاشرات داشته، اهالی آن دیار از صغار وکبار بمحبت آن قدوهٔ اخبار ورزیده، احرار مشغوف وگرفتار بودند. در مجالس و محافل همه بر خودها مقدم داشته، اعزاز و احترام آن نتیجة العظام بر ذمهٔ خود واجب میدانستند تا آن‌که قاید توفیق و سعادت دست آن مظهر شرف وکرامت‌را بدامن ارادت حضرت قطب الاقطاب و شیخ المشایخ، اعنی جناب مستطاب غوث زاهد شیخ میان (286a) محمد عابد قدس سره سپاریده، پای سلوک براه مجاهده و سر ارادت بآستان آن ملاذ عالمیان نهاده، در اندک وقت باعانت توجهات آن قطب زمان سبق از اقران وگوی از میدان ربوده، ببال جذبه و سلوک سیر الی الله را بانجام رسانیده، مستغرق بحر سیر فی الله گردید. بعد از آن بدستگیری جذبهٔ خالص از طریق اجتبا پای بفرق آفاق و پشت بروی نفس نهاده، بوراء الورا پیوسته در اخیر از پیشگاه عروج بنردبان نزول برای تکمیل ناقصان عالم ناسوت از فرازکنگرهٔ لاهوت بهدایا جبروت مراجعت نموده، از سکر بصحو و از جمع بفرق تشریف نمود و از خدمت پیر ملک نظیر ارشاد خلق الله حجاز و مرخص گردید. مدتی در آن سرزمین بارشاد طالبان خدا و بتربیت سالکان هدا مشغول بوده، عالمی‌را آیینهٔ دل از زنگار آب وگِل زدوده، بعکوس جمال اسما و صفات و بواد و شیونات ذات فوز و نجات از درکات صفات ذمیمه می‌بخشید تا آوازهٔ (286b) ارشاد غلغلهٔ هدایت آن مرشد اتم باقطار عالم بگوش عرب و عجم رسیده، مرجع خواص و عوام بود. خاک پایشرا ذوی الابصار آن دیار سرمه‌وار بدیدهٔ اعتبار جای داده، چشم مردم آن مرز و بوم از پرتو جمال آن ولی قیوم روشنایی اعظم و بینای اتم می پذیرفت. بعد از انقضای اوقات کثیره شبی از شبها در واقعه که عبارت از ظهور وجود مثالی اشیاست، در مرآت خیال جناب جد اعلای خود، یعنی قطب عالم حضرت مخدوم اعظم قدس سره‌را دیدند و آنجناب خطاب بایشان نموده، فرمودندکه ای فرزند، جویهای ده‌بید ازگِل و لای پر شد، کسی نیست‌که تیمار جویها نماید تا مزارع امال اهالی آنجا سرسبز و سیراب گردد. یعنی اشارت نمودندکه شمارا بده‌بید باید رفتن تا چراغ هدایت‌راکه دیر است افسرده، روشن نموده از جویبار توجه نهال روضهٔ طالبانرا آب بدهند و

این بشارت نیکرا واقع گردید. چون ارادت الله باین نوع تعلق گرفته بودکه لب (287a) تشنگان ماوراء النهر و ترکستان از تشویش عطشان بهروزگردیده، آب در جوی درنگ پروری این قوم جاری و ساری گردد. آن بحر مواج حقیقت‌را نسیم الطاف ربانی در جنبش و اهتزاز آورده، از هندوستان بجداول استعداد اهل ترکستان جاری گردانید. بعد از واقعهٔ مذکوره آنحضرت‌را شوق سفر ترکستان و عزم زیارت مزار پرانوار عظام آبا و اجدادکرام بیقرار و بی‌آرام گردانیده، احباب و اصدقا و مشایخ و علماء آندیاررا وداع نموده با اصحاب و اتباع خود عازم ثمرقند و ده‌بید و تارک هندوستان و دهلی گردیده، بعد قطع منازل و طی مراحل بولایت ثمرقند تشریف نزول ارزانی داشته، آن بلدهٔ فردوس‌مانند از حضور جنت‌سرور خود بزیارت مشاهد اولیا و بطواف مراقد اتقیا پرداخته، از دریای کهک چون بشکنج موج عبور نموده، بزیارت صفهٔ صفابخش اجداد عظام قیام نموده، اجساد اموات‌را بنفس عیسوی احیا فرموده، بید بیضاء موسوی چشم (287b) انتظار احیای اقربارا روشنایی بخشید. جماعهٔ متشیخه و عباد، بلکه فرقه زر متجردین و حساد در ابتدای قدوم آن مقدم اوتاد از راه تعصب و عناد و فتنه و فساد انگیخته، حسب المقدور سعیها نموده، طبع عوام و مزاج حکام‌را بآن زبدة الانام منحرف گردانیده، خواستندکه روی آفتاب اوج سعادت‌را بگِل شقاوت پوشانند. اما بمضمون الحق مغلو و الباطل یغل روز بروز دست اقتدار آن دستگیر افتاده‌گان بالا و پای سرکشان متعنت بیجا بود. در اخیر بمنطوق **کریمه:** وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا[1] الآیه مجموع اعدا برنگ اولیا دست بر دست حق پرستش سپرده، پای خلاف بدامن ایتلاف درکشیده، بهر باب ازکان کرامت از موابد فواید ولایت آن منبع شرافت گشتند. از اواخر زمان محمد رحیم‌خان تا اوایل دوران معصوم جنت مکان مسند ارشاد از وجود آن سرور و افراد مزین و چراغ هدایت از نور آن مطلع ولایت روشن بوده، بقعه (288a) ده‌بید از یمن آن مبداء امید رشک گلزار ارم و غیرت بوستان حرم بود. چون مسند ارشاد از فر وجود آن غوث افزا و زیب یافت، خواص و عوام روی امید بدرگاه عالم‌پناه آن برگزیدهٔ اگه آورده، از اقصای هندوستان تا اعلای ترکستان طالبان آگاه و سالکان راه در ده‌بید بنیل امید جبههٔ اخلاص بپای آن قدوهٔ خواص مالیده، دست ارادت بدست هدایت آن صاحب ولایت سپرده، از تینه ضلالت وگمراهی بداوه هدایت و اگاهی مترقی گردیدند. در آن زمان در طیبهٔ ده‌بید

---

[1] القرآن الکریم، ۸۱:۱۷

اجتماع طلبه بمرتبهء رسیدکه در امصار عظام عشر عشیران غلبه و ازدحام متصور نبود. باندک توجه بسیاریرا از اهل استعداد برتبهٔ ولایت فایز وکامیاب میساخت. سلسلهٔ شریفهٔ نقشبندی ارجمند و طریقهٔ خفیهٔ حق پسندی بلندگردیده، تجدید آنطریقهٔ انیقه بعد از اندراس در بلاد ماوراء النهر بنهایت کمال رسید. جمهور اصحاب بصیرت اتفاق دارند درین قضیه که در خانقاه دهبید افراد حق بیشتر از (288b) اصناف بشر مستفید صحبت و مستفیض برکت از توجه آن مرشدکامل بودند و ارباب کشف متفقند درین کلمه که از شرافت وجود ذی جود آن قطب مسعود اشجار و احجار آن بقعهٔ شریف اصحاب و ارباب توجه بوده، بلکه اینمعنیرا در اکثر دواب آنموضع لطیف مشاهده نموده اند. کسیراکه منکرکرامات اولیا و جاحد خوارق عادات اصفیا نیست، این سخن مقبول این معنی معقول است. هیچ عجیب و غریب نیست و اکثر مریدان آن جناب صاحبان کشف و والیان فراست بودند و آنحضرترا در ادراک معانی مرتبهٔ عالی بوده، در شناخت احوال طالب و معرفت مقام سالک بینظیر بودند و در اشراف ضمایر و اشراق سرایر بی مثل فتوریراکه در خلوت در اوراد مریدان واقع شدی، در علانیه باظهار آن منبه ساختی و حضوریرا در اذکار سالکان سانح در مخاطبه باصلاح آن تفریج فرمودی. در طهارت ملبوس و نزافت مشروب و مأکول در نهایت سعی بودی و لقمه (289a) راکه در وی شبهه بودی اصحابرا از اکل آن منع کردی. هرچند ظاهر شریعت حلال طیب نمودی، بعضی از حضارراکه ترددی خاطر ازین راه طاری شدی، فی الفور بخاطر او مشرق گردیده، هرآن لقمهرا وا نمودی که ازکدام وجه شبهه داشته و این فراست اکثر از اصحابرا از مسترشدان حاصل بود، بکرات ارباب شکوک تجربها نمودندی و حقیقت حالرا بر وفق مکاشفهٔ ایشان یافته، از جرئت بیادبی توبه کردندی. چون این کرامت از آن مظهر ولایت مشهور گردیده، در دهبید هیچکس طعامرا بیاجازت آنجناب تناول ننمودندی، بلکه از بازار طعام و لباسرا بیاشارت ایشان نخریدندی، در تقوی و پرهیز اتباع سنت و پیروی شریعت دقیقهء فرو نگذاشتی، لباس بر وفق سنت پوشیدی، از جامهٔ شهرت مجتنب بودی و مریدانرا نیز منع نمودی، ریاضات شاقهرا مخل عقل و مشوش دماغ بودی، تجویز نفرمودی و تعلیم لطایف و تعین مراقبات طریقرا مجتهد طریقت بودی و سلسلهٔ نقشبندیرا بر نهجیکه حضرت (289b) امام ربانی و مجدد الف ثانی اختیار نموده اند ملتزم بودی. حاصل اینکه از مبدأ الف ثانی وقت آن منشأ امانی شیخ که جامع این صفات حمیده آیات پسندیده باشد، مثل این عزیز در ماوراء النهر بمسند ارشاد ننشسته. عدد تابیان و حساب

مریدان ایشانرا بجز علام الغیوب احدی احصا نتواند نمود. اما آنچه از خلاصهٔ اصحاب ایشان که بدرجهٔ ارشاد رسیده، بعضی بقطبی و برخی بفردی و جمعی بغوثی از آن بحر حقیقت مبشر و مجاز شده اند. عدد اینجماعه باستقرار از صد نفر متجاوز بوده، هرکدام هدایت شهری و ناحیتی از نواحی اسلام مأمور و مرخص گردیده، ایینهٔ قلوب اهل عالم‌را از زنگار غفلت زدوده، مظاهر عکوس اسما و صفات الهی بودند. چنانچه ذکر اسمای بعض از مشاهر ایشان بر سبیل اجمال درین مجموعه مذکور خواهد شد. اگر بذکر مجموع معارف و محاسن آنحضرت و خلف عظام ایشان بر وجه تفصیل پردازیم، کتاب عریض و رسالهٔ طویل علی‌حده میباید. ناچار صفحهٔ اطناب‌را در نور دیده بمهلی از محاسن (290a) ایشان اکتفا میرود و پوشیده نماندکه حضرت ایشانرا چنانچه الله تعالی در جامعیت معارف باطنی بر ابنای روزگار برگذیده، مظهر معارف و مطلع خوارق متقدمین و متاخرین از اولیا و علما ربانی گردانیده بود. اینچنین در مولیت علوم ظاهر بر اصناف اخیار افزوده، جامع فضایل و حادی محاسن محققین و متبحرین از علما و فضلاء برهانی بوده، در مجالس علما و محافل فقها زمان مسایل علوم عقلی و دقایق فنون نقلی‌را بدلایل و برهان بر وجه فصاحت و طریق بلاغت چنان بیان مینموده اندکه احدی‌را از ثقات علما مجال تعرض دخل نبوده، سر تسلیم بخاک نیاز و جبههٔ تعظیم بآستان آن واقف راز میسودند، امیدوار فیوض و برکات آن هادی نجات می‌بودند. چندین رساله در تحقیق غوامض مسایل تصوف و تشریح دقایق رسایل تعرف تصنیف نموده اندکه مفیدتر و روشن تر از آنها کسی‌را دست نداده. چون رسالهٔ مسمی به «زبدة الحقایق» و غیر آنکه شاهد عدل وگواه صدقند (290b) بر مولویت و جامعیت حضرت ایشان و تصرفات آنجناب و بر ضمایر سلاطین روزگار و حکام بلند اقتدار بحدکمال بوده، همه اکابر و اصاغر ملوک چون خدم و مملوک در ارادت و سلوک بسریر خط فرمان روی بر خاک آستان ایشان نهاده، دست تطاول از اموال و انفس فقرا کوتاه نموده، پای انابت براه اطاعت مستقیم داشتندی و اعیان عالم از علما و سادات بخدمت آستانش مباهی و اشراف بنی آدم به بندگی دربانش مفاخر بودند. از پای افتادگان‌را کرمش دستگیر و بیماران احتیاج‌را از وجود شفا تأثیر خوان ضیافت چون خلیل آراسته و ایوان کرامتش مانند خلد پیراسته بود. خوارق عادات پروانهای شمع ولایتش و اشراف ضمایر ذره های خورشید درایتش می‌نمود. وقتی نبودکه خارق عادتی از آن ولی بر حق واقع نگشتی، زمانی نه آمدکه نورکرامتی از آن سعید اوفق لامع نشدی. تعداد افرادکرامات آنولی‌را

۱۷۹

(291a) کتاب علیحده می باید و احصای انواع خارق عادات آن نتیجهٔ اعلی این مختصر بر نمی تابد. اینجا بذکر یک کرامت آن شمع ولایت محفل سخن‌را روشن و صفحهٔ کتاب‌را گلشن نمودنست و ذکرکردن دیگر از مشایخ عظام ملا نوروز باقی‌که مرد کهنه سال فانی بودند، مدت مدید مئذنهٔ خانقاه دهبید از تشریف اذان بلندش سرافراز و گلبانگ اقامتش چون صفیر شهد ملك جبرائیل فلک تاز بود و قامت نهال امید از قامت ارجمندش بطوبی بتمنای نقل میکردکه یکی از ثقات[1] صوفیه خبر دادکه شبی در روزگار آن آفتاب آسمان ارشاد چشم چون ستارهٔ سحری بیدار بود. بعزم ادراک ثواب تهجد از برای وضو بلب حوض‌که در صحن خانقاه واقع است رفته بودم، دیدم‌که یکی مخصوصان صحبت آنحضرت درآن موضع ایستاده. چون مرا دید از لب حوض سخن آمدکه ایفلان، دست از آب این حوض بشوی و دهان خودرا باین آب تر مساز و درین جا هرکرا بینی، بگوش او رسان‌که تا چاشتگاه ازین آب حوض پرهیز نمایند و خود از اینجا رفت (291b) و من تا روز مردم‌را ازگرفتن و استعمال نمودن آن آب منع مینمودم. چون یقین داشتم‌که این اشارت از حضرت ایشانست، چون وقت فرض شد، بادای سنت بامداد بخانقاه درآمده، همراه آنجناب فرض‌را بجماعت ادا نمودیم. بعد از انقضای حلقهٔ ذکر و ادای اشراق آن زبدهٔ آفاق از مرکز تاق به بیرون رواق خانقاه خرامیده، بساعتی بچوب عصای قویم آن همی بموسی کلیم تکیه نموده، اشارت شکافت آب حوض‌که از انفعال زلالش رود نیل غرق خجلت بود، برخسار قبطیان چکیده نمودند. جماعهٔ صوفیه از صفای عقیدهٔ صافیهٔ ید بیضا ازآستین امتثال فرمان آن موسی زمان برآورده، آبی‌راکه در صفا چون نیل بود، بلمحهء تا لای آن بیرون ریختند. چون آب اندک باقی مانده، از میان گِل و خاک جثهٔ سگ مرده بسراپایش مجروح و شکسته ظاهرگردید. از مشاهدهٔ این خارق از آن منبع کرامت غوغای حضار بفلک دوار رسیده، بزمین بوسی عبودیت جبههٔ ارادت بخاک و سر بنده‌گی‌را بافلاک (292a) سوده، بپای آن خورشید تابان چون ستارهٔ سحری اشک ریزان و مانند فلک بسر غلطان گردیده، بتجدید توبه و امانت رخت سعادت کشیدند و فرمودندکه خاک حوض‌را بجاییکه اثر آب رسیده بیرون ریختند. بعد از تخفیف خاک از آب تازهٔ پاک و ممسوح ساخته، آتش بدل و جان حاسدان خاک پیما زده، ساحت ضمیر مریدان اخلاص تخمیررا از خس و خاشاک شک و شبهه پاک و روشن گردانیدند. بعد از تجسس بسیار معلوم

---

[1] T: ثقاط

اولو الابصارگردید که این کردار ناهنجار از فجار و حساد نفاق بنیادُ خدابیزار بوقوع پیوسته، مقصودشان ازین فعل شنیع جماعهٔ زکیهٔ صوفیهٔ آنحضرت بود که میگفتند حضرت ایشان ما بحلال و حرام و طاهر و نجس نفس الامر وقوف داند که بآن علم خودرا و تابعان خودرا از وقوع در مهالک حرام و شبهه نگاه میدارند. حقیقت اینچنین بود که الله تعالی آن ولی محفوظ خودرا بعلم علم الاسرار مخصوص و سرافرازگردانیده و آنکس که مصدر (292b) این فتنه بود، فرصتی نگذشت که بشومی اعتقاد فاسد خود ببلیهٔ متعدده گرفتارگردیده، عبرت شکاکان اولیا گردید و بهمهٔ اهل آن عصر مکر سوء و خبث باطن آن مدبر شقی روشن گردیده، مطعون خلایق و ملعون خالق شد. حقیقت کلام صدق نظام ملک علام علی ذکره العزیز عالمیان ظاهر و هویدا گشت که فرموده است جل ذکره وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ[1] الایه. **نظم:**

چون خدا خواهد که پردهٔ کس درد
میلش اندر طعنهٔ پاکان برد
بآدم شیران تو بازی میکنی
با ملائک ترک تازی میکنی

اینمقدار بذکرکرامت آن آفتاب ولایت اختصار نموده، از دریا بقطره و از بیضا بذره اکتفا رفت. اگر هوش درکسی است، دیدن دانه نمونهٔ خرمن بس است.

پوشیده نماندکه حضرت ایشان مرید جناب شیخ المشایخ میان محمد عابدند و ایشان مرید حضرت شیخ عبدالاحد سجاده نشین خازن الرحمه حضرت میان محمد سعید امین برادر حضرت ایشان عروة الوثقی ولی قیوم (293a) میان محمد معصوم فرزند ارجمند محبوب صمدانی مجدد الف ثانی امام ربانی میان شیخ احمد هندی گجراتی فاروقی اند قدس الله باسرارهم و حضرت ایشان مریدان‌را بدو طریق اجمال و تفصیل تربیت می‌نموده‌اند. موافق استعداد هر سالک سلک و ارشاد آن مرید میفرموده اند. اکثر مجذوب سالک‌را باجمال و سالک مجذوب‌را بتفصیل تربیت نموده، بمرتبهٔ ارشاد و تکمیل میرسانیده، چون بیماری نفوس‌را طبیب حاذق بوده اند، هرکس‌را بدوای مناسب آن معالجه نموده اند. حالا در طیبهٔ ده‌بید دو طریق ایشان در میان اولاد عظام و خلفاء کرام ادام الله تعالی برکاتهم الی یوم القیام معمول و مسلوک است. **بیت:**

---

[1] القرآن الکریم،۳۵:۴۳

گشاده باد بطاعت همیشه این درگاه

بحق طیبهٔ لا آله الا الله

چون مدت حیات آن مظهر جناب بتقدیر قاضی الحاجات منقضی گردیده، در نواحی **سنهٔ ۱۱۹۵** بود که از دار بیمدار دنیا بدار عقبی خرامیده، در خاک پاک ده‌بید آن سعید جاوید و خورشید امید چون درّ مکنون و لعل مدفون گردیده، در صفهٔ اجداد عظام (293b) و ابای کرام خود بعظام اجداد امجاد خود پیوسته، آن صفه‌را و آن دخمه‌را ضیا افزوده، بجوار رحمت ایزدی فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِندَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ[1] تا قیامت آسودند. مزار ایشان بقعهٔ جنت نشان مطاف ابرار و مرجع اخیار است، یزار و یتبرک به و تأریخ وصال آن خورشیدکمال‌را این ذرّه حقیر و مهین از غبارکمتر مصدر آثار بو الفضولی الملقب بتخلص الخمولی درینوقت که از مبدء وفات آن جناب تا امروز تقریبا پنجاهُ هشت سال یا کسری گذشته، چون گوهر برشته گذرانیده درین قطعه میگوید که تأریخ، **قطعه:**

روان بشهر قدم شد ز وادی امکان

کسیکه بود بکوی نجات رهبرکل

گلی که بود بفرق شه وگدا چون تاج

دریغ دست زمانه ربوده از سرکل

شد آنکه نور فرای نگاه مردم بود

زیاد حادثه پنهان ز چشم انورکل

کسی که دیدهٔ جانرا چو خواب راحت بود

خسک فکند اجل از غمش به بسترکل

شراب ذایقة الموت نوش کرد از ساقی

ز ماتمش فلک آمیخت(294a)سم بساغرکل

همای اوج سعادت بشاخ سدره نشست

شکست بیضهٔ راحت ببالش پرکل

چو نور برق برآمد ز خاک برکرسی

شرارها بفلک شد ز خانه و درکل

---

۱ القرآن الکریم، ۵۵:۵۴

اگر چه گشت نهان طاهر یک انوارش
از آن حساب وصالش نماز مظهرکل
خمولیا، خلفا خازنان آن شاهند
گدای زر طلبی خاک باش بر درکل
اگر بنظم دری پهلوی برابر نیست
بس است یک غزل از ترک در برابرکل

غزل مرثیه[1]:

کو سلیمانی که تختش کرسی ارشاد بود
از زمین تا آسمان حکمش روان چو باد بود
مزرع ده‌بیدیان سبز از سحاب دست او
سرو این گلشن ز باد بی بری آزاد بود
بکنگره‌وار از طناب خیمهٔ قدرش فلک
خانقاه رفعتش‌را یک ستون اوتاد بود
جذبهٔ خاص ملک تسخیر اورا در بغل
دانه از تسبیح دام از حلقهٔ اوراد بود
ازکف بحر نوال اولیا پرورد او
بنده‌گی رونق فزا ملک خداآباد بود
خواجه احرار وقتُ مالک دینار عصر
باوجود اینهمه با بنده‌گی دلشاد بود
عارضش برگ گل سیراب گلزار امید
قامتش سرو لب جوی مبارک‌باد بود(294b)
از نگاه حق شناسش یکنظر عین الیقین
از دلستان کمالش انتخاب صاد بود
از دم روح القدس[2] میکرد احیای قلوب
چون مسیحا مظهر اقبال مادرزاد بود

[1] T: مرسیه
[2] T: روح القدوس

بر سر طور تجلی تا ابد پر نور باد
روح موساییکه خضر زنده‌اش استاد بود
نقب زد کلک خمولی کوه مدح رفعتش
در خم تسلیم عجزش تیشهٔ فرهاد بود

بیان احوال خلفای راشیدین طریق نقشبندیهٔ حضرت موسی خان

پوشیده نماندکه کمل خلفای آنحضرت که بمنشور اجازت سرافراز و بمسند ارشاد در عالم ممتاز بودند، از حصر تعداد بیرون و از عداء عداد افزون بوده اندکه از انوار ارشاد عالم‌را روشن و از ازهار هدایت جهانرا گلشن ساخته، هرکدام جنید عصر و شبلی وقت خود بوده، مشاهر ایشان از صد نفر متجاوز بود. در هندوستان و ترکستان و سایر بلدان بهدایت سالکان و ارشاد طالبان محیی طریقهٔ نقشبندیهٔ مجددیهٔ بودند. درین مجموعه تبرکا اسامی معدودی ازین اکابررا ذکر (295a) مینمایم که در ماوراء النهر علم اشتهار بگنبذ دوار رسانیده اند، والله اعلم.

ذکر خلیفه اول

زبدهٔ ابرار و قدوهٔ اخیار، مقبول کبار و صغار، برگزیدهٔ الطاف پروردگار، قطب زمان حضرت خلیفه خدایار در طریقه کامل و مکمل بوده، مجذوب سالک بود. احوال بلند و مقامات ارجمند داشته، معدن و مظهر جلال بود. مهابت عظیم داشت، در امر معروف و نهی منکر بی‌تحاشی و اِباء پادشاه وگدا مولع بود. در باب کشف و فراست مرآت ضمیرش مظهر عجایب و غرایب بود. جاسوس قلوب و مشرف ضمایر بود. تمام خلفا بعظمتش مقر و بمصاحبتش مصر بودند. خوارق وکرامات آن جامع ولایات‌را بسیار نقل میکنند، خصوصًا در قهر سلاطین صاحب ید بیضا و نایب حضرت موسی بودند. مدتی بعد از پیر بی‌نظیر خود بتربیت مریدان در خانقاه ده‌بید اشتغال داشت. خلفای دیگر مصاحبت اورا مغتنم دانسته، ملازم صحبتش بودند. اما زمان ارشاد آن سهم (295b) اوتاد بابرکات بسیار اندک بود. تاریخ ... [1]بجوار مرشد بریاض رضوان بجناح روح و ریحان خرامید. اعلای مقامات و قوای کرامات آن معدن خوارق عادات اعلای کلمة الحق نصیحت بود نسبت بمتکبران و مغرور و متنقشان

[1] اینجا برای نوشتن سنه جای گذاشته شده است

میشودکه باوجود تکبر و وفور بتجربی اختیار سر استکبار بپای آن قدوهٔ اخیار میسودند. احدی از جبابرهٔ سلاطین‌را یارای نگاه کردن بجبههٔ آن آفتاب ولایت نبود. میگویندکه جناب امیر معصوم مرحوم‌را بآن ولی قیوم از راه بشریت اندک غباری بخاطر عاطر واقع بود. از آنجهت‌که خدمت خلیفه در اثنای بعض اسفار بوثاق بعض حکام جبار تشریف قدوم ارزانی نموده، چون حاکم شهرسبز بیکنظربی و حاکم اوراتیپه خدایاربی و حاکم فرغانه ایردانه‌خان و غیرهم و آنجماعه قدوم برکت لزوم آن مرحوم‌را مغتنم دانسته، باعزاز تمام و احترام تام تلقی نموده، فتوحات و ارادات (296a) بمنسوبان آنعزیز میگذرانیده اند و خدمت خلیفه بمضمون هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ[1] عمل نموده، از برای استیناس قلوب آنها دعای خیر بتوفیق آن جماعه مبذول میداشته اند. چنانچه اخلاق عزیز آنست‌که با همه خلق خدا به بسط و مواسا معامله مینمایند و منظور ایشان در امثال این معامله رفاهیت خلق است‌که بدون این معاش صورت نمی‌بندد. چنانچه بر متامل منصف پوشیده نیست، حکمت همین معنی بودکه حکیم لم یزل انبیاء بشررا علیهم السلام از بشر و انبیا ملک‌را علیه السلام از ملک بنابر مناسبت کما لا یخفی **قوله تعالی:** وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ [2]الایه و قوله تعالی: فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا [3]الآیه.

حکایت: ملا بای‌نظرکه دولتمند صاحب بصر بود، باینمحقر نسبت پدر خسری داشت، مرد معتمد صادق بود، گفت: وقتی امیر معصوم قدس روحه بخانقاه فلک اشتباه ده‌بید نزول سعادت شمول ارزانی فرموده بود و من در منزلگه پاکان مقیم آستان بودم. (296b) امیر مرحوم داخل خانقاه گردیده، بتحیهٔ مسجد قیام نمود و خدمت خلیفه در آن مکان فلک‌نشان مع خلفاء عظام چون ملائکهٔ آسمان تشریف حضور داشتند. چون امیر نمازرا تمام نمود و سلام بهمدیگر داده با بزرگان مصافحه واقع گردیده، فاتحه بارواح طیبهٔ اولیاکه در آن موضع آسوده اند خوانده شد. جناب امیر بجانب خلیفه نگریسته فرموده اندکه دعای مفسدان مینمایید با آنکه در جوار ما هستید، مارا دعا نمیکنید. خدمت خلیفه فرمودندکه ما شمارا هر روز بسیار دعا میکنیم. امیر فرمودندکه دروغ از همه مذموم است. علی الخصوص از امثال شما صلحا معقول نمیشود. اینکه کسی کسی‌را هر روز یکبار دعا کند، چه جای آنکه

[1] القرآن الکریم، ۵۵:۶۰
[2] القرآن الکریم، ۱۴:۴
[3] القرآن الکریم، ۲۰:۴۴

بسیار خلیفه فرمودندکه ما هر روز پنج بار بل زیاده بامر شارع میگوییم که آللهم اغفر للمؤمنین والمؤمنات تا آخر و ترا در اعتقاد خود داخل زمرهٔ مدعولهم میدانیم. باز تو حاکمی جناب امیر بآن بزرگی بند شده، یکدیگررا تواضع (297ª) نموده، از هم جدا شدند، رحمهم الله رحمة واسعة. کرامت مولوی طغای که خال بود، برخسار شاهد فضایل گفت: از ثقات بمن رسیده که نوبتی جناب شیخ الاسلام اعظم مولوی عطاءالله خواجه استاد عالم بخارکه وجود مسعودش کدخدایست، موالید عالم‌را عطیئه کبری بود. در زمان خلافت خلیفه صدیق علیه الرحمة بدهبید تشریف نموده بودند. بعزم ارادت و اخذ طریقت روزی در خانقاه شریف از حضار از احوال خلیفه خدایار علیه الرحمه استفسار نموده، حاضران جواب دادندکه آن عزیز بجوار رحمت حق تعالی پیوستند. حضرت استاد علیه الرحمه بعد از استرجاع ساحت نمود، فرمودندکه خدا خیرش دهادکه خودرا ایمین، مارا مطمئن گردانیده است. بسیار خوب شده است، مردک پور زور و حریف غیور بود. اثر مشت او هنوز ازگردن ما نرفته است. این سخن‌را مکرر ذکر میکردند. بعد از آن فرمودندکه او مظهر جلال بود، مواسای او بسی دشواری (297ᵇ) داشت. در حالت استلای خشم زبان عالم سوز و بیان او برق افروز بود. یکبار معصوم غازی انارالله برهانه از برای تنبه مفسدان لشکر ظفر اثررا ببالای ولایت کیش برده محاصره داشت. لشکر بخارا درکمال کثرت و قوة و لشکر مخالف در غایت قلت و ضعف بوده، بصعوبت تمام بامر قلعه داری از پشت دیوار قیام می نمود. در آن اوان خلیفهٔ مرحوم از جانب حصار بشهرسبز آمده، در قوش حاکم آنجا بیکنظربی کینگس مهمان بودند. چون امیر مذکور این خبررا استماع نموده، مصحوب صوفی از صوفیان که درآورده بازار بسوداگری آمده بود، خبر فرستاد بآن مضمونکه خلیفه‌را درینوقت بولایت مفسدان بودن جایز نیست. زیراکه تکثیر سواد مفسدان موجب مفسدی است. صاحب شرع علیه الصلوة و السلام فرموده که من کثر سواد قوم فهو منهم برین تقدیر خلیفه بر مفسد باشد. چون صوفی مذکور تبلیغ پیغام نموده، خبر رسول علیه السلام گذرانیده (298ª) آتش غیرت خلیفه مشتغل گردیده، بآواز بلندگفته که ای بیکنظر، سوار شو! و حاکم این بشارت‌را شنیده، بمعدودی که در اطرافش حاضر بودند، سوار شده خودرا بلشکر امیر جنت مکانی رسانیده، آغاز جنگ و آهنگ جدال نمود. در آن وقت من بهمراهی قبله گاهی‌ام و جماعهء از علماء عظام و متصوفهٔ کرام در قوشون امیر بودیم و توجهی داشتیم. چنان محسوس شدکه آتش عظیمی متوجه لشکر ما گردید، قریب است که

تمام خیمه و خرگاه‌را سوزد. از هول این واقعه سر برداشته، نگاه کردیم که لشکریهٔ ما مضطرب و پریشان گردیده، از غیر مجادله آهنگ فرار سازکردند. از اضطرار بر اسپان برهنه سوارگردیم. چادرهای ما مع اسباب دیگر جابجا ماند و مارا فرصت دستار بر سر و جامه در برکردن نبود. سر و تن عریان گریزان شدیم، هر چه بود بدست غنیم گذاشته خودرا بعقوبت تمام از آن مهلکه خلاص کردیم. هزیمت عظیم بلشکر ما واقع شد. غنیمت بسیار و بندی بیشمار (298b) بدست خصم افتاده، بیکنظررا فیروزی کامل شامل حال گردید. در آنواقعه تا آخر ظفر در جانب او بوده، ناچار بصلح از جنگ رهایی یافتیم. اینهمه از اثر جلالیت و قوت آن عزیز بود. در لشکر ما در آنوقت کسی از اهل دل نتیجهٔ اورا میافتگی نبودکه غلبه اورا بود. **لمؤلفه:**

اری، قوت هم پیشه‌را هم پیشه میداندکه چیست
ضرب دست کوهکن‌را تیشه میداندکه چیست
نشاء کیفیت مرا ز دل روشن طلب
جلوهٔ ناز پری‌را شیشه میداندکه چیست

بعد از آن جناب شیخ الاسلام رحمه الله فاتحه مشتمل بر درود و محتوی بر تهلیل بروح آن هادی سبیل خوانده، از حضار نیز طلب استغفار برای آن قدوهٔ اخیار نموده، مجلس‌را بانجام و سخن‌را باتمام رسانیدند، رحمهم الله رحمة واسعة.

ذکر خلیفهٔ دویم

آن جامع کمالات روحی و جسمانی و آن حاوی مقامات ملکی و انسانی، آن مظهر انوار ساطعه و آن مظهر اظهار لامعه، آن معلم معالم رحمانیه و آن معرف معارف ربانیه، آن معدن جواهر انفس (299a) و آفاق، آن گلشن زواهر تقلید و اطلاق، آن صیقل مرآت قلوب قاسیه و آن مشعل محافل انفاسیه، آن درّ شاه‌وار گران قدر دریای تحقیق، غوث الانام جناب حضرت خلیفه صدیق قدس الله روحه تحقیق از سابقان خلفاء جناب موسی‌خان بود. از اغاز شباب تا انجام کهولت خود جلیس صحبت و انیس خلوت آن شمع بزم قیومیت از هندوستان ترك اولاد و اوطان نموده، چون سایه از قفای آن خورشید پایه بماوراء النهر آمده، مقامات و سلوك و مراتب طریق‌را از امداد پیرکامل و مرشد مکمل طی نموده، از رفرف عروج بسلم نزول لطایف عالم امر و نفاس عالم خلق‌را واصل و موصل گردیده، بعد از مراقبات معتدده و استخارات متکثر از روح پر فتوح سید الثقلین صلی الله علیه و آله و سلم و از ارواح طیبهٔ

مشایخ طریقت قدس تعالی اسرارهم مبشر بارشاد سالکان و مرخص باکمال ناقصان گردید. بمنشور ارشاد از آن (299ب) قدوهٔ اوتاد سرافراز و از اقران ممتاز بوده، باوجود اجازت ارشاد تا وقتی جناب پیر دستگیر و خلفاء مسن حفظ آداب نموده، بملازمت صحبت کبرا ملتزم بود. بعد از انقضاء زمان ایشان بامر خلف الصدق و ولد رشید جناب حضرت مخدوم کبیر ایشان خان خواجه و باتفاق سایر خلفا بمسند ارشاد در خانقاه ده‌بید نشسته، باحیای طریقهٔ موسوی ید بیضا نموده، خلق‌الله‌را بحق شناسی دعوت نمود. در وقت این عزیز طریقت‌را ترقی تمام و سلوك‌را قبول خاص و عوام باقصای غایت رسیده، مردم از ماوراء النهر و فرغانه وکاشغر و دشت قبچاق فوج ـ فوج بدرگاه آن زبدهٔ آفاق می‌آمدند. همه‌را در ظل تربیت خود جای هرکس بمنتهای نیت خود فایز و مستفید بود. ازدحام علما عظام بنهجی بودکه عوام الناس‌را در خانقاه بآن وسعت گنجایش امثال شیخ الاسلام اعظم استاد علمای عالم مولوی عطاءالله خواجه بخاری و مولوی محقق شیخ الاسلام فرغانه (300ا) ایشان ذاکر خواجه مرغینانی و غیرهما و شیخ الاسلام مدقق مخدوم کل جناب مولوی میر عبدالحی خواجه ثمرقندی و غیر ایشانکه هرکدام آفتاب شریعت و آسمان طریقت بودند، هر روز بعد از حلقهٔ ذکر و ادای اشراق مجلس درس انعقاد یافته، «تفسیر بیضاوی» و «مشکات شریف» و سایر صحاح‌را طلبهٔ علم از جناب شیخ الاسلام استفاده نموده، سایر صوفیهٔ زکیه مستغرق انوار استماع احادث نبویه می‌بودند. اجتماع اکابر و ازدحام اصاغر در وقت آنبزرگ باطن و ظاهر در ده‌بید طیب بمرتبهء بودکه سیاحان ربع مسکون از عشر عشیران خبر نمیدادند. ازکثرت اصحاب سلوك صحن خانقاه تنگ مردم بتفاوت در حلقهٔ توجه بار می‌یافتند. گاها دو حلقه و سه حلقه از منتهیان حال و متبحران قال از خلفاء همدیگر حلقه می‌نشستند. مبتدی و عوام‌را ازین قیاس توان کردن. بسیار صحبت مؤثر و توجه قوی داشت. اثر ولایت از سیمایش لایح و آیت کرامت از جبهه اش واضح بود. (300ب) اشراف بر قلوب و اطلاع بر ضمایر بر وجه اتم داشت. سلاطین عظام و قضاة کرام کمند ارادتش بگردن جان و منطقهٔ خدمتش بمیان بسته، بزمین بوسی عزتش مفاخر و بسجدهٔ عبودیتش مباهی بودند. بعد از صلوة مکتوبه بقراءت قرآن حافظان خوشخوان و بقراءت مثنوی قوالان خوش الحان‌را امر میفرمود و مجلس فردوس‌نشانش بی مذاکرهٔ علوم دینی نبود. وقتی

یکی از اکابر طریقت سوال نمودکه در صحبت پیران ما مذاکرهٔ درسی و قراءت کتب متعارف نبود، شما این رویش را اختراع نمودید و بخلاف مشایخ خود در طریقت بامور محدثه جرئت گردید. فرمودند: مارا درین طریق سرّی بود، اظهار آن مصلحت نبود. چون مارا متهم داشتید، ناچار باظهار آن دفع ملامت از خود مینمایم. فرمودندکه در ولایت هند عزیزی کاملی بودکه در انسیهٔ روزگار بایشان رسول‌نما اشتهار داشت. از آنوجه‌که از حق تعالی قوتی داشت‌که بهرکسی‌که خواهد در واقعه جمال مبارك پیغامبر صلی الله علیه و آله و سلم را (301a) نشان میداد و هر آدمی‌که التماس مطلبی از آنحضرت مینمود، در واقعه عرض اورا بجناب رسالت مآب علیه السلام معروض داشته، جواب آن سایل را بر وجه دلخواه او حاصل نموده، بمقصودش میرسانید و میان حضرت ایشان با آن عزیزعقد مواخات واقع بود. نوبتی بجناب پیر دستگیر عرض بندگی بخضوع و انکسار تمام نموده، التماس کردم‌که شفاعت من مقصر نموده، در بارهٔ رد و قبول من سپارشی بآنبزرگ نمایندکه از آنحضرت در حق این امت عاصی اشارتی با بشارتی حاصل نموده، بر مضمون آن اطلاع بخشد. حضرت ایشان ملتمس این نیازمندرا بآنبزرگ نموده اند و بخاطر خطیر حضرت التماس من مقبول آن مظهر سعادت گردیده، در واقعه بعهد خود وفا کرده، در بارهٔ اینمحقر عرض بنده‌گی نموده، بحضرت ایشان گفته است‌که دی شب عرض آنمرید شمارا برسول اکرم صلی الله علیه و سلم نمودم و آن آفتاب آسمان نبوت به بشاشت (301b) تمام فرمودندکه صدیق از مقبولانست، آنمقدار هست‌که علم ندارد و امی است، اگر علم میداشتی صالح کامل بودی. گویندکه اکتساب علوم شرعی را ملتزم باشد. چون حضرت ایشان این بشارت از رسول عالمیان باین عامی سحمدان رسانیدند، سجده نموده جبههٔ خودرا بخاك سودم. در حقیقت در آن وقت از علوم دینی بی‌بهره و چیزی نخوانده، از آن روز مصاحبت علمارا بخود لازم گرفته‌ام و نتایج و برکات علم‌را شامل حال خود میابم و فواید صحبت علما و استماع احادیث نبوی بمنزلهٔ دو بال موجب طیران و باعث جولان من شده، در سیر مقامات عالیه هر روز ترقی علی‌حده حاصل میشود. کلام‌الله‌را راستهٔ حافظان خوشخوان و استماع مثنوی مولوی رحمه الله علیه‌را از زبان قوالان نیز ممد احوال و مورث ازواق ادراك میکنم و این تنها مخترع من نیست، بلکه جماعهٔ کثیره از مشایخ متقدمین و متاخرین باین روش بوده اند (302a)

و از بسیاری اکابر نقشبندیه مسنون و مسلوك چنانچه مقتدای عالم پیشوای بنی ادم، اعنی حضرت مخدوم اعظم پیر اعلی ما باین رفتار تکمیل و ارشاد طالبان و ترغیب و تحریر سالکان بقراءت قرآن و استماع قوالان میکردند. اگر شمارا نظر بکتب صوفیه افتاده باشد و مقامات حضرت مخدوم اعظم قدس سره‌را دیده و مطالعه نموده باشید، امیدست که این عامی پس مانده‌را معذور داشته، زبان ملامت بطعنهٔ این امر پی رو مشایخ عظام دراز ننمایند. چون اینجواب باصواب از آن نایب مناب اقطاب صادر شده، سایل مذکور از اعتراض خود توبه نموده، زمین عبودیت بلب ارادت بوسیده، بپای آن سر صدیقان افتاده، مجدداً دست ارادت بدست هدایت آن آبروی ولایت سپاریده، بکمال و اکمال رسیده، مرد تمام شد، والله اعلم.

خارق عادات از آن معدن کرامات لا یعد و لا یحصی ظاهر شده، بروایت ثقات بعجب پیوسته است. چون اظهارکرامت شرط ولایت نیست، بنابرین (302b) بذکر خوارق اعزه کمتر سخن میرود تا مقصودکه اختصارست فوت نشود، درین کتاب علیحده می‌باید در اطلاع ضمایر مرتبهٔ عالی داشتند.

حکایت: این نیازمند مقید تعطیل و عنوان از زمان تحصیل و ایام شباب که ظاهر آنکه سنین عمر به بست سالگی رسیده بود، در سمرقند «حاشیهٔ قطبیه» را بخدمت اساتیذ میگذرانیدم. وقتی دل از قیلُ قال درسی قبضیتی تمام پیدا کرد. یأس تام از اسباب تحصیل روی دادکه اصلا مرتفع نمیشد. در آخر در باطن خود انجذابی بصحبت متصوفه احساس نمودم. این میل دل اندك ـ اندك بسیاری پیدا نمود. ناچار احرام زیارت بزرگان از احیا و اموات ایشان‌را بر بسته، قصد طواف مزارات متبرکهٔ ثمرقند و ده‌بید و نواحی آن نموده، گزارم بمشاهد اولیاء ده‌بید افتاد قدس الله ارواحهم. بعد از فراغ از طواف روضهٔ عزیزان بامید تقبل مآمل برکت شامل حضرت خلیفه رحمه الله بمسجد آن جناب رفتم. اول کسیکه از معتکفان آن معبد راستان در خارج (303a) راستان ملاقات واقع شد، مردی بودکه پیمای صالحان از جبهه اش درخشان بود. از مخصوصان خلیفه نامش خواجه کلان بدخشی. بعد از دریافت شرف مصافحه بدست بوسیش سرافراز گردیدم. بمجرد مشاهدهٔ آن عزیز محنت عظیم بآن جماعهٔ مغفوره در دل خود احساسی نموده، ارادهٔ انابت طریقه بر خود جزم کردم و اظهار مرام بآن نیکنام واقع شد. استحسان نموده

فرمودکه ساعتی درینموضع چون نقش قدم سراپا چشم انتظار بتو متوقف فرمان بردم. بعد از اندك فرصتی معاودت نموده، مرا بمسجد درآورده، بعد از سلام و جواب دستم‌را بدست آنحق پرست سپارید. از شوق خودرا بپایشان افکندم. جناب خلیفه به تشریف و خلعت انابت و قبول غلامی‌ام نمود. از حس قبضیتی‌که داشتم آزادی بخشیدند. در مقابل خود نشانیده، چنانچه متعارف نقشبندیه است توجه نمودند. اثر حرارت توجه در قلبم ظاهر شد. بعد از القای طریقه بخواجه کلان خلیفهٔ مذکور حوالتم نمودند. سه روز در منزل آن مرد صالح (303b) بودم. صباح و شام بمجلس خاص داخل میشدم. بعد از اخذ توجه و انقضای صحبت بوثاق مذکور قرارگرفته مشغولی میکردم. در باطن خود عجب فرطی میبافتم و حرکت قلبی بداهیة محسوس بود. بلکه انوار قلبی کالبرق الخاطف بروز و مکون داشت. اما هنوز رسوخ و ثبات نداشت. بنابر عدم ملکهٔ ذکر از آنجاکه درین راه آفات مهلکه درکمین فرصت آماده است و شیطان در پی اضرار بنی آدم بر سر راه ایستاده، روز چهارم از وثاقیکه بودم بسرکوی برآمده، هر سو نظری میکردم. قضارا در آن ولایت ملا امامی بودکه جز تقدم مکانی و آنهم بشرافت سمت قبله بر ماموم خود مزیتی نداشت. بسابقهٔ معرفتی‌که در میان واقع بود، مرا شناخت. حال پرسی نموده، از دستم گرفته، بقوش خود برد. ما حضری ترتیب داد. چون روزگذشته، شب در منزل او ماندم. در آنوقت در بغل خود کتاب «حاشیهٔ قطبیه» محرر خوب داشتم. وقت خواب کتاب مذکوررا از بغل برآورده میخواستم‌که تحت سر وساده (304a) سازم. نظر ملا امام بکتاب افتاد. از دست من واستوده کتاب‌را گشاد و قضارا عنوان صفحه بکلمهٔ « واللازم» باطل معنون بود. ملاء مذکور عبارت مذکوره‌را چنین خواندکه « والالزام» باطل‌را بآواز بلندگفت‌که آری، راست گفته‌که الزام مسلمانان در شریعت حرام و باطل است. یعنی اذای مسلمانی نباید دادگفته، کتاب‌را پوشید. این سخن‌را از زبان آن ملای عامی تیری بود زهر آلودکه بر سینهٔ این مجروح رسیده، ادناء وسوسهٔ شیطانی در دلم ریخت‌که اینمرد مدتیست‌که در زیر این قوم پاك زنده‌گانی دارد. از خان موايد فوايد ایشان بنان ریزه اگر متمطع می بود، هر آیینه نمکی در سخنش آمیخته، باین شور سخنی خودرا بر طبق فصیحت در پیش مهمان می نهاد و دهان نمکدان خالی خودرا بانگشت خامی خواری نمیگشاد و هنوز خاك استعدادش از مرتبهٔ جمادی بدرجهٔ نباتی نبالیده،

ارشاد نماء نامی کی چون حیوان از جوهر انسانی بعرض بلادت بوی نشده است. معلوم شدکه اکتساب فضایل انسانی که جلیهٔ جمال آدمیت است، بی (304b) مصاحبت علما و بی‌ظاهر تلمذ مجالست فضلای ماهر صورت نداشته، بایستاکه تو از مدرسه بخانقاه پیش از فراغ فضایل مکتسبه نمی‌افتادی. این خطره دمبدم در خاطر خطور داشت و ساعت بساعت در ضمیر عبور مینگاشت. جمعیت ناقصی که بود متفرق گردید و به پریشانی تمام آنشب‌را بروز رسانیدم. چون صبح دمید، بدل مشغول و خاطر پریشان بمسجد حضرت ایشان بمجمع درویشان نماز فجررا گزاریده شد. بدستور معهود در حلقهٔ قعود در صف نعال بودم، تا آنجناب از توجه اصحاب بعد از طلوع آفتاب فارغ گردیده، روی مهر منظر باین ذرهٔ احقر آورده، خطاب نمودندکه ای دادر، هنوز ترا اوان این کار نآمده، مصلحت تو الحال در تحصیل قال است. این علمی که این جماعه اختیارکرده اند، آخر او حیرت و حیرانی، نتیجهٔ آن بکارت و نادانی است. چندگاهی در خدمت استادان درویزهٔ فواید ایشان نمایی. چون احراز فضایل و اذخار جواهر علوم ترا دست داد، آنوقت اگر خواهی درین راه قدم توانی (305a) نهاد. زینهار بی‌علم درین طریق داخل مشوکه صوفی نادان سخرهٔ شیطانست. ما در حق تو دعا سازیم که الله تعالی حظ وافر از علوم ظاهر تراکرم فرماید! اینمرحمت در حق این فرومانده ارزانی فرموده، بصوفیهٔ زکیه امرکردندکه بیایید، در بارهٔ این بیچاره دعا نماییم! آنقوم مرحوم امتثال امر قبول آن ولی قیوم نموده، باجتماع دستهای پاك بسوی افلاك برداشته، دعای اجابت برای آن مظهر همت و فرشتهٔ رحمت‌را بآمین اجابت نمودند. اینقدر مناسبتی که بخاك پای علما این عامی بسیط‌را امروز حاصل است، از شرافت آن دعای باجابت واصل است. این شرافت دنیوی‌را امیدست که الله تعالی بشرافت آن عزیزان و نیکان بسعادت اخروی مختوم و مکرم گرداند. **مصراع:** با کریمان کارها دشوار نیست. ارحم الراحمین آن فرقهٔ ناجیه‌را در اعلای علیین بمسند قرب دلیری رضوان داشته، به بشارات أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [1] مبشر و سرافراز (305b) و بشفاعت ما مجرمان مخصوص و ممتاز داراد، بحرمت النبی صلی الله علیه و آله الامجاد. **مثنوی:**

شنیدم که در روز امید بیم

[1] القرآن الکریم، ۱۰:۶۲

بدانرا بنیکان ببخشد کریم
یا رب، بکرم قرین درویشان باش
در هر دو سرا چو از پی خویشان باش
چون رهبر بندگانت ایشان بودند
در کوی رضا تو رهبر ایشان باش
آنها که ز خود کنده ترا پیوستند
تا چشم گشادند ترا دلبستند
ز انسانکه معین بنده گانت بودند
میباش قرینشان بهرجا هستند
آنها که خلاصه گان عالم بودند
بیش از همه بودند اگرکم بودند
رفتند پی هم به بهشت جاوید
ز آن روی که وارثان آدم بودند

اسکنهم الله تعالی بهجته جنانه بکمال کرمه و رضائه در نواحی **سنهٔ ۱۲۱۰** بود که مرغ روح پاکش قفس ترکیب خاکی‌را شکسته، بشاخسار روضة القرار نزد ملك غفار آشیان وجود گذید. **تأریخ:**

امام سابقان صدیق ناگه
که جانش بود از سر حق آگه
ازین غربت سرا رفت وطن کرد
بدار القرب ملك لی مع الله
روانش جانب رضوان خرامید
به سال یکهزارُ دو صد و ده(306ه)

ذکر خلیفه سوم

آن گوهر قلزم شهود و آن زیور شاهد وجود، آن مظهر انوار واحدیت و آن واقف اسرار احدیت، آن معرض اعراض ناسوتی و آن معرض آثار لاهوتی و آن محرر عرایس ملکوت و آن محرم صوامع جبروت و آن نور حدقهٔ ابرار و آن نور حدیقه اخیار و آن

محور افلاك رفعت و آن منطقهٔ مروج عصمت و آن خورشید مشارق جمال و آن جمشید سرادق جلال و آن نهنگ دریای فنا فی‌الله و آن ذوالنون فحوای بقا بالله، آن سمی صاحب الشریعه و الطریقه و الدین الشمس الولا جناب حضرت خلیفه محمد امین اسکنه الله تعالی علی العالمین ثالث ثلاثه اند. خلفای اربعه‌که ارکان قصر ولایتند از کان کمالات نبوت فی حضرت موسوی قدس سره العزیزرا جامع نسبت حضرت ایشان و خلفاء عالیشانند، بعد از انتقال خلیفه صدیق علیه الرحمه مسند ارشاد از جلوس میمنت مأنوس آن شمع جمع ناموس روشن و مزین گردید. (306b) بقیهٔ اصحاب از منتهی و مبتدی باجماع و اتفاق انموذج آفاق‌را بمرشدی و مقتدای خانقاه ملایك‌پناه بجان قبول نموده، منتهی بمصاحبت و مبتدی بملازمتش منطقهٔ عبودیت وکمر متابعت بمیان بربستند. بدستور معهود متعهد سالکان و تربیت طالبان همت عالی‌را مصروف داشته، بدعوت خلق‌الله قیام نمود. ثمرقندی الاصل بود، از قریهٔ ماترید. امی بود، اما معلم ازلی از ام الکتاب قدیم علوم اولین و آخرین‌را در مدرسهٔ وعلمنا در لوح المحفوظ سینه اش ثبت نموده، مصداق وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ[1] گردانیده بود. جزب القلوب تام نسبت بخواص و عوام داشت. قبولی‌که اورا بود، خلفای سابقه‌را اتفاق نه‌افتاده. چند سال در طیبهٔ ده‌بید بارشاد سالکان و ایصال طالبان جمع کثیر و ارحم غفیر از صغیر و کبیررا از اسفل سافلین غفلت و تباهی باعلای علیین حیرت و آگاهی رسانید. تا آنزمان (307a) سلطان زمان پادشاه رشید سدید سعید انارالله برهانه بدستیاری سعادت و رهنمونی عنایت طالب ارادت و راغب انایت گردیده، داخل طریقة النقیة العزیز گشته، باوجود سلطنت و خلافت جبین ارادت بآستان هدایتش سوده، در زمرهٔ مریدان و طالبان منخرط گردید. بعد از مدتی بالتماس پادشاه مذکور از ده‌بید بدار السلطنه ثمرقند تحویل نموده، مرجع اکابر و ملاذ اصاغر آن بلدهٔ فردوس‌مانند گشت. بعد از انابت پادشاه جمعیت در خانقاه آنبزرگ بهم آمدکه اکابر و اشراف بصعوبت تمام بشرف زیارتش مشرف می‌شدند. عرایض فقرا و عجزه‌را بحضرت پادشاه بعد از فراغ توجه دلنشین نموده، مهمات اینجماعه‌را بر وجه دلخواه سامان داده، دعای خیر مظلومان‌را

[1] القرآن الکریم، ۵۹:۶

در بارهٔ توفیق و عدالت آن پادشاه موفق بتوفیق الهی میگرفت. باوجود این ازدحام فتوری بوظایف طریق طاری نبود. حلقهٔ توجه طلبه‌را درمیان کمل خلفا توزیع نموده، همه‌را به تربیت اهل سلوك ترغیب و تحریض میفرمود. باین (307b) نظام کار خاص و عام از منتهی و مبتدی رونق پزیرفت. طریقت‌را شکوهی حاصل شدکه در ازمنهٔ سابقه اصلا بوقوع نه آمده. صحبت آن عزیز مملو از علما بود، بی‌مذاکرهٔ علمی و قراءت کتب صوفیه صحبت نمیداشت. چون پادشاه ولایت در جرگهٔ اهل ارادت و رعیهٔ آن مظهر کرامت بر بقعهٔ سعادت برشتهٔ انابت منسلك گشت، خدمتش‌را در السنهٔ انام بایشان پیر ملقب و مشهور گردید. من بعد هر جا بذکر آن عزیز احتیاج افتد، بلفظ ایشان پیر تغییر و تسطیر خواهد رفت. باین علاقه آستان رفیع نشانش مرجع رغبت سپاهی و ملاذ سفیدی و سیاهی گشته، اجتماع خلق بنوعی بودکه در دور سابقان بلکه در عهد صاحب سلسلهٔ موسویهٔ نقشبندیهٔ مجددیه باین انبوهی مشاهده نگشته، آری، قبول و رد سلاطین‌را در اعتبار و امتیاز صنعتها تأثیر نسبت عظیم و دخلیت جسیم عرفان.

هنری‌راکه طبعشان بخرید
گرد اقبال بر رخش بارید
در عیوب قبولشان دل یافت
صبح اقبال در مقابل تافت(308a)
مشعل شب مه است دیگر هیچ
قدر اشیا شه است دیگر هیچ
کیمیا ز زر مس اگر سازد
شاه خواهد ز خاك زر سازد
مظهر قدرت خدا شاه است
که ز فرمان اوگدا شاه است
کیمیا گر بغیر سلطان نیست
این معما بهرکس آسان نیست
خاصه شاهی‌که دین‌پناه آمد
سایهٔ رحمت اله آمد

آن شنیدیکه احمد مرسل
آن حبیب خدای عز و جل
گفت روزی که ایزد متعال
نصب ساز ترازوی اعمال
شصت ساله عبادت دگران
هست چون عدل ساعت سلطان
شاه‌را بس همین قدر پایه
که بود نور پاك‌را سایه
سایهٔ ابر و چند خورشید
تاج بخش سکندر جمشید
بسایهٔ آفتاب تسخیری
آسمان رفعتی زمین گیری
بر غلامش بمنصب سلطان
هرگدایش بمسند خاقان
این معما بنام کیست شنو
رشح این می بجام کیست شنو
شاه گردون سری مهرکلاه
وارث ملك امیر نصرالله
تا بدور فلك مدار بود
خاك‌را بر زمین قرار بود(308b)
شقهٔ زینتش فلك آسا باد
نعل اسپش زمین فرسا باد
روی منبر ز خطبه اش گلگون
قیمت زر ز سکه اش افزون

مدارج قبول و مراتب بزرگی ایشان در نزد صغیر و کبیر بعد از ارادت پادشاه زمان محتاج بر بیان نیست. کسیکه در قبول هدایت از متکلم دلیل جوید قابل خطایش

نخوانند و خارج آهنگی که براه راستی بدستور جنگ کج رفتاری پوید، داخل مالش ندانند. خوارق عادات و مراتب کرامات آن مصدر آیات را کتاب علیحده می باید. اینجا بیدی از اشراق خورشید فراست آنعزیزکه این ذرهٔ بیمقدار بنفس خود تقریر نموده، بیان مینماید تا مستمع این کرامات بنور تصدیق از ظلمات شکوك و تاریکی اوهام وارسیده، نجات ابدی از مهالك انکار سرمایهٔ روزگار خود سازد، والله اعلم.

حکایت: این قطرهٔ تشنه لب زلال عرفان بصحبت بحر خاصیت آن محیط بیکران بسیار داخل میگشت و آن آفتاب اوج کرامت را باین ذرهٔ بی بضاعت گرم ـ گرم التفاتی (309a) واقع بود. روز از روزها آن کان ملاحت بغبار مقدم حضور نمك خوان دعوت یکی از اهل دولت گردیده، بقوش بزرگی از خیل ارادت ضیافت و بندهٔ طفیلی آن مایده بودم. در باطن خطرهٔ مکلف واقع بود که تجدید انابت بمصافحه این عزیز نموده، بزمرهٔ مریدان دربارش منخرط گردیده، استقامتی در بنده گیش اختیار نمایم. بآنمجرد مصاحبتش قناعت نموده، متفیض از فیوض باطنی و برکات جواری او باشم. چون خطرهٔ مذکوره که در دل استیلا یافت، روی مبارك بجانب این نیازمندگردانیده، خطاب نمود که ترا در تشخیص معانی اشعار قابلیتی هست، این عبارت مثنوی مولوی را علیه الرحمه چگونه میخوانی آنجا که میگوید، **مثنوی:**

هرکسی از ظن خود شد یارمن
از ضمیر من بجست اسرار من

بنده عرض نادانی خود بتعظیمی ادا نموده، گفتم: جنابشان بهتر میدانند! الحاح نمودند ناچار بمضمون المأمور معذور عمل نموده، عرض کردم که بفهم قاصر من بجست (309b) بحرف «بی» ملایم تر مینماید. فرمودند که همین معنی بس است، ما هم بهمین هستیم. چون این اشارت عبارت از زبان آن مظهرکرامت صدور یافت، این معنی در خاطر خطیر این قاصر خطور نمود که بمجرد مصاحبت اکتفا نموده، منتظر فیضان فیوض از باطن این عزیز باید بودن. چون کلمهٔ «یار» در بیت مثنوی بمعنای مصاحب است. بعد از این واقعه هرچند عزیمتها واقع شد، فرصت بتجدید انابت بدست نافتاد، اما استفادهٔ صحبت برکمال بود.

حکایت خلیفه جانی‌قلی قبچاق

که مرد مقیم و بندهٔ معتبر درکسوت اسم با مسمای خود بود، در سنهٔ حال‌که یکهزارُ دو صدُ پنجاهُ سه است در قصبهٔ اورگوت وثاق این نیازمندرا بقدوم برکت لزوم میمنتی اعطا نمود و اکثر اوقات ندیم صحبت خاص ایشان پیر بود. مرد صادق القول و راسخ الاعتقاد بود. نقل کرد که سحری در ملازمت آنجناب قایم بودم، حضرت ایشانرا بسط عظیم بود، بشاشت نموده، باین خطابم سر (310a) افراز نمودند که ای فلان، ریزش فیض از مبدأ فیاض بر قلب این ضعیف بر وجهی است که زبان از بیان آن معانی قاصر است. احوال بلند و مقامات ارجمند می‌هستم، از ابتدا تا انتها این راه‌را در نظرم جلوه میدهند و رجای حال و مقام هرکدام از یاران‌را کالمعانیه ادراك مینمایم. افسوس که امی‌ام و از تحریر این معارف و تقریر این مکاشف خودرا عاجز می‌یابم. اینجا کسی مستعد قابلیت‌دار همچون ملا جمعه‌قلی ترك حاضر با یستی تا این معارف‌را بعبارات حسنه در رشتهٔ تحریر میکشیدکه نشانی از ما و یاران ما بآن وسیله در صفحهٔ روزگار باقی ماندی! این عنایت‌را نموده، بعض مکشوفات خودرا در آن سحر ورد نموده بود بیان نمودند. مصدق این حکایت بشارت انجام خلیفه داناقلی حاجی قبچاقست که مرد عارف بالله و بنده از خداآگاه و حاجی الحرمین زادهماالله تعالی شرفًا در نواحی سنهٔ ۱۲۳۴ در قصبهٔ پنجکنت بعزم زیارت خواجه محمد ایشان‌را (310b) رحمه الله در منزل این محقر نزول اجلال داشت و از عنفوان شباب تا آخرکهولت عقد مواخاتش میان ما واقع بودکه درینوقت حضرت ایشان ترا بسیار ذکر میکنند و میفرمایندکه میخواهم که اورا فرمایم که در مقامات پیران ما تعلیقی تصنیف نمایدکه کسیکه قابل این معنی باشد، جز او دیگریرا نمی‌دانیم. عرض نمودم که چون نفس ایشان در حق این بی‌بضاعت چنین رفته است، امیدوارم که این خدمت بر من حواله شده، بتوفیق حق از قوة بفعل آید. اما فقیررا علم بتفاصیل احوال اینجماعهٔ مرحومه نیست. اگر خدمت شما بعد از مراجعت بآستانهٔ ایشان رجوع بتفاوت نموده، آنچه به درین باب بتواتر ثابت شده، بنقل بالمساوده آن امداد نمایند. با اجازت صریحه از خدمت ایشان انشاءالله تعالی بقدر استطاعت درین باب سعی خواهم نمود. خلیفهٔ مذکور نیز منقل این معنی موهبت گردید و فاتحه در تسیر این کار در حق این کمینه خوانده، از همدیگر جدا گردیدیم. چون

(311a) وقوع هرکاری درکرد وقت آن کارست، فرموده اند: الامور مرهونة باوقاتها. بنا موانع کثیره از حوادثات روزگار وعدهٔ آن عزیز بانجاز نه پیوست. امروزکه از تاریخ مذکور تقریبًا بست سال گذشته، اثر انفاس قدسیهٔ جناب ایشان خلیفهٔ مذکوررا در طبع احساس مینمایم و مددی از روحانیت آن کیمیا نفسان در تقلب مس طبیعت خویش بذهب احمر ادراك میکنم، امید واثق و رجای راسخ دارم این اجزای پریشان بمعاونت ایشان شیرازهٔ اجتماع بمقوی اختتام پیوسته بحسن خاتمه انجام پذیرد. **لمؤلفه بیت:**

فیض روح القدس[1] از باز مدد فرماید
وگر آنهم بکنند آنچه مسیحا میکرد
کم ز خفاشم و پروردهٔ پیر دیرم
که دل مرده ز فیض نفس احیاء میکرد
هادی ام در طی این راه همان خضر ره است
کز معادم بسعادت خیر انشا میکرد
سر نآورده نهال گلم از خاك هنوز
حاصل باغ من از دور تماشا میکرد(311b)
درس مستقبلم از دفتر مازی میخواند
حال امروزه ام آیینهٔ فردا میکرد

اکنون بعضی از حالات رفیعه و مقامات منیعه‌که بفضل ربانی‌که مخصوص است بآن منتخب انسانی مذکور میگردد. نقل خلیفه عبدالمؤمن قبچاق بگوش کندی‌که از اجلهٔ اصحاب ایشان پیر است و بنده است از رقیت نفس آزاد و به تشریف اسلام طریقت بهمکنان استاد باتفاق خلیفه جانی‌قلی مذکور در سنهٔ مذکور بود. در وقتی‌که متعاقب همدیگر در منزل این از همه کمتر تشریف قدوم از همه داشتند، نقل نمودند در **سنهٔ ۱۲۲۰** یکهزارُ دو صدُ بست در رکاب ایشان پیر حاضر بودیم. در آنوقت‌که زیارت مراقد اولیای ولایت حصار پیش نهاد همت آنبزرگوار بود. چون بزیارت مزار ملایك پیما از حوایج گذار مولانا یعقوب چرخی فایز گردیدند، چند روز در جوار آن مرقد ملایك معبد معتکف بودند. در آن اعتکاف از فیوض با برکات او رواح طیبهٔ مشایخ عظام (312a) عموما و جماعهٔ خواجه‌گان نقشبندیه خصوصًا

[1] T: روح القدوس

بحضرت ایشان متواتر و متوالی وارد بود. بأنسی امداد و اعانت در بارهٔ آنجناب و تابعان در رکاب واقع گردیده، در آن اوان شبی در واقعه مشایخ سلاسل طریقت باجماع فرمودند که کلاه رخصت که مصطلح عزیزان است، بر سر سعادتمندی که قابلیت ارشاد و تکمیل دارد، بدست خود بنهید! و حضرت ایشان بعد از وقوع این بشارت سجدات شکر بجای آورده، این واقعه بمخصوصان حضور وا نمودند. بعد از آن بر ناصیهٔ هرکدام از خلفا که آثار رشد و علامات کمال احساس مینمودند و عطای کلاه سرافرازی می‌بخشیدند. **مصراع:** این کار دولتست کنون تا کرا رسد!

فایده باید دانست که کلاه دادن مشایخ بر دو وجه است: یکی کلاه تبرك که آنرا بزرگان تبرکاً بهر آدمی که از مخلصان مصلحت دانند عطا میفرمایند، هرچند آن شخص بکمال نرسیده باشد، از برای ترغیب سالکان بلکه اگر خواهند نسبت بکسی (312b) هنوز داخل در طریقهٔ ایشان نگشته، اینمرحمت بجا آرند، بجزاء احسانیکه از ستانندهٔ کلاه واقع گردد و این کلاه متبرك و میمونست وکلاه دیگرکلاه رخصت است که بعد از استخارات متعدده و واقعات منکثره باشارت پیران طریقت بلکه بفرمان سلطان شریعت صلی الله علیه و آله و سلم عطا میکنند، به نیك بختی که کامل و مکمل باشد و جامع جذبه و سلوك و صاحب عروج و نزول و عالم باحوال طالبان و واقف مسترشدان و مریدان باشد. این کلاه علامت رخصت کل است، بسی عزیز و نادر است و هر شیخ‌را باعطای این کلاه رخصت نیست، الا ما شاءالله. **بیت:**

کلاه سروری شهریاری

بهرکل کی رسدکلا و حاشا

مقصود ازین مرخص گردیدن ایشان پیر است با عطای کلاه رخصت از مشایخ طریقت قدس الله اسرارهم، والله اعلم.

واقعهٔ دیگر: از سنهٔ مذکوره متغیرگردیدن پادشاه عصر است نسبت بمتنسبان ایشان پیر و متنبه گردیدن پادشاه مذکور (313a) در واقعه، مرید شدن آن بایشان پیر رحمه الله. هر دو خلیفهٔ مذکور نقل نموده اندکه در همان سال که جناب ایشان پیر بزیارت بزرگان ولایت حصار شادمان بآن بلاد رفته بودند، بعض اصحاب اعراض که مترصد غمازی بودند و عالم کون و فساد از لوث وجود جنت آشیان خالی نیست و همیشه مزاحم احوال انبیا و اولیا

میباشند فَدَمَّرْنَاهُمْ تَدْمِيرًا[1]. چنانچه آیت کریمه مبین شقاوت این بدبختانست، جاییکه فرموده است عز قائله وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ[2] همین گروه بی‌شکوه که بعض از ایشان منسوب بخدام مخدوم انام میان فضل احمد بودند، بسمع پادشاه رسید. یعنی امیر سعید انارالله برهانه معروض داشتند که طبع ایشان همیشه مایل باعانت مفسدان اطرافست، مقصودش از سفر حصار ملازمت فساق و اشرار است، نه زیارت مزارات اخیار و از حرصی که دارد میخواهد که بآن جماعه محشور گردیده، (313b) نزورات و صدقات ایشانرا ستانیده، مایهٔ فساد و منشاء عناد اعادی آن بلاد گردد. چون مقالات فتنه انگیز آن قوم بی‌پرهیز متکاثر و متواتر بسمع پادشاه مذکور رسید، بمضمون من سمع یخل طبع آن خسرو عالی مقدار نسبت بآن بزرگوار ملك کردار متغیر گردیده، در خاطر مصمم نمود که خار آزاری بر دل بی‌غل آن فخرکبار رساند و خبرکدورت اثررا بعضی مخلصان بآن عزیز نیك سیر رسانیده، تحذیر نمودند که معاودت‌شان بولایت ثمرقند و ده‌بید از مصلحت نیست. فرمودند که ما باطراف ولایتها بخود نه آمده ایم، بلکه مارا بتکلیف آورده اند. هرچه رضای باری تعالی است و ارادهٔ حق تعالی بروی تعلق گرفته است، همان خواهد شدن. شمایان دغدغه بخاطر خود نه آرید و مارا بفضل کار ایزد تعالی واگذارید. **بیت:**

ما کار خویش‌را بخداوندکار ساز
بگذاشتیم تا کرم او چه میکند

چون ایشان پیر از ولایت حصار بمشیت کردکار از راه قرشی (314a) و خزار داخل مملکت پادشاه ثمرقند و بخارا گردیده، بوطن خود در ده‌بید قرارگرفتند. کلمات عتاب‌آمیز از طرف پادشاه بگوش آن ولی عارف بالله بیگاه و بگاه متوالی و متواتر رسیدن گرفت. گویند که پادشاه مذکور یکی از مخصوصان خودرا بده‌بید فرستاده، ابارات خشونت‌آثار بواسطهٔ فرستاده فرستاده اند. و او تخویف نمود که مستعد تنبیه و آمادهٔ عتاب باشند. در آن اثنا محبان و هواخواهان بجناب ایشان سخنان هولناك از السنهٔ عوام بآن مقتدای انام نقل میکردند. حضرت ایشان بغیر از تبسم بجواب دیگر لب نمیگشادند. چون گفتکوی خبر قهر پادشاه در مجلس آن خداآگاه از حد اعتدال بمرتبهٔ افراط رسید و تنگ دلی اصحاب بغایت اضطراب انجامید، سحری بعد از نماز تهجد از مراقبه سر برداشته، بآواز بلند فرمودند که ای محمد

[1] القرآن الکریم، ۳۶:۲۵
[2] القرآن الکریم، ۳۱:۲۵

عالم، اورا تیپه‌را گیر! واقعه چنان بود که در آن وقت میان پادشاه بخارا و میان حاکم فرغانه عالم خان مخالفت قوی و عداوت (315b) واقع بود. پادشاه بخارا، اوراتیپه در کتب قدیم استروشن میخوانند، بایرنظربی ارلات داده، جماعهٔ کثیره از ابطال و شجعان خطای و قبچاق بلکه جمع کثیر از اوزبك و تاجیك و ایماق از ماوراء النهر و میانکال برسم آق اویلی باوراتیپه کوچانیده، کمال اهتمام بجای آورده، آن بلده‌را سد ثغور لشکر فرغانه نموده، مع مقدار دو هزار از لشکر جرار انتخاب نموده، برسم ایلغار بمحافظت آن دیارگذاشته، خود بفراغ‌بال در مسند بخارا نشسته بر تق و فتق ممالك، بعدل و داد خلایق و بعبادت و بنده‌گی مشغول بود و عالم خان که متغلب بی‌باك و متهور سفاك بود، چند نوبت بقصد تسخیر بلشکر بیرون از اندازهٔ چونُ چند از اندجان و مرغیلان و قوقان و ترکستان و تاشکند فراهم آورده، مراتب فتنه انگیزی و مدارج خون ریزی‌را پیش نهاده، خاطر خودرا گردانیده، ببالای اوراتیپه علم اقتدار بگنبذ (315a) دوار می‌افراشت. اما شاهد ظفر در آیینهٔ مرادش عکس نمیانداخت و تمثال فتح در مرآت طالعش جز عکس مقصود بجلوه نمی پرداخت. لاجرم چون تصویر نگاه محروم از التذاذ نظر بوطن خود مراجعت می‌ساخت و همیشه اسباب تمنا در بساط آرزو بکج رفتاری اسب فرزین و وامانده‌گی پیاده بعرصهٔ ناکامی میتاخت، تا در سنهٔ مذکور جلالیت مذبور از آن ولی غیور بوقوع پیوست. از اتفاقات قضا و قدر پادشاه بخارا بقیه لشکریه‌را بسرداری امرا عظام ازبرای تنبیه مفسدان ببالای اورگنج فرستاد. اعتماد بکثرت رجال وعدت آلات جنگ و جدال که در اوراتیپه بود نموده، از اعدا ایمین و از فتنه مطمئن بود. بناگاه عالم‌خان بلشکر افزون از قطرات باران در اول بهاران چون آفت ناگهان ببالای اوراتیپه در بی‌خبری نمایان شد. چون روز بآخر رسیده بود، شب بقریبی شهر فرود آمده، اهل قلعه در آن شب مشعلها برافروخته تا روز اسباب جنگ و جدال (315b) و آلات حرب و قتال راست میکردند. از سپاه و رعیت موازی ده هزار مرد محارب از نظر حاکم اوراتیپه گذشته، باراستگی تمام در تحصیل ناموس و تشهیر نام کمال حزم و غایت اهتمام مرعی داشته، انتظار روز شب‌را بصبح رسانیده، چون خسرو خاور بامر سلطان داور باعلم زر بتسخیرکشور عالم از مطلع مشرق نمایان شد. عالم خان مقدمه و ساقه و میمنه و میسرهٔ لشکر خودرا بسرداران جلد سپاریده، بهیئت اجتماعی آهسته و بوقار از موضع خود بقصد فتح حرکت نموده، بنزدیك حصار شهر رسید.

از طرف شهر ایرنظر بی حاکم و بیکمراد پروانچی منغت و قابل اناق شاگردپیشهٔ[1] او سایر امراء سپاهی‌را جمع نموده، هر مولجریرا بوجود امیری استحکام داده، اربابان و فقرای شهررا نیز درینمهم بعسکریه همراه نموده، بمدافعه و مقاتله روی آوردند. اما عالم خان بنفس خود پیاده با چند هزار مبارزکه همه بموافقش از اسپان فرود آمده، بتدریج بشهر قریب می‌آمدند. هرچند (316ª) متحصنان شهر تیرُ تفنك‌را چون ژاله بجانب ایشان از هوا می‌باریدند، مطلقًا احتراز ننموده بخندق رسیده، باندك توجه آنرا بخاك و خاشاك انباشته، بدیوار قلعه رسیده، مقدار بیست هزار مرد بیك انتجاز متوجه دیوارگردیده، بشمشیرها آخته و شافها برهنه بدوش همدیگر مترقی گردیده، ببالای صفیل برآمده، حارسان برج و باره‌را از مواضع راندند. باین طریقه حواشی قورغان بدست لشکر عالم خانی مفتوح گردیده، سواران لشکر درون‌را از شئبهٔ تیر اکثری‌را مجروح و قتیل، مغلول و اسیرگردانیده، داخل شهر شدند. چون در وقت اشتغال محاربه سرداران لشکر بخارا از راه حزم و احتیاط دروازه‌های شهررا بقفلهای گران مقفل و مضبوط گردانیده بودند، برای اینکه اگرکسی از راه جبن و بیدلی ارادهٔ فرار نماید، راه گریز نیافته، ناچار بمدافعه و مقاتله پیش آید. چون اهل شهر دانستندکه نسیم فتح بر پرچم مخالفان (316ᵇ) وزیده، کوشش وکشیش در مقابلهٔ تقدیر عبث بلکه خودرا در مهلکه انداختن و نقد حیات‌را بدست حریفان رایگان باختن است، ناچار خودرا از سپر و جوشن از برانداخته، برای مخلص خود طریق خلاصی میجستند. از بسکه دروازه‌های شهر چون در دولت بر روی اهل ادبار بربسته بود، گشاد راه نجات از شش جهت مفقود بوده، موازی ده هزار مرد از جندیان همچون حیزیان پیاده و سوار میان بنیان شهر و حصار چون پرگار بگرد مرکز بوار میگردیدند. بهر دروازه میرسیدند، آنرا بقفلهای گران مقفل و مسدود مییافتند و میرانیکه از صولت ایشان شیر نر در بیشها چون نی لرزان و نالان و هراسان بود، مانند روباه ماده در شکافها از بیم جان میخزیدند و لشکر فرغانه مانند سیلی‌که از فراز بویرانه روی آرد، متوجه نهب و تاراج و قتل و اسیر بوده، بی تهاشی و هراس دست غارت باسب و لباس (317ª) مبارزان دراز نموده، اول از مهم سپاهی فارغ گردیده، روی بتاراج قتل و نهب فقرای شهر آورده، دقیقه از دقایق یغمارا مهمل نگذاشتند. از وقت اشراق تا زوال خورشید آفاق مراتب قتل و مدارج نهب انًا فانًا در تزاید و ترقی بود. بعد از آن جماعهء از سادات عظام و علماء کرام و بعض از امرا

---

[1] T: شاکرپیشه

فخام از اهل لشکر فرغانه استشفاع نموده، بشفاعت آنجماعهٔ مرحوم و بآب نصایح ایشان آتش غضب عالم خان از اشتعال و طغیان فرو نشسته، جارچیانرا فرمودکه جار رسانند که مردم دست از تاراج بازداشته، پای براه اصلاح ثابت دارند. حسب فرموده جارچیان ندای امان بگوش اهل طغیان رسانیده، مسلمانان از بلای ظالمان خلاص گردیدند. آری، برکات فیوض خواص همیشه شامل احوال عوام است و سعادات زمرهٔ اختصاص و همواره کافل منال انام.

مثنوی:

بی‌عنایات(317b)حق و خاصان حق
گر ملك باشد سیاه هستیش ورق

چون اهالی اوراتیپه بشفاعت بزرگان فرغانه از دست برد ظلمه خلاص و نجات یافتند، حاکم فرغانه در پی ضبط و حضر اسیران افتاده، باطلاق اسارای فقرا اشارت نموده، اسیران سپاهی‌را بتمام از نظرگذرانیده، کلانان اینجماعه‌را چون ایرنظربی و بیکمراد پروانچی و قابل‌بی مع خدم و حشم مغلول و مقید بمحصلان غلاط و شداد تسلیم نموده، چند نفرکه پیشتر نوکرش بودند، ثانیا از او روی گردانیده، بحاکم اوراتیپه پیوسته بودند، مثل نوربهادر غرچه و غیره‌را سیاست نموده، قاضی باقی خواصی و میر محمد خواصی و محرم جورهٔ امیر سعیدرا از بینی مثله نموده، بطرف بخارا فرستاده، بقیه اساراکه از رجال و نسا و صغار وکبار از ده هزار متجاوز بودند، از نوادر اموركه درین حادثه ستوح یافت، این است‌که جماعه‌که در درون متحصن بودند، سرآمد لشکر ماوراء النهر بودند. از هر قبیله (318a) انتخاب نموده، آلات حرب و اسباب جنگ در میانشان از حد بیرون، همه جنگ آزما و پرخاش جوی در معرکهٔ محاربات از حریف روی نگردانیده، بسر تفنگ در شب دیجور دیدهٔ عصفور و چشم موررا میدوختند، بآتش شمشیر در لیالی قیر خرمن عمر اعدا میسوختند، بشعاع سنان افعی نشان چون خطوط شعاعی مهر دورخشان از افق آسمان بزمینیکه میرسیدند، برق بر مزرعهٔ اعدا میزدند. باوجود این جلادت و اسباب از زبان هیچ راوی بگوش نرسیده‌که از بین فردی از افراد لشکر مخالف در آن واقعه خونی چکیده باشد با آنکه هزار- دو هزار تفنگ بیکبار آتش میخورد و ازدحام لشکر بیگانه منهجر بودکه تقریبا یکفرسنگ زمین اگر سوزانی از هوا آمدی، زمین خالی از ادمی نیافتی. آری، هرگاه اقبال و دولت از قومی روگرداند، کثرت رجال و آلات جدال دستگیری ننماید. **لمؤلفه:**

۲۰۴

چو دولت گردد ازکس روی گردان
نبرّد آب را شمشیر پران
(318b) اگر با نفط زار اتش افروزد
شود افسرده چون یخ نسوزد
ز بی دولت بشیشه سنگ خارا
زبون گردد ز اسکندر چو دارا

چون حاکم قوقان‌را چنین فتحی که در حوصلهٔ اندیشه‌اش گنجیدن محال بود، باندك توجه حاصل شد، فرق مفاخرت با اوج نخوت سوده است، تطاول تحزیب بنیان درازکرده و پای‌تخت حکام سابقه‌راکه مدتی مستقر سلاطین یوزیه بود، فرمودکه ویران نموده، عمارت نو بالای تل مغ طرح گردد. دیوار آنرا در امتداد بروی سنگلاخ فرود آورد. از آنجا بپای تل خروس بر مقابل تل مغ واقع است برآورده، دو دیوار طویل و عریض در غایت متانت و استحکام متحاذی یکدیگر بنا فرموده، بنابر مشابهت آنرا بخورجین موسوم گردانیده، جوال عدوانرا بمظلمهٔ مسلمانرا مملوگردانیده، خاك ارك قدیم‌را بتوبره‌ها در آنجا نقل کرد. بعد از اتمام عمارت قلعهٔ بالای خروس تل مغ‌را جای حاکم‌نشین آن بلده گردانیده، موضع مغ‌را محل جلوس (319a) خود و نواب خود گردانیده، درون آن قلعه‌را از ابطال و اجناس اموال مشحون ساخته، حکومت آنرا بیکی از موالی قرار داده، چند امیر صاحب جودرا با کثرت از جنود برسم ایلغار وکومك مقرر نمود، قورغان فقرارا از قورغان جندیه جدا ساخته، کمال احتیاط برج و باره‌را بتقدیم رسانیده، بجانب پای‌تخت خود مراجعت نمود.

واقعهٔ رسیدن خبر ملالت‌اثر فتح اوراتیپه وگرفتاری امراء عظام بسمع خدام ذوی الاحترام خلاصهٔ انام، اعنی جناب امیر رشید سعید قدس سره و لشکرکشیدن آن پادشاه عالی‌مقام بعزم انتقام و اموری که واقع گردیده بارادهٔ ملك علام

چون واقعهٔ‌هائلهٔ فتح اوراتیپه، بدست و پای بست شدن امیران عالیشان بقید اسیری بمذلت وهوان در بخارا مسموع پادشاه گردید، پریشانی جمعیت اهالی آن کشور در خنوع آنجناب‌را کیفیت مظلومی جماعهٔ اسارا موجب و باعث تأسف گردیده، مسرعان همعنان باد و برق بسرداران (319b) لشکرکه در آنوقت ببالای خارزم مأمور بودند، چنانچه ذکر یافت

فرستاده، فرامین[1] باطراف قلمرو عالی باحضار عساکر نصرت مآثر ارسال یافت. باندك وقت سپاهی جرارکه باوراق اشجار و اقطار امطار در عدد افزونی داشت، بدرگاه خلافت‌پناه مجتمع گردید و لشکر بالای اورگنج در محلی‌که نصف قوشون از آب جیحون از مقابل قلعهٔ هزاراسب گذشته عبور نموده بود، مخبران خبر مراجعت‌را بامیران لشکر رسانیدند. امرا این خبررا اخفا نموده، مصلحت در آن دیدندکه بقیهٔ لشکر نیز از آن معبرگذشته، چشم مخالفانرا ترسانیده، بتدبیری‌که دانند مصالحه نموده بازگردند و غیر ازین صورت بازگشتن محال بود. لاجرم، قوشون از آب گذشته، اورگنجیان‌را بتخویف مستقبل باج و خراج گذاری نموده، از طرف غربی جیحون بازگشته، از معبر چارجوی از آب گذشته، بآستان بوسی عتبهٔ خلافت رسیده، متحول مراحم (320[a]) و اشفاق خسرو آفاق بسایر عساکر ظفر مآثر ملحق گردیدند. بعد از اجماع لشکر ماوراء النهر و لب آب و بلخ و حصار و سایر دیار و امصار پادشاه فلك مقدار بلشکر جرار از فاخرهٔ بخارای شریف برای تنبیه فجار در حرکت آمده، در وقتی‌که خسرو انجم از افق طارم نزول اجلال درست اشرف ارزانی داشت، رایت ظفرآیت چون آفتاب قیامت از جانب مغرب و بسمت مشرق در اهتزاز[2] آمده، بعزم انتقام از زمرهٔ اثام ببالای اوراتیپه ظفر در عنانُ نصرت در رکاب به سمع جهانگیر چون آفتاب سواری نموده، بسرعت دو منزل‌را یکمنزل اعتبار نموده، بقصد خلاصی مسلمانان روان گردید. درین یورش بنابر استلای قوهٔ غضبی بمقتضای بشریت خدمت پادشاه سعید بصحبت درویشان، علی الخصوص، بجماعهٔ ده‌بیدی نرسیده، بنارا بکثرت عدد و بحول و قوت پادشاهی نهاده، باندك روزی نزول اجلال ارزانی نمود. فقرای آن ولایت چون از تحکم (320[b]) و عدوان قوقانیان بجان آمده بودند، بمجرد رویت پرچم ظفر توام و نموداری سواد اعظم پادشاه دین‌پناه طبل شادمانی‌را بطاق آسمان رسانیده، داروغه‌راکه عالم خان بضبط فقرای شهرگذاشته بود، مقید و مغلول بنظر انور پادشاه اسلام رسانیده، زبان بدعای خیر آن ملاذ خلق‌الله مشتمل بحمد و ثنا گشادند. فرمان قضا جریان از موقف جلال سیاست آن تایب ظلم و طغیان صادر گردیده، بدست فقرا مقتول گشت. دعائهٔ فقرا و سایر رعیا منظور عواطف خسروانی و مشمول مراحم خاقانی گردیده، خدمت پادشاه اسلام جراحات ظلم و آلام آنجماعهٔ عجزه‌را بمراهم ملایمت و مداوای دلجوی الیتام و شفا بخشیده، بمواعید جمیله و عواطف جزیله همه‌را مسرور و

---

[1] T: قرامین
[2] T: اهتزاز

امیدوارگردانیده، بمحاصرهٔ قلعهٔ مغ لشکر ظفر پیکر مأمور گردید. مجموع سپاه نصرت پناه بهیئت اجتماعی تا بموضع تیررس بقلعهٔ مغ رسیده، آواز طبل جنگ از فلك آبگینه رنگ گذشته، گوش کیوان درکنگرهٔ آسمان (321ª) از نعرهٔ مبارزان و از صدمهٔ سواران کرگردیده، چشم کواکب از غبار مراکب در غرف مشاعب کور بوده، بحملهٔ اول پردلان لشکر از خندق گذشته، بتخریب دیوار و تفتح حصار چون پرگار پیچیده، آن قلعه‌را حلقه‌وار درمیان گرفتند. از آنجانب سرداران قوقان از آنهمه غوغا و سوران از جای نرفته، به تمکین تمام بمدافعه قیام نموده، از بالای فصیل[1] حصار تیر و سنگ و مانند ژاله بر سر روی مبارزان با ناموس حواله نموده، پای ثبات بزمین بسته، دست قتال از آستین جدال گشادند. چون دیوار قلعه درکمال بلندی و زمین در غایت سختی بود، برآمدن در غایت تعسر و نقب‌کندن زیرآن در غایت تعذر بود. بنابرین، صورت فتح در مرآت حوصلهٔ مبارزان مثبت و متنفس نگردیده، عکس مطلب نقد وقت بود. جمع کثیری بزخم تیر و ضرب سنگ مقتول و مجروح گردیدند و طوغ امراراکه بدیوار قورغان تکیه کنانیده (321ᵇ) بودند، چندی‌را ببالا کشیده گرفتند. حاصل آنکه مقدار سه روز و شب بقدر مقدور سعی و تردد بکمال جد و جهد بکار رفته، کاری از پیش میزدند و مردم بسیار نابود و هلاك گشتند. پادشاه مغفور بمرحمت جبلی بحال خلق الله شفقت نموده، صلاح دین و دولت در مراجعت دیده، فتح اوراتپه بمشیت فتاح گذاشته، بمضمون العود عامل گردیده، خورشیدوار از مطلع مشرق بجانب مغرب خرامیده، بمستقر عزت دار الخلافهٔ بخارا متمکن گشت.

اکنون بمقدمات انابت و بمومنات ارادت آن پادشاه باسعادت با بعضی امور سانحهٔ دیگر شروع میرود. چون مقصود از قصهٔ مذکوره ذکر خارق عادات جناب ایشان پیر بود و ذکر اینمقدار بر سبیل اختصار از لوازم بیان می‌نمود، بقدر مذکور اکتفا نموده، صورت مریدگردیدن امیر رشید سدید سعیدرا بیان مینمایم. بعد از مراجعت از سفر مذکور در سنهٔ مذکور مذبور غمز غمازان مقهور بیشتر از پیشترگردیده، آتش (322ª) و غضب پادشاه حمیده خصال‌را در اشتعال آمده، در فصل صیف تابستان همانسال پادشاه بی‌همال از مستقر اجلال بقصد زیارت اولیاالله سمرقند و میانکال از جانب شمال دریای زرافشان طواف‌کنان بدوشنبه قورغان رسیده، در آنوقت از مخلصان ایشان پیر صوفی نیازبی اویشون و افلاطون چغتای

---

[1] T: صفیل

بیگی ایرانی که هر دو برخصت ارشاد از آن مرشد اوتاد سرافراز بوده، در زمرهٔ خلفا انخراط داشتند، عرفها متواتر بجناب ایشان پیر میرسانیدند، باینمضمونکه نایرهٔ خشم پادشاه نسبت بآن مرشد آگاه بر نهجی در اشتعال است که در سوختن خشکُ تر یکسانست و دلهای مخلصان ازین آتش بی‌امان لرزان و هراسان، چارهء درین باب اندیشیدن از ضروریات حزم است و آنجناب تکیه بحفظ رب الارباب نموده، اصلا متغیر و پریشان ناگردیده، میفرمودند که هیچ کار بی‌ارادهٔ پروردگار از استار غیب بمنصهٔ (322b) اظهار نمیرسد، یاران مارا بایند که دغدغهٔ پریشانی پیرامون جمعیت شان راه نیابد. چون امیر سعید مسعود بطیبهٔ ده‌بید نزول اجلال مرحمت فرموده، جناب ایشان پیر باجماعهء از اصحاب و طلاب در صحن خانقاه مقدس بمصافحهٔ پادشاه مبادرت نموده، بدعای توفیق و عدالت آن خسرو باسعادت قیام نموده، نماز ظهر آن روزرا پادشاه و مشایخ و علما و سپاه در خانقاه مبارك بجماعت ادا نموده، بعد از فراغ بدستور معهوده حلقهٔ طویله وقوع یافت. چون مراقبه بانجام رسید، فرمان پادشاه بجناب ایشان و سایر درویشان بنفاذ پیوست که ما سه روز درین بقعهٔ شریفه اعتکاف نذر خود کردیم، باید که خدمت با خلفای دیگر بما مرافقت نمایند! مقصود پادشاه این بود که در تشویش رسانیدن آنجناب بقدر مقدور تأمل واقع شود و منصب شیخی خانقاه‌را بسیادت‌پناه ایشان خواجه ولد قاضی خواجه اسحاقی از مخدوم (323a) عالمیان میان فضل احمد مجددی مجاز[1] و مرخص بود، تفویض نموده فرمود که در حلقه مقدم و مقتدا باشند! بعد از عصر همان روز حلقهٔ ذکر انعقاد یافته بعد از فراغ ثقلی در اعضای ایشان عارض گردیده، بعقوبت تمام بادای نماز شام اشتغال و قیام نموده، بعد از نماز از خدمت پادشاه اجازت طلبیده، بدوش مردم بتعذر تمام بوثاق خود رفته، آنشب بیماری صعب کشیده، در اول روز نامهٔ عمرش بآخر رسیده، وقت نماز پیشین در همان ساعت که بمنشور شیخی سرافراز گردیده بود، نماز جنازهٔ اورا خواندند. اینمعنی باعث انتباه پادشاه والا جاه و موجب اعتبار فقرا و سپاه گردیده، از عوام تا خواص این واقعه‌را از نتایج بی‌ادبی ایشان خواجه فهمیده، منشاء عبرت انام گردیده، همه معاندان چون بید بخود لرزیده اند. آری، **بیت:**

تکیه برجای بزرگان نتوان زد بگذاف

[1] T: مجار

مکر اسباب بزرگی همه آماده کنی

نقلست که ایشان خواجه وقتی که بمحراب (323b) شیخی نسشته، وقت نماز عصر مذکور مضطرب از جای خود برخاسته، فرمودکه احساس مینمایم که شیخی‌را بر سینهٔ من فرو کوفتند، الم آن بر جگر من رسید. خلیفه جانی‌قلی نقل کردکه در آن وقت من در ملازمت ایشان در ربط دیگر درویشان حاضر بودم، خلیفه عبد رحیم[1] حاجی که مشهورست بخلیفه داناقلی در همان شب که ایشان خواجه فردای آن وفات آن در خلوت بمن حکایت کردکه بعد از فراغ حلقه نماز عصری که ذکر یافت، حضرت ایشان فرمودندکه تیری از غیب آمده، بکلانش نرسیده بخوردش رسید. هماناکه سعادت سابقه قرین حال کلانی است، یعنی امیر سعید و همین نقل کردکه بمایان بیقین پیوسته که در حلقهٔ مذکوره بامیر سعید غیبتی روی داده که در آن غیبت چنان نموده که آتش تمام روی زمین‌را افروخته، هیچ موضعی خالی نمانده و امیر از برای نجات مأمنی میخواهد، اما موجود نی. نزدیك است که حرارت آن آتش بوجود آن دریای رحمت برسیده، چون (324a) ماهی مضطرب و متحیر بود، ناگاه باغی در غایت سبزی و خرمی با آبهای روان و سایهای خیابان بچشم آن منبع عرفان مشاهده و نمایان گردیده، مردی پیری نورانی باشکوه چون آدم در آن باغ بهشت توام در سایهٔ درختی چون طوبی سبز و خرم نشسته، پادشاه از اضطراب خودرا بان باغ انداخته، التجایان ملایك شیم برده استغاثه میخواهد و آن پیر روشن ضمیر دست خودرا درازکرده، از دست آن خدای پرست گرفته، بدلجوی میگویدکه مترس و بسوی ما نگاه کن! چون نظر میسازد، آن مرد دلیر ایشان پیر بود. از دهشت تقصیرگویان بدامن آن آویخته اعتذار می‌نمود. فرمودندکه بآن درخت نگاه کن! چون نظر انداخت، دیدکه بر یك شاخی یکی باز قوی پنجه مهیب نشسته و پایانتر آن جوجه بازی ضعیف پروازی نو از بیضه بیرون آمده قرار داشت. فرمودندکه پیداست که این چوچه بازی بآن باز طیار چه مناسبت دارد و باعثهاء اعتماد نمودن باین (324b) طایر حقیر و بآن باز در افتادن بکجا منجر میشود و مرد عاقل اصلا این معامله‌را بخود نه پسندد و اگر پسندد از انفعال عاقبت کار چگونه وا رهد؟ درین گفتگوی افاقه طاری گردیده، از واقعه هشیار و از خواب بیدار میشود. اندکی کدورت‌راکه در صفحهٔ ضمیر نسبت بمنسوبان ایشان پیر از ممر بشریت

---

[1] کذا

مستیسر بوده، مرتفع و باطن خودرا بارادت و اعتقاد اینجماعه مملو و مشحون یافته، بعد از آن واقعه چیزی که موجب ترك احترام نسبت بآنبزرگ انام و مرشد خاص باشد، فعلاً و قولاً تا اخیر حیات از آن پادشاه ستوده سمات بوجود مطلقا نمی‌آید. چون ایام اعتکاف منقضی گردیده، امیر سعید مسعود عاقبت محمود بسی نیازمندی و اعتذار بآن قطب روزگار پیش برده، نذور و فتوحات بخادمان آن عزیز گذرانیده، وقت وداع میفرماید که بتوفیق ایزدی اراده آنست که بمصافحه و انابت و تجدید توبه و احراز سعادت (325a) بتلقین طریقت از جناب شان مقبول مشایخ عالیشان و زمرهٔ درویشان از طلبهٔ ایشان فایز گردیده، علاقهٔ پیری و مریدی درمیان واقع گردد. اما بخاطر خطور مینماید که بعد از مراجعت بمسند کرامت و سریر خلافت فاخرهٔ بخارای شریف از خدمت مرشد موروثی خود بندگی میان فضل احمد مجددی قدس سره اجازت حاصل نموده، این معنی را بامضا رسانیده شود. اما خدمت‌شان‌را تکلیف نمودیم که فصل تیره‌ماه امسال آن آفتاب روزگار طلوع از بیت اشرف بخار نموده، ساکنان آن بقعهٔ شریفه‌را از سحاب فضل و نسیم افضال رنگبوی نوبهار ارزانی بخشید و آن عزیز اطاعت اولی الامررا بقبول تلقی نموده، از همدیگر راضی و شاکر وداع نمودند. بعد از حلول میعاد آن قدوهٔ اوتاد بمضمون أُوفِ بِعَهْدِكُمْ[1] بمصاحبت و مرافقت اصحاب و خلفا عزیمت دار الخلافهٔ بخارارا از قوت بفعل آورده، مشاهد اولیارا طواف کنان (325b) بسرمزار ملائك‌یزار، فیض‌آثار، قطب الواصلین، ذخر الکاملین، سید المتقدمین، برهان المتأخرین، اعنی جناب حضرت بهاءالمله‌والدین نقشبند نشرالله مآثره فی العالمین و ابقاالله طریقه الی یوم الدین رسیده، بآداب زیارت آن مشهد شریف قیام نموده، آوازهٔ قدوم سعادت لزوم آن عزیز بسمع پادشاه سعید رسیده، جماعهء از اعیان ولایت‌را با برخی از ارکان دولت و از حکام خلافت باستقبال آن مرکز هدایت برآورده، باعزاز و احترام تمام بشهر درآورده، مراتب مهمانداری و مراسم مرحباگزاری‌را با حسن وجوه بجا آورده، تکلیف بالای ارك و استدعای قدوم‌شان نموده، فرمان صادر شد که آن مرشد راه بَر چون خورشید خاور تا مطلع پای‌تخت بالای تکاور خرامیده، دیگر تمامی انام از امراء عظام و صدورکرام بدستور چاکری در عنان آن اطهر پیاده میرفته باشند و جناب پادشاه بنفس خود باستقبال (326a) آن خداآگاه تا زنجیر در بارگاه جریده شتافته، التماس نمودند که

[1] القرآن الکریم، ۲:۴۰

جناب ایشان از اسب فرود نه آیند! ناچار امتثال امر نموده، آن خسرو نیك‌بخت بدستبوسی آن قطب زمانه مستعدگردیده، دست در رکاب بپای پیاده در عنان میرفت، تا بمحل نزول آن قبلهٔ قبول و موضع ورود آن خورشید وصول بمغرب افول پیوستند. بعد از آرام گرفتن دلها بطریق معهود امیر مسعود بمصافحهٔ آن قیم ودود شتافته، تجدید انابت نموده، رابطهٔ پیری و ارادت مریدی با کمال و اتمام رسید. از برکت این قران سعدین ارکان دین و دنیا معمور و از اجتماع این نورین چشم دو جهان پرنور گردید. چنانچه سابقا ذکر یافت، بعد از آن مادام الحیوة آن پادشاه ستوده صفات نسبت بآن عزیز منتسبان ایشان درکمال ارادت بوده، بیمن توجهات آن مرشدکامل بمقاصدکونین و سعادت‌دارین فایزگردیده، از جذبهٔ سلوك حظ (326ᵇ) کاملُ بهرهٔ شامل داشت و مأمور بتوجه سالکین و ارشاد مترشدین بود و خدمت حضرت میان فضل احمد مخدومی‌که مرشد اول آن امیر اکمل بود، بنابر بعض اسباب از بخارا بولایت پشاورکه وطن اصلی ایشان بود رفته، درآن بلاد بقیهٔ عمررا بانجام رسانید و اولاد آن عزیز الحال اکثری در بخارای شریف و بعضی در فرغانه و برخی در هندوستان بطریق اسلاف کرام در احیای طریقت و ترویج شریعت اشتغال دارند. **مصراع:** تاابد این سلسله پیوسته باد! کسی‌راکه سخن او اعتمادرا میشایست، نقل کردکه در آن ایام‌که بندگی فضل احمد از بخارا عزیمت پشاور مینمود، در مجلسی از مجالس خدمت ایشان پیر فرمودندکه روحانیت میرزا عبد القادر بیدل از خدمت احمد اندك غبار مکدر شده، در واقعه دیده شدکه میگویدکه از بخارا بیرون شویدکه شاعری شمارا درین مملکت نمیگذارد! اشارت بخود میرزا بیدل مینمود و باعث این قصه این بوده‌که (327ᵃ) آن عزیز در مجالس و معارك وقتی‌که اشعار میرزا بیدل مذکور میگردیده از خواندن آن منع میکرده اند و میگفته اندکه بیدل بد است و شاعر محض بیحاصل و خراباتی ریش‌تراش و قلندر لاابالی معاش. ناقل مذکورگفت: ایشان فرمودندکه درآن ایام در واقعه دیدم‌که روحانیت میرزا بیدل به بندگی فضل احمد خطاب باعتاب میفرمایندکه از ولایت خارج شو! چنانچه گذشت، والله اعلم.

قوت هم پیشه هم پیشه میداندکه چیست
ضرب دست کوهکن‌را تیشه میداندکه چیست

بعد از ارادت پادشاه آن برگذیده اله شطری از عمر خودرا در بخارا شطر از زندگانی

خودرا در ثمرقندگذرانیده، بارشاد خلق‌الله مشغول بوده، در سالی‌که **سنهٔ** ۱۲۴۰[1] بودکه در سحری در بخارا وقتی‌که بسرمزار فیض‌آثار شاه اخسی معتکف بودند، از روحانیت آن عزیز و سایر اولیا الله رحمهم الله بذکر جهر و علانیه مرخص گردیده، چنانچه بموسی خواجه یرقچی‌که از اولاد شیخ خدایدادند، اجازت (327[b]) ارشاد در طریقهٔ جهریه عطا فرمودند و در همان سال در مسجد جامع بخارا میان ایشان پیر و میان خلیفه نیازقلی ترکمان‌که مرد متشرع متقی بود، در طریقهٔ نقشبندیه بارشاد سالکان اشتغال داشته، منکر صیحه[2] و نعره بود، ملاقات واقع شده، تصرفی در باطن آنعزیز فرمودندکه بی‌اختیار صیحات[3] کثیره از آن عابد معاند صادر شد. بعد از آن تا زمان وفات مجذوب و متواجد بوده، تأسف آیام سالفه مینمود و در آن واقعه فرموده اندکه نیازقلی بیچاره سالها دراز متصوفهٔ متقدسه ریاضات شاقه و مجاهدت کثیره کشیده، مروت بقضای آن کردکه بر صیحه از بحار فیوض طریقه شادکام و ریان باشد تا صدق فحوای کلام معجز نظام مخبر صادق علیه السلام بذوی[4] الافهام، بلکه بر خاص و عام روشن کردکه فرموده اند من دَقَّ بابًا و لج ولج اوکما قال مستهزاد **بیدل، رباعی مستهزاد:**

گر طالب صادقی زنا یافت منال
پیدا گردد
(328[a])وانعقده‌که سیه است همت بخیال
هم وا گردد
گر آبله بسته است پای طلبت
زینها مایست
شایدکه از آن بیضه برارد پرُ بال
عنقا گردد

مناقب و مآثر ایشان پیر اشهر من ان تخفی و ابعد من ان تحصی.

---

[1] T: ۱۲۴۰
[2] در حاشیه: سیحه
[3] در حاشیه: سیحات
[4] T: بزودی

بیان کیفیت وفات ایشان پیر

وفات ایشان پیر بتقدیر حی کبیر در ثمرقند شب بیستُ هفتم ماه شریف رمضان که بروایت اکثر اصحاب حدیث شب قدر است واقع شده، **سنهٔ ۱۲۲۹** نعش آنجناب را باعیان اصحاب و ارادت بطیبهٔ ده‌بید نقل نموده، در صفهٔ حضرت مخدوم در جوار مشایخ عظام خود آن کنج مدفون گردید. سال وفات آن مظهر کرامت را مؤلف مقصر در قطعه منظوم نموده، **لمؤلفه:**

مرشد راه هدا محمد امین
سرور قافله سالار بهشت
آنکه در مزرعهٔ ملك وجود
تخمی جُز دانهٔ خیرات نکشت
قرب چهل سال درین معبدگاه
خلق را خاند بمسجد زکنشت
آخر آن مرکز دوار شهود
رفت از ین دایرهٔ زرین خشت
بیست هفتم شب شهر رمضان
دست ازین دهر پر آشوب بهشت
بهر تأریخ وفاتش راقم
آب رحمت بسیاهی بسرشت(328b)
سر اداب فرو افکنده
در شب جمعه شب قدر نوشت

کمل خلفای آنجناب که اشعهٔ لامعه آن آفتابند، هرکدام چون ستارهٔ ثاقب اقطار ربع مسکون را از پرتو هدایت منور گردانیده، امروز بعضی از آن اقمار دربار در پردهٔ امحاق و مغیب افول متواری اند و برخی از ایشان در آن ارشاد و منصهٔ قبول هدایت آثاری احصای این نجوم هدا از حد عدو احصا بیرونست، تبرکا بذکر اسامی مشاهر این گروه سامیه اکتفا میرود، از جمله فرقهٔ اولی شیخ الاسلام فرغانه خدمت محمد ذاکر خواجه ده‌بیدی، آی خواجه ده‌بیدی، شاه عصام الدین نمنگانی، خلیفه داناقلی قبچاق، خلیفه عبدالرحمن

بدخشی، خلیفه جانی‌قلی قبچاق، خلیفه عبد المؤمن قبچاق، خلیفه زرگر عطا خواجه حصاری، موسی خواجه یرقچی‌که در ذکر علانیه مجاهر بود، از اقران خود ممتاز و غیر ایشان جمع کثیرکه هرکدام هادی زمان و مهدی دوران خود بود و خلق‌الله‌را براه حق رهنما بودند، غفر الله غیراتهم و رفع الجنة رواحتهم و قدس الله اسرارهم ببرکاتهم و از زمرهٔ (329ª) **جماعهٔ ثانیه:** خلیفه عبد الرحمن مخدوم ولد الصدق خلیفه صدیق‌که ذکر آنجناب چون آفتاب در مطلع این تذکره پرتو انوار دیدار ادوارگردیده و خلیفه بالته‌بای قبچاق، خلیفه جانی قبچاق و خلیفه محمد شریف، ایشان محمد ذاکر خواجه و ایشان مله خواجه و خلیفه حاجی‌خان و ایشان معانی و مخدوم کشمیری نیاز خواجه و ملا عبد الرحمن قندوزی و ایشان خواجه سفید دره‌گی و محمد طاهر خواجه و عبد الکریم خواجه، بوران خواجه و عبد الرسول خواجه ده‌بیدی و عبد الوهاب خواجه و عبد الخالق خواجه و خلیفه شریف بلخی و خلیفه نیاز بلخی و خلیفه بای محمد ضیاءالدین و خلیفه ملا محمد یوسف و داملا غلام و خلیفه ملا ابراهیم مرغیانی و خلیفه الوغ و خلیفه عبد الحی خواجه و خلیفه موسی خواجه و عبد الرحیم خواجه و خلیفه میرزا بابابیك و خلیفه سفر بایسونی و خلیفه شاه رستم خواجه و خلیفه عبد الوهاب مخدوم و خلیفه عبد الرحیم بلخی و خلیفه عزیز خواجه و خلیفه ایش محمد میتان و خلیفه محمد شریف قاری و ملا قربان‌بای ده‌بیدی و داملا زمان‌بردی و ملا صادق نمنگانی و عبد الکریم خواجه (329ᵇ) ترنوی و خلیفه نورمحمد و خلیفه عوض مرغیانی من تذکرهٔ ابو طاهر خواجه ثمرقندی.

در اوان عصری هر یك چراغ محفل و مصباح مجلس انس بوده، سرگرم ارشاد و طلاب و مشغول تربیت اصحابند، ادام تعالی ظلال ارشادهم علی رؤوس السالکین و مد الله تعالی برکات اهتدائهم الی یوم الدین. بیان‌کمالات و مقامات اینجماعه را مجلدات عریضه و مؤلفات بسیطه میباید. اینجا بذکر بعض ازکمل اصحاب ایشان اکتفا میرود، اللهم ارزقنا بوصل برکاتهم و حققنا بنیل درجاتهم. **رباعی لمؤلفه:**

یا رب بروان این گروه مغفور
بر دیدهٔ ما ز خاك ایشان ده نور
هرچند نه از قطار نزدیکانم
مارا مکن از ولای نزدیکان دور

فرد:

در قافله که اوست دانم ترسم
این بسکه رسد زدور بانگ جرسم

ذکر خلیفهٔ چهارم جناب موسوی قدس سره العزیز

آن نهنگ دریای وحدت و آن پلنگ صحرای کثرت، آن مظهر عجایب کرامت و آن مظهر غرایب ولایت، آن آفتاب اوج عظمت و آن ماه‌تاب برج مکرمت، آن سیاح پیدای آفاق و انفس و آن ملاح دریای اطلاق و آتش، (330ª) آن فانی مطلق و آن باقی بحق و آن سرور اوتاد و آن مهتر افراد و آن خورشید این نیلگون طارم، اعنی خلیفهٔ چهارم شیخ الشیوخ سجادهٔ هدایت و دستگیری مخدومنا و مولانا خلیفه عبد القیوم کشمیری اعلی الله درجته فی اعلا علیین. مخفی نماند که این عزیزرا چهارم خلیفه گفتن بنابر اشتراك خلافت ست از دو پیرکامل و مکمل، اینچنین درجهٔ چهارم نوشتن بهمین نکته است والا مرتبه و اقدم خلفای اربعه اند و سابق ایشان قدس الله چهارم خلیفه اند ارکان ولایت موسوی‌را، کشمیری الاصل بوده، از سابقان خلفا اند، واصل اصحاب شیخ خود نور ارشاد و آن آفتاب فلك هدایت و اقطار ربع مسکونرا از شرق تا غرب و از جنوب تا شمال منور ساخته، از اقصای حرمین شریفین تا بلاد خطای و قلماق و از ابتدای هندوستان تا ماوراء النهر و دشت قبچاق اصناف عبادرا از معظم بلاد براه‌نمای ارشاد از ظلمت آباد (330ᵇ) طبیعت رهانیده و ببدرقهٔ هدایت بدار السلام حقیقت رسانیده، در دربار ملائك‌یزارش مطاف ابرار و خانقاه خلایق قرارش ملاذ اخیار بود. در ابتدا بصحبت کسی از اولیا وارد شده، از خوان موائید ایشان و احسان محظوظ و بهره‌مندگردیده، مشایخ سلاسل حقه خدمات کثیره و ملازمات خطیره بجای آورده، از اکابر طریق بمناشیر اجازت سرافرازگشته، ثانیًا باز ببدرقهٔ هدایت سعادت ارادت در خدمت موسوی مستعدگردیده، بدولت دستبوسی جناب موسی عهد بپای مردی ارادت صادقه بشناسیهاء ولایت بضیاء نورکرامت و بروشنای مصباح سلوك مسالك طریقت‌را طی نموده، از معارج جذبات الهی بمدارج قرب مقامات نامتناهی گشته، مدتی در ملازمت آن آفتاب اوج اجتبا سایه‌وار ملازم بوده، در وقتی که آن مرشدکامل از هندوستان بماوراء النهر و ترکستان مایل و عازم (331ª) گردیده، در خدمت مرافقت در غیرت

مصاحبت آنبزرگوار بثمرقند و بخارا آمده، بعد از تحصیل رخصت و تکمیل سلوك باحراز منثوبات طواف حرمین شریفین زادهماالله تعالی تشریف دیگری سفر حجازرا آماده گردیده، از راه عراق آهنگ دریافت آنمقامین مقدسین نموده، ساز اسباب آن راه سعادت‌را ترتیب داده، در پردهٔ حفظ الهی آن شعب غیر متناهی‌را قطع نموده، بدولت گزاریدن حج اسلام و عمره و بسعادت زیارت روضهٔ سید انام علی صاحبها الصلوة و السلام مشرف و مستسعدگردیده، چندین حج مبرور با سعی مشکور بجای آورده، مجاورت روضهٔ مقدسهٔ نبویه‌را اختیار نموده، در آن بقعهٔ بهشت خاصیت مقیم گشته، صباح و رواح در زنگ رحمت الهی فرش خاك آن استان رفیع الشأن و زمینُ آسمان درمیان بوده، مجاور آن مدینهٔ منوره، شیفتهٔ جمال و عاشق غنج و دلال تقوی و طاعت آن ولی صاحب کمال (331b) گردیده، یکی از نساء صالحات‌را در نکاح آنمظهر انجاح درآورده، تولیت روضهٔ مطیبه‌را علی صاحبها الصلوة و التحیه بخدمتش تفویض نموده، اکثر اهل آن شریفه مرید و مخلص آن مخلص گردیده، مدة هفت سال کمابیش در آن دیار بهشت‌آثار بود. گاه بطواف کعبهٔ انام برای حج و عمرهٔ اسلام بمکهٔ شریفه رفتی وگاها بزیارت روضهٔ خیر الانام علیه الصلوة و السلام بمدینهٔ طیبه آمدی. درآنجا از آن عزیز اولاد و اعقاب از بنون و بنات متولد شدند. در آنوقت منهیات الهام و مشیرات سعادت پیغام بگوش هوش آن مجاهدت کوش طنطنهٔ شهرت شیخ الشیوخ عالم و مقتدای اولاد آدم قطب الاقطاب ربع مسکون، مرکز دوار فلك نیلگون، اعنی جناب حبیب الرحمن، محبوب الزمان، سعید دوران، شهید بیگمان حضرت میرزای جان جانان قدس سره در بلاد هندوستان که سواد اعظم اهل ایقانست، سامعهٔ اهل عالم‌را از عرب تا عجم مملوگردانیده، بگوش حق تپیش (332a) آن مجاهدت کوش رسیده، از استماع زمزمه از اوج حجاز آهنگ سفر هند نموده، بدربار آن سرور آفاق که مرجع ترك و عجم و ملاذ اسفهان و عراق بود مقام ساخته، بحسن تربیت پیر دستگیر بمنتهای عروج فایزگردیده، از تلوین بتمکین و از سکر بصحو آمده، اجازت کل و رخصت مطلق از آن مظهر حق حاصل نموده، بفرمان آن قطب زمان بسیاحت ربع مسکون مأمورگشته، ببلاد چین و ختن وکاشغر و یارکند افتاده، بسی ازکفار بواسطهٔ آن خیر الابرار بدین اسلام درآمده و بسیاری از فجار بشرافت آن فخر اخیار بسعادت توبه از شقاوت افسق برآمده، مدت مدید در آن بلاد بانابت و ارشاد خلق‌الله مشغول بوده، گاها درکاشغر وگاها درآقسو اقامت و تاهل گذیده، در اخیر بزیارت مرشد اول خود جناب موسوی قدس سره بولایت ده‌بید و ثمرقند و بخارا در سنهٔ ۱۲۰۹ تقریبا وارد شده، بعد از زیارت مشایخ

عظام بفاخرهٔ (332b) شهر بخارا چند سال اقامت داشتند. درگذر خواجه حسن بلغاری اکثر اقامت آنبزرگ بود. در اخیر بگذر لب رود بمنزل خلیفهٔ خود محمد صالح بزاز رحمةالله اقامت گذید. مدتی بارشاد خلق الله اشتغال مینمود و مسود این اوراق تراب الاقدام ابرار پریشان روزگار فضولی، اعنی جمعه‌قلی المتخلص بالخمولی بیاوری سعادت و ببدرقهٔ هدایت بدولت انابت و دستبوسی و باقبال مصافحه و ارادت آن آفتاب اوج سعادت مشرف گردیده، در **سنهٔ ۱۲۱۱** در جرگهٔ مریدی و خادمی استسعاد یافت. تقریبا کمتر از یکسال در خدمت بندگی آن پادشاه مقبول غلام‌وار مقیم بودم. باندك فرصتی از همت آن خورشید فلك ارشاد از لطایف خمسه، بل سبعه و ذکر نفیُ اثبات و مراقبهٔ وحدت با حضور و بیخودی تام فارغ ساخته، بعد از ذکر زبانی که عبارت از تهلیل است مرخص نموده، بمراقبهٔ مغیث مأمور و بر قرارم گردانیدند. از دولت آن قطب زمان جمعیت تمام و استغراق تام (333a) نقد وقت بود. صحیحه و واقعات صالحهٔ صادقه اگر بتفصیل این اجمال پردازم، کتابی مفرد و دفتر مجدد می‌باید، والله اعلم.

سنهٔ ۱۲۱۲ کم یا بیش بسر آن عقبی اندیش مجددًا هوای زیارت حرمین شریفین و طواف روضهٔ رسول ثقلین افتاده، عزیمت اتمام این سفر مبارك‌را مقیم گردانیده، از بخارا بجانب کاشغر و فرغانه روانه گردیدند. از اسباب این سفر سعادت اثر یکی این بودکه مبلغ یکهزار اشرفی نذر سکنهٔ روضهٔ نبوی و مبلغ چهار صد اشرفی وقف خزمت چهار خلیفهٔ رسول الله صلی الله تعالی علیه و آله و رضی‌الله تعالی عنهم اجمعین داشتند. بمبالغ مذکوره از بخارا پوست برهٔ عربی خریده آمادهٔ خروج نمودند و این فقیر بی بضاعت درینمدت مع اصحاب دیگر سایه‌وار در زمین خدمت آن آفتاب آسمان اعتبار ملازمت داشتم. آن جناب اصحاب‌را وداع فرموده، بطرف ثمرقند روانه گردیدند. بادیدهای گریان و سینه‌های بریان از همدیگر جدا شدیم. **بیت:** (333b)

دلدار رفت، دیده بحسرت دوچار ماند
باما نشانی برگ گلی زآن بهار ماند

مقصود از اختیار استرضای اصحاب مشرفی و وداع احباب قدیمی آن بود. چون بولایت آقسو رسیدند، مدتی در آن ولایت اقامت نموده، میخواستندکه بهندوستان گذشته، از راه دریا بطواف حج و زیارت روضهٔ منوره فایزگردند. اما باوجود ضعف پیری که سن مبارك آن جناب قریب بصد سال کم یا زیاده رسیده بود، بیماری سخت بطبع مبارك عرض شده، چون تقدیر ازل بموت آن اکمل در آن ولایت رفته بود، روز بروز قوت ضعیف و ضعف قوی بود. از اتفاقات

عجیبه این‌که قبل از وفات آن ولی‌الله مخدوم کلانی‌شان‌که در مدینهٔ منوره بوده، در واقعه پدر بزرگوار خودرا دیده، فرموده‌اندکه ای فرزند، بزودی مارا درباب‌که وقت قریب است! بعد از انتباه فی الفور عزیمت سفر مصمم نموده، پیش از وفات (334a) پدر بچند روز بآقسو رسیده، پسر بوصال پدر و پدر بجمال پسرکامیاب گردیده، همدیگررا بآغوش کشیده، هر دو آن ولی و ولی‌زاده بمقصود خود رسیده اند. چند روزی بیکدیگر مصاحب بوده، غم و شادی هجران و وصال باهم گذرانیده، پدر بزرگوار بفرزند دلبند وصیتهای خوب و نصیحتهای مرغوب نموده، آن مبالغ‌راکه سابقا تحریر یافت، از نذر رسول خدا صلی الله تعالی علیه و آله و سلم و وقف چهاریار باصفا رضوان الله تعالی علیهم اجمعین بفرزند ارجمند تسلیم نموده فرمودند، بفتوی شریعت عمل نموده، بمصارفش صرف نماید و آن فرزند سعادتمند بجان منت نهاده، امتثال فرمان آن قطب زمان متقبل و متکفل گردید و تمامی اصحاب‌که حاضر بودند، همهٔ نصیحتهای بلند و وصیت‌های ارجمند فرموده به بیعت قرة العین دلالت نمودند. بعد ازآن بحضور و اگاهی به تسلیم ودیعت روح مشغول گردیده، خطاب «ارجعی» را (334b) بتلقی و قبول فرموده، به تشریف رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً[1] سرافراز و به تکریم فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي[2] ممتازگشته، ازین دار بیمدار فانی بآن دار القرار جاودانی بمصاحبت روح و ریحان به جنت و رضوان خرامیدند، قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ[3]. بخاك آقسو آن آسمان ولایت و آفتاب هدایت‌را چون گنج مدفون ساختند. چون خصوصیت سال و ماه و روز انتقال آن خورشید بی‌زوال به یقین معلوم نبود و از ثقهٔ معتمد درین باب چیزی مسموع نشده. بنابرین به تعیین جرئت ناکرده میگویم، تقریبا یکهزارُ دو صدُ شانزده بکم یا زیاده این واقعه‌ها واقع گردیده باشد، رحمه الله تعالی رحمة واسعة. اگر به تفصیل کرامات و تعریف تصرفات آن مرشد زمان و ساعات کوشیم، کتاب مبسوط علی‌حده درکار. لاجرم، باختصار پرداخته باجمال اکتفا رفت. بعد از وفات آن ولی قیوم زمان علیه الرحمه (335a) و الغفران خلفا و مریدان آن اقلیم ازکاشغر و یارکند و چین و ختن و آقسو و سایر بلدان باتفاق التجا نموده، مخدوم آنجناب‌را بجای آن قطب اقطاب نصب نموده، بیعت انابترا مجددًا بان خلف الصدق مصمم گردانیده بگذاشتن‌که بمدینهٔ منوره مراجعت نمایند. بنابرین، بسرمزار والد بزرگوار اقامت فرموده، سالهای بسیار در آن دیار به تربیت سالکان و ارشاد مسترشدان اشتغال داشتند،

---

[1] القرآن الکریم، ۸۹:۲۸
[2] القرآن الکریم، ۸۹:۲۹-۳۰
[3] القرآن الکریم، ۲:۱۵۶

تا در نواح **سنهٔ ۱۲۲۴** هزارُ دو صدُ بیستُ چهار از دار بیمدار بدار القرار خرامید و در جوار مزار پدر نامدار خود مدفون گردیده. مزار هر دو عزیز در ولایت آقسو واقع گردیده، مطاف ابرار و رماء اقطاراند، رحم الله علیهما رحمة واسعة. پوشیده نماندکه از آنبزرگ خلفای بسیار در هر دیار منصوب بوده، بهدایت عباد الله مأمور و مشغول بودندکه احصای این اعزه از حد شمار بیرونست. از آنجمله چهار خلیفهٔ کامل و مکمل (335b) در ولایت فاخرهٔ بخارا بودند. اول ایشان و اکمل همه جناب ولایت‌مآب، کرامات انتساب خلیفه غریب حسین کولابی که جامع بودند، میان حال و قال از تمامی علوم نقلی و عقلی حظ وافر، نصیب کامل داشتند. در طریقهٔ نقشبندیهٔ مجددیه و قادریه و چشتیه وکبرویه مرخص و مجاز بودند و اخیر بصحبت و ملازمت جناب ولی قیومی استسعاد یافته، سر صحبت خودگردانید. درآداب صحبت و حفظ ملازمت اجتهاد تمام و اعتقاد تام داشته، جناب قیومی نیز در اعزاز و احترام این عزیز اهتمام داشته، هرکس که از اکابر علما و طلبهٔ علم انابت مینمود، تربیت اینجماعه‌را حواله بآنبزرگ میفرمودند. این محقر بی‌بضاعت‌را نیز بعلاقهٔ طالب علمی مأمور بملازمت‌شان گردانیدند. بسی فواید و منافع از دولت این خلیفهٔ مکرم حاصل وقت این بی‌سرمایه بود. التفات و مهربانی غریب در بارهٔ اینغلام پرآثام داشتند. (336a) چون در وقت انابت چنانچه طریقهٔ آن قیوم زمان بود، باین محقر عهد فراگرفتندکه به تحصیل علوم رسمی نکوشم. بجان قبول نموده، عهدکردم که دیگر درس رسمی نخوانم و بکسی درس نگویم. چون ضروریات دینی بر وجه اجمال حاصل بود، سوای مشغول و ذکر مراقبه کار دیگر نداشتم. رفیق قابل داشتم و حوایج زندگی باعانت حاصل بود. بمن توجهات این دو مرشدکامل باندك فرصت بفضل ربانی بی‌خودی تمام و حضور تام حاصل روزگارگردید. حقایق و معارف و مکاشف و غرایب لطیفه روی دادن گرفت. بر وجهی که اکثر اموری که در خلوت بسوی آن توجه مینمودم، بر وجه صحیح شهود میگردید و مردمان بصورت صفات خالیهٔ غالبه مرئی میشدند. عرض وقایع بخدمت خلیفه میکردم. حل میفرمودندکه باین حالات فریب مخور و مغرور مشوکه مقصود ما ورای اینهاست. پیش از مبشرات نیستند، کار میکن و جان میکن، شایدکه بجایی برسی، عجب مساز و خلق‌الله‌را (336b) متهم مدارکه خسران ابدی بارآرد.

حکایت: شبی بعد از تهجد در قعدهٔ خفیه بهشت‌را نشان دادند، باوصافی که درکتب نوشته اند. مردی نیکو روی راهبری میکرد و اماکن و درجات جنت‌را نام میبرد. بصورت مدرسهٔ وسیعه طبقه بر طبقه بود، بر بالای یکدیگر. آن مرد مرا بر بالای آن مکان عالی برآورد. نگاه کردم،

وسعت آنمقام شریف بمرتبهء بودکه حدود اربعه آن بنظر نمیدرآمد. از وسیعی و عمارات همه از زر و نقره و جواهر بود. از آن مرد پرسیدم فرمودکه بهشت است. گفتم فراهم اینمقام بغیبی و مکانی باشد. فرمودکه قصر تو و جای استقامت تو در پیش است. بجایی بردکه قصر عالی بود، از زر و نقره و جواهر دیوار آن‌را بناکرده بودند. در مقدم قصرخانهٔ مختصری بود و از نور میدرخشید. فرمودکه این خانه جای باشش تُست از بهشت، اورا تماشاکن. خود در بیرون توقف کرد. بچند زینه از جواهر داشت، برآمدم درگشاده شد. بخانه درآمدم در مؤخر صفه خانهٔ چرخی بود، پایه هایش از طلا و پره‌هایش از نقره و تنابش (337a) از رشته یکتار دراز بزمین از دوك آویزان، پارهء زرین نورانی بگیسوی آن تار پیوسته، گویا در آن خانه زنی بوده، چون مرد نامحرم دیده، بسرعت سراسیمه از خانه بیرون گریخته، اثری از وی ندیدم. بعجایب و نقوش آنخانه تماشایی بودم، گویا ز یاقوت سرخ سیراب بود و طنابهای زرین از هر سوکشیده و شمعهای سیمین در آن طنابها طعبیه نموده اند. در میانهٔ صفه خانه پیه سوزی از نقرهٔ سیراب درکمال رعنایی بود و پیه گاه آن از لعل سرخ بود، در نهایت زیبای. من مبهوت و حیران بودم. همان مرد نمایان شده، فرمودکه اکنون بیرون آی! گفتم: نمیبرایم! گفت: حالا وقت آن نیست، خدا خواهد در وقتش میآیی. گفتم: ای عزیز، بهشت‌را حوری و غلمانی میباید شدکه چرا نمیبینم؟ گفت: حور اجر قرآن خانیست، تو قرآن نمی‌دانی. هر وقتاکه قرآن‌را بشرایط تجوید خواندی، الله تعالی اجر آنرا حور عطا میکند! در حقیقت (337b) در آنوقت از قرآن مجید سوای چند سورهٔ معدوده‌که در مکتب خوانی یادکرده بودم، چیزی نمیدانستم. آن همه غلط و بی‌قاعده بود. ثانیًا بآن مرد گفتم‌که من از بهشت بدنیا چون میروم؟ گفت: اگر توانی هر چه بدستت افتد، بگیر! همان پیه گاه پیه‌سوز مذکورراکه از لعل بود، بهر دو دست محکم گرفته، از جا برخواستم. برخواستن همان بود، بافاقه آمدن و چشم گشادن همان. از آنهمه رویای صالحه اثری نبود. از دست خود خبرگرفتم، چون کف افسوس خالی بود و از پیه گه پیه‌سوز بغیر آتش حسرت و سوز غرامت اثری نبود. قریب بودکه از فقدان مقام عالی دیوانه گردم. بامدادرا گذارنده بعد از در یافت توجه مرشدکلان بسلام خلیفهٔ زمان رفتم. بزبان اشارت باین مصراع مترنم گردیده، فرمودندکه مستك شده همی ندانی بس. سپس گفتندکه وقتی پیر ابو الفضل رحمه الله این مصراع بسلطان المشایخ ابو سعید ابی الخیر خطاب نموده خوانده بود. اما بفقیر التفاتها داشتند. (338a) فقیر عرض واقعه کردم. فرمودندکه این نمایشها بسالك از عالم آفاق در ابتدای روی مینمایند. سعی نماکه اینمهم‌را در انفس بینی، اما بی‌فایده

نیستند. رغبت افراد دلیل بر استعداد قوی دارند. اگرکارکنی زهر دولت والا موجب حسرتند. عرض کردم که چیزی ازکلام‌الله بخدمت‌شان میخواهم گذرانم و فرمودند: خوبست، اما تو در وقت انابت بحضرت ایشان عهدکرده بودی که تحصیل علوم ننمای، اینکار سخت دشوار است. بی‌اجازت جناب پیر باعث خرابی و موجب محرومی است. العیاذ بالله تعالی، فردا بیا. انشاءالله برای تو اجازت حاصل نمایم. فقیر تعظیم کردم. چون فردا شد، بامید وعده بملازمت‌شان فایز گردیدم. مهربانی فرمودندکه مبارك شود، ما برای تو اجازت مطلق گرفتیم، اکنون هرگاه صلاح دانی، در خوان و درگوی! قلوق نموده زمین بوسیدم و از فاتحه تا سورهٔ الفیل‌راکه ما یجوز به الصلوة است، بخدمت آنبزرگ گذرانیده، فاتحه و اجازتم کرم نمودند، (338b) رحم‌الله تعالی علیه رحمة واسعة.

خاتمهٔ کار آن سعادت‌مند زادهماالله تعالی شرفا وکرامة اینست که چون حضرت قیومی قدس سره بارادهٔ زیارت کعبه و روضهٔ نبویه علیه الصلوة و السلام از بخارا رفتند، چنانچه سابقا تحریر یافت، جناب خلیفه مرجع خواص و عوام گردیده، به تربیت سالکان و طالبان کمال سعی و اجتهاد داشتند و سالکان سلطان زمان خسرو اولیا پرور، اعنی پادشاه غازی امیر حیدر ملقب بامیر سعید نور مرقده این عزیزرا تربیت بلند نموده، دقیقه از دقایق احترام آنرا مهمل نگذاشته، در اخیر قبل از وفات آن خلیفهٔ بزرگ بمدرسهٔ دار الشفاکه از مخترعات خان حاجی الحرمین عبد العزیز خانست تغمده الله تعالی بغفرانه، بمنصب تدریس منصوب گردانیدند. چون شرط واقف این بقعهٔ خیرآن بودکه مدرس آن عالم باشدکه جامع حال و قال و طب باشد، تجسس نمودندکه این اوصاف حمیده درآنعزیز بر وجه تمام بود و افضل واقعه و اتقی عهد بوده. مشار الیه (339a) مدتی درآن بقعه بتعلیم حال و قال و طب مشغول بوده، فایده رسان طالبان و راهنمامی سالکان و عقده‌کشای اشکال مریدان بودند.

طریق وفات آن بزرگ دین‌را رحمه الله تعالی میرزا صادق منشی جانداری که مرد متدین و متقی و صایم الدهر بود و از حال حظ وافر داشت، چنین نقل کردکه روزی خادم آن مغفوری بدربار امیر سعید نورالله مرقده آمده، بعرض رسانیدکه خدمت خلیفه ودیعت روح‌را بقابض الارواح تسلیم نموده، از دار بیمدار بدار القرار شد. اما از حجرهٔ آن آواز "الله، الله" می‌آمد. فرمان عالی چه میشود؟ بعد از استرجاع امیر مذکورآدم اعتمادی را از برای تحقیق این خبر فرستاده، در تردد بودکه مرد فرستاده آمده، بموقف عرض رسانیدکه کلام خادم راست بوده! امیر سعید

ره پیاده روان شدند و من نیز در خدمت بودم. چون بمدرسه رسیدیم، امیر سعید مرا و یار دیگررا همراه گرفته، در حجره که آن عزیز بودند درآمدیم. همه شنیدیم بآواز فصیح کلمهٔ «الله، الله» را از طرف آن مرد خدا بگوشها میامد. حضار هرکس که از امیر و وزیر و فقیر همه‌را غریو مردم بفلك انجم پیچیده، امیر (339b) سعید نور مرقده فرمودند که فوت خلیفه یقین شد و این لفظ مبارك "الله" از زبان دیگر است که ایزد تبارك و تعالی احسان نموده، تقرب این بندهٔ صالح خودرا بعالمیان اظهار مینماید إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ[1]. تکفین و تجهیز و غسل بر وجه سنت انجام داده، جنازهٔ آنبزرگ‌را برداشته، جمعیت عظیم در آن روز در بخارا حاضر شده، نماز جنازه‌را بامامتی امیر مذکور گذاریدند. اینچنین جماعت کثیررا اصلا در جنازهٔ اکابر ندیده بودیم. تمام نقل میرزا صادق منشی.

موضع مدفون آن عزیزرا معلوم نکرده‌ام. معارف و حقایق و خوارق وکرامت آن ولی بتفصیل ذکر سازیم، این نسخه‌را تحمل آن نیست، رحمه الله علیه رحمة واسعة و رزقنا من فوایده الی یوم الدین، آمین.

خود خلیفهٔ دویم جناب قیوم الزمان ملا محمد صالح بزاز بخاری بود که بصلاح و باصلاح مریدان کوشیدن اورا بود. مدتی بارشاد مسترشدان اشتغال داشت و خلیفهٔ (340a) سیومین آن مرشد دوران نصرالله خواجه بخاری بود که بنصرت سالکان و یارمندی طالبان راه خدا جد تمام و جهد مالا کلام پیشهٔ او بود و خلیفهٔ چهارم نیز خواجهء بود که اکثر در صحرا بود. نام این عزیز از خاطر این نادان فراموش گردیده. نسبت لطیف مجهول الکیفیت وی‌را بوده است، نظر خویش بگذاشتند، خدای عز و جل جمله‌را بیامرزاد، و اللهم صل علی خیر خلقك محمد صلی الله علیه و آله اجمعین الطیبین الطاهرین.

[مکتوب]

بسم الله الرحمن الرحیم السلام علیکم و رحمت الله و برکاته. اما بعد از جانب فقیر دعاگوی بخدمت ایشان قاضی سلمه‌الله تعالی واضح یاد مشفق من ذکر مخصوص و مصطلح صوفیان جهت مبتدی همان اسم ذات نفی اثبات و تهلیل است که از عزیزی اخذ نموده، بدو مناسب حال متوسطان تلاوت قرآن و تسبیح و تحمید و تهلیل و تکبیر و منتهیان نماز، خصوصًا، در فرض و بامر معروف و نهی منکر و در جمیع (340b) امور معاد و معاش که موافق سنت باشد،

[1] القرآن الکریم، ۲:۱۵۶

مشغول میباشندکه اینهمه ذکر است. اما درین خاندان نقشبندیهٔ مجددیه مقامات عروج و قرب ولایت ثبوت بسیار است و مناسب هر مقام مؤید فیض و مورد فیض پیران دریافت نموده اند. بنابرین، مناسب مقامات مراقبهٔ دیگر می‌فرمایند. وقتی‌که شیخ دریافت نمودکه مقام در تحت موافق استعداد طالب باتمام رسید، امر بر مراقبه و توجه برای حصول فیض بمقام دیگر میکند. چونکه لطایف عشرهٔ انسانی پنج از عالم امر و پنج از عالم خلق است. استهلاك و اضمحلال و فنا و بقای هر لطیفه از مقامی بمقامی مشهود این عزیزان است. فنای قلب‌که اول از زینه است، نزد اهل وجدان بعد از جذبات و استغراق و بیخودیکه پرتو فنای عامه و از حالات دایرهٔ امکانست، استهلاك و اضمحلال در دایرهٔ ولایت صغری‌که مقام ظهور معیت است و نسیان ماسوی و حصول یادداشت‌که مشهود و مشاهره و حضور بی‌غیب و بی‌جهت بعد از ادراك شش جهت حاصل شود و اهل (341ª) کشف این مقامات‌را عیان می‌بینند. وقتی‌که از نظرکشفی و یا از ادراك و جدای تمام شدن مقام ولایت صغری و ظهور معیت بتحقیق رسیده، شروع در ولایت کبری می‌نماید، در دایرهٔ اولی آن ولایت مراقبهٔ قربیت وکثرت ذکر تهلیل زبانی امر مینماید و جهت حصول فیض آن مقام توجه نیز میکند و اگر از احوالات قلب چنانچه مذکور شد، چیزی حاصل شده باشد، فوق آن توجه نمودن بی‌مانع رواست. اگر شمارا در قلب مشاهده با شش جهت بعد از آن بغیب الغیب پیدا شده باشدکه معبر بحضور بی‌غیب و نسبت یاد داشت بکارش فرمایند تا غایبانه توجه بمقام اقربیت و مراقبهٔ آنمقام نوشته فرستاده شود و اگر این حالات در مقام ولایت صغری ازکثرت مراقبه معیت در صحبت آن عزیز پیدا شده بود و لیکن بعد از شغل تعلقات طبیعی رجعت واقع شده مستور شده باشد، بایدکه همان اذکار اخذ نموده اند. در دایرهٔ (341ᵇ) امکان ذکر اسم ذات عشره‌که مجمل آن هفت است و نفی و اثبات احدیت صرفه و در دایرهٔ ولایت مراقبهٔ معیت و ذکر تهلیل ربانی بالحاظ تاکه آن حال‌کم شده باز مدرك شود، ادراك دست دهد خبر بفرستند، تا بمقام دیگر و مراقبهٔ مناسب حال آن مقام بفرستم. دیگر التماس دعاست مخدوما مطاعا نور چشما بعد از سلام و شوق ملاقات بی‌پایان واضع بادکه اشتیاق نامه درود نموده، از مطالعهٔ آن سیرت بر سیرت و فرحت بر فرحت نقد وقت شد. رجاء چنین است‌که دور افتاده‌گانرا از خاطر عاطر فراموش ننموده، بدوکلمه یاد آوری‌کرده باشند. عجیب است‌که از احوال ظاهر نوشته آیند و از باطن هیچ مسطور نه. معلوم نیست‌که بعد از مفارقت اذکار اشتغال و مراقبات‌که اخذ نموده اند، بآن مشغول هستند یا نه. بالجمله بعد ازین حالات ظاهر و باطن

نوشته باشیدکه در دل نسبت استغراق بیخودی و محویت (342a) و نیستی غالب با حضور و با شعور جمع است، تا استعداد شما معلوم شودکه مناسبت براه پنهان داریدکه طریق اجتباست یا بتفصیل. اگر ایشان قاضی و شمارا شوقی باشدکه صحبت درویشان بکنید، اعلام نمایندکه یکی از برادران طریقت‌را بفرستیم، تا ده ـ پانزده روز صحبت بکنید و دو کوزه شیرینی و هفت نیمچه حلواء دوازده کبك که هدیه فرستاده بودید رسید، جزاك الله فی الدارین خیرا اللهم وفق بالخیر.

مکتوب مولانا درویش محمد

بعد از سلام و شوق ملاقات بی‌پایان بایشان قاضی سلمه الله تعالی واضح بادکه هر جا هر کسی مصافحهٔ بیعت بر دست یاران فقیر بکند، بواسطه بردست دعاگویست. ملا محمد مرغیانی بفرمایش و خواهش شما فرستادیم، توجه گرفته باشید و حاجی نیز از طرف فقیر جهت عیادت بخدمت رفت. اگر چیزی بتحقیق نمودن مسایل طریقت و اذکار و اشغال و مراقبات و مقدمات و احوالات منظور باشد، صحبت خواهیدکرد. (342b) الله تعالی بهر حال توفیق بر عمل فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِكُمْ[1] و بر مضمون فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ[2] عنایت فرماید، آمین یا رب العالمین و صل و سلم علی خیر خلقك.

بعد الحمد و الصلوة و تبلیغ دعوات فقیر درویش محمد اظهار مینمایدکه از زبان قاضی خواجه مسموع گردیدکه در باب شخصی ازکفار سیه پوش که از وقت آنحضرت صلی الله تعالی علیه و سلم تا الآن بآفیت و در صحابی بودن. ابو رضای زین بن نصر هندی صحابی هست یا نه؟ بعد الحمد و الصلوة و تبلیغ دعوات فقیر درویش محمد اظهار مینمایدکه بزبان قاضی خواجه مسموع گردیدکه در خاطر تشکیك است، صاحب من کافر سیه پوش از مبحث خارج است. آنچه در شأن او میگویند، خبر دروغ صرف چیزی دیگر نیست و نمیگویند این سخن‌را مکر بسنهای آن دیارکه منشاء آن جهالت است و مدت بیست سال شده‌که آن کافر واصل جهنم شده، نهایهٔ عمر او اگر باشد از صد سال بیش نبود و جمهور محدثین و علمای مجتهدین و صوفیهٔ محققین (343a) متفقند برین‌که ابو رضای زین از روم و بلال از حبش و سلمان از فارس و بیقین کامل هیچ صحابی هندی نیست و جلال الدین سیوطی[3] که امام المحدثین متاخرین رساله تصنیف کرده

---

[1] القرآن الکریم، ۴:۱۰۳
[2] القرآن الکریم، ۱۱:۱۱۲
[3] T: سیوتی

در باب رد جماعتیکه حدیث نقل میکنند. در وصف بلدان مثل بخارا و خاورزم[1] و اوش و هرات و قزوین یاخود یکی راوی حدیث قزوینیه ابن ماجه قزوینیست و در مسند خود ثبت کرده. بنابرین، جمیع محدثان برین ماجرا تعن کرده اند یا در خیر شخصی از اشخاص امت اجابتی برای کسی مثل شیخ رضی الدین علی لالای قزنوی اینهمه موضوع و مخترع است، مگر یك خبر مهدی در کتابهای حدیث صحیح موجود است و نزد همه قبول. اما در وقت ظهور مهدی اختلاف باقیست و همچنین در نسب که حسینی است یا حسنی و مولدش ازکجا خواهد شد؟ نزد اهل سنت و جماعت بتحقیق حسنی است، مولد جای ظهورش مکهٔ معظمه است، هنوز متولد نشده است و وقت ظهورش بعد از حکومت نصرانیانست در تمام جهان، مگر مکه و مدینه. بخلاف شیع که میگویند حسینی است و الآن موجود، (343ᵇ) پسر امام حسن عسکریست و در بلدهٔ سره‌من‌راکه بزمین بابل چهار منزل بغداد واقع است. در سردابه بوقت خلافت عباسیان پنهان شده و این نیت مگر خیال روافض بیخرد و آنچه مولانا عبد الرحمن جامی در "نفحات الانس" در باب ابو رضای زین نصر هندی مشط رسول رسانیدن وی شیخ رضی الدین علی لالای غزنوی نوشته. نقل است که از شیخ علاءالدوله السمنانی رقم نموده اند، نه اینکه بر آن حکم فرموده و اثبات میفرمایند. اما بعضی صوفیه که چندان تحقیق ندارند، باور میکنند و حضرت مجدد مقر این نوع سخنان نیستند. اگر اثبات صحابیت ابو رضای زین در "مکتوبات حضرت مجدد" بنظر درآمده است و آن مکتوب بنام کیست، ارسال فرمایند. کسیکه مشط رسول رسانیدن ابو رضای زین بن نصر هندی بشیخ غزنوی مذکور قبول میکندکه بحضرت صلی الله علیه و سلم در خواب یا در واقعه و بعد از آگاه شدن آن خبر بدست ایشان باقی مانده است یا آنکه مشت دست بدست بهندی مذکور رسیده در خواب یا در واقعه؟ (344ᵃ) از آنحضرت مأمور شده باشدکه به شیخ غزنوی برسان مردمانرا اشتباه واقع میشودکه مگر این اصحاب رسول است صلی الله علیه و سلم و این نوع اشتباه بسیار واقع میشود و علماء محقیقین هندوستان بموجود بودن ابو رضای زین هندی بهیچ جای از شهرستان و از قری قایل نیستند و میگویندکه هیچ قرنی از قرون این چنین کسی باین کشور از عدم بوجود نه آمده. اما خواجه موسی‌خان ده‌بیدی بوقت رفتن بهندوستان در حصار..[2]

[1] کذا

[2] مکتوب باتمام نرسیده و برای چند سطر جا گذاشته شده است

باسمه سبحانه

در سنهٔ ۱۲۶۳ یکهزارُ دو صدُ شصتُ سه وقتی که سال عمر این بی‌بضاعت جمعه‌قلی خمولی بهفتادُ سه رسیده، بمهربانی ایزدی به بیماری استسقاء لحمی مبتلا گردیده، اخیر این بیماری بناتوانی در جا ماندگی. عاید شدنی آنجمله بعد از یکسال و هشت ماه بتخفیفی حاصل گردیده، هنوز صحت کمال نیافته بود که بفضل خداوندی (344b) بمصیبت وفات فرزند دل مبتلا شدم. تفصیل این اجمال اینکه ایزد تعالی باین بندهٔ مقصر خود فرزندان بسیار از بنین و بنات کرم فرموده، اکثر این اولاد بعضی در صغیری و برخی بعد از بلوغ بمهربانی حق تعالی از دنیای غدار بدار القرار انتقال نمودند. از آنجمله چهار پسر کرامی ملا محمد قاسم و ملا مطیع‌الله و ملا امام‌قلی و ملا محمد مقبل بسن تمییز رسیده، همه بفضایل صوری و معنوی آراسته و فرزند سیومی که ملا امام‌قلی بود، سال عمرش به بستُ سه سال رسیده، رشدکامل و فصل شامل داشته، خصوصًا در علم خط و فن انشا و سایرکمالات از وثیقه و محاضر مهارت تمام داشت و حسن صورت با پاکیزه‌گی سیرت با هم داشت. مع آداب و حیاء بر وجه کمال حاصلش بود. افسوس که در عنوان شباب و اول جوانی اجل موعود بفرمان واجب الوجود بسر وقتش رسیده، به بیماری صعب گرفتارگردیده، ده‌ـ پانزده روز در بستر ناتوانی افتاده، در اخیر با هزار (345a) حسرت و آرزو ازین دار بیمدار بروضهٔ دار القرار خرامید. از مصیبت آن نوردیده چه نویسم که زبان چون قلم از تحریر و تقریر عاجز است. ناچار بیطاقتی ناکردن و صبر و شکیبایی ورزیدن بنده‌را لازم بل واجبست. اعوذ بالله من الشیطان الرجیم انا لله و انا الیه راجعون. فرزند مذکور نعمتی بود از حق تعالی و در دست من، هرگاه صاحب ملك امانت خودرا طلبید و امانت‌دار بیطاقتی نماید، نشانهٔ بی‌عقلی و بی‌دیانتی امانت‌دار باشد، الاعانه من الله تعالی، توبه کردم از جزع و بیطاقتی که نموده باشم، والله اعلم بالصواب و در تأریخ نور چشمی‌ام این قطعه منظوم گشت بعونه وکرمه.

تأریخ:

تا رفت چون نظارهٔ نگاه چشم امام‌قل
زین دار پرملال، گرفت از بهشت جای
از لطف حق لطیفهٔ رحمت شنو که شد
تأریخ سال رحلت او رحمت خدای.

ÖZGEÇMİŞ

1987 yılında Afganistan'ın Faryab vilayetinin Meymene şehrine bağlı Peştun Kot ilçesinin Salmelik köyünde doğdu. Babası genç yaşta şehit oldu, annesi ev hanımıdır. Beş erkek kardeşi ve iki kız kardeşi vardır. MeymenE şehrinin Baluçhane mahallesinde ilkokulunu (1998-2004), Meymene Horasan Yüksek Lisesi'ni (2006-2011), Afganistan Şibirgan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü'nü (2012-2015) bitirdi. Üniversite mezunu olduktan sonra Yüksek Lisans eğitimine devam etmek için 2016 yılında Türkiye'ye geldi. 2017 yılı Mayıs ayından itibaren Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih anabilim dalında yüksek lisans eğitimine devam etmektedir.